SCHOOL EDITION.

KARAṆ GHELO

THE LAST OF THE RAJPUT KINGS OF GUJARAT.

A NOVEL.

BY

NANDSHANKAR TULJASHANKAR.

SECOND EDITION.

PUBLISHED BY

N. M. & Co.

BOOKSELLERS AND PUBLISHERS.

Kalbadevi road

BOMBAY:

A. D. 1895. SAMVAT 1951.

શાળોપયોગી આવૃત્તિ.

કરણ ઘેલો

ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા.

એક વાર્તા

કર્તા

નંદશંકર તુળજાશંકર.

દ્વિતીયા આવૃત્તિ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર
એન. એમ. એન્ડ કંપની.
બુક સેલર્સ એન્ડ પબલીશર્સ.
કાલબાદેવી રોડ.

મુંબઈ:
ઈ० સ० ૧૮૯૫. વિક્રમાર્ક ૧૯૫૨.

મૂલ્ય રૂ. [illegible]

૧૦,૬૩૪

પ્રસ્તાવના.

આ પ્રાંતના ઘણા ખરા લોકોને ગૂજરાતી કવિતામાં લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો શોખ છે; પણ હજી સુધી એવી વાર્તાઓ ગદ્યમાં લખાયેલી ગૂજરાતી ભાષામાં ઘણીજ થોડી છે, અને જે છે તેઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અંગ્રેજી ગાથા તથા વાર્તાના જેવાં ગૂજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મેહેરબાન રસલ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા બનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં આસરે ત્રણ વર્ષ ઉપર રચ્યું; પણ કેટલાંએક કારણોને લીધે તેને જલદીથી છપાવવાનું બન્યું નહિ.

જેઓએ અણહિલપુર પાટણનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તેઓ આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીએક બીનાથી જાણીતા હશે. કરણ ઘેલા વિષે જેટલી હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે તેમાં બીજી નવી કલ્પિત વાતો ઉમેરીને આ વાર્તાનો વિસ્તાર કીધો છે. જે વખતે આ સઘળી બીનાઓ બની તે વખતે લોકોની રીતભાત કેવી હતી, તેઓના વિચાર કયા પ્રકારના હતા, ગૂજરાતના રજપૂત રાજા તથા દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહની રાજ્યનીતિ વગેરે કેવી હતી, રજપૂતોના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનું શૂરાતન તથા જાત અને કુલ અભિમાન કેટલું હતું, મુસલમાનોમાં કેટલો જુસ્સો, ધર્માંધપણું, તથા હિંદુઓ ઉપર અને તેઓના ધર્મ ઉપર કેટલો દ્વેશ હતો, એ વગેરે બીજી કેટલીએક હકીકતોનું જેમ બને તેમ ખરે ખરૂં ચિત્ર બતાવી આપવું એજ આ પુસ્તકનો હેતુ છે. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું વાંચનારાઓને સોંપીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં ભૂત, પ્રેત, વગેરે વેહેમોની વાત આવે છે. તથા કેટલાએક વિષયો ઉપર જુદા જુદા માણસોએ પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા છે-તેઓ સઘળા માનવા લાયક તથા તે વાતો સાચી છે એવો મારો વિચાર નથી. જે

વખતે એવી વાતો બની એમ લખ્યું છે તે વખતે તેઓ ઉપર લોકોને ઘણો ભરોસો હતો, અને એવી મતલબની દંતકથાઓ હજી આ પ્રાંતમાં ચાલે છે, તે માત્ર જણાવવી એજ હેતુથી તેઓને આ પુસ્તકમાં દાખલ કીધી છે, અને જે માણસોએ એ અભિપ્રાય આપ્યા છે તેવાજ તેઓના બરેબરા હતા તે બતાવી આપવાને તેઓને આ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ કીધાં છે.

આવી જાતનું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં પેહેલુંજ છે માટે તેમાં ખામીઓ તો હશેજ, તેને માટે સુજ્ઞ વાંચનારાઓ તરફથી માફી મળવાની આશા રાખું છું. જો આ પુસ્તકથી વાંચનારાઓને આનંદ માત્ર થશે તો એ લખવાની મતલબ ઘણે દરજ્જે પાર પડી એમ હું સમજીશ.

અને તેમાં સોનાના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. પ્રત્યેક વર્ગના લોકોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. તેમજ હાથીદાંત, રેશમનાં કાપડ, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે વ્યાપારની વસ્તુઓ વેચવાની જુદી જુદી જગા હતી. નાણાવટીઓનું એક જુદું ચૌટું હતું. નહાતી વખતે ચોળવાની તથા સુગંધીદાર વસ્તુઓનું એક ચૌટું, વૈદોનું એક, કારીગરોનું એક, સોનીઓનું એક, રૂપાના ઘાટ ઘડનારાઓનું એક, ખલાસીઓ, ભાટ તથા વહીવંચાઓનું એક, એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. નગરમાં અઢારે વરણનો વાસો હતો, અને સઘળા લોકો ઘણા સુખી હતા. રાજાના મેહેલને લગતાં જુદાં જુદાં ઘણાંએક ઘરો હતાં. લડાઇનાં હથિયારોને વાસ્તે, હાથી, ઘોડા, રથને વાસ્તે, તથા હિસાબી મેહેતાઓ અને દરબારી અમલદારોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઘર હતાં. પ્રત્યેક જાતની વ્યાપારની જણસને માટે જુદા જુદા ફુરજા હતા. ત્યાં માલની આવક જાવક તથા વેચાણનું મેહેસુલ વસુલ કરવામાં આવતું હતું. માલમાં તેજાના, ફળ, કરિયાણાં, કપૂર, ધાતુઓ તથા તે શેહેરની અને બીજા શેહેરોની પેદાશની હરેક કિમતી વસ્તુઓ હતી. આખા જગતનો વ્યાપાર આ શેહેરમાં ચાલતો હતો. દરરોજ એક લાખ તનખા મેહેસુલ ઉપજતી હતી. જો કોઈ પાણી માગે તો તેને દુધ આણી આપે એવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં ઘણાંએક જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં; અને એક તળાવને કાંઠે સહસ્રલિંગ મહાદેવનું દેવાલય હતું. ચંપા, નાળીએરી, જાંબુડા, ચંદનવૃક્ષ, આંબા વગેરે ઝાડોની ઘટા નીચે લોકો આનંદથી ફરતા. એ ઝાડોને વિંટલાયલા જાતજાતના વેલાઓ હતા; અને તેઓની પાસે અમૃત જેવાં મીઠાં પાણીના કુંડ હતા. ઇહાં વેદ ઉપર વાદ થતો હતો, અને તેથી શ્રોતાજનોને ઉપદેશ થતો હતો. ત્યાં જૈન માર્ગના ધર્મોપદેશકોની, તથા વચન પાળનારા અને વ્યાપારના કામમાં પ્રવીણ એવા વ્યાપારીઓની ખોટ નહતી. વ્યાકરણશાળા પણ ઘણી હતી. અણહિલપુર માણસનો સાગર હતું. જો એક મહાસાગરનું પાણી માપી શકાય તોજ ત્યાં રહેનારા માણસોની સંખ્યા ગણી શકાય. લશ્કર પણ ઘણું હતું; અને ઘંટવાળા હાથીઓની પણ કાંઈ કસર નહતી."

ઉપલા વર્ણનમાં ઘણીએક અતિશયોક્તિ છે, તે છતાં એટલું તો ખરૂં કે અણહિલપુર પાટણ એકવાર ઘણું દ્રવ્યવાન, મોટું તથા શોભાયમાન શેહેર હતું. ઇસવી સન ૧૨૯૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ ના આશ્વિન સુદ ૯, એટલે જે દિવસે આપણી વાતનો આરંભ થાય છે, તે

દિવસે તે શેહેરમાં બ્રાહ્મણવાડો ઘણો રળિયામણો દેખાતો હતો. ઘેરઘેર બારણે તોરણ બાંધેલાં હતાં. આંગણાંઆગળ સુંદર રંગના સાથિયા પુરેલા હતા. રસ્તામાં લોકો ઘણા આનંદથી હરફર કરતા હતા. બ્રાહ્મણો ધોતિયું, અંગવસ્ત્ર તથા પાઘડી અને કેટલાએક તો ટોપી પણ પેહેરીને ઘણી ઝડપથી કાંઈ અગત્યના કામને અર્થે જતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા હતા. તેઓએ કેટલીએક મુદ્દત થયાં હજામની સાથે ભારે દુશ્મની કીધી હોય એવું તેઓનાં મ્હોં ઉપરથી જણાતું હતું. ચોમાસું બેસવાની થોડી વખત પેહેલાં જ્યારે ખેતરોમાં ઘરડા ખૂંપરા કાઢયા હોતા નથી તે વખતે તે ખેતરો જેવાં જણાય છે તેવાં તેઓનાં માથાં, દાહાડી તથા ગાલ હતા. એવા એવા કેટલાએક બ્રહ્મદેવો તે બ્રાહ્મણવાડામાં એક મોટી હવેલીમાં જતા હતા. તે હવેલી ઘણી મોટી તથા શોભીતી હતી. તેને ચાર માળ હતા; અને તેનો બહારનો દેખાવ ઘણો ભભકાદાર હતો. તેને ફરતો મોટો કોટ હતો; તેની એક બાજુએ એક મોટો દરવાજો હતો; અને તે ઉપર એક મેડી હતી, તેમાં તે દહાડે નોબત તથા શરણાઈ વાગી રહી હતી: દરવાજામાં પેસતાંજ એક ખુલ્લું મેદાન હતું, તેમાં ઘણાજ ખુબસુરત સાથિયા પુરેલા હતા. તે ચોગાનની ચારે બાજુએ ફરતી અડાળી હતી, તેમાં એક તરફનીમાં હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો રાખવામાં આવતાં હતાં; એક તરફ ગામના પટેલ, વાણિયા વગેરે બીજા લોકો જેઓ રાજા પાસે ઇનસાફ માગવા આવતા હતા તેઓ પડી રેહેતા હતા; એક તરફ કારકુન, દફતર, ઇત્યાદિ હતાં; અને ચોથી તરફની અડાળીમાં દેવડી એટલે સિપાઈ, ચોકીદાર વગેરેને બેસવાની જગા હતી: એ દેવડીમાં છ ફીટથી ઊંચા, શરીરે મજબૂત, વિકરાળ મ્હોંના, માજરી આંખના, અને ભુરા નીમાળાવાળા, કરણના વંશના કહેવાડનારા, કાઠી લોકો હતા. શરીરે ઢીંગણા પણ બાંધાદાર, અને કંમરે તીરકામઠાં બાંધેલા કોળી, કાળા, જુસ્સાવાળા, લુંટનો ધંધો કરનારા અને લડાઈમાં બાહાદુર એવા ભીલ લોકો, અને ઉપલા લોકો કરતાં નરમાશવાળા ચેહેરાના, સુધરેલી સ્થિતિના, તોપણ શૂરા રજપૂત સિપાઈઓ બેઠા હતા. ચોગાનની વચ્ચોવચ હવેલી તમામ પથ્થરની હતી, અને તેની ભીંત ઉપર ઝાડ, ફુલ, જાનવરો, માણસો વગેરે કોતરેલાં હતાં: બારીઓ અગરજો નીચી હતી તોપણ તેઓ આગળ પડતી હતી; અને તેથી જે રવેશ થતા હતા તેની નીચે ટેકા ઘણાજ નકશીદાર હતા પેહેલા ઓરડા—એટલે પરસાળ—માં માળ ઉપર જવાની પથ્થરની સીડી હતી. અને તેમાં ઘરના ચાકરો બેસી ગપાટા સપાટા મારતા હતા. એ પરસાળ મુક્યા પછી જે

ઓરડો હતો તેની વચમાં એક મોટો ખુલ્લો ચોક હતો, અને તેની ચારે બાજુએ બેઠક હતી. વચલા ચોકમાં કેળના સ્તંભ દાટેલા હતા, તથા વચમાં વચમાં હજારી રાતા તથા પીળા ગલગોટાના રોપા ખોસેલા હતા. બેઠકના થાંભલાની વચ્ચે આંબાનાં પાતરાંનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં, અને બીજા કેટલાએક ઠાઠમાઠથી તે જગા એક વૈકુંઠના ધામ જેવી લાગતી હતી. ચોકની મધ્યે એક મોટો કુંડ કરેલો હતો, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણો ઉઘાડે માથે બેઠેલા હતા. બેઠકમાં એક તરફ તમામ બાયડીઓ અને બીજી તરફ ભાયડાઓ બેઠેલા હતા. ત્રીજી તરફ રાજાના અંગના માણસો, અને ચોથી તરફ આડોસી પાડોસીઓ જુદા જુદા વિષયો ઉપર વાત કરી તથા ઘણીએક વખત નીચે જે કામ ચાલતું હતું તે ઉપર ધ્યાન આપી કાળ ગમન કરતા હતા. તે દહાડે નવરાત્રીનો છેલ્લો દીવસ તેથી માતાનો હવન તે વખતે થતો હતો; બ્રાહ્મણો ઘણા જોશથી ચંડી પાઠના મંત્ર ભણતા હતા તેથી આખા દીવાનખાનામાં જે શોર થઇ રહ્યો હતો, તલની આહુતી આપવામાં આવતી હતી . તે અગ્નિમાં પડતાંજ તડાતડ અવાજ થઇ જે બાહાર પડતા હતા, લીલોતરી તથા સહેલથી બળે નહીં એવી વસ્તુઓ અગ્નિને અર્પણ કરતાંજ તેમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નિકળી સર્પાકારે ઊંચે ચઢી સ્વચ્છ આસમાની રંગના આકાશ જોડે મળી જતા હતા, વખતે વખતે મોટા મોટા સર્વા ઘીએ ભરીને કુંડમાં રેડતા ત્યારે જે મોટા તાપના ભડકા થતા હતા, તેમજ એક તરફ નાગરની નાજુક તથા રૂપાળી સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્ર તથા આભૂષણ સહિત બિરાજેલી હતી, અને તેમની સામે મોટાં પાઘડાંવાળા પણ ગૌર વર્ણના અને ખુબસુરત નાગર ગૃહસ્થો તથા બીજા પુરૂષો બેઠા પાનસો-પારી ખાતા હતા, એ સઘળાઓની વાતચિતથી જે ગણગણાટ થઈ રહ્યો હતો, એ સર્વની તો કલ્પના માત્રજ થઇ શકે, પણ યથાસ્થિત બ્યાન કરવાને તો કોઈ કવિરાજ અથવા ચિત્રવિદ્યામાં કુશળ પુરૂષ જરૂર જોઈએ.

જે ઠેકાણે ગામોના પટેલ બેઠા હતા ત્યાં સૌથી કદાવર તથા દેખીતો હોશિયાર ભાણો પટેલ હતો. તે જાતનો કણબી હતો, અને તેને પટેલા-ઇમાં રાજાની તરફથી ઘણાં એક વીંઘાં જમીન મળેલી હતી. તે સિવાય તે ઘણાંએક પરગણાંઓ ઇજારે રાખી તેઓની આમદાની વસુલ કરી રાજાને ત્યાં ભરતો. તેની ઉમર આસરે ત્રણ કુંડી વર્ષની હતી, પણ "સાઠી બુદ્ધિ નાઠી" એ કેહેવત તેણે જુઠી પાડી હતી હતી. તેનું શરીર

બેઠેલો હતો. તેના શરીર ઉપર ફક્ત ધોતિયું તથા ઘણી ઉમદા કાશ્મિરી શાલ હતી. હાથે હીરાની પોહોંચી તથા બાજુબંધ હતા, અને આંગળીએ હીરા, માણેક વગેરેની ઝળકતી વીંટીઓ હતી. કોટે કેટલીએક વટાણા જેવડાં મોતીઓની માળા તથા હીરાનો કંઠો હતો; અને કાન પણ તેથી વધારે મોટાં તથા પાણીદાર મોતીથી શણગારેલા હતા. તેના દેખાવ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે તે કોઇ મોટો માણસ છે, અને તેને જોઇને કોઈથી તેને માન આપ્યાવિના ચાલેજ નહિ એવો તેનો દમામ હતો. તેનું કદ મધ્યમ હતું. તેના શરીરનો બાંધો છેક જાડો તો ન કેહેવાય, તોપણ તેનું વલણ કાંઇએક જાડાશ ઉપર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘણો સફેદ હતો; તેનું મ્હોં જરા લાંબગોળ હતું; અને નાક, કાન પણ ઘણાં ઘાટદાર હતાં. તેની આંખ ચપળ તથા બુદ્ધિના તેજવાળી હતી. આ ગૃહસ્થ જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને તેનું નામ માધવ હતું. તે કરણરાજાનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે પોતાના બુદ્ધિબળે તે રાજા ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પુછ્યા સિવાય રાજા કાંઈ કામ કરતો ન હતો. સઘળું કામકાજ તેજ કરતો. રાજા તો પુતળાં જેવો હતો, અને ખરેખરો રાજા પોતેજ હતો. એ કારણથી સઘળા લોકો તેનાથી દબીને ચાલતા, તેને માન આપતા, અને તેને ખુશ કરવાને વાસ્તેજ ઘણાએક આ પ્રસંગે તેના ઘરમાં એકઠા થયા હતા.

હવનનું કામ હવે પૂરું થવા આવ્યું. છેલ્લાં નાળિયેરની આહુતી આપવાને અગ્નિને વધારે જાગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી ભણવા લાગ્યા. સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. સઘળે ગડબડાટ થઈ રહી, કુંડમાંથી અગ્નિનો ભભુકો ઉઠયો, અને માતાનું છેલ્લું બળિદાન આપવામાં આવ્યું. તે ક્ષણે "જે અંબે" "અંબેમાતકી જે" એવો મોટો પોકાર પડયો. નાનાં નાંનાં છોકરાંઓ પોતાની જગો ઉપરથી ઉઠીને કુદવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી સઘળું શાંત થયું એટલે વિજયાદત્ત પંડ્યા જે માધવનો કુળગોર હતો તે ચાંલ્લાની કંકાવટી, હવનની આસકા તથા પ્રસાદ લઇને ઉઠયો. ગોર મહારાજને આવા શ્રીમંત યજમાન મળેલા તેથી તેને પૈસાની કંઇ ખોટ નં હતી. તે શરીરે ઘણો સ્થૂળ હતો, અને તેનું પેટ એટલું તો મોટું હતું કે તેમાં સાત લાડુ ગોઠવાય તોપણ થોડી ખાલી જગા રહે. તેણે બાયડીઓ તથા ભાયડાઓને ચાંલ્લા કીધા, તે ઉપર ચોખા ચોઢયા, હવનની

આસકા આપી, આશીર્વાદનો મંત્ર ભણી, થોડો થોડો પ્રસાદ સઘળા મોટી ઉમરવાળાને વેંહેંચ્યો. પછી નાનાં નાનાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવી તેઓને કુદાવ્યાં, નચાવ્યાં તથા ખાવાની લાલચને વાસ્તે કુતરાની પેઠે ગેલ કરાવી પ્રસાદ એકદમ ઉડાવ્યો, એટલે તેઓ ભોંય ઉપર પડી સાંભરવા મંડયાં. તે વખતે તેઓ બુમાબુમ પાડતાં, પ્રસાદ લેવાને મારામાર અને હડસેલા હડસેલી કરતાં, અને માતાનું નૈવેદ પગતળે ખુંદાય નહિ તેની ફિકર રાખતાં તે, તથા જેઓએ વધારે જબરાં હોવાને લીધે વધારે પ્રસાદ લીધો તેઓનો હરખ, અને જે બીચારાંની પાસે થોડો આવ્યો તેઓની દિલગીરી એ સઘળું જોઇને બીજાં બધાંને ઘણીજ ગમત થઇ. પ્રસાદ વેંહેંચાઇ રહ્યો એટલે તમામ છોકરાં વેરાઇ ગયાં. હવન પૂરો થયો એટલે ઘણા ખરા જોવા આવેલાં લોકો પોત-પોતાને ઘેર ગયા. બયરાં પોત પોતાને ધંધે વળગ્યાં. બ્રાહ્મણો દક્ષણા લઇ અનાજ વગેરે જે કાંઇ મળ્યું તે ધોતિયાને છેડે બાંધી લઇ બીજે ઠેકાણે હવન કરાવવા ગયા. માત્ર તે ઠેકાણે **માધવ** પ્રધાનજી, જેહાશા શાહુકાર, ભાણોપટેલ, તથા વિજીયાદત્ત પંડ્યા બેશી રહ્યા. તેઓને માધવની સાથે મિત્રાચારીનો દાવો તથા તેઓ શેહેરના મુખ્ય માણસ તેથી બીજા પારકા લોકોની પેઠે તુરત ઉઠી જવું તેઓને યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તેઓ પ્રધાનજીના પાટલાપાસે ગાદી માંડી હતી ત્યાં તકીએ અઢેલીને બેઠા. થોડી વાર ચુપ બેઠા પછી **માધવ** બોલ્યો : "ગોરમહારાજ, હવન સારી પેઠે તો કીધો છે? કાંઇ ગડબડ ગોટા તો વાળ્યા નથી, કેમકે આજે ઘણે ઠેકાણે હવન થવાના, અને બ્રાહ્મણોને કમાઇનો દાહાડો, એટલે તેઓને ઉતાવળ તો ખરીજ, અને તમારી નજર તમારા બ્રાહ્મણોને જેમ બને તેમ રળાવવાની એટલે કદાચ ગડબડ થઇ હોય. તમે કરો એવાં તો નથી, તોપણ અમસ્તુ પૂછુંછું. ક્રોધ લાગે તો ક્ષમા કરજો."

આવા બોલ સાંભળીને ગોરમહારાજને ક્રોધ તો ચઢયો. પોતે માતા ઉપર અનાસ્થા, રાખી પોતાના જાતભાઇઓને ફાયદો કરવા, ઉતાવળ કરી કંઇ બરોબર કરાવ્યું નહિ એવી યજમાનને શંકા ઉત્પન્ન થઇ તેથી જીવને જરા દિલગીરી પણ થઇ. પણ પ્રધાનજીનાં ગોર રાજદરબારમાં જનારા, તથા મોટાની ચાકરીમાં નીચાએ કેવી રીતે વર્તવું એ વિશે તેણે ઘણીએક વાર સાંભળેલું, તેથી તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓ ઉપર અખતિયાર રાખવાની ટેવ પડી હતી; તેથી ગુસ્સો દબાવી દઇને તથા મ્હોં જેવું શાંત હતું તેવું રાખીને જવાબ દીધો "યજમાનરાજ!

નહિ. એ સિવાય માતા આગળનો દીવો તથા તેને લગતી ઘણી એક વસ્તુઓમાં હોશિયારી રાખવાની છે. આ પ્રમાણે હું દેવીનું મહાત્મ્ય તથા પરતો જાણું છું તે છતાં હવન કરવામાં ગડબડ કરૂં એ વાત કાંઈ સંભવિત છે? બાપજી! તમે બ્રાહ્મણના રળતરની વાત કહી તે સાંભળીને મારૂં હૃદય ભરાઈ આવે છે. બ્રાહ્મણોના તો દહાડા ગયા, અને તેઓની કમાઇ સુકાઇ ગઈ. શી વાત કહેવડાવો છો? બાપજી! બ્રાહ્મણો બિચારાનું હમણા કાંઇ વળતું નથી. યુગ બદલાઇ ગયો. રાજા અને પ્રજા એ બંનેમાંથી ભક્તિ ઉડી ગઇ. પરમેશ્વર ન કરે પણ રાજની ખરાબી એ પાપને લીધે થશે. લાહોર, દિલ્હી તરફ મ્લેચ્છ લોકો હિંદુ રાજાને ધુળધાણી કરતા જાય છે. એજ પાપે સોમનાથ મહાદેવનું ખંડન થયું; અને આ દેશના રાજાની પણ ઘણી દુર્દશા થઇ. પણ હજી આગલા રાજાનાં સુકૃત આડાં આવે છે, અને તેથી દેશનું રક્ષણ થાય છે. તમારા સરખા ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ પ્રધાનજી છો એટલે આ રાજ્યમાંના બ્રાહ્મણોને બેશક લાભ છેજ. આગલા રાજાની તો શી વાત થાય? સાંભળો મહારાજ! હું એક દૃષ્ટાંત આપું.

જ્યારે મૂળરાજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેનાં પાપથી મુક્ત થવાને તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને તે શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) ગયો. બધાં તીર્થમાં શ્રીસ્થળ વધારે પવિત્ર ગણાય છે. તે લક્ષ્મી આપનાર છે, અને જે તેને જોય છે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. ગયાજીથી સ્વર્ગ ત્રણ યોજન આઘું છે, પ્રયાગથી ક્રોડ યોજન છે, પણ શ્રીસ્થળ જ્યાં સરસ્વતી નદી પૂર્વ તરફ વહે છે ત્યાંથી તો તે એકજ હાથ આઘું છે એમ લોકો માને છે. એ તીર્થે તેણે સઘળાં પવિત્ર સ્થળોથી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાંથી એકસો ને પાંચ બ્રાહ્મણ આવ્યા; સો સામવેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા; બસેં કન્યાકુબ્જમાંથી; સૂર્યસરખા તેજસ્વી સો કાશીથી; બસેં ને બોત્તેર કુરૂક્ષેત્રથી; ગંગાદ્વારથી સો; નૈમીષારણ્યથી સો; અને કુરૂક્ષેત્રથી વળી વધારે એકસો બત્રીશ આવ્યા. રાજાએ બ્રાહ્મણોની આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદ દીધો પછી હાથ જોડીને રાજા બોલ્યો: "તમારી કૃપાથી જન્મ લીધાનો લાભ મને આજે મળ્યો. મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે, માટે અરે બ્રાહ્મણો, કૃપા કરીને મારૂં રાજ, ધન, હાથી, ઘોડા; ઈત્યાદિ જે ઈચ્છામાં આવે તે લો. હું તમારે શરણે છું, અને તમારો દાસ છું." બ્રાહ્મણો બોલ્યા; "રાજાધિરાજ, અમારાથી રાજ ચલાવી શકાય નહિ,

મહુવા, ગોપનાથ અને બીજાં બંદરોના મારા આડતિયા લખેછે કે અમે ઘણોએક માલ તમારી તરફથી લીધોછે. તે બધામાંથી રોટલા ખાવા જેટલું કુટી કાઢીશું. હોણ મળત તો વધારે, પણ સૂર્યપુર (સુરત) તથા ગણદેવા (ગણદેવી) અંદર આગળ મારાં વાહાણ આવતાં હતાં તેમાંનો માલ ચાંચિયા લોકો લુંટી ગયા. તોપણ એટલું ભાગ્ય કે સોનાની મોહોર સંતાડી રાખી હતી તે બચી ગઈ. નહિ તો હોણ દેવાળું કાઢવાનો વખત આવત. બાપજી! કાંઇ વધારે તમને કેહેવાનું તો નથી, પણ એ ચાંચિયા લોકોનો કાંઇ બંદોબસ્ત થાયતો સારૂં, નહિ તો અમારા જેવા વેપારી લોકનું સત્યાનાશ વળી જશે. વળી રાજ્યમાં જે માલ આવે છે તથા જાય છે તે ઉપર દાણ જરા વધારે છે તેમાંથી કાંઇ ઘટાડો થાયતો સારૂં. તમે શાણા છો એટલે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. તોપણ જેમાં આપણો સ્વાર્થ રહેલો તેમાં બોલ્યા વગર પણ કેમ ચાલે? કહેવત છે કે "માગ્યા વિના તો મા પણ ન પિરસે."

માધવે આ સઘળી વાત ઘણું મન દઇને સાંભળી. જો બને તો તે પ્રમાણે કરી લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. માધવનું પ્રધાનપણું કાંઈ તેના બાપદાદાથી ઉતરેલું નહતું. તે કોઇ ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શેહેરમાં જન્મ્યો હતો, અને તેની ઉમર સોળ વર્ષની થઇ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પેહેલાં તો લશ્કરના સિપાઈઓના પગાર વેંહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોશિયારી તથા ઇમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઇ પડ્યો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી તેમાં માધવની હોશિયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો, અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય થતાંજ માધવને મુખ્ય પ્રધાન પદ આપ્યું. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી ઘણી ભારે તથા જોખમ ભરેલી હોય છે. રાજા તથા રૈયત બંનેને એક વખતે ખુશ કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડે છે; માધવ તે સઘળું સમજતો હતો. તેને લોકોમાં વહાલા થવાની તથા પોતાનું નામ, લોકોને ખાતર સારાં તથા ઉપયોગી કામો કરી, અમર કરી લેવાની ઘણી હોંસ હતી, તોપણ રાજાની મેહેરબાની ઉપર તેના અધિકારનો પાયો છે એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો, તેથી બને તે પ્રકારે રાજાને રાજી રાખવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણિયા હતા તેથી તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક્ક ખોટો થયો, માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી. એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ તેની ઘણી નજર હતી; કેમકે તેનું પ્રધાનપણું કાયમ રેહેશે એવો એક ક્ષણવાર પણ તેને પક્કો ભરોસો નહતો. હવે પૈસા તો મેળવવા અને સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણીવાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રાજ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા ચંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ મોઢેરા તથા ઝીંજુવાડા, પૂર્વ તરફ ચાંપાનેર તથા ડભોઈ, અને દક્ષિણ તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી. પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ હતી, અચળગઢના પરમાર રાજાઓ ખંડણી બરાબર આપતા નહતા. બીજા ખંડિયા રાજાઓ પણ નામની તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નિકળે, અને રાજધાનીનું સુખ મુકી તલવાર બાંધી આગળ પડે, તોજ રાજ્યની આગલી કીર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાને ઘણો સંભવ નહતો. જો કરણ જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આપવી જારી કરે, અને તેથી રાજ્યની આમદનીમાં વધારો થાય, તોજ બ્રાહ્મણોને રાજી કરાય, તોજ ભાણા પટેલના કેહેવા પ્રમાણે ખેડુતોને છુટ આપવામાં આવે, તથા જેહાશાનો માગેલો દાણનો ઘટારો થઇ શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહિ થશે તેવી તેની ખાતરી હતી, તો રૈયતને ખુશ કરવી એ અશક્ય; માટે રાજાને રીઝવી જેમ બને તેમ પૈસા પોતાના ખજાનામાં ભરવા એજ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કરવામાં જોખમ ઘણું હતું. પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરૂની શય્યા ઉપર સુવું એ બે બરોબર હતું જ્યારે સઘળા નાખુશ રહે, અને રાજા કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી ઊંચી પદવીનો શો ભરોસો? વળી એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે કમોતે મરવું એ વાત તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને કાંઇ છોકરાં નહતાં, અને હવે પછી કદાપિ થાય પણ નહિ એવી બીક હતી. એ વાતથી તેના મનમાં નિરંતર શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળું ધોળું કરી પૈસા મેળવવા તે કોને વાસ્તે? પાછળ કોઈ ભોગવનાર ન મળે. પિત્રાઇઓ તેની દોલતને માટે લડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર માને નહી, એટલુંજ નહિ

પણ ઉલટા તેની નિંદા કરવામાં સામેલ થાય, એવા વિચારથી તેના હૃદયમાં જાણે જખમ વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને પુત્ર પરિવાર નહિ તેના જીવતરને ધિક્કાર. તેની પાછળ પોક મુકનાર, આગ મુકનાર તથા મૃત્યુસંસ્કાર કરનાર કોઈ નહિ તેથી તેની મુઆ પછી શી ગતિ થશે એ વિશે પણ તેને ઘણો ભય રેહેતો હતો. પોતાનું નામ અમર રાખવાને માણસોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે, અને એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ રેહે છે. માધવને પોતાના વંશ તરફથી કાંઈ આશા ન હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હજુ સુધી પ્રસંગ પણ મળ્યો ન હતો, તેથી અગર જો તે રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો, અગર જો રાજા તેને પુછ્યા સિવાય પાણીપણ પીતો નહતો, અગર જો તેની ડોકી ધુણવાથી હજારોનાં નસીબ ખુલતાં, અને હજારો પાયમલ થઈ જતા, અને અગરજો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ તે જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઈ ગામડિયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

પ્રકરણ ૨ જું.

આશ્વિન શુદ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ ભારે ગડબડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સ્વારીને માટે ઘોડાને સાફ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મ્હાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં, તેમજ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોલા, રાજાના ભાંડ, મલ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી ફિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લુગડાં તૈયાર કરાવવાને દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શેહેરના સઘળા દરજી, ધોબી તથા મોચી તે દાહાડાની આગલી રાત્રે જરાપણ સુતા નહતા; તેઓની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ઘરાકો પણ જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીડ થઇ રહી હતી કે કોઈ છુંદાઈ ન ગયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શેહેરમાં ચોમાસાના વરસાદનું પાણી બેહાર જવાને મોરીઓ છુટી મુકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે બંધ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો

આરસી જેવો સાફ થઈ ગયો હતો. તે ઉપર પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઇને હાથવડે તથા લાકડાનાં બીબાંવડે રમણિક સાથિયા પૂરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પૂરાયછે તે બાબે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શેહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લુગડાં ઘરેણાં પેહેરીને મ્હાલતી હતી, અને વખતે વખતે તેઓનાં હઇયામાંથી હર્ષ ઉભરાઈ જતો હોય એમ તેમના ગીત ગાવાથી જણાઇ આવતું હતું. સઘળી નિશાળોમાં છુટ્ટી હતી તેથી છોકરાઓનાં મ્હોં આનંદથી ભરપૂર હતાં; અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કુદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન કરીને તેઓ હરખને બહાર જવાનો રસ્તો આપતા હતા. જે ચૌટામાંથી સ્વારી જવાની હતી તે ચૌટામાંના દુકાનદારો સ્વારી જોવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશમાં હતા. મીઠાઇવાળા, માળી, રમકડાંવાળા, ખાવાનાંવાળા અને બીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા જોશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયલા તથા ભુખ્યા વરના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એજ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

રાજમેહેલ અથવા રાજપાહિકા કિલ્લામાં હતો; અને તેને લગતા બીજા ઘણાએક મેહેલો હતા. મુખ્ય મેહેલ જમીનથી ૫૦ ગજ ઊંચો હતો. તે કાળા પથ્થરનો બનાવેલો હતો; અને તેમાં ઘણેક ઠેકાણે સ્ફાટિકના પથ્થર વાપરેલા હતા. તે ચોખુણાકાર હતો. ફરતા કોટમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અષ્ટખુણ બુરજો હતા, અને તેઓના ઉપર ઘુમટ કીધેલા હતા. આગલા દરવાજાનું નામ ઘટિકા હતું. અને દરવાજાની સામા ધોરી રસ્તા ઉપર ત્રિપોલ્ય એટલે ત્રણ દરવાજા હતા. મેહેલની ઉપર જમીનથી આસરે ૨૫ ગજને અંતરે મેહેલની તમામ લંબાઈ જેટલી એક અગાસી હતી. તે ઉપરથી આખું શેહેર નજરે પડતું હતું. એ અગાસીની નીચે ઘણાં સુન્દર કમાન હતાં, અને તેઓની બે બાજુઓએ કીર્તિસ્તંભ હતા. દીવાલો ઉપર ઘણીક સુન્દર નકશી કોતરેલી હતી, અને રામ તથા રાવણની લડાઈ, મહાભારતની લડાઇ, કૃષ્ણનો રાસ, વગેરે ઘણાંએક ચિત્રો કોરી કાઢેલાં હતાં. મેહેલની માંહેની ભીંતો ભભકાદાર જુદા જુદા રંગોથી રંગેલી હતી, અને તેઓ ઉપર કેટલાએક તખ્તા

તથા મોટામોટા આરસા જડેલા હતા. તે દિવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાંજ રાજ્ય મેહેલમાં ચોઘડિયાં વાગ્યાં, નોબત ગડગડવા લાગી, તથા શંખનાદ થયો એટલે રાજાએ સેયાથી ઉઠી પોતાના વાહાલા ઘોડાને બહાર કઢાવી થોડોએક ફેરવ્યો. પછી દાતણ કરી, સ્નાન કીધું અને પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની પૂજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમને રાજાએ ધારા પ્રમાણે દક્ષણા આપી. બહાર જે હજારો ગરીબ ભુખે મરતા ભિખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઈ રહ્યા પછી લુગડાં, ઘરેણાં પેહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નિકળ્યા.

જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયું હતું તે ઘણોજ લાંબો, પોહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફાટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટીગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર બીછાવેલી હતી. બાજુઓ ઉપર તકિયા મુકેલા હતા, અને જે બાજુ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજાના કામદારોને માટે તેઓનાં જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછી ઊંચાઇની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજાની ગાદી સઘળાથી ઊંચી હતી; તે કિનખાબની બનાવેલી હતી; તથા તે ઉપરની ચાદર બંગાળાની ઊંચામાં ઊંચી તથા મોંઘામાં મોંઘી મલમલની હતી. તકિયો પણ તેવોજ બનાવેલો હતો. પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી; પણ કરણ રાજાને કુંવર નહતો તેથી તે ગાદી ખાલી પડેલી હતી. તેની પાસેની ગાદી ઉપર માધવ પ્રધાન બિરાજેલો હતો. તેણે આ વખતે મંદીલની પાઘડી તથા કિનખાબનો ડગલો પેહેરેલો હતો, અને સોનું, મોતી, હીરા તથા બીજાં જવાહિરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઇ ખોટ નહતી. તેની પાસે મુગટધારી ઠાકોર તથા મંડળેશ્વરો એટલે પરગણાના માલીકો બેઠેલા હતા. એક બે મંડળિક રાજા પણ હતા. બીજી તરફ ઉદેપુર, જોધપુર વગેરે બીજાં રાજ્ય સંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગ્રહિકો, જેઓનું કામ લડાઇ તથા સલાહ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રેહેતા હોય તેનાં કામકાજની ખબર પોતાના રાજાને કરવાનું હતું તેઓ, તથા સ્થાનપુરૂષો જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઇ ત્યાંના રાજ્યની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની ખબરઅંતર પોતાના રાજાને કરતા તેઓ, પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે લશ્કરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો, તેઓના હાથનીચે જેટલાં માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય

છત્રપતિ, તથા નોબતવાળા, એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોબત વાગી શકે તેઓ હતા. એકતરફ તલવાર, કટાર, બરછી, ઢાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સિપાઇઓ હતા. એ સિવાય વેદિયા, પંડિત, જોશી વગેરે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો જુદા બેઠેલા હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજુએ ભાટ, ચારણો, ચિતારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શિખવનારા, નાચતાં શિખવનારા, ભાંડ, જાદુગરો, ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. વળી એક ઠેકાણે ગુણિકા અથવા વારાંગના પણ કિમતી વસ્ત્ર તથા આભૂષણ પેહેરીને બેહેલી હતી. એ પ્રમાણે તે દિવસે દરબાર ભરાયું હતું. એટલામાં સોનાની લાકડીવાળા ચોબદારો આગળ ચાલી "રાજાધિરાજ, ખમાખમાજી, અન્નદાતા," એવી નેકી પોકારતા સંભળાવવા લાગ્યા. તે શબ્દ સાંભળી દરબારમાંના લોકોને માલમ પડયું કે રાજા પધારેછે. રાજા દરબારમાં આવતાંજ તમામ દરબારી લોકોએ ઉભા થઇ જુદીજુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોબદારો વધારે બુમ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ થઇ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોબદાર બીજા લોકોને અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોત પોતાને ઠેકાણે બેઠા.

કરણ રાજાની ભર જુવાની હતી. તેની ઉમર ત્રીસ વર્ષની હતી; તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી, તથા નાનપણથી અંગકસરત કીધાથી, પાતળું તથા જોરાવર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘઉંવર્ણો હતો. તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મ્હોં લંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબું હતું. તેના ઓઠ નાના તથા બિડાયલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી, એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યાવિના રેહે નહિ, એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખતે ઉતાવળથી તથા વગર વિચારે કામ કરતો, તેથીજ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડયું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી, અને હમેશાં રતાશ પડતી રેહેતી, તેથી તેનું રૂપ કાંઇક વિકાળ દેખાતું, અને તે જોઇને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રીનું ખરેખરૂં લોહી હતું, અને તેની હિંમતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં હતાં. તેમાં મુખ્ય ખોડ બે હતી. એક તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ, અને બીજી વિષયવાસના. એ છેલ્લી ખોડ તેની આંખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતી હતી; તેમ તેની ખાનગી ચાલચલણથી એ વાત સઘળાને જાણીતી હતી. તેનું કપાળ વિશાળ

હતું, અને તેની ભમર જાડી તથા એકબીજાની પાસે આવી ગયેલી હતી તેથી તેનામાં દ્રઢતાનો ગુણ કોઇપણ જોનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોશાક ઘણો કિમતી પેહેર્યો હતો. માથાપર મંદીલની પાઘડી પેહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ ખોસેલો હતો. અંગરખું જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલું કમરે વિંટાળેલું હતું, જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મૂઠવાળી તલવાર તથા હીરા મોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કિનખાબની સુરવાલ પેહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. જોડા મખમલના હતા તથા તે ઉપર સોનેરી ટીકડી ચોઢેલી હતી. તેને માથે મોરપીંછ હતાં, તથા આસપાસ બે ખીદમતગારો ચંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજા ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

દરબાર ભરાતાંજ ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણો આશીર્વાદના મંત્રો ભણવા લાગ્યા. તે પૂરા થયા પછી ગુણિકાએ થોડીવાર ગાયન ગાઈ, રાજાનું મન રંજન કીધું. તે દહાડો દશેરાનો હતો માટે એક ભાટે ઊઠીને રામની લંકા ઉપર ચઢાઇ થઇ તેનું એક કવીત કહી સંભળાવ્યું. પછી બીજો ભાટ એક બીજું કવીત બોલ્યો, તેમાં પાંડવો વૈરાટ નગરમાં ગયા તેનું વર્ણન કીધેલું હતું. તે થઇ રહ્યા પછી પંડિતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચિતારાએ એક ઘણી રૂપાળી સ્ત્રીનું ચિત્ર રાજાને નજર કરી તેનું રૂપ વર્ણવ્યું. એ થઈ રહ્યા પછી બીજું કાંઈ કામ તે દહાડે નહતું તેથી જુદા જુદા વિષય ઉપર સઘળા વાતો કરવા લાગ્યા.

આ સઘળું કામ થઈ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગવાનો વખત થયો હતો. રાજાનો જઠરાગ્નિ કાંઈ મંદ નહતો તેથી દરબારમાંથી તે ઊઠયો. ચોબદારોએ ધારા પ્રમાણે નેકી પોકારી. કામદાર લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા; રાજાએ ભોજનશાળામાં જઇ રૂપાના પાટલા ઉપર બેસીને સોનાની થાળીમાં યથાસ્થિત ભોજન કીધું. ત્યાર પછી પાનસોપારી એલચી વગેરે ખાધાં, અને સુવાના ઓરડામાં જઇ પલંગ ઉપર બેઠો. તે વખતે ત્યાં એક ભાટ તથા એક બ્રાહ્મણ જે રાજ્યગુરૂ હતો, તે હાજર હતા, તેઓને રાજાએ પોતાના પલંગ પાસે બોલાવ્યા. દરરોજ જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સંબંધી જે વાતો શાસ્ત્રમાં લખેલી હોય તે આખ્યાનોને વ્હાલે સાંભળવાની રાજાને ટેવ હતી, તેથી તે દિવસે રાજા

બોલ્યો: "ગુરૂજી, આજે શા વિષય ઊપર વાત ચલાવીશું." ગુરૂજીએ થોડો એક વિચાર કરી જવાબ દીધો, "રાજાધિરાજ, ઘણા દહાડા થયાં રાજાનો ધર્મ શો છે, અને રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, એ વિષે આપ સાથે વાત કરવાનો વિચાર હતો, પણ આજસુધી તેમ કરવાની જોગવાઇ આવી નહિ તેથી આજે તે વિષય આપણે ચલાવીશું, અને આશા રાખું છું કે આપ મારી વાત શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રેયત્ન કરશો," ભાટે પણ શાસ્ત્રમાંથી તો નહિ પણ લોકવ્યવહારથી એ વિષય ઉપર થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેથી તે પણ ગોર મહારાજ સાથે શામેલ થવાને જાગૃત થયો. ગોર મહારાજે પેહેલાં મહાભારતમાંથી નિચે પ્રમાણે એક વાત કહી.

"રાજાવિના કોઈ દેશ સુખી થઇ સકતો નથી. શરીરની સુખાકારી, સદ્ગુણ, ઇત્યાદિ કાંઇ કામ લાગતાં નથી. બે માણસ મળીને એકની મિલકત દબાવી પડે, અને માણસો એક બીજાને ઊપદ્રવ કરે; એ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા પ્રકારનાં માછલાં એક બીજાનો નાશ કરે છે તેમ માણસો પણ એક એકનો નાશ કરે. એ પ્રકારે માણસો એક બીજા ઊપર જુલમ નિરંતર કર્યાં કરતાં હતાં. તે વખતે તેઓ રાજા માગવાને બ્રહ્મા પાસે ગયાં. બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવાને કહ્યું. મનુએ જવાબ દીધો, 'મહારાજ, હું પાપનાં કામથી બીહુંછું. રાજ્યકારભારમાં જોખમ ઘણું, તેમાં વિશેષે કરીને હમેશાં જુઠું બોલનાર માણસોને જવાબદારી ધરાવે છે.' લોકોએ તેને કહ્યું, 'બીહીશોમાં, તમને સારો બદલો આપીશું. પશુઓનો પંચાશમો ભાગ, તેમજ સોનાનો તેટલાસો ભાગ તમને મળશે. અનાજનો દશમો ભાગ તમને આપીશું; અને તમારા ભંડારમાં વૃદ્ધિ કર્યાં કરીશું. કન્યા ઊપર ઘરેતું દાણ, તથા મુકર્દમા અને જુગાર રમવા ઊપર કર આપીશું. વળી જેમ દેવતાઓ ઈન્દ્રરાજાને તાબે છે તેમજ દ્રવ્યવાળા તથા વિદ્વાન પુરૂષો તમારા તાબામાં રેહેશે. તમે અમારા રાજા થાઓ, તમે શક્તિવાન થશો. તમને કોઈ ભય પમાડી સકશે નહીં; અને જેમ કુબેર યક્ષલોકો ઊપર સલાહસંપથી રાજ્ય ચલાવે છે તેમ તમે ચલાવશો. રાજાના આશ્રય નિચે રહીને રૈયત જે જે પુણ્યનાં કામો કરશે તે પુણ્યનો ચોથો ભાગ તમને મળશે. એ પ્રમાણે જેમ શિષ્ય ગુરૂને શ્રેષ્ઠ ગણેછે, દેવતાઓ ઈન્દ્રને ઊપરી માનેછે, તેમ જેઓને ઊંચી પદવી મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો, કેમકે તે લોકોનું રક્ષણ કરનાર છે. જ્યારે તેઓ રાજાની સમક્ષ ઉભા રેહે ત્યારે

તેઓએ રાજાનું પૂજન કરવું.' એટલી વાત સાંભળીને યુધિષ્ટ બોલી ઉઠયો 'જન્મ, મરણ, આવર્દા તથા શરીરનાં અવયવો રાજાનાં અને બીજા લોકોનાં સરખાંજ છે, ત્યારે બળવાન શૂરા, પુરૂષોએ રાજાને શા માટે માન આપવું જોઇએ ? તથા તેનું પૂજન શામાટે કરવું જોઇએ ? અને રાજા સુખી અથવા દુઃખી હોય તે પ્રમાણે તેઓને સુખ દુઃખ શા માટે થવું જોઈએ' ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્મપિતામહે રાજાની ઉત્પત્તિ સંભળાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ કીધું કે જગતનું કલ્યાણ રાજાના ઉપર આધાર રાખે છે."

રાજાનાં આટલાં વખાણ તથા રાજ્યપદનું આટલું મહાત્મ સાંભળીને ભાટ ઘણોજ ખુશ થયો અને બોલ્યો: "સત્ય છે મહારાજ, રાજા તે બીજો પરમેશ્વર; પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનો મુનિમ. જેમ પરમેશ્વર ચાહે તે કરી સકે તેમ તે કરી સકે." બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "રાખ, એટલી ઉતાવળથી અનુમાન મા કર. સઘળા કરતાં અને રાજા કરતાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે રાજાએ વેહેલા ઉઠીને ત્રિવેદી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે કરવું." ભાટ બોલ્યો: "પણ મહારાજ, મનુસ્મૃતિમાં આમ પણ કહેલું છે કે સૂર્યની પેઠે રાજા આંખ તથા અંતઃકરણને બાળી નાખે છે, અને પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ માણસ તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરી સકતું નથી. તે અગ્નિ તથા જળ છે; તે અપરાધી લોકોના ન્યાયનો દેવ છે; તે દ્રવ્યનો દેવ છે; તે જળનો ઉપરી છે; તે આકાશનો ધણી છે; તે માણસના રૂપમાં શક્તિવાન દેવ છે; તેનો ક્રોધ થાય તો મૃત્યું જાણવું. જે ચેલાઇમાં પણ રાજા ઉપર દ્વેષભાવ દેખાડે તેનો નિસ્સંશય નાશ થશે કેમકે રાજા તેનો નાશ કરવા તરફ જલદીથી પોતાનું મન લગાડશે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "એ ગમે તેમ હોય તોપણ બ્રાહ્મણોને રાજાએ માન આપવું, અને તેઓના કહ્યા વિના કાંઈ કામ કરવું નહિ. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજા ગમે તેવા દુઃખમાં હોય તોપણ બ્રાહ્મણોને ક્રોધાયમાન કરવા નહિ, કેમકે એકવાર તેઓ કોપ્યા એટલે તેનો તથા તેના હાથી, ઘોડા, રથ, લશ્કર એ સઘળાનો તે તુરત નાશ કરવાને સમર્થ છે. બ્રાહ્મણો જો કોપે, તો બીજી પૃથ્વીઓ તથા પૃથ્વીપતિઓ કરી સકે, તથા બીજા દેવ તથા માનવને ઉત્પન્ન કરી સકે, એવા બ્રાહ્મણ ઉપર જુલમ કીધાથી ક્યા રાજાને દ્રવ્ય મળી સકે ? વળી મનુ કહે છે કે બ્રાહ્મણની શક્તિ તેનાજ ઉપર માત્ર આધાર રાખે છે, તે

રાજાની શક્તિ જે બીજા માણસોવડે છે તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે પોતાની શક્તિવડે બ્રાહ્મણો પોતાના શત્રુઓને વશ કરી સકે છે. જે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે તેને કોઇ મહાવ્યથા કરે તો તેને રાજાની આગળ ફરિયાદ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે તે પોતાની શક્તિવડે વ્યથા કરનારને શિક્ષા કરી સકે છે. બ્રાહ્મણ ગમે તેવો અપરાધ કરે તોપણ તેનું શાસન બીજા લોકોના જેટલું નથી. મનુસ્મૃતિમા લખેલું છે કે, બ્રાહ્મણે ગમે તેવો અપરાધ કીધો હોય તોપણ રાજાએ તેના પ્રાણનો ઘાત કરવો નહિ. અપરાધી બ્રાહ્મણને તેના રાજ્યમાંથી કાઢી મુકવો. તેની સઘળી મિલકત પણ રાજાથી જપ્ત કરી સકાય નહિ, તથા તેના શરીરને દુ:ખ દઇ સકાય નહિ. વળી બીજે ઠેકાણે કહેલું છે કે પૈસા વગર મરી જતો હોય તોપણ વેદ ભણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી કાંઇ પણ કર વસુલ કરવો નહિ."

ભાટ આ ઉપરની વાત સાંભળીને છક થઈ ગયો. તેણે બ્રાહ્મણની સત્તાવિષે આટલું બધું સાંભળ્યું નહતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ લાડુ ભટને પરમેશ્વરે તો ઘણો અખતિયાર આપ્યો દેખું, અને એ વિચારથી તેના મનમાં એ ભટ લોકો ઉપર અદેખાઇ આવી. પણ તેની સામે શાસ્ત્રનાં વચન કાંઇ તેને માલમ નહતાં તેથી તે બોલ્યો: "હવે એ વાત તો ઘણી થઇ; હવે રાજાએ શું શું શિખવું જોઇએ તે હું કહી સંભળાવું છું. ધારના રાજાની સેના પૌત્ર ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્યને શું શું શિખવવાની મરજી હતી તે વિષે ભરતખંડનો ઇતિહાસ લખનાર મૃત્યુંજય નિચે પ્રમાણે કેહે છે:—

"તેણે પોતાના બે છોકરાઓને પાસે બોલાવી તેઓને જે અભ્યાસ કરવાનો હતો તેવિષે સારી શિખામણ આપી, અને કહ્યું: 'તમારે ઘણો ઉદ્યમ કરી વ્યાકરણ, વેદ, વેદાંત, વેદાંગ, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ગાંધર્વવિદ્યા, જુદી જુદી કળા તથા હાથની કારીગીરી, હાથી તથા ઘોડા ઉપર બેસવાની તથા રથ હાંકવાની વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. બધા પ્રકારની રમત, દોડવું, કુદવું, કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલવો, લશ્કરનાં ટોળાં બાંધવાં, તથા તેઓને તોડવાં, એ સઘળામાં પ્રવીણ થવું. હરેક રાજ્ય ગુણ મેળવવા. શત્રુની શક્તિનો નિશ્ચય કરતાં શિખવું યુદ્ધ કરતાં, મુસાફરી કરતાં, મોટાં માણસો આગળ બેસતાં, કાંઇ તકરારી વાતના તકરાર પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી નાખતાં, બીજા રાજાઓ

સાથે સંબંધ કરતાં, નિરપરાધી અને અપરાધીને ઓળખતાં, દુષ્ટને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરતાં, તથા સંપૂર્ણ ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવતાં શિખવું. અને તમારૂં મન ઘણું ઉદાર રાખવું.' પછી તે છોકરાઓને નિશાળે ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકોના હાથ નીચે મોકલ્યા. ત્યાં તેઓ ખરેખરા કીર્તિવંત થયા."

રાજાએ ઉપલી વાતના પાછલા ભાગમાં ઉપરાઉપરી બગાસાં ખાવા માંડયાં. તે વખતે શરદ મહીનાનો આકરો તડકો પડતો હતો તેની ગરમીની અશક્ત કરનારી અસર તેના શરીર ઉપર લાગી, અને રાજાની ટેવ પણ મદદે આવી તેથી ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્ય બંને કીર્તિવંત થયા તે તેણે સાંભળ્યું નહિં. ભાટે જ્યારે વાત પુરી કરી રાજાના મ્હોં સામું જોયું ત્યારે તેની વાત ધ્યાન આપી સાંભળવાને બદલે તેને મીઠી નિદ્રાને વશ થયલો દીઠો. તે જોઇ ભાટ તથા બ્રાહ્મણ ઓરડામાંથી બહાર ગયાં, અને રાજાને સુખેથી ઊંઘ કાઢવા દીધી.

જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઇ આલોક તથા પરલોકને વીસરી જઇ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શેહેરમાં ભારે ગડબડાટ થઇ રહી હતી. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાંસારાં લુગડાં પેહેરી, નવી રંગેલી પાઘડીમાં જુવારા ખોસી, તથા નવા જોડા પેહેરી કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં નાનાં છોકરાંને સાથે તેડી સ્વારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઇ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા બીજા લશ્કરી લોકો હથિયાર કંમરે બાંધીને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો તરત ખસી જઇને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી જાતિના લોકો "ખસો બાપજી" એ પ્રમાણે બુમો પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા, અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતું તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રેહેતા નહિ. ઘણીવાર કોઇ ઘોડો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બઇરાં સુખાસનમાં બેસી તેમના ધણીનાં સગાં, મિત્ર, અથવા ઓળખીતાનાં ઘરે હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વચલા વાંધાના લોકોની બાયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ કરશે એવી કોઇને દેહેશત નહતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઇ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઉપર અને કેટલાએક ઝાડો ઉપર ચઢીને બેઠા હતા; અને ઘણાએક રસ્તાની બાજુએ

બે હાર કરી ઉભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી, રંગાવી, તે ઉપર તોરણ બાંધી સઘળો માલ બાહાર કાઢેલો હતો; તેમજ રેહેવાનાં ઘરો પણ ઘણાંએક રંગાવેલાં તથા ઘણું કરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શેહેરમાં સ્વારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો બેઠા તથા ઉભા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠિયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાબુલી શણગારેલા અને ઘણા ઉમદા જીનવાળા કેટલાએક ઘોડો, ખંખારતા, કેટલાએક નાચતા, કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા, તથા કેટલાએક કાવા ફર્યા કરતા હતા. હાથીઓથી ઊભા રેહેવાતું ન હોય તેમ એક જગાથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના અતિ બળથી મસ્ત થઈને ડોલતા, તથા કેટલાએક સુંડ હલાવી ઉંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મૂકીને ભોઇ લોકો આણીગમ પેલીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા. સ્વાર તથા પાયદળ સિપાઇ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. રાજા કરણે સવારે જે લુગડાં ઘરેણાં પેહેર્યાં હતાં તેનાં તેજ હમણાં પણ તેના શરીર ઊપર હતાં. વિશેષ એટલુંજ કે બહાર કોઈની નજર ના લાગે માટે હાથે કેટલાંએક મંત્રેલાં માદળિયાં બાંધેલાં હતાં. રાજાનો હાથી ઘણોજ પુષ્ટ તથા બીજા સૌ કરતાં ઊંચાઈમાં વધારે હતો. તેના ઊપર સોનેરી ઝુલ નાંખી હતી. તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ઘાલેલાં હતાં. તેના કુંભસ્થળ ઊપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઊપરનો મેઘાડંબર તમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો, તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં. રાજાની પાછળ માધવ પ્રધાનજી ચંમર લઈને બેઠેલા હતા; અને તેનો પોશાક તથા ઘરેણાં સવારના જેવાંજ હતાં. સ્વારીની આગળ નોબત તથા ડંકા વગાડનારા ઊંટ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની ઝુલ કિનારીદાર લુગડાંની હતી, અને તેના વગાડનાર પણ સઘળા બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સ્વાર તથા સિપાઇઓ આવ્યા. પછી શેહેરનાં મુખ્ય માણસો તથા દરબારના કામદાર લોકો ઘોડા, રથ, વગેરે વાહનપર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મલ, ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સ્વારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વાજીત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણસિંગડાં, ભુંગળ; શરણાઇ વગેરેનો અવાજ બહાર નિકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું નમાવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઇને નીચા વળી નમતા તથા હરખનો પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ ઊંચી બારીઓમાં બેઠેલા હતા તેઓ

તૈયારી કીધી.રાત્રે રાજા પોતાની રાણી સાથે જમતો, માટે ત્યાં બીજું કોઇ નહતું. રૂપાના પાટલા મંડાયા, અને મુખ્ય રાણી સોનાની થાળીમાં જમવાનું પીરસીને લાવ્યાં. જમી રહ્યા પછી સીસાઓ તથા વાડકા આવ્યા તેમાં દરાખ તથા મહુડાનો દારૂ રાજાએ થોડોથોડો પીધો. ખાઇ રહી હાથ મ્હોં ધોઇ, રાજાએ પાનસોપારી ખાધી, અને ત્યાર પછી આખા શરીર ઉપર ચંદન તથા મળિયાગરાનો લેપ કીધો. તે થઇ રહ્યા પછી એક રૂપાની સાંકળનો હિંડોળો તે ઓરડામાં હતો તે ઉપર રાજા આરામ લેવા જરા સુતો. પાસે રૂપાની સુંદર દીવીઓ ઉપર દીવા બળતા હતા તેથી આખા ઓરડામાં ઝળઝળાટ થઇ રહ્યો હતો. એ ઓરડાનાં બારણાં આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા, તેઓ રાજા હવે સુઇ જશે એમ ધારતા હતા. પણ થોડીવાર પછી રાજા હિંડોળેથી ઉઠયો, અને એક હલકા રજપૂતનાં લુગડાં રાખેલાં હતાં તે તેણે પેહેર્યાં, તેણે પોતાનું મ્હોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી, અને પગે જુના જોડા પેહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્યા કરવાને એટલે નગરચર્યા જોવાનો મારો વિચાર છે માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઇને મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બંને મેહેલને પાછલે બારણેથી નિકળી પડયા.

તે વખતે દોઢ પોહોર રાત ગઇ હતી, અને દુકાનદારો દુકાન બંધ કરી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લોકો પોતપોતાના ઘરમાંજ હતા, અને આખો દાહાડો રઝળેલા તેના થાકથી ઘણાએક તો સુઇ ગયા હતા. કેટલાએક બારીએ બેસી પડોસીઓ જોડે તડાકા મારતા હતા. કેટલેક ઘેર બાયડીઓ એકઠી થઇ માતાના ગરબા ગાતી હતી તે જોવા તથા સાંભળવા કેટલાએક લોકો બહાર મ્હોં ઉઘાડાં મુકીને ઉભા હતા, અને ગરબાના વિષય, તે ગાવાની રીત, તથા ગાનારીઓના ધાંધા ઉપર ટિકા કરતા હતા. સાંકડી ગલીઓ તથા ઉજાડ રસ્તાઓમાં બુકાની બાંધેલા માણસો ચુપકીથી ફરતા હતા, અને લાગ ફાવે તો પારકો માલ પોતાનો કરવાનો તેઓનો ઇરાદો જણાઇ આવતો હતો. એ સઘળું રાજાએ જોયું, અને તેમાંની ઘણીએક વાતનો બંદોબસ્ત કરવાનો પ્રધાનને હુકમ કરવો એવો તેના મનમાં નિશ્ચય કીધો. રાજા સંબંધી વાત કોઇ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. જ્યાં જ્યાં કાંઇપણ વાત થતી

છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા, અને છેલ્લે ભાગ વેંહેંચવામાં બોલચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી, અને ગાળાગાળીથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ત્યાં કજીયો પતાવવામાં ન હોત તો થોડું લોહી પણ અપરાજીત દેવીને અર્પણ થાત.

એ બ્રાહ્મણોને લડતા તથા શોર બકોર કરતા રેહેવા દઈને રાજાની સ્વારીની સાથેં આપણે પણ પાછા વળીએ. સ્વારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછા ઉતરીને ગઢેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ફરીથી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને દક્ષણા આપી. ત્યાંથી સ્વારી ચાલી તે ઠેઠ કિલ્લા સુધી આવી પોહોંચી ત્યાંસુધી અટકી નહિ. કિલ્લા આગળ એક મોટું ચોગાન હતું ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં સ્વારો, પાયદળ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા ઉભા રહ્યા. પછી એક ઠેકાણે, મલો, જેઓ આખા વરસ સુધી દુધ દહીં ઘી ખાઇખાઇને જાડા થઇ ગયા હતા તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા; તે જોવાને લોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં એકઠું થયું હતું. એક ઠેકાણે બે સ્વાર ઘોડા ઉપર બેસીને જુઠું યુદ્ધ કરતા હતા. બંનેની પાસે બુઠ્ઠી અણીના ભાલા હતા અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના ચામડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા, તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના ધક્કાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી બુમાબુમ કરી મુકે. એક રજપૂત સ્વાર ભાલાવાળાની સામા તલવાર લઈને લડ્યો. અને તલવારની અણીવતી તે સામા માણસને વગાડ્યા સિવાય તેણે ઘોડા ઉપરથી ઢોળી પાડ્યો. કેટલાએક કોળી સિપાઇઓ સામે માટીનું ચક્કર મુકી તેમાં તીર પીંછા સુદ્ધાં પેસે એવી શરતે આઘેથી તીર મારતા હતા. કેટલાએક સ્વારો પોતાના ઘોડાને કાવેજ ફેરવ્યાં કરતા; કેટલાએક તેઓને નચાવતા; કેટલાએક ઘોડાને થોડુંક દોડાવી પાછા લાવતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમત થઈ રહી હતી. આસરે એક કલાક સુધી કસરત કરી સ્વાર લોકો તથા સિપાઈઓ રાજાને જુહાર કરી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સ્વારીની ટિકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરી મેહેલમાં જઈ લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી દેવની પૂજા કરી આરતી ઉતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને ભોજન કરવાની

તું અહાંથી એકદમ જતો નહિ રહે, તો અમે બધાં મળીને તને ચીરી નાખી તારા લોહીની ઉજાણી કરીશું." રાજા કરણ એવી રાંડોથી બીહે એવો નહતો. મિયાનમાંથી તલવાર કહાડીને તેણે જુસ્સાથી કહ્યું, "હું ક્ષત્રી રાજપુત્ર, આખા ગુર્જર દેશનો રાજા કરણ વાઘેલો છું, અને તમે મારા રાજમાં રહો છો તેથી મારી રૈયત છો, માટે હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે તમે સઘળાં કોણ છો તે તુરત મને કહો." વંત્રીઓએ જાણ્યું કે આ તો દેશનો ધણી છે, તેથી તેઓ સઘળી તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભી રહી, અને તેઓમાંથી એક બોલી, "રાજાધિરાજ! અમે વાણિયા બ્રાહ્મણની બાયડીઓ હતી, પણ અમે સઘળી સુવાવડમાં મરી ગઈ, અમારા ધણી બીજીવાર પરણ્યા, તેથી તેઓએ અમારી પાછળ યોગ્ય ક્રિયા કીધી નહિ. માટે અમારી આ અસદ્ગતિ થઈ છે; માટે હે રાજા! જો તું તેઓને કહી તેઓની પાસે અમારે સારુ નારાયણબળિ સરાવશે તોજ અમારો ઉદ્ધાર થશે."

રાજાએ તેઓના ધણીનાં નામ લખી લીધાં, અને તેઓને વચન આપ્યું કે હું તમારો જલદીથી આ ગતીમાંથી છુટકો કરાવીશ. વંત્રીઓ એ સાંભળીને એટલી તો ખુશ થઈ કે તેઓ સઘળી બોલી ઉઠી. "રાજા તું માગ જે માગે તે આપીએ." રાજાએ પોતાના ભવિષ્યની વાત પુછી; ત્યારે એક વંત્રી બોલી, "મહારાજ! અમને ભવિષ્યનું ઘણું જ્ઞાન નથી, તો પણ જ્યારે તમે અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કીધો છે ત્યારે અમે પણ તમને એક શિખામણ દઈએ તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું. તમે જાણો છો કે બાયડીઓથી જગતમાં ઘણી ઉથલ પાથલ થઈ છે. સીતાને રાવણ હરી ગયો તેથી લંકાનો નાશ થયો, અને રાવણનું મૃત્યુ થયું. દ્રૌપદીનાં ચીર દુર્યોધને ભરી સભામાં ઉતરાવ્યાં તેથી કુરૂક્ષેત્રનું યુદ્ધ થઈ તેમાં કૌરવોનો અને તેઓનાં તથા પાંડવ તરફનાં કરોડો માણસોનો નાશ થયો. માટે હે રાજા! બાયડીથી બહુ સમાલીને ચાલવું, અને તેઓ સાથે જેમ બને તેમ થોડો સંબંધ રાખવો.

કરણ રાજા એટલું સાંભળી પાછો વળ્યો, અને આખે રસ્તે આ બનાવ વિષે એટલા બધા વિચાર તેના મનમાં આવ્યાં કીધા કે તેણે રસ્તો કાંઈ જાણ્યો નહિ. તે એક યંત્રની પેઠે આગળ ચાલ્યાંજ કરત, પણ એક મહાદેવના દેવસ્થાન આગળ ભારે ભીડ થઈ હતી ત્યાં લોકોની ઉપર તે અથડાયો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું. આસપાસ જોઈ ભીડ થવાનું કારણ લોકોને પુછ્યું ત્યારે એક જણે જવાબ દીધો કે દેહરામાં વૈરાટપર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું, અને

હતી, ત્યાં સ્ત્રીનીજ વાત ચાલતી હતી, તેમાં સઘળાં તેના રૂપ, ગુણ, લુગડાં, ઘરેણાં, ઇત્યાદિનાં વખાણ કરતા હતા. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહિ તેથી શેહેર બહાર ચાંદનીમાં ફરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

દરવાનને થોડા પૈસા આપી દરવાજો ઉઘડાવ્યો, અને મેદાન ઉપર નિકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહીનાનો ચંદ્ર ખીલી રહ્યો હતો. આકાશ ઘણુંજ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાથી બધું મેદાન રૂપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું; તેમાં વચમાં વચમાં ઘાસ ઉગેલી લીલી જગા હતી તે ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના હાથ ઉપર લીલમની વીંટીના જેવી માલમ પડતી હતી. તે ઠેકાણે કોઇ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું; પણ પાણીના ખાબોચિયામાંથી દેડકાઓ ડેંકુડેંકુ કરતા હતા, કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઈ કોઇ ઠેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણિક લાગતી હતી. આગળ ચાલતાં તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પોંહોંચ્યા, ત્યાં ચાંદરણામાં ઝાડોની છાયાથી અંધારૂં પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથીજ તે જગા ભયાનક લાગતી હતી. ત્યાં ઉભા રહીને રાજાએ દૂર નજર કીધી તો એક ઝાડ નીચે મોટું તાપણું તેના જોવામાં આવ્યું, અને તે બળતાંની આસપાસ કેટલાંએક બઇરાં કુંડાળું કરતાં તેણે જોયાં. રાજાને તે તમાશો જોવાની ઘણી મરજી થઇ. તેની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં બીહીક થોડી હતી. ખવાસ તો તેજોઇને ધ્રુજવા લાગ્યો, અને હાથ જોડી બોલ્યો, "મહારાજ, એ તો કોઈ ડાકણી, યક્ષણી, પિશાચ્ય, વંતરી, અથવા એવી કોઈ બાયડીઓ હશે, માટે તેઓની પાસે જવામાં કાંઇ ફળ નથી." પણ કરણ એક વાત માથામાં લેતો તે કદી છોડતો નહિ, અને વળી બીહીને ત્યાં ન જવાથી રજપૂતની બાહાદુરીને કલંક લાગે, માટે ગમે તે થાય તેહપણ જવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યારે તે ટોળાં આગળ જઇ પોંહોંચ્યો ત્યારે જઈ સઘળી બાયડીઓ ક્રોધાયમાન થઇ સ્થિર ઉભી રહી, અને રાજાની સામા ડોળા કાઢીને બોલી, "અલ્યા માનવી, તું રંક હોય કે રાજા હોય, પણ ઇહાં તારે આવવાનું શું કામ હતું? તેં અમારી રમતમાં કેમ ભંગ પાડ્યો? શું તું તારે ઘેરથી રીસાઇ આવ્યો છે? શું આટલી નાની ઉમરમાં તું આવર્દાથી કંટાળી ગયો છે કે મોતના જડબામાં આવી ફસાઇ પડ્યો?

ડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પેહેલાં અસ્ત થયલોજ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ગામડિયા. લોકો કહેછે કે, ચંદ્રમા મુઆ પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુદ્દત સુધી હિંમત રાખી ઉભો રહ્યો, પછી તે પણ જલદીથી ભરાઇ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળાંમાં ઇંદ્રરાજાએ ઘણા ભભકાદાર, રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં ફુલ ખીલ્યાં તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મ્હોડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદનીનાં ફુલની પાંદડી બીડાઇ જઈ નિચે નમી ગઈ. પોતાની પ્રિયાને ખીલેલી જોઈ ભમરાઓ કમળની આસપાસ ફરી ગુંજાગુંજ કરવા લાગ્યા. ચંપા, ચંપેલી, સેવતી, માલતી, વગેરે ફુલોમાંથી મંદંમંદ સુગંધે શીતળ વાયુની સાથે ઘસડાઈ આવીને નાસિકેંદ્રિયને મગ્ન કીધી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી દિવાકરના ચોબદાર કુકડાઓએ નેકી પોકારી. ચક્લીઓ માળામાંથી નિકળી ચીંચીં કરવા લાગી. કાગડાઓ કાકા, બોલવા લાગ્યા. પાંજરામાંનાં પોપટ, મેન ઇત્યાદિ પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ધણીને જગાડયા; અને વાડીઓ તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળાં પક્ષીઓના શબ્દથી આનંદકારક થઇ રહી. દેવસ્થાનોમાં દેવને જગાડવાને નોબત તથા શંખ વાગવા લાગ્યા. શેહેરમાં ગરીબ લોકોના ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓનો સોર થઇ રહ્યો. કેટલાએક સવારે સુતા સુતા પ્રભાતિયાં તથા બીજાં ભજન ગાતા હતા. છીપા, સોની, લુહાર, કંસારા વગેરે ઉદ્યમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી શેહેરના તે ભાગને ગજાવી મુકયો હતો. કોઇ કોઈ ઘરમાં એક અથવા વધારે બાયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબી મુદ્દત ઉપર મુએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જુઠું રડતી હતી, કેમકે તેઓની આંખ તેઓના મ્હોંને જવાબ દેતી નહતી. કોઇ કોઇ ઘરમાં દહીં વલોવવાનો શબ્દ સંભળાતો હતો. રાજાના મેહેલમાં ચોઘડિયાં વગેરે બીજાં વાજીંત્રો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ ઓટલે બેસી પાનાં હાથમાં રાખી ગુણતા ગુણતા આગલા દહાડાનું શિખેલું ફરીથી વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે દોપીસ્તાં લખવા બેઠા હતા. ગાય, ભેંસ ઈત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ છુટયાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ ચરવા જતાં હતાં. કુળવંતી સારા સ્વભાવની બાયડીઓ ઉઠી પોતાનાં ઘર વાળી ઝાડી પોતાનાં છોકરાં તથા ધણીને સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ શંખણી બાયડીઓ બબડતી, ફફડતી, છોકરાંને ગાળ દેતી, તથા માર

ખવાસને બોલાવી બંને જણ દેહેરામાં ગયા, તથા ધક્કામુક્કી કરી ઊભા, રહ્યા તે ઠાં વૈભાટ રાજાની સભા મળી હતી, અને પાંડવો એક પછી એક જાદો જુદો વેશ કરી રાજાની પાસે નોકરી માંગવા આવતા હતા. નાટકની ગમતમાં રાજા એટલો બધો લીન થઇ ગયો કે વઁત્રીની વાત તે તમામ ભુલી ગયો. કેટલીકવારે ખવાસને અફીણને લીધે ઝોકાં તથા બગાસાં ખાતો જોઇને રાજાને પણ બગાસાં આવવા માંડ્યાં, અને એક પોહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછા મેહેલ ઊપર જવાનો ઠરાવ કીધો. જતાં પેહેલાં માહાદેવનાં દર્શન કરવાને દેહેરા તરફ ગયો, પણ બારણા આગળ જાય છે એટલામાં ઝમઝમાટ કરતી આવતી સ્ત્રી જોઇને તેની મરજીથી ઊપરાંત તે ત્યાંજ ઊભો રહ્યો, અને તેની શુદ્ધબુદ્ધ ઊડી ગઇ. તે સ્ત્રી ખરેખરી પદ્મની હતી. જ્યારે તે સ્ત્રી દેહેરામાં ગઈ અને જ્યારે કરણને બોલવાની શુદ્ધિ આવી ત્યારે તે સ્ત્રી કોણ હતી તે વિષે તેણે ખવાસને પૂછ્યું. તે ખવાસે જવાબ દીધો:—"મહારાજ, એ તો આપણા પ્રધાનજી માધવની ધણીઆણી છે, અને તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી, તેમાં ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ હતું તેથી તે પુજા કરવા આવી હશે." વિજળીનો આચકો લાગ્યો હોય તેમ આ સાંભળીને કરણ ચમક્યો, અને બોલ્યો: "માધવની ધણીઆણી ! ! ! પેલા માધવની ! ! ! એ વાત ખરી છે ? તું જુઠું તો બોલતો નથી ? આ રાજ્ય મંદિરમાં વાસો કરવા લાયક, એ રાજ્ય મેહેલનું આંગણું દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણના ઘરમાં ! એવો વિચાર કરતો કરતો કરણ પોતાના મેહેલમાં જઈ હિંડોળે સુતો, પણ તેને જરાપણ નિદ્રા આવી નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

જ્યારે કરણના મનની અવસ્થા આવી હતી તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદાની વચ્ચેનો તકરારી વખત થયલો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરૂણે સોનાની કુંચી-વડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડ્યો, અને સુતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાને વખત થયો છે. અરૂણ સારથી આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્યનારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મેહેતાજીને આવતા જોઈ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોડું સંતા-

ભારથી પણ મરડાઇ જશે એવી તેના શત્રુઓને પણ ફિકર લાગે. તે અઢાર વર્ષની ભરજુવાનીથી પ્રફુલ્લિત થયલી હતી; અને તેનું નામ રૂપસુંદરી તેના રૂપને યોગ્યજ હતું. પણ તે માધવની સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઇ શા માટે બેઠી હતી.? આજે સવારે વેહેલી ઉઠી ત્યારે તેનો ધણી કાંઇ કામસર ગામ જવાનો, તેથી તે નીચે ઉતરેલો હતો, માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મ્હોં જોવાયું નહિ, પણ તેને બદલે સાવરણી ખુણામાં પડેલી હતી તે જોઇ; ઓરડામાંથી બહાર નિકળી ઓટલામાં એક બીલાડી આડી ઉતરી; બારી તરફ નજર ગઇ ત્યારે રસ્તામાં એક રાંડેલી બાઇડી જતાં જોઈ. એ પ્રમાણે સવારના પોહોરમાં તેને નઠારાં શુકન થયા. તેનો ધણી ગામ જવાનો તથા ત્યાં આખો દહાડો રેહેવાનો તેથી. તેનું શું થશે એ વિષે તેને ભારે ફિકર થઇ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો; પણ કામ અગત્યનું, રાજાનો હુકમ થયલો, અને તે નાગર એટલે તેનામાં વેહેમ થોડો તેથી તેની વહુની વાત ન સાંભળતાં ગામે ગયો. તે ગયા પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શુકનથી કાંઇ થતું નથી એ તો હું જાણું છું. પરમેશ્વરની ઇચ્છા વિના એક સળી હાલતી નથી, તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભુંડો ભુંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રેહેજ નહિ, માટે સુળીનું વિઘ્ન કાંટે જાય તો જગદંબાની મોટી કૃપા સમજવી. „

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઉતરી અને સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર પેહેરી પાટલે બેઠી, એટલામાં તેની નજર જોશી મોહોરાજ ત્યાં આવેલા હતા તે ઉપર પડી. જોશીને જોતાંજ તેને સવારના માઠા શુકન યાદ આવ્યા તેથી તેણે સઘળી વાત તેની આગળ કહી. જોશીએ જરા સૂર્ય તરફ નજર કરી આસપાસ જોઈ તોળા, વૃશ્ચિક, મીન, મકર, કુંભ ગણવા માંડ્યું, અને જરા વિચાર કરી જવાબ દીધો: "શુકન નડે એવું કાળયોગ ઉપરથી જણાતું નથી, તોપણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે વખતે તમારા અંગ ઉપર જે જે વસ્ત્રાભૂષણ હોય તે સઘળાં બ્રાહ્મણને દાન કરવાં જોઇએ. તમારી જન્મોત્રીની કુંડળી પણ મને મ્હોડે છે તે ઉપર ધ્યાન પોહોંચાડતાં પણ કાંઇ વિપરીત થાય એવો સંભવ નથી; તમને મંગ ગ્રહ પીડિત છે તેને માટે, આજ તેનું દાન કરો તો સારૂં. દાન ઘણું નથી, એક મોહોર બસ છે." રૂપસુંદરીએ તેજ ક્ષણે સવારે પેહેરેલાં તમામ લુગડાં ઘરેણાં તથા તે ઉપર એક સોનાની મોહોર મુકીને પગે પડીને જોશી મહારાજને આપ્યાં, તેમને વિદાય

પછાડ કરતી, અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ઘરમાં ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અરીણી, અને એવા સુસ્ત લોકો બગાસાં ખાતા ઢોલિયા ઉપર ગબડતા હતા; પણ ઉદ્યમી ચાલાક લોકો ઉઠી દાતણ પાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લુગડાં પેહેરી હાથમાં મોટી કુંચી લઈ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા, અને કેટલાએક તો દુકાન ઉઘાડી વાળી ઝાડી, ધોઇ તેની પૂજા કરી, માલ ગોઠવી, દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પેહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઇ શેહેર બહાર જતા હતા. શેહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથાઉપર બેહેડાં ઉપર બેહેડાં ચઢાવી ઘણી રમણિક ચાલથી પોતાના ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નાહ્યા વગર બેસી બીજાઓને નાહાવાના પુણ્યનો બોધ કરતા, અને તેઓનાં લુગડાં સાચવવાને સારૂ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નાહીધોઇને સ્વચ્છ લુગડાં પેહેરી ચાંલ્લા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાજા ઘુડ તથા વાનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઇ જવાને ઉડી જતાં હતાં. ચકોર પક્ષી તેના સ્વામી ચંદ્રના અસ્ત પામવાથી કોઇ ગુપ્ત જગાએ ભરાઈ બેહું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશા સફળ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નિશાસો મુકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. મુસાફરો ચાલતા, ઘોડે, અથવા ગાડીમાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ધોબી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતાગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શિખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોકો શેહેર બહાર અથવા કોઈ ખુલ્લા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લેઇ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શેહેરનો દેખાવ હતો.

એ સવારે માધવના ઘરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું મ્હોં ઘાલી ચિંતાતુર થઈ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લુગડું જયર પયર તથા ચોટલો વગેરાયલો હતો; તેણે શરીરે આછું આછું ઘરેણું ઘાલેલું હતું તેથી તેની નાજુક તથા ખુબસુરત કાંતિની શોભા ઘટવાને બદલે તેમાં જુદીજ તરેહનો મોહ દેખાતો હતો. દાતણવાળો રૂપાનો કળશિયો હાથે ઉંચકી પોતાની પાસે મુક્યો તે વખતે તેના નાજુક હાથ એટલા

ઘરમા પહ્ય, અને બારણા આગળ ઉભેલા માધવના ચાકરોને હઠાવીને તથા કાપી નાખીને આગળ વધ્યાં. કેશવ તેઓને આદરમાન આપવાને તૈયારજ હતો. તેણે એક ઘાથી આગલા સિપાઇના બે કકડા કીધા, અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી જુદું પાડ્યું. સિપાઇઓ જરા આંચકો ખાઇ ઉભા, અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે કેશવને કહ્યું: "સાંભળો બાપજી! અમે કાંઇ ઇહાં મારામારી કરવા આવ્યા નથી. રાજાની ઇચ્છા રૂપસુંદરીને લેવાની છે. તે જો તમે સલાહથી આપશો તો અમે મુગામુગા અમારૂં કામ કરીને ચાલ્યાં જઇશું, નહિ તો અમારે બ્રહ્મહત્યા નકામી કરવી પડશે, માટે વિચાર કરીને કામ કરજો." કેશવ ક્રોધથી રાતો હિંગળોક વર્ણ થઈ ગયો, અને બોલ્યો: "જો તારા કૃતઘ્નિ, અધમ, વિષયી રાજાને રૂપસુંદરી જોઇતી હોય, અને તમને લેવા મોકલ્યા હોય, તો મને મારીને લઈ જાઓ. નાગરબચ્ચો કદી પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ પોતાના કુળ, ધર્મ તથા ન્યાતને કલંક લાગવા નહિ દે." તે સાંભળી નાયકે ઇશારત કીધી, એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વર્ષ્યો, તોપણ એક તસુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાંસુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રૂધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હીસાબ? તેનું શરીર ઘાએ વીંધાઈ ગયું, આખું અંગ લોહીથી કુચવાબોળ થઈ ગયું, અને અંતે એક કારી ઘા વાગવાથી તથા લોહી વેહેવાથી અશક્ત થઇ જવાથી તે પડ્યો, અને એક ભયંકર ચીસની સાથે તેનો આત્મા આ દુષ્ટ તથા પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેની અસલ ભૂમિમાં મહાન ન્યાયાધીશના તખ્ત આગળ જઈ ઉભો રહ્યો.

કેશવની મરતી વખતની બુમ સાંભળતાંજ રૂપસુંદરીને ભાન આવ્યું, અને આસપાસનો બનાવ જોઈ બોલીઉઠી; શિવ, શિવ, રે ભગવાન આ તે શો દૈવકોપ!" પણ વધારે બોલે છે એટલામાં રાજાના સિપાઈઓએ તેને પકડી, ઉંચકી લીધી, અને ઘરબહાર લઈ ગયા. બેભાન અવસ્થામાં રૂપ સુંદરીને સુખાસનમાં બેસાડી રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને સિપાઈઓ પોતાને કામે વળગ્યા.

રાજ્ય પાદિશાની ચંદ્રશાળામાં એક પલંગ ઉપર રૂપસુંદરી સુતેલી હતી, અને તેની પાસે રાજા કરણ બેઠેલો હતો. રૂપસુંદરીના કેશ છુટા તથા વિખેરાઈ ગયલા હતા. તેની આંખ બેબાકળી થઇ ગયલી

કીધા પછી થોડું ઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તજવીજ કરવાને મોકલ્યો, તેણે આવી જાહેર કીધું કે રાજાના હજારો સિપાઈઓએ આવી આપણો મેહેલ ઘેરી લીધો છે, અને તેઓ આપણા ચોકીદારોને કાપી નાખે છે.

એ ખબર સાંભળતાંજ રૂપસુંદરી મુર્છાગત થઈ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામરદ ચાકરો નાસી જઈ ઘરમાં ખુણે ખોતરે ભરાઇ બેઠા; પણ કેટલાએક શૂરા ઇમાનદાર નોકરોનું એ વાત સાંભળી શૂર ચઢ્યું, અને પોતપોતાની ઢાલ, તલવાર, જે જે હથિયાર હાથ આવ્યાં તે લઇ લડવા તૈયાર થઇ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઈને તેનો દીયર, એટલે માધવનો ભાઇ કેશવ ઉભો રહ્યો. તેની ઉમર આસરે પચીસ વર્ષની હતી, અને પોતાના મોટા ભાઇએ રળીને તેને ઘણી મુદત સુધી ખવડાવ્યું હતું તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફીકર ન હતી. તેણે તેની સોળથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉમર અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સિપાઇને ઉપયોગી થઇ પડે એવાં કામોમાં કાઢી હતી, તેથી જુવાનીના સ્વાભાવિક બળસાથે તેમાં કસરતથી મેળવેલું બળ હતું. તેનું અંગ મજબુત તથા સિનાદાર હતું. તેની આંખ ગુસ્સાથી રાતીજ રેહેતી, અને તેને વેચાતી લડાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માધવે તેને સારા ઊંચા હોદ્દા ઉપર નિમેલો હતો તોપણ જેમ બને તેમ તેને બીજા લોકો સાથે થોડોજ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઇના જેવો ખુબસુરત તથા ગોરા વર્ણનો ન હતો; તોં પણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર તેજ દેખાતું હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો, અને બહારથી વજ્ર જેવી સખત છાતી નીચે તેનું હૈયું નરમ હતું. પોતાના ચાકર પાસે પોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી બીજા હાથમાં ઢાલ રાખી ઉભો રહ્યો, અને હજારો માણસ તેના ઉપર એકદમ તુટીપડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોફાની સમુદ્રની વચ્ચોવચ્ચ પથ્થરના ખડકની પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઉભો રહ્યો. બહારના ચોગાનમાં ગડબડાટ વધી; ઉછળતી તલવારનો ખડખડાટ કેશવને કાને પડ્યો; તેનું ચાલે તો ઉડીને ત્યાં જઇ શત્રુના કટકે કટકા કરી નાખે; પણ સ્ત્રી રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ચસાય નહિ. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસ

હવે એ દહાડા તે કેમ જશે ? તું મને લાખો ગાળો દેશે તેથી મારા જીવને મ્હેન થશે. અરે રામ ! તારા દુઃખનો કાંઈ કાંઠો નથી. તારી હવે કોણ પરવરશી કરશે ? તારા પીહેરમાં પણ સુખી નથી; તારી ભાભી તને ટપલા મારી સુકોરોટલો ખવડાવશે; એ બધું મારે લીધે. તું જીવતી મોઇ, અને તારા ધણીનાં તથા તારા મોતની હત્યા મારે માથે બેઠી. અરે પરમેશ્વર ત્હેં મને બળ્યું રૂપ શા સારૂં આપ્યું ! એ મુંઆ રૂપથી આ સઘળી ખરાબી થઇ છે. એ સઘળા પાપથી હું ક્યારે છુટીશ ? જીવતાં સુધી મારા મનમાં પસ્તાવાનો તાપ બળ્યાંજ કરશે તેથી કદાપિ રાજા કહે છે તે પ્રમાણે મને ગમે તેટલું સુખ થશે તો પણ નહિ હોલવાય એવા અગ્નિથી હું બળીબળીને મરી જઇશ; ઓ ભગવાન ! તે દેહાડો જેમ જલદી આવે તેમ સારૂં. વળી પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણમાં અને તેમાં સૌથી ઊંચી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો તે સઘળું મિથ્યા. મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા. કોણ જાણે ક્યાં જન્મનાં પાપ નડ્યાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વાહાલાં, માબાપ, ભાઇ, ભોજાઇ, બેહેન વગેરે સઘળાં કુટુંબનાં માણસોને મન તો હું આજ મરી ગઇ. અરે ! તમે મારૂં આજ સ્નાન કરજો. હું તેઓને કોઇ વખત મળીશ તો ખરી, પણ હવે કાંઇ પેહેલાં જેવો વેહેવાર રેહેવાનો છે ? શું હવે એકઠાં મળીને ખવાવાનું છે ? આખા નગરમાં સૌ મારો ધિક્કાર કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુ ભાવે જોશે. બીજી રાણીઓ મારી અદેખાઇ કરશે, અને રાજાનો ભરોસો શો ? રૂપ તો ક્ષણભંગુર; રૂપ ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે બીજો શો ઉપાય ? જે બન્યું તે બન્યું. દૈવની ગતિ આગળ કોઇ ડાહ્યું છે ? મારા નસીબમાં આ દુઃખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી. વિધાત્રીએ લલાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપિ ફરવાના નથી માટે હવે તો જે માથે આવી પડે તે મુગે મ્હોંડે સહન કરવું.

એ પ્રમાણે રૂપસુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરે છે, તે વખતે આખા શેહેરમાં તેમજ માધવના ઘરમાં ઘણોજ જુદો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ ખબર આખાં શેહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એજ વાત ચાલતી હતી. માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બિચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને

હવે એ દહાડા તે કેમ જશે ? તું મને લાખો ગાળો દેશે તેથી મારા જીવને અહેન થશે. અરે રામ ! તારા દુઃખનો કાંઈ કંઠો નથી. તારી હવે કોણ પરવરશી કરશે ? તારા પીહેરમાં પણ સુખી નથી; તારી ભાભી તને ટપલા મારી સુકો રોટલો ખવડાવશે; એ બધું મારે લીધે. તું જીવતી મોઇ, અને તારા ધણીની તથા તારા મોતની હત્યા મારે માથે બેઠી. અરે પરમેશ્વર ત્હેં મને બળ્યું રૂપ શા સારૂં આપ્યું ! એ મુંઆ રૂપથી આ સઘળી ખરાબી થઇ છે. એ સઘળા પાપથી હું ક્યારે છુટીશ ? જીવતાં સુધી મારા મનમાં પસ્તાવાનો તાપ બળ્યાંજ કરશે તેથી કદાપિ રાજા કહે છે તે પ્રમાણે મને ગમે તેટલું સુખ થશે તો પણ નહિ હોલવાય એવા અગ્નિથી હું બળીબળીને મરી જઇશ; ઓ ભગવાન ! તે દહાડો જેમ જલદી આવે તેમ સારૂં. વળી પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણમાં અને તેમાં સૌથી ઉંચી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો તે સઘળું મિથ્યા. મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા. કોણ જાણે ક્યાં જન્મનાં પાપ નડયાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વાહાલાં, બાબાપ, ભાઇ, ભોજાઇ, બેહેન વગેરે સઘળાં કુટુંબનાં માણસોને મન તો હું આજ મરી ગઇ. અરે ! તમે મારૂં આજ સ્નાન કરજો. હું તેઓને કોઇ વખત મળીશ તો ખરી, પણ હવે કાંઇ પેહેલાં જેવો વેહેવાર રેહેવાનો છે ? શું હવે એકઠાં મળીને ખવાવાનું છે ? આખા નગરમાં સૌ મારો ફિટકાર કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુ ભાવે જોશે. બીજી રાણીઓ મારી અદેખાઇ કરશે, અને રાજાનો ભરોસો શો ? રૂપ તો ક્ષણભંગુર; રૂપ ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે બીજો શો ઉપાય ? જે બન્યું તે બન્યું. દૈવની ગતિ આગળ કોઇ ડાહ્યું છે ? મારા નસીબમાં આ દુઃખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી. વિધાત્રીએ લલાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપિ ફરવાના નથી માટે હવે તો જે માથે આવી પડે તે મુગે મ્હોંડે સહન કરવું.

એ પ્રમાણે રૂપસુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરે છે, તે વખતે આખા શેહેરમાં તેમજ માધવના ઘરમાં ઘણોજ જુદો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ ખબર આખા શેહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એજ વાત ચાલતી હતી. માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બિચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને

તી, અને અગરજો તેને શુદ્ધિ તો આવેલી હતી, તોપણ આ અક-
માત્ અને વગર ધારેલા બનાવથી તેનું મગજ ગુંચવાઈ ગયલું હતું.
જા તેની આસના વાસના કરતો હતો, અને તેના મનનું સમાધાન
રવાને તથા હવે જે થયું તે થયું અને જેવો વખત તેવું ચાલવું એ
ાત તેના દીલમાં ઉતારવાને ઘણુંએક પ્રયત્ન કરતો હતો.

રાજાની એ સઘળી વાતથી રૂપસુંદરીના મનનું સમાધાન લેશ
માત્ર પણ થયું નહિ. તેના હૈયામાં શોકનો ઉભરો ચઢી આવ્યો. તે પોતાના
મન સાથે વિચાર કરવા લાગી, "અરે, મારા ધણી! તેં મને લાડ લડા-
વવામાં કાંઇ બાકી રાખી નથી. તને પ્રધાનવત્તું મળ્યું નહતું, તું
જ્યારે ગરીબ અવસ્થામાં હતો, ત્યારે પણ તેં દુઃખ ભોગવી મને સુખ
આપ્યું. પાણી માંગેલું ત્યારે દુધ આપેલું, અને કોઈ દહાડો મેં અપ-
રાધ કીધા છતાં પણ તેં મને એક કડવો બોલ કહ્યો નથી. અરે!
તે સુખ તો હવે વહી ગયું! હવે હું તારૂં મ્હોં ફરીથી કયાં જોઇશ?
તને પાનસોપારી હવે કયારે આપીશ? તું જ્યારે ફીકર ચિંતામાં
ઘેર આવશે ત્યારે મ્હોં હસતું રાખી તારી દિલગીરી કોણ
કાઢી નાખશે? અરે! હું દુષ્ટ ચંડાળણી, તારો પાડ તે હું કયારે
વાળીશ? તારૂં કીધેલું કોઇથી થવાનું નથી. મને અત્યાર સુધી
કાંઈ છોરાં ન થયાં તો પણ મારા જીવને કલેશ થાય માટે તેં જરા-
પણ તે વિષે શોક બતાવ્યો નથી. હાય હાયરે! તે દહાડા તો ગયા,
પણ હું જીવીશ ત્યાંસુધી તેને ભુલવાની નથી. અરે મહાદેવ, ઓ જગ-
ત્પિતા, મને પામીને તું ગમે તે કર, પણ મારા પરમપ્રિય સ્વામીને તું
સદા આરોગ્ય, સુખી, તથા ધનવંત રાખજે. મારી ખરા દિલથી
એ પ્રાર્થના છે તે તું સાંભળજે. અરે મારા દીયરજી, તારે સારૂ તો હું
મારા આંસુએ સાગર ભરૂં તોપણ થોડું છે, તેં મારી આમન્યા કોઇ
દિવસ લોપી નહતી. તેં મને મા સમાન ગણી હતી, અને મેં તને
મારી આંખે મારૂં રક્ષણ કરવામાં ભોંય ઉપર લોહીમાં આળોટતો જોયો.
તેં તારૂં જોર, જુવાની, તારી આશા, સ્ત્રી, તારૂં આવર્દા મને આવી
ભયંકર રીતે અર્પણ કીધાં; તું મારી ખાતર ભરજુવાનીમાં મુઓ; એ
સઘળાનો બદલો હું તે કયારે વાળીશ? અરે મારી દેરાણી, તારૂં હમણાં
કેવું મ્હોડું થયું હશે તે મારા મનમાં આવેછે એટલે મારી છાતી ફાટી
જાયછે. હાય! હાય! તારી શી ગતિ થશે? તારી ઉમર કેટલી? હજી તે,
હમણાં સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં એટલામાં મુઆ દૈવે તને રંડાપો મોકલ્યો.

શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને વિલાપ કરી મ્હેહેલ ગજાવી મુકયો હતો. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણ થઈ જતો હતો. કેટલીએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે જારી રેહેશે તો રોવા આવેલાંમાંથી બીજું કોઈ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સિપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયલાં પડ્યાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઇ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસ હતી, તે સઘળાની ન્યાત જાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી મોટી ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી, અને જીવથી બચેલા નોકરો "જીવતા શા સારૂ રહ્યા," અને "ધણીની પાછળ પ્રાણ શા સારૂ હમારો ન ગયો," એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી બુમ પાડી રોતા હતા. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની ધણીયાણીની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયનાં પવિત્ર ગણાતાં છાણથી સ્વચ્છ લીંપેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું. અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણિ બેઠેલી હતી.

એ સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઉંલો હતો; અને અગરજો તે કાંઈ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મ્હોડા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકરાળ તથા હિંગળોક વર્ણ થઇ ગઇ હતી કે તેને જોઇને કોઈ પણ પુરૂષ થથરી જાય, અને તે માતા ઇશ્વરી છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની તેની મરજી થઇ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચેહેરો જોઇને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્રચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરાપણ લક્ષ જતું નહતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે

પ્રધાન કરશે, અને તે વિષે અનેક અટકળ કરતા હતા. કેશવને તો બિચારાને કોઈએ ગણ્યેજ નહિ; પણ રાજાની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મોંકાણ મંડાય એવી સઘળાનાં મનમાં ફિકર ભરાઈ. વળી રાજધાનીના શેહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઈ તેથી રાજ્ય ઉપર ઈશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એમ વિચારવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાસીમાં પડેલા હતા. બાયડીઓ સઘળી રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઈ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો હતો. બ્રાહ્મણી ટળી રજપૂત થવું પડશે તે કરતાં મોત હજાર ગણું સારૂં. કેટલીએક કહેતી હતી કે એ બિચારી શું કરે? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક? રજપૂત તો રજપૂત પણ જીવ કાંઈ કઢાય નહિં. કેટલીએક બોલતી કે રાજા તે રૈયતનો માબાપ, અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે, અને જોરજુલમથી બાયડીઓને પકડી લઇ જાય ત્યારે રાજમાં રહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કોઈને; પરમેશ્વર એ રાજાનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુઃખ આવી પડશે. એની રાણી કોઈ લઈ જશે, અને રાજાને પાપે આખી રૈયત દુઃખી દુઃખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરૂં. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

માધવનો મેહેલ સૂનોસૂનો નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મોહલ્લામાં કુતરાં કઠોરસાદે રડતાં હતાં; બાયડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે થોડા નાગર ગૃહસ્થો ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા, કોઈ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જુના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આબરૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કેહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઈ ત્યાં નહતું. જેમ પાણી સુકાયા પછી માછલાં નાસી જાયછે, જુવાર કપાયા પછી હોલા બીજે ઠેકાણે ઉડી જાયછે, જેમ ગળપણ ખસેડ્યા પછી તેના ઉપર બમણતી માખી જતી રહેછે, તેમ તે લીલા વનના સુડા, ઉગતા સુરજને પૂજનારા, આવતાના બોલબાલા તથા જતાનું મ્હોં કાળું કેહેનારા, આ વખતે કોઈ માધવને ઘેર ફરક્યાજ નહિ.

માધવે થોડી મુદત સુધીજ પ્રધાનપણું કીધું હતું પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામો કીધેલાં હતાં તેથીજ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે

શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને વિલાપ કરી મ્હેહેલ ગજાવી મુકયો હતો. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણ થઈ જતો હતો. કેટલીએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે જારી રેહેશે તો રોવા આવેલાંમાંથી બીજાું કોઈ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સિપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયલાં પડ્યાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઇ જવાની તૈયારી કરવામાં સૈ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસ હતી, તે સઘળાની ન્યાત જાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી મોટી ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી, અને જીવથી બચેલા નોકરો "જીવતા શા સારૂ રહ્યા," અને "ધણીની પાછળ પ્રાણ શા સારૂ હમારો ન ગયો," એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી બુમ પાડી રોતા હતા. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની ધણીયાણીની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયનાં પવિત્ર ગણાતાં છાણથી સ્વચ્છ લીંપેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું. અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણિ બેઠેલી હતી.

એ સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઉંલો હતો; અને અગરજો તે કાંઈ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મ્હોડા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકાળ તથા હિંગળોક વર્ણ થઇ ગઇ હતી કે તેને જોઇને કોઈ પણ પુરૂષ થથરી જાય, અને તે માતા ઇશ્વરી છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની તેની મરજી થઇ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચેહેરો જોઇને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્રચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો હતો તે ઉપર તેનું જરાપણ લક્ષ જતું નહતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે

પડતાં નહતાં; તેની મા ઘેલી જેવી થઇ ગઇ હતી, અને આ રંડાપો છોકરીને આવ્યો તેનાં અત્યંત દુઃખની સાથે તેને જોસ ચઢશે તો તે પણ બળી મરશે એવી ધાસ્તી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાય તેના કરતાં મરે તે સારૂં. રંડાય તો મ્હોં આગળ એક ધગધગતી સગડી થઇને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુઃખનું સ્મરણ રેહે; તેના જીવને ઘડી ઘડી ક્લેશ થયાં કરે; તેથી તેના માબાપનાં હૈયાનો તાપ હોલવાયજ નહિ. એથી ઉલટું તે મરે તો ઘણું દુઃખ લાગે ખરૂં, પણ તે દુઃખનો અંત પણ તેજ વખતે; પછી દેખવુંએ નહિ, અને દાઝવુંએ નહિ. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાઇને જીવતી રહે તે સારૂં. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુઃખ તો થાય, પણ છોકરી જીવતી તથા પોતાની આગળ રેહે તેથી જીવને શાતા રહે. વળી તેને સલાહ પુછવા, સાથે જવા આવવા, તથા ઘરનું કામકાજ કરવામાં કામ આવે. બીજું તે ઘરડી અશક્ત થઇ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપિયાની થઇ પડે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા. રાંડેલાં બઇરાં ધણીનું દુઃખ પણ કેટલેક વર્ષે ભુલી જાય ત્યારે રાંડેલી તો રાંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી તેનાં માબાપના અંતઃકરણમાં તો સંતોષ થાય. એ પ્રમાણે વિચાર ગુણસુંદરી, (કેશવની વહુ જેનું નામ તેને યોગ્યજ હતું, કેમકે અગર જો તેનું રૂપ તેની જેઠાણીના જેવું નહતું તોપણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં વધારે હતાં, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો માણસોમાંથી પણ થોડાગાંજ શોધ્યા જડે એવા હતા,) તેની માએ કીધો. હવે જો છોકરી સતી થાય તો સારૂં કેટલું? આખા શેહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં તેનું નામ કીર્તિવંત થાય. તેની આખી ન્યાતને તેના કામથી શોભા મળે. તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ટા વધે, અને તેના માબાપને સૌ કોઈ ધન્યધન્ય કહે. વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય, અને બધા દેવલોક તેને જોઇને પ્રસન્ન થાય. એ સઘળા વિચારથી ગુણસુંદરીની માના મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરાયો, અને તેની છોકરી જીવે તે કરતાં મરે તે સારૂં એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તોપણ પોતાની છોકરીનું મન જોવાને તેને પુછ્યું: "બેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે, એ વાત ખરી હોય તો મારી જાત ઉપર, મારી ઉમ્મર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર

કરીને જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, પછી તારા નાના નાના ભાઇ બેનની શી વલે થશે? શું હું તને મરતાં જોઉં? શું તું તારી મેળે મરે, અને હું ડોસી તને વળાવી જીવું? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુઃખના જોશમાં તેં જે કાંઇ ગાંડો વિચાર કીધો હોય તે મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આફત મોકલી તે સહીને દુઃખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જો તારૂં આવર્દા ટુંકુંજ હશે તો વધારે જીવવું નહિ પડે. પણ જાણી જોઇને તે કેમ મરાય? માટે હવે જીવવું, અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નથી."

એ વાત સાંભળતાંજ ગુણસુંદરીના મ્હોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણ થઇ. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુઃખ તેના ઉપર પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નિકળવા લાગ્યા, અને તે કોઇ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઇ. તે બોલી "હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુઃખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બાહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયાં, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉં? ના ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઇશ. તેનું જે થશે તે મારૂં થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારા ધણીની અસદ્ગતિ કરાવવી, અને જે પૂર્વ જન્મનાં પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઇ નાખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગત્માં થોડા દહાડા દુઃખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં? હવે જીવવું? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વાહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પેહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રેહેવું, અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કોઇને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા ભરાઇ જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું? જીવીને

ઘરમાં બોજો થઈ પડવું, અને માબાપને દુ:ખનુ મૂળ થવુ. હજી જીવવુ: જીવીને ભાઇ ભોજાઈના ઠોક ખાવા, અને પેટને સારૂં હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું? જીવીને શું સુખ ભોગવવું? જીવવાથી ફળ શું? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ગણું સારૂં. તેથી મરવું એજ સિદ્ધાંત; એમાં કંઇ સંશય નહિ. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ્સ ચઢી ગયો, અને તે 'જે અંબે' 'જે અંબે' બુમ પાડી ઉઠી. એ બુમ સાંભળતાંજ સઘળાં બઈરાં સતી માની પાસે આવી તેને પગે પડ્યાં, અને જે કોઈ રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો. અને શબને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઇ જોઇને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઈ ગઇ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાંજ કિમતી વસ્ત્ર પેહેર્યાં, અને ઘલાઇ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બેન, ભોજાઈ વગેરે સગાંને વેહેંચી આપ્યું. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હરખની સાથે લીધો. પછી, પોતાને કપાળે પિયળ કાઢી, ચોટલો છુટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મોહલ્લાનાં તથા શેહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદિરના જેવી ભીડ થઇ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઈને નોતરૂં દીધું નહિ, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઇ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને 'મહાદેવને પાછી વરી- એજ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ,' અને જેટલું સુખ ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જે અંબે" "જે અંબે" બોલ્યા. તે વખતે સતી માએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાંથી સુકેસુકો હિંગળોક કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા.

ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા; અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતી માતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી. તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલા, કોઈ જાય નહિ, અને નવા આવ્યાંજ કરે તેથી શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મુક્યા અને શબને બહાર કાઢ્યું. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા ભુમાભુમ પડેછે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં થયું નહિ. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડેછે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હિંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઉંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતું. લોકો પાછળથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતકી જે" કરતા હતા, અને તેમાં સતી મા પણ શામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશિંગડાં, શરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડિયાળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજીત્રનો એકત્ર થયલા જેવો પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શેહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝિયાં બઈરાં પુત્રવંતાં થવા સારૂં સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીહેર દુઃખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહિ હતા, જેઓને રંડાપો વેહેલો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહિ, તે સઘળાંને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરૂષોનાં ટોળે ટોળાં ગોત પોતાનાં ધારેલાં કામ પારપડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં. તેઓ સઘળાં તૃપ્ત થયાં; પણ ત્યાર પછી જે કોઈએ કોઈ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે, તેઓએ પણ તેની પાસેથી ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મુક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળાંમાંથી એક ચોથરિયા રજપુતે બહાર નિકળી હાથ જોડી સતીની

વિનંતી કીધી. "માતા પરાપુર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઇ સતી થાયછે ત્યારે તે શેહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળોકના હાથા મારેછે, અને શેહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ બંનેને આશીર્વાદ દેછે. તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઇએ." તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શેહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાં: "જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હંમેશાં સુધી કાઢી મુકયો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે એક ઉંચો બ્રાહ્મણ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, અને અગર જો તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે, અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તો પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેનાં માબાપ, ભાઇ, બેન, સગાં વાહાલાં, ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણ જે રાજા છે. તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે; તેની બઇરી પારકા લઇ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમાં જઇ પડશે; તેનું મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે ક્યાં તથા ક્યારે મુઓ તે કોઇ જાણશે નહિ; તેનું નામ, નિશાની કાંઇ રહેશે નહિ; તેના મેહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાનાં પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપુર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુંટાઇ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમુળથી ઊખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું મોટું શેહેર હતું તેનું એક પણ ચિન્હ રહેશે નહિ. રે જગદંબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં આ વચન સિદ્ધ ન થાય, તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી, અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો, અને મારૂં વાક્ય ફળીભુત થજો.'

એ વચન સાંભળીને તથા તે બોલતી વખતે સતી માનું દેવતાઇ તથા ઊગ્ર સ્વરૂપ જોઇને પેલો રજપુત તો પગથી માથા સુધી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરૂદ્ધ વિકારો ઊત્પન્ન થયા કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી, અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધો નહિ હોત તો તે ભોંય ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઇને તે કોણ છે, અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું

કારણ છે તેની તજવીજ કરવાની બીજાઓને ઘણી ઇચ્છા થઈ; પણ તે ગડબડાટમાં તે ઉઠીને એવો તો સટકી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડયો નહિ અને તેથી લોકોનું આશ્ચર્ય વધ્યું, અને તે કોઇ પરલોકનો પુરૂષ હશે એમ બધા લોકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઇ. લોકોમાં પણ ભારે વાતો ચાલવા લાગી. સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં લોહી ઉડી ગયાં. ધનવંત લોકોએ પોતાનું ધન સંતાડવાનો મનસુબો કીધો. દરબારી લોકો શી રીતની આફત આવી પડશે તે વિશે અટકળ કરવા લાગ્યા. બીજા લોકો મ્હોં લાંબાં કરી રાજાનાં સઘળાં આગલાં કાસો સંભારવા લાગ્યા. લુચ્ચા ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઉથલ પાથલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઇને ખરાબીનો દહાડો જેમ બને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા; અને જે વખતે હરામીના બે ભાગ થાય તે વખતે ગરીબનો મરો થાયજ, એ નિયમથી બ્હીને ગરીબ નબળા લોકોએ શેહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

એવા વિચારમાંને વિચારમાં તેઓ શબની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શબને ઉતારીને નદીના પાણીમાં બુડતું મુકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા વગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વીમાં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુકડનાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી, અને તેના ઉપર એક લાકડાની મઠુલી બનાવી તેની ચારે બાજુઓ ઘાસ, કાંટાં તથા બીજા જલદીથી બળે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગયા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઉતરી. તે વખતે તેના ચેહેરા ઉપર જરાપણ દેહેશત જણાતી ન હતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરાપણ આંચકો ખાતી હોય એમ દીસતું ન હતું. તેનું મ્હોં હસતું તો નહિ તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવા ધારેલું તે કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઉભી રહી, અને શબની સઘળી ક્રીયા થઈ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા, અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલી:—"સૂર્યદેવતા! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારૂં તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનનું મૂળ

છે; અને તું આખું જગત બહારથી જુએ છે એટલુંજ નહિ, પણ વસ્તુઓનાં માંહેલાં તત્વ તથા પ્રાણી માત્રનાં અંતઃકરણના વિચાર જાણે છે; માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે બાળી નાખી મને શુધ્ધ કર. અગ્નિદેવતા! જો, મેં ખરેખરૂં પતિવ્રત પાળ્યું હોય, અને મને ખરેખરૂં સત ચઢ્યું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહિ તો મને તમારો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતા." ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ ઉંચું મ્હોં કરી નીચે પ્રમાણે કીધી:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

દીનાનાથ દયાળ તું જગતમાં, દાતા દુખીઆં તણો,
પ્રાણી માત્ર રહી મહી તળ સહુ, આભાર માને ઘણો;
ભાનૂ ચંદ્ર બિરાજતા ગગનમાં, તારા પ્રકાશે અતી,
ગીરી, સાગર, ઝાડ પાન સઘળાં, માનૂં હું તારી કૃતી. ૧

વાડી ખેતરનાં ફુલો મગમગે, રૂપે રળીઆમણાં,
ભૂમી ઘાસ છવાયલી ખુશનુમા, શોભા તણી ના મણા;
કોટી કોટિ લઘુજીવો પવનમાં, ન્હાસે રમે સૌ મળી,
આકાશે બહુ શોભતાં ખગચરો, ઉડે ફરે તે વળી. ૨

ઝાડી રાન મધે રહે વનચરો, ખાએ ખુશીમાં વસે,
લીલા એ સહુ ઇશ્વરી નિરખતાં, બુધ્ધિજ પાછી ખસે;
પાપી માનવિ કલેશમાં રઝળતો, દીસે ઉદાસી ખરે,
આશામાં રહી કાળ તે નિરગમે, ભામા વૃથા તે કરે. ૩

માયા તો અદ્દભૂત છે હરિતણી, થાએ નહીં માપરે,
પીડા કારણ શું હશે જગતમાં, શોધ્યા તણું પાપરે;
માટે વીનતિ હું કરૂં કરગરી, પ્રીતે શુણી રાખજે.
પાપો ઘોર કીધાંજ મેં સરવદા, બાળી સહૂ નાખજે. ૪

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કર્યા પછી તેને ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા ફેરવી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ઘરેણાં કાઢી નાખી બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપ્યાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઉઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઇ ગઈ, અને તેણે ઠોકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડયો. પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જાગૃત થઇ તેણે

હાથ ઝટકી નાખ્યો, અને લોકોની સામું મ્હોં ફેરવીને ઉભી રહી. તેને જોઇ લોકો સ્તબ્ધ થઇ ઉભા રહ્યા. શરદ મહીનાના બેપોહોર દહાડાનો તડકો આકરો પડયો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મ્હોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા. લોકો એવા તો ચુપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતરૂં હાલતું નહતું, અને સરસ્વતીનું પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહ રક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ, બઇરી, છોકરાં, ઈત્યાદિ જગતમાં જે વાહાલામાં વાહાલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહ રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મુકી છે, તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને; ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોસો રાખીને, અને વગર જોયલી અને વગર અનુભવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનો દેહ પોતાની રાજી ખુશીથી, અક્કલ હોશીયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયલું જોઇને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઈ તમાશો જોવાને સ્થિર ઉભું હોય એમ લાગતું હતું.

પણ સતી મા તેના સ્વામીને મળવાને આતુર થઈ રહ્યાં હતાં. તે મઢુલીનું એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેઠાં. પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મુક્યું, અને બ્રાહ્મણને ઈશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ઘી પુષ્કળ રેડયું, અને મશાલવડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મુક્યા, તાપનું એકદમ મોહું ભડકું થયું. મઢુલીનું મથાળું કડકડ થઇને તુટી પડયું. બાજુ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચોવચ્ચ પડ્યા. રણશિંગડાં, તુરાઈ, ભુંગળ ઢોલ, નોબત, શરણાઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજીત્રોનો એવો મોટો અવાજ થઈ રહ્યો કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડ્યા, અને અવાજના આચકાથી આભ તુટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકો પણ જેમ પડાય તેમ જોરથી "જે અંબે," "જે અંબે," "અંબે માતકી જે," એવી ચીસ પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે ભયાનક તથા રાક્ષસી દેખાવ થઈ રહ્યો તેનું બ્યાનજ થઇ સકે નહિ. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કમહારો નીચે છુંદાઈ ગયું, અને એક પણ મરતી વખતની ચીસ પાડ્યા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકા–ગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં ભળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ઘરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે બક્ષિશો લઈ આ દુનિયામાં

કેવાં મને વચન આપ્યાં છે! પણ તે સઘળાં જુઠાં. 'ગરજ ટળી એટલે વૈદ્ય વેરી' એ કેહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભુલી ગયો. હુંજ મૂર્ખ કે એવાં સાંપનાં બચ્ચાંને મેં દુધ પાઇને ઉછેર્યું કે તે મોટું થયા પછી પેહેલાં તેણે મનેજ ડંખ માર્યો. પણ એવી કૃતઘ્નતા પરમેશ્વર સાંખવાનો નથી. પણ ભવિષ્યની વાત શી કરવી? હમણાં તો તે તેના દુષ્ટ કામનાં સારા ફળ ભોગવે છે. જો તે દહાડે મેં મારી વહુની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જાત નહિ, અને આ આફત કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે? લખીત વાત સો ભવે પણ મટતી નથી. વિધાતાના જે લેખ છે તે પ્રમાણે થયા વિના રેહેતુંજ નથી. પણ આવું દુઃખ સામટું કોઇને પડ્યુંજ નહિ હશે. સ્ત્રીને રાજા લઇ ગયો એટલુંજ દુઃખ માણસનું અંતઃકરણ કોરવાને બસ છે; પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો ભાઈ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો, તે આવે અકાળમોતે મુઓ એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા, તને ધન્ય છે! તેં તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તેં તારા જોરનું સાર્થક કીધું. સબળે અબળાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તેમ કરવામાં તેં તારો દેહ પાડ્યો તેથી તું હમણાં કૈલાસ લોકમાં બિરાજતો હોઈશ અને તે વિચારથી મારૂં દુઃખ અર્ધું ઓછું થાય છે. પણ એટલું પણ દૈવને બસ ન લાગ્યું. હમણાં જેઠાશાનો મોતીશા આવ્યો, તેના કેહેવાથી જણાયું કે ગુણસુંદરી સતી થઇ, ને તેના સ્વામીની સાથે બળી મોઈ. એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજાતું નથી. ઘર તો જડમૂળથી ઉખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી ફોકટ. પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણસુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા કુળની, આખી ન્યાતની પ્રતિષ્ટા વધી, અને મારી સાત પેહેડી તરી. શું માણસની અવસ્થા છે! મોટાઇ કેવી અનિશ્ચિત છે! આજ છે અને કાલે નથી. જેવું બીડમાંનું સુકું ઘાસ, જેને બળતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી; સૂર્યાસ્ત થતી વખતની જેવી છાયા, તે વખતે તો ઘણી મોટી દેખાય છે, પણ થોડીવાર પછી નહિ સરખી થઈ જાય છે; તે તો એક નિદ્રાનું સ્વપ્નું, જાગ્યા એટલે કાંઈ મળે નહિ. દસેરાને દહાડે કેવી સ્થિતી હતી, અને આજ કેવી? આશરે દસ કોશ સુધી દમ ખાધા વિના પગે ચાલીને હું ઇહાં આવી પોહોંચ્યો. બધા ચાકર, સિપાઇ મારા આજ કયાં ગયા? હું તો એકલો ફરૂં છું. તોપણ હું

જીવું છું એટલી મહાદેવજીની કૃપા છે. જો હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત; પણ હું હવે તેનો કાળ થઇ ભટકયાં કરીશ, અને તેને એક દહાડો પણ ચેહેન પડવા દઇશ નહિ. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે! ક્રોધ-પુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જાગૃત થા. હવે તારૂં કામ છે. જ્યાઁ લગી આ દેહમાં આત્મા છે, ત્યાં સુધી તું એ છાતીમાંજ વાસો કરજે. વેર તો આખા જગતમાં પથરાયલું છે. કદાપિ કેટલાંક પુસ્તકોમાં તેની નિંદા કીધેલી હશે પણ તેથી કાંઈ તેની શક્તિ જરા પણ ઘટી નથી. નિર્જીવ પદાર્થો પણ વેર લે છે. જો હું આ ભીંત ઉપર મારો હાથ ઠોકું તો તે ભીંત મને સામું તેટલુંજ મારે છે. તે શું વેર નથી લેતી? કુતરાને પથ્થર મારીએ તો તે સામો ભસીને કરડવા નથી આવતો? સાપને પગતળે છુંદીએ તો તે આપણને કરડીને આપણો પ્રાણ નથી લેતો? એ પ્રમાણે કયું અવાચક પ્રાણી જેનામાં વેર લેવાની શકિત છે તેને ઉપદ્રવ કીધા છતાં તે સામું વેર નથી લેતું? વળી માણસને ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષમા કરવી, દયા લાવવી, એ વગેરે બોધ થયાંજ કરે છે, તોપણ તેઓ વેર લીધા વિના ચુકતા નથી. દેવતાઓ પણ વેર લે છે એવી વાતો આપણે પુરાણમાં કયાં નથી વાંચી? વેર તો જગતનું રક્ષણ છે. જો કોઈ વેર લે નહિ તો દુનિયા ચાલે પણ નહિ. જો કોઇ માણસને કોઈ ટપલો મારે તો તે સામાએ મારે છે; જો તેનામાં તેમ કરવાનું જોર નહિ હોય તોજ ક્ષમા કરે છે, અથવા રાજા આગળ ફરિયાદ કરી તેને શિક્ષા કરાવે છે. એ તો 'अशक्तिमान् भवेत् साधु'. જો એક માણસ બીજા કોઈનો કાંઈ માલ ચોરી જાય, અથવા તેને બીજી કોઈપણ રીતે કાંઇ નુકસાન પોંહોંચાડે તો તે તેનું વેર લેછે, અથવા લેવડાવે છે. ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે જો સઘળા લોકો પોતાના ઉપર ગુજરેલા અન્યાયને માટે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેર લે તો દુનિયાની અવ્યવસ્થા થઇ જાય, અને જલદી તે લય પામે; માટે હરેક ગુન્હાને વાસ્તે રાજાને ફરિયાદ કરવી, અને જો તેનાથી દાદ ન મળે, તો પરમેશ્વર તરફથી ઈનસાફ મળશેજ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બેસવું. પણ રાજા કાંઇ હમેશાં નિષ્પક્ષપાત હોતો નથી, અથવા ખરેખરો ન્યાય કરતો નથી, અને ઘણીએક વખતે તેમ થઈ સકતું પણ નથી. રાજા પોતેજ જ્યારે અપરાધી હોય, ત્યારે તેનો ઈનસાફ કોણ કરે? કોઇ લાચાર થયા વિના પરમેશ્વરના ઈનસાફ ઉપર રહેવા દેતું નથી. એ તો મન વાળવાની વાત છે. જો મન મોટું રાખી આપણે

હરેક ગુન્હેગારને ક્ષમા કરી જવા દઇએ તો દુનિયામાં ગુન્હેગારની સંખ્યા વધી જાય, અને જેટલા ગુન્હા થાય તે સઘળાનું પાપ આપણે માથે પડે. પરમેશ્વરની શિક્ષાથી થોડાજ બીહે છે. કોણ તે જોઈ આવ્યું છે ? જો સરકાર ઇનસાફ મુકી દઇને લોકોને કહે કે જે ગુન્હો કરશે તેનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળશે તો પછી ગુન્હો કરવાથી કેટલા અટકે છે તે જણાય. માટે વેર તો લેવુંજ જોઇએ; અને જ્યારે આપણી બાબતમાં ગુન્હેગાર રાજા છે ત્યારે સ્વહસ્તે વેર લેવું, અને જો ન લેવાય તો તેને પરમેશ્વરને સોંપવો.

એવા વેરના તરંગ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળાના દેવસ્થાનનાં સરસ્વતી નદી ઉપર જવાનાં પગથિયાંની પગથાળ ઉપર એક જુવાન માણસ રાતને વખતે ફરતો હતો તેના મનમાં ઉઠતા હતા. તેની છાતી ક્રોધથી ઉભરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વાજબી છે એમ જાણી સૃષ્ટિ પણ તેવીજ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોરથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મુએલાં જાનવર ઘસડાઈ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયલું હતું કે સામો માણસ અથડાય ત્યાં સુધી તેનું મ્હોં દેખાતું નહિ, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો. પવન એટલા જોરથી વાતો હતો, કે તેના સુસવાટાથી છાતી ધબક્યા વિના રેહે નહિ. તેની સાથે વાયુબળથી પાણી ગજગજ ઉંચાં ઉછળતાં હતાં. ઝાડો ભોંયની સાથે અફળાતાં, અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઉખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વિજળીના ઝળકાટ થઈ રહ્યા હતા, અને તેથીજ વખતે વખતે અજવાળું પડતું તે વડે રૂદ્રમાળાના કીર્તિસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણ, નાનાં નાનાં દેહેરાંનાં શિખરો, વગેરે જણાતાં હતાં. વિજળી થઈ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે તેના જોરથી તથા પવનથી બધું દેવસ્થાન તુટી પડશે એવી દેહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે એટલે જ્યારે ઈશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ ચોમેર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ ઉપર ચઢે, અને જેવો સઘળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઈ ? એવી સ્થિતી તે વખતે માધવના મનની હતી. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું. અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જણાઈ આવતી હતી. તેણે મોતીશાના મ્હોંથી ફરી સઘળી વાર્તા સાંભળી

લીધી, અને તેથી ઉલટું અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે મોતીશાનો ઉપકાર પણ માન્યો નહિ. જે વખતે માધવના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા, તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધણીઆણી, છોકરાં દોલત, તથા બીજું સુખ તજીને-પોતાના અસલ મિત્રને સહાય કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ઇતરાજી થઈ તેની પાસે ઉભા પણ રેહેવું નહિ એવો જેહાશાનો મત હતો, પણ તે ન જાણે તેમ શેહેરમાંથી નિકળી આવ્યો. મિત્રાચારી તો એવીજ જોઇએ; અને એવી પ્રીતિ જુવાનીમાંજ જ્યારે અંતઃકરણ ગરમ હોયછે ત્યારેજ થાયછે. ઘડપણમાં જ્યારે સ્વાર્થનું જોર વધેછે ત્યારે પ્રીતિ ઓછી થાયછે; માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી કવચિતજ હોયછે.

રાત ઘણી ગયા પછી મોતીશા તથા માધવ દેહરાંની એક ધર્મશાળામાં સુતા. પણ માધવને જરા ઊંઘ આવે નહિ; વેર, વેર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાંને વિચારમાં તેણે પછાડા માર્યાં કીધા. કેટલીએક વારે તે અર્ધી ઊંઘમાં પડયો, એટલે તેની સામા એક ઘણી રૂપાળી સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી. તેનું તેજ એટલું હતું કે માધવની આંખ ઊઘડી ગઈ, અને તે બોલ્યોઃ “ વેરદેવી, તું માનવ હોય કે દાનવ, મૃત્યુલોકમાંની કે સ્વર્ગલોકમાંની, ગમે તે હોય, પણ દુષ્ટ કરણ રાજાનું વેર શી રીતે લેવું તે બતાવ.” સ્ત્રી બોલીઃ “ અલ્યા માધવ! તું નાગર છે તેથી તું મારો આશ્રિત છે. હું જગતની માતા, અંબા ભવાની છું, અને મારો વાસ આરાસુર પર્વતની ઉપર છે, માટે તું મારૂં દર્શન કરવાને ત્યાં આવજે એટલે હું તને શું કરવું તે બતાવીશ.” એવું કહી માતાજી અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને માધવ આસપાસ જોવા જાયછે તો ત્યાં કાંઇજ દીઠું નહિ. માધવને હવે નક્કી થયું કે માતાજી મને સહાય થશે, માટે કાલ સવારે ઉઠીને તેનાં દર્શન કરવા જવું; પછી ત્યાંથી જે ઉપદેશ મળશે તે પ્રમાણે ચાલીશ.

એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઈ. દહાડાનો થાક લાગ્યો હતો, તથા તેના મનમાં જે ઊથલપાથલ થઈ રહી હતી, એ સઘળાંથી તેના મગજ ઉપર અસર થઈ, તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો, અને જ્યારે સૂર્યોદય થયો, અને તડકો તેની આંખ ઉપર આવવા લાગ્યો, ચકલીઓ તથા બીજાં પક્ષીઓ શોર બકોર કરવા લાગ્યાં, અને દેહેરામાંના સાધુ, વૈરાગી મોટા અવાજથી રાગ ગાઇ આણીગમ તેણીગમ ફરવા લાગ્યા,

ત્યારેજ તે ઊઠ્યો. ફક્તાંજ વાર ગામમાં જઈ તેણે બે ઘોડા વેચાતા લીધા, અને સવારના કામથી પરવારી તે તથા મોતીશા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ માતાજીના સ્થાનક તરફ જવા નિકળ્યા. મોટે રસ્તે જાય તો રાજાના માણસોના જોવામાં આવે, માટે તેઓ સરસ્વતીને કિનારે કિનારે ચાલ્યા. થોડા દહાડા તો વસ્તીવાળો મુલક આવ્યો; પણ જેમ જેમ તેઓ સરસ્વતીના મુખ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ જમીન વધારે પહાડી તથા જંગલી થતી ગઇ. થોડીએકવાર તેઓનો રસ્તો એક જંગલી પણ રમણિક તથા ફળવાન ખીણમાં થઇને હતો, તે ખીણની આસપાસ ઝાડોથી ઢંકાયલા પહાડો ચોતરફ હતા. આ ઠેકાણે આ એકાંત નદીને કિનારે કિનારે તેઓ ચાલતા હતા તે વખતે સાંજ પડી ત્યારે અંધાર રાન વધારે ભયાનક દીસવા લાગ્યું. વાઘ, વરૂ, શિઆળ, ઇત્યાદિ જંગલી જાનવરોનો અવાજ થવા માંડયો, અને તેઓની આસપાસ કાળા અને નાગા વનના માણસો કોઇ આઘા ગામોમાં નોબત વગાડતા તેનો કઠોર અવાજ તેઓના કાને પડયો. એટલામાં આઘે એક બળતું થયલું નજરે પડયું. બીલ લોકો તેઓની દેવીને બળીદાન આપતા હતા, અને ભડકું સુકાં લાકડાંમાંથી નિકળીને એક પહાડથી બીજા પહાડ ઉપર મોટા સર્પની પેઠે વિંટલાતું દેખાતું હતું. એવે રસ્તે થઇને તેઓ અંબાભવાનીના દેવસ્થાન આગળ સરસ્વતી નદીના મુખની પાસે કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોંચ્યા, અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

બીજે દહાડે, અંબા માતાનાં દેહરાં તરફ જવાનો રસ્તો ઘણો વિકટ, તથા ત્યાં ચોર અને વાઘનો ભય ઘણો, હોવાથી ચકરાવો ફરી પહાડની તળેટી ઉપર દાંતાગામ અંબા માતાના ઘણા માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા. તે વખતે અગર જો માતાજીનો જાત્રાનો વખત નહતો તોપણ થોડાંએક માણસો માનતા ચઢાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે બંનેને મળ્યાં. તેમની સાથે બીજે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચડવા માંડ્યું. ચઢાવ ઘણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખડબચડો તથા વાંકો ચુંકો હતો. જાત્રાળુ લોકોએ રાતા, પીળા, ધોળા, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના રંગનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં. કેટલાએક પાસે ચળકતી તલવારો હતી. કેટલાએકનાં અંગ ઉપર ઝળકતાં સોનાનાં ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં. તે સઘળાં તડકામાં ચળકતાં હતાં. તેઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર

દેખાતી, કેટલીએકવાર તો રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઇ જતા, અને કોઈ કોઈ વાર ઝાડોના ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા ન હતા. ચઢાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચોવચ એક જુની વાવ હતી, ત્યાં સંઘે થોડીવાર મુકામ કીધો. પછી પાણી પી તાજા થઇને આગળ ચાલ્યા, અને ઉદાસ તથા ઉજડ ટેકરામાંથી નિકળી રમણિય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની લેહેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંના આગળ ચાલનાર લોકોએ બુમ પાડી કે દેહરૂં પાસે આવ્યું. એ બુમ સાંભળતાંજ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યા, અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને "જે અંબે," "જે અંબે," "અંબે માતકી જે," એવી બુમ પાડી ઉઠયા. દેહેરૂં આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતની શાખા જ્યાં નૈઋત્ય કોણમાં પૂરી થાયછે ત્યાં હતું. તે દેહેરૂં નાનું હતું, અને બીજાં કેટલાંક કીર્ત્તિવંત દેહેરાં કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબૂત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારા, નોકર ચાકરો તથા જાત્રાળુ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાનું લશ્કર પણ રહેતું હતું, પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્રવડે અંબા માતાનું રક્ષણ થાયછે એમ ન કહેવાય માટે બહાર દરવાજે રાખવાનો અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દેહેરામાં જેનું પૂજન થતું હતું તે મહાદેવની પત્ની હિમાચલ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. ચાંપાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉગ્ર તથા સર્વ ભક્ષક કાળિકાનું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહતું; પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માનું રૂપ હતું. આરાસુરનું દેહેરૂં ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ ઠેકાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવડાવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી જ્યારે રૂક્ષ્મણીને શીશુપાળની સાથે પરણવા ન દઈ તેને ભગવાન લઈ ગયા, ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ ઠેકાણેજ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જાત્રાળુ લોકો ત્યાં આવતા તેથી સઘળું આંગણું ઘસાઇ ગયું હતું.

એ દેહેરામાં માધવ અને મોતીશા આવ્યા, એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા, અને રસોઇ પાણી કરી થાક ખાઇ સાંજની વખતે માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. માતાજીનું સ્વરૂપ જુદા જુદા લોકોને જુદું જુદું દેખાય છે ખરૂં, પણ માધવને તો જુદાંજ દર્શન થયાં. માતાનો વેશ મ્લેચ્છનો હતો: તેના એક હાથમાં ખડ્ગ હતું, અને

બીજા હાથમાં એક માણસની ચોટલી હતી. માતાનું આવું રૂપ જોઇને તે આશ્ચર્ય પામી ઉભો રહ્યો, અને વધારે જોયછે એટલામાં તે માણસ જોર કરી માતાજીના હાથમાંથી નિકળી ગયો, અને તેના હાથમાં તેની ચોટલી રહી ગઈ એવું દીઠું. તેનો અર્થ શું હશે એ વિષે તે ઊંડા વિચારમાં પડયો, એટલામાં સિદ્ધપૂરની રૂદ્રમાળામાં તેને આવેલું સ્વપ્નું તેને યાદ આવ્યું, તે ઉપરથી તેણે અટકળ કીધી કે મ્લેછનો અર્થ મ્લેછ અથવા તુર્ક લોકોનો દિલ્હીનો રાજા, અને પેલો માણસ એટલે ગુજરાતનો કરણ રાજા. એ ઉપરથી દિલ્હીનો તુર્ક રાજા કરણને સપડાવશે, પણ તે તેનું રાજ મુકીને નાશી જશે—એ સિવાય બીજો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. માતાજીએ વેર લેવાનો રસ્તો બતાવ્યો તો ખરો, માટે હવે દિલ્હી જવું અને ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરવાને ત્યાંના સુલતાનને વિનંતી કરવી. એવી રીતે તેનો ખુલાસો થયો, તેથી તે ઘણો આનંદ પામીને માતાજીને પગે પડયો. પછી ફુલના હાર, નાળીએર, પૈસા, તથા ઘરેણાં માતાજીને ચઢાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોના રૂપાનાં વાસણ, ઘંટ, અને માતાની પૂજાનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં, ઇત્યાદિ માતાને બળીદાન આપી સકાય એવા પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદીરા મુકેલાં હતાં. માધવ જ્યાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઈ પણ કામમાં તેણે તેલ વાપર્યું નહિ; સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘીનોજ ઉપયોગ કર્યા કીધો. માતાજીને માધવે ઘણી કિમતી બાધા ચઢાવી તેથી રાત્રે તેને ચમર કરવા દીધી; તેના બદલામાં વળી તેણે સિદ્ધપૂરના ત્રણ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો ત્યાંના પૂજારી હતા, અને જેઓએ તે કામ દાંતાના રાણાને કેટલાએક પૈસા આપવા કબુલ કરી ઇજારે રાખ્યું હતું, તેઓને કાંઇ આપ્યું. તેઓએ તેને પહેલાં દર્શન કરતી વખતે ચાંલ્લો કીધો હતો.

બીજે દહાડે તેણે તેઓને તથા બીજા બ્રાહ્મણોને સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન લેવડાવી તૃપ્ત કીધા, અને યથાયોગ્ય દક્ષણા આપી જાત્રા પૂરી થઇ તેની નિશાનીનો કંકુનો હાથો તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કાંઈ કામ રહ્યું નહિ, તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરાજીત માતાનું દેહેરૂં છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબા ભવાનીના દેવસ્થાનથી પશ્ચિમે આસરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો તે ઉપર ગબરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાને તેઓનો વિચાર થયો. તે પહાડને કોઈ આઘેથી જોય તો તેની આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે તેથી એક મોટા

કમાનદાર દરવાજો ત્યાં હોય એમ લાગતું; અને તે ઉપરથી એવી કથા ચાલી હતી કે અંબા માતા તે પહાડના પોલાણમાં રહે છે. જ્યારે માધવે ત્યાં પૂજારીને તે જગાનો મહિમા પુછ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે એક વાત કહી. "કોઈ વખત ઉપર માતાજીની ગાયો ગોવાળિયાની બીજી ગાયોની સાથે આખો દહાડો ચરતી, અને રાતની વખતે આ પહાડમાં પાછી આવતી. એ ગાયો કોની છે તે જાણવાનું પેલા ગોવાળિયાને ઘણું મન થયું, અને ગમે તે થાય તોપણ એ ગાયનો ધણી શોધી કાઢી તેની પાસેથી ચરામણી માગવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. એક સાંજરે જ્યારે ગાય ધારા પ્રમાણે પોતાના ઘર તરફ વળી, ત્યારે ગોવાળિયો તેની પાછળ ગયો, અને તેની સાથે પહાડમાં પેઠો. પહાડમાં પેઠા પછી એક અતિ શોભાયમાન મેહેલ આવ્યો, અને તેમાં ઘણા વિશાળ ઓરડાઓ દીઠા. મુખ્ય ઓરડામાં એક હિંડોળા ઉપર માતાજીને બેઠેલાં જોયાં; તેની આસપસ તેની ઘણીએક સખીઓ હતી. ગોવાળિયો હિંમત પકડીને માતાજી આગળ ગયો, અને પુછ્યું કે આ ગાય તમારી છે? તેણે હા કહી. તે ઉપરથી ગોવાળિયાને વધારે બોલવાની હિંમત આવી. તે બોલ્યો:—"મેં આ ગાયને બાર વર્ષ થયાં ચરાવી છે, માટે હવે મને તેની ચરાઈ આપવી જોઇએ." માતાજીએ તેની પાસે એક બહરી ઉભી હતી તેને આજ્ઞા કીધી કે ભોંય ઉપર જવનો ઢગલો પડેલો છે તેમાંથી થોડાએક તેને આપો. તેણે એક સુપડું જવે ભર્યું, અને ગોવાળિયાને આપ્યું. તેણે તે લીધું, અને નાઉમેદ થઈને તથા ખીજવાઇને ઘરની બહાર નિકળ્યો, અને આંગણા આગળ જવ ભોંય ઉપર નાખી દીધા. પોતાને ઘેર જઈ જોયું તો તેના લુગડાં ઉપર ઘણી ઊંચી જાતના સોનાના કેટલાએક રવા વળગેલા જોયા. ગોવાળિયાએ બીજે દહાડે ફરીથી પહાડમાં પેસવા માડ્યું, પણ તેને રસ્તો જડયો નહિ. અને માતાજીની ગાય પણ ફરીથી ચરવા આવી નહિ."

અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજાં સુગંધીદાર ફુલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં. ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો, અને તે જૈન થઇને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો માટે તેનાં દેહેરાં આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહિ, તેથી તેઓ બંને ત્યાં ગયા. એ દેહેરાંવિષે જે દંતકથા તેઓએ સાંભળી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—"વિમળશાને માતાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું તેથી તેણે ત્યાં પારસનાથનાં ત્રણસેં ને સાઠ દેહરાં

બાંધ્યાં; પછી માતાજીએ તેને પુછ્યું કે એ દેહેરાં તેં કોની સહાયતાથી બાંધ્યાં ? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે ગુરૂની સહાયતાથી. માતાજીએ એનો એ પ્રશ્ન ત્રણવાર પુછ્યો, પણ ત્રણેવાર તેણે એનો એજ જવાબ દીધો. ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે, "અલ્યા, જેમ નસાય તેમ નાસ." એક દેહેરાનું ભોંયરૂં જેમાંથી થઈને દેવલવાડાનાં દેહેરાંના ભોંયરાંમાં જવાતું હતું તેમાં તે ઉતર્યો, અને નીચેની સરુંગમાં થઈને આબુ પહાડ ઉપર નિકળ્યો. પછી માતાજીએ પાંચ સિવાય બધાં દેહેરાં બાળી મુક્યાં, અને એ વાત સૌ કોઇના જાણ્યામાં આવે માટે તે પાંચજ રહેવા દીધાં. જે ત્રણસે ને પંચાવન દેહેરાં બાળી મુક્યાં તેના બળેલા પથ્થર ભોંય ઉપર પડેલા હતા, તે જોઈ શાહને પછી ખાતરી થઈ કે શ્રી અંબાજી કોપાયમાન થઇને તેણે એ દેહેરાં બાળી મુક્યાં, તેથી તેણે આબુના દેવલવાડામાં એક દેવસ્થાન બાંધ્યું તે ઉપર માતાજીને શાંત કરવાને નીચે પ્રમાણે કોતરાવ્યું".

"તારા પાતરાં જેવા હાથ અશોકના ઝાડનાં પાતરાં જેવા રાતા છે. તું અતિ ઘણી સુંદર દીસે છે. તારો રથ કેસરી સિંહ ચલાવે છે. તારા ખોળામાં બે છોકરા છે. એવી તું સતી અંબિકા સદ્ગુણી પુરૂષોના પાપનો નાશ કર."

"એકવાર રાત્રે વિમળશાને શાણી અંબિકાએ આજ્ઞા કીધી કે પહાડ પાપ રહિત જગા છે તે ઉપર યોગનાથનું એક સારૂં દેહેરૂં બાંધ."

"શ્રી વિક્રમદિત્ય પછી એક હજાર અઠયાસી ચોમાસાં ગયાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૩૨માં અર્બુદાના શિખર ઉપર શ્રી આદિદેવનું વિમળે સ્થાપન કીધું તેને હું પૂજું છું."

એ દેહેરાંમાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધાં પછી ત્યાંથી આબુના પહાડ ઉપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણોજ રમણિક હતો. એક નાના નાળાની કોરે કોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એક પણ વાદળું નહતું. અમરાઇમાંથી કોએલો ટહુકા કરતી હતી. બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં; અને તિતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં, લક્કડખોદ ઝાડોનાં થડ ઉપર તેઓની કઠણ ચાંચ ઠોકતા હતા તેના અવાજથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં સુંદર ફુલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતા હતા. ઝાડો ઉપર ચઢતા વેલાનાં ધોળાં તથા પીળાં ફુલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઈ માણસની વસ્તી નહતી. કોઇકોઈ વાર કોઇ રજપૂત

સ્વાર ઢાલ બાંધીને તથા ભાલો હાથમાં રાખીને અંબાજીનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે જોવામાં આવતો; અથવા કોઇ તળાવની પાસે વણ-જારાઓ ગુણ નાખીને બળદ છુટા મુકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં એક સપાટ ભોંયુ આવી તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું, અને અનાજના ખેતર આવતાં, અને વખતે વખતે નાનાં ગામો દેખાતાં, અને આબેના પહાડમાંથી નિક-ળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધુમરે ઘેરાયલો આબુ પહાડ દેખાયો, તેની બાજુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દોરા જેવો રસ્તો દેખાયો, તે કોઈ ઠેકાણે ચઢતો અને કોઇ ઠેકાણે ઉતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચઢતાં ચઢતાં એક કરાડાની નીચે એક મેદાન આવ્યું; ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન ઝાડોની વચ્ચોવચ વશિષ્ઠમુનીનું દેહેરૂં હતું. તે દેહેરાંની વાડીમાં માધવ તથા મોતીશા થાક ખાવાને ઉતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર ફુલો ઉગેલા હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગા બેહેક બેહેક થઇ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મ્હોં કોતરેલું હતું તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો, તેથી કર્ણેંદ્રિ-યને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો.

મુનીનું દેહેરૂં નાનું હતું તેમાં વશિષ્ઠ જેણે અંચળેશ્વરના અગ્નિ કુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરૂષોને કાઢયા તે મુનીની કાળા પથ્થરની મૂર્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોબત વાગતી હતી તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. વશિષ્ઠમુનીના દેહેરાં આગળ પથ્થરમાં લાંબાં પગથિયાં કાપી કાઢેલાં છે તે ઉપર થઈને ઊંચે ચઢવાનું હતું. તે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેઓ આખરે આ-બુના સપાટા મેદાન ઉપર પોંહોંચ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક બેટમાં, આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ ઊંચી નીચી ટેકરીઓ હતી તે ઉપર મોટાં નાનાં ગામો હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું, અને એક કરતાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી ઊંચી ટેકરી ઉપર એક મુનીનું નાનું દેહરૂં હતું તે ઉપરથી તેને મુનીનું શિખર કહેતા હતા; અને બીજી એક ટેકરી પ્રસિદ્ધ અચળગઢનો કીલ્લો હતો.

આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી ઊંચો મુનીનો શિખર હતો, તે ઉપર માધવ તથા મોતીશા ચઢયા. જ્યારે તેઓ

ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ઠરી જવાય એવો ટાઢો પવન આવવા લાગ્યો તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વિંટાળી, અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઇને ભોંય ઉપર લાંબા થઇને સુતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, અને તેમાંથી સૂર્યનાં કિરણ નિચે ઉતરતાં હતાં. એ ઉંચી આંખે તમ્મર આવે એવી, ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આસરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો તે ઉપર વિષ્ણુનો અવતાર જે દત્તભૃગુ તેનાં પગલાં હતાં. તે પાદુકા પૂજવાને માટેજ મોતીશા આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચઢયો હતો, અને બીજા ખુણામાં સીતાભક્તોના મહાન ગુરૂ રામાનંદની પાદુકા હતી. આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડયો, અને જ્યારે માધવે તેને દક્ષણા આપી ત્યારેજ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ જાત્રાળુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડ્યો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગારીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો હતો. પહાડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગલા કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને બીજાં ઘણાંએક ગોળ કાણાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કીધેલાં હોય એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમાસું તરતજ ગયલું હતું. અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કોઈ કોઇવાર જોધપૂરનો કિલ્લો, અને ઘણી ઉપરના આળોવા શેહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દૂર સુધી તો આખો દહાડો નજર પોહોંચતી નહતી, તોપણ ભીત્રીલની ફળવાન ખીણ સિરોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આસરે પંદર કોશ ઉપર આરાવલીના વાદળાં સુધી પોહોંચેલા પહાડોની વચ્ચોવચ્ચ અંબા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પણ ત્યાંથી આંખ ઉંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્કર ફેરવીએ, તો પરમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો, તેથી વધારે જમણી તરફ દેવલવાડાનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી. દેખાવ કેવો જુદો જુદો! આકાશ આસમાની,

મેદાન રેતાળ, દેહેરાં સ્ફાટિકનાં, ઝુંપડાં નીચાં, જંગલ મોટા અને પહાડો ઊંચા નિચા હતા.

મુની શિખર ઉપરથી ઊતરીને અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગળ તેઓ ગયા. અગ્નિકુંડ આસરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પોહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હતો, અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઇંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો તે ઉપર માતાનું એક દેહેરૂં હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ પાંડવના પાંચ દેહેરાં હતા. પશ્ચિમ બાજુએ આબુનો ઇષ્ટ દેવ જે અચળેશ્વર તેનું દેહેરૂં હતું. આ દેહરૂં કાંઈ મોટું અથવા નકશીદાર નહતું, પણ ઘણું સાદું હતું. તે એક મોટા ચોગાનની વચ્ચોવચ હતું, અને તેની આસપાસ કાળી સ્લેટના પથ્થરના બાંધેલાં નાનાં નાનાં દેહેરાં હતાં. અગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમારના મૂળ પુરૂષનું દેહેરૂં હતું. આદિપાળની મૂર્ત્તિ તેમાં બેસાડેલી હતી, તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઊંચાઈ આસરે અઢી ગજ હતી. ભેંસાસુર અટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને અગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે પરમારને સરજાવ્યા. તે ભેંસાસુરને બાણેવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે આદિપાળની મૂર્ત્તિ હતી. એ અગ્નિકુંડ જોયા પછી અચળગઢનો કિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. કેટલેક સુધી ઊંચે ચઢયા પછી હનુમાન ભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પેઠા પછી બીજી ભાગળમાં થઈને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઈ નહતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું તેનું નામ શ્રાવણ ભાદરવો હતું, અને એ ચોમાસાના બે માસનું તેને નામ આપ્યું હતું તે તેને યોગ્યજ હતું, કેમકે તે ભર ઊનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતું હતું.

હવે દેવલવાડા જોવાનું રહ્યું, અને ત્યાં જવા સારૂ તેઓ વશિષ્ટ મુનીના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેવલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાંજ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીલો ફરશ બીછાવ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યા આવતી હતી; કમેરે પક્ષી જે બીજે સ્થળે કવચિતજ માલમ પડેછે તેનો ત્યાં મધુર સાદ સંભળાતો હતો; અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વેહેતી હતી તેમાંથી કોયલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું

એ દેહેરાં કાંઈ મોટાં અથવા બહારથી ઘણાં શોભાયમાન ન હતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીનું કામ એટલું બધું હતું કે તેઓનું વર્ણન આ ઠેકાણે કરી શકાતું નથી. આગલો ઘુમટ અષ્ટખુણ હતો; અને પાછળ અગણિત ઘુમટો હતા. સઘળાં દેહેરાં સફેદ સ્ફાટિકનાં હતાં, અને તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો બારીક કોતરેલી હતી કે એવી બારીકી મીણ સિવાય બિજી કોઇપણ વસ્તુમાં થઇ સકે એમ વિચારમાંજ ઉતરી શકે નહિ. તેમાં જે ચિત્ર કાતરેલાં હતાં, તે નિર્જીવ વસ્તુઓનાંજ હતાં એમ નહિ. સ્ત્રી પુરૂષ પોતપોતાના કામ કરતાં હોય તેનાં, વહાણનાં, તથા વ્યાપારને સંબંધ રાખતાં, અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દેહેરાં જે જે અંગ્રેજ લોકો જોય છે તેઓ તેની ઘણીજ તારીફ કરે છે, અને આ દેશનાં લોકો ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવિણ હતા એવાતની તેઓની આ ઠેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોયાથી ખાતરી થઇ છે.

આવી આવી ઈશ્વરી તથા માણસની કળાથી ઉત્પન્ન થયલી શોભા જોવાથી, આવાં આવાં પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમીમાં પગ મુકયાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડયાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જાગતાજોધ કહેવાતા દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી, માધવનો જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે તેના અંતઃકરણમાં જે તોફાન થઇ રહ્યું હતું તે શાંત થયું; તેનાં હૈયામાં જે વેરદેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી ઉઠી એક ખુણે દબાઈ બેઠી; અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભુલી ગયો. જ્યાં ઇશ્વરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઇશ્વરની મોટાઇ અને શકિત પ્રગટ થઇ આવે છે, જ્યાં માણસની અશકિત તથા તુચ્છપણું જણાઈ આવે છે, જ્યાં ઇશ્વરનાં કામ કાળ પર્યંત ટકે છે, અને માણસનાં બનાવેલાં કામો થોડી મુદ્દતમાં નાશ પામતાં માલમ પડે છે, જ્યાં પશુ, પક્ષી તથા બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર પરમેશ્વરની અનંત દયા ડગલે ડગલે દીઠામાં આવે છે, ત્યાં માણસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય?

માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયેલા હતા તે જો કે દબાઇ ગયા હતા, તોપણ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહતો. જ્યાં સુધી આવી રમણિક ભૂમીનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું, પણ જ્યારે તે મેવાડના મેદાન ઉપર નિકળ્યો, અને કાંઈ મનને વિચાર

કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહિ, એટલે તે વિચારો પાછા તેના મનમાં પૂરજોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ બંને એકલા પડ્યા, અને એના એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા, તેથી દીલની આગ હોલાવાને બદલે તે વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગી; વાટ ઘણી લાંબી દીસવા લાગી; ખાવા પીવા કાંઇ ભાવે નહિ; અને તેઓને જો કોઇ સંગાત મળ્યો નહોત; જો એ પ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન બીજા વિષય ઉપર ગયું નહોત, તો માધવ રસ્તામાં માંદો પડત, અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધાવિના તેનો આત્મા તેની દેહ મુકીને ચાલ્યો જાત. પણ ગુજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેછ લોકોનો દહાડો ચઢતો તેથી તેમ બન્યું નહિ.

તે વખતે કેટલાએક ગુજરાતના લોકો એકઠા મળીને ગોકુળ મથુરાંજીની જાત્રા જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંગાત જોઇને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં સામેલ થયા, અને તેઓ બદ્રીકેદારનાથની જાત્રા જાયછે એમ તેઓએ બીજા લોકને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી જ્ઞાતિના હતા. તેઓ બપોરે કોઇ ઝાડ નીચે જુદા જુદા ચુલા બનાવીને રસોઈ કરતા, અને તડકાનો વખત ગાળીને પાછલા પોહોરના અને થોડી રાત જાય ત્યાંસુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડાંમાં બેસીને મુસાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોબતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નિકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણિયાની ન્યાતની ઘરડી ડોશી હતી તે એટલી તો વેહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંજી હતી તે જાળવવાની તેને એટલી તો ફિકર હતી કે બીજા લોકો જાત્રા જાય છે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના ગામમાં સગાને અથવા કોઈ બીજા વિશ્વાસુ માણસને સોંપી આવેછે તેમ તે ડોશીએ કીધું નહતું. આશરે સો મોહોર જે તેણે દળી ખાંડીને તથા બીજાં વહીતરાં કરી મેળવી હતી તેનું એક પોટલું બાંધીને તે પોતાની પાસે જ રાખતી, અને રાતે ઊંઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ઘણા જોરથી દાબીને સુતી; તેની ઊંઘ એવી કુતરાના જેવી હતી કે તેને કોઇ જરા અડકે તો જાગી ઉઠી શોરબકોર કરી આખો સંઘ જગાડી દેતી. એ ડોશીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીઢવતા હતા, આખે રસ્તે મશ્કરી કરતા, અને રાત્રે ઘણીવાર તેને છેડીને વારે વારે તને ભર ઊંઘમાંથી જગાડ્યાં કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પણ ખરચવો પડતો ત્યારે

તેનો જીવ જવો બાકી રહેતો. જાત્રામાં ધર્મ દાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી ન્યાતમાં છુટું ઘી પીરસાય એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. જીવતાં તો ન્યાતના તરફની આબરૂ મળી નહિ, ત્યારે મુઆ પછી ઉજવાવું અને ન્યાતના લોકો પાસે વાહવાહ કહેવડાવવી એ તેને સ્વર્ગે જવા બરોબર ખુશી ઉપજાવનાર હતું; બલકે તેમ કીધાથી વૈકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાતરી હતી, કેમ કે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાહવા થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પણ સારીજ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજો તેની સાથે આવેલો હતો તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગર જો તે ડોશીને કાંઈ છોકરાં નહતાં, અને તેના પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા સિવાય બીજું કોઈ નહતું, તો પણ જ્યાં સુધી તે જીવતી રહે ત્યાંસુધી તે ભત્રીજો ભુખે મરી જાય તોપણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહિ. ડોશીનો વિચાર એવો હતો કે, મરતી વખતે તે પુંજી ન્યાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કહ્યા પ્રમાણે તેની મૈયતનો ખરચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું છતાં પણ તે ડોશીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ઘણુંજ હેત હતું, અને તે જ્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કોઈ પોતાને આગ મુકનાર રેહેશે નહિ એ ફિકરથી તે તેની પોતાના છોકરાના જેટલી બરદાસ્ત કરતી હતી. તોપણ જ્યારે તે પૈસાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો ત્યારે તે વાત બદલી નાખતી, અથવા મારી પાસે કાંઇજ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને એવી ડોશી ઉપર હેત તો ક્યાંથીજ હોય? ચાર દહાડા લાંઘણ કીધી હોય તોપણ ડોશી સુકો રોટલો પણ તેને ખવડાવે નહિ તો એક પૈસો તો ક્યાંથીજ આપે? માટે તે ડોશીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો, પણ જેમ તેની તેને મારવાની ઉતાવળ તેમ ડોશીનું આવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા તોપણ રીઢા વાસણની પેઠે તેના શરીરને જરાપણ નુકશાન લાગ્યું નહતું. ભત્રીજાની પૈસા તરફથી અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઈ; અને ડોશીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. જ્યારે ડોશી જાત્રા જવા નિકળી, ત્યારે તેને તે પૈસા સોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ ભંગ થઇ, ત્યારે પોતાની પાસે જે કાંઇ સામાન હતો તે વેચીને તેના થોડાએક પૈસા ઉપજાવ્યા અને તે લઇ તે પણ ડોશીના સાથે જવા નિકળ્યો. ડોશીને તે જરાપણ પરવડ્યું નહિ; પણ શું કરે? લાચાર ભત્રીજાએ જતાં વગારજ નિશ્ચય કીધો કે હવે વધારે વાર સબુરી ન

રાખતાં રસ્તામાંજ તેને ઠાર કરવી અને તેના પૈસા લઈ લેવા. પણ તે એટલી તો જાગૃત રહેતી તથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજુ સુધી અમલમાં લવાયા નહતા. તેને લાગ મળતો નહતો. તેથી તે ઘણો હીજરાયાં કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતા ગયા, તેમ તેમ તેના ખુની વિચાર વધારે દૃઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઊંઘમાં પડેલાં હતાં તે વખતે પેલો ભત્રીજો ઉઠયો, અને તે ડોશી પાસે જઈ એકદમ તેણે તેની ગળચી પકડી, અને તે બુમ પાડવાને મ્હોં ઉઘાડે છે એટલામાં એક ચીથરાનો ડુચો તેમાં ઘાલી દીધો. પછી ડોશી-ની ગળચી એવા જોરથી દાબી કે તે ગુંગળાઇને તુરત મરણ પામી. ત્યાર પછી તેની બગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે એક ખાડો ખોદીને દાટયું, અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછો સુઈ ગયો. બીજે દહાડે સવારે વેહેલાં જ્યારે લોકો ઉઠયાં ત્યારે તેઓએ ડોશીને જગાડવા માંડી, પણ ડોશીમા તો સ્વધામ પધારેલાં, તેથી કાંઈ જવાબ દીધો નહિ, ત્યારે તેને જગાડવા સારૂ તેની બગલમાં હાથ ઘાલ્યો પણ પોટલું કાંઈ માલમ પડયું નહિ. તેઉપરથી સઘળાઓને વેહેમ પડયો, ને દીવો મંગાવીને જોયું તો ડોશીને મુએલી જોઈ. પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કોઇથી નક્કી થઈ શકે નહિ. એવી ગડબડ થતાંજ તેનો ભત્રીજો દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોટો ઘાંટો કાઢી છાતી કુટી રડવા મંડયો. ડોશીને કોઇએ મારી નાખી, અને તેના પૈસા કોઈ લઈ ગયું એવી વાત થવા માંડી, એટલામાં ભત્રીજાએ આંખ લુંછી સાવધ થઇને આસપાસ જોયું અને કહ્યું કે આ નવા જાત્રાળુ આવેલા છે તેમાં એક તો શ્રાવક છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહિ, પણ બીજો બ્રાહ્મણ છે તેના ઉપર મને ઘણો શક જાય છે. તેણેજ ખુન કીધું હશે, માટે તેનો ઝાડો જોવો. એટલું સાંભળતાંજ તેણે તથા બીજા લોકોએ માધવને પકડયો, અને તેનો સઘળો સામાન જોયો, તેમાં કેટલાએક પૈસા નિકળ્યા તે ડોશીના છે એમ તેનો ભત્રીજો કહેવા લાગ્યો, અને માધવને ઘણુંએ સમજાવ્યો તોપણ તેણે એવું કહ્યાંજ કીધું કે એ તો મારા છે. માધવના કહેવાથી તે ભત્રીજાને પતીજ થઈ નહિ તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ ફરિયાદ કરવી, અને ખરો ખુની માધવ છે કે નહિ તેની તજવીજ કરાવવી એમ ઠર્યું.

બીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સઘળા સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સઘળા રસોઈ કરવામાં પડ્યા હતા તે વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજાના કારભારી આગળ જઈ સઘળી હકીકત કહી. કારભારીને પાન સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે ઠરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યાર ભત્રીજો ત્યાં ગયો, ને "ફરિયાદ" "ફિરયાદ," બુમ પાડી. તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સઘળી વાત પુછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સવારે અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહિ એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. બીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદરા ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ હજારો માણસ જોવા મળ્યાં હતાં. ભત્રીજો આગળથી આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઇને આવ્યા. કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરજી પથરાવી બેઠો, અને થોડેક દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તો ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી ઊંચકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજો આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો: "સુરજ બાપજી, જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથને દાઝવા દેતો મા." એમ કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠયો: "બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડયો; હવે એ બ્રાહ્મણે વાટ ઊંચકવી જોઇએ." માધવ વાટને જોઇને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે જોઇને લોકો માહોમાહે વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણે ખુન કીધું છે. માધવના મતનમાં એ સાંભળી ઘણું કષ્ટ થયું, તેથી કાંઈ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રજા માગી. રજા મળ્યા પછી પોતાનાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? સાચને કદી ન આવે આંચ' એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી, તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકનો વેહેમ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને બીજા પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ આ કળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ-

વાર એમ કહે છે કે કળીયુગમાં ઈશ્વરના ચમત્કાર વધારે જોવામાં આવે છે, અને કોઇવાર કહે છે કે આ યુગમાં સઘળા દેવતાઓ ઊંઘે છે, ત્યારે શું માનવું? જગતમાં ઘણા સત્યવાદી લોકો ભુખે મરે છે, અને જુઠા લોકો પ્રપંચ કરી ગાડીઘોડે બેસીને ફરે છે, ત્યારે પરમેશ્વરની સહાયતા કયાં ગઇ? અગનીનો સ્વભાવજ છે કે જે તેને અડકે તેને તે બાળે. ત્યારે સાચા જુઠાનો મેળ કયાં રહ્યો? માટે જો સાચવટ ઉપર ભરોસો રાખી વાટ હાથે ઉઠાવવા જઇશ તો હાથ બળશેજ, એટલે રાજા તથા લોક મને ખુની ઠરાવશે અને ચંડાળને હાથે મારૂં મોત આવશે; તે કરતાં આ કુવામાં ભુસકો મારી મરવું ઘણું સારૂં. એવું વિચારીને તે કુવામાં પડવા જાયછે, એટલે નીચેથી એક ગેબી શબ્દ સંભળાયો. "सत्यमेवजयते." એ શબ્દ સાંભળીને તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો અને આસપાસ કોઈ માણુસ નહતું તેથી તેની ખાતરી થઈ કે ઈશ્વરે કૃપા કરી મને ધીરજ આપી. પછી તુરતજ કુવામાંથી પાણી કાઢી સ્નાન કીધું, અને ભીને શરીરે ઉતી વાટ આગળ ગયો. ત્યાં જઇને તેણે ઘણીએક વાર સુધી મહાદેવ તથા માતાજીની સ્તુતિ કીધી. પછી સુરજ તરફ ફરીને બે હાથ જોડીને બોલ્યો: "રે સૂર્યદેવતા, તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારાથી છાનું કાંઈ કામ થઇ શકતું નથી. તું સઘળા માણસના મનના વિચાર જાણેછે, માટે જો મે ડોશીનું ખુન કીધું હોય તો આ વાટ પકડતાંજ મારા હાથ બળી જજો, અને જો મારા ઉપર જુઠો આરોપ આવ્યો હોય તો જેમ એક ફુલ ઊંચકું તેમ એ વાટ મારાથી ઊંચકાજો." એટલું કહી વાટ ઊંચકવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે તે વાટને ધગધગતી જોઇ, અને તેની નીચેની ધુળ પણ તાપથી તપી ગયલી તેને લાગી, ત્યારે ફરી તેની હિંમત છુટી ગઇ, અને તે ત્યાંથી પાછો હઠતો હતો, એટલામાં તે વાટ ઉપર એક કીડીની હાર ચાલતી હોય, એમ તેને ભ્રાંતી થઈ. એ કીડીને ચાલતાં જોઇને તેને ફરી ધીરજ આવી અને તેણે તુરત વાટ ઊંચકી પોતાની ડોકમાં ભેરવી દીધી. સઘળા લોકો એ તમાશો જોઇને વિસ્મિત થયા, અને માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે આ દુષ્ટ કળીયુગમાં પણ પરમેશ્વર ઊંઘતો નથી; પણ તે સાચાને મદદ કરવાને હજી પ્રવૃત્ત રહે છે. કારભારીએ તે વાટ માધવની ડોકમાંથી કઢાવી નંખાવી, અને તેને ઘણું માન આપી રાજાની પાસે લઈ ગયો. તેણે તેને બ્રાહ્મણ જાણી તેનું પુજન કરી કેટલીએક સોનાની મોહોર બક્ષીસ કીધી. માધવે કોઈ વખત આગળ

બીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સઘળા સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સઘળા રસોઈ કરવામાં પડ્યા હતા, તે વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજાના કારભારી આગળ જઈ સઘળી હકીકત કહી. કારભારીને પાન સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે ઠરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યાર ભત્રીજો ત્યાં ગયો, ને "ફરિયાદ" "ફિરયાદ," બુમ પાડી. તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સઘળી વાત પુછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સવારે અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહિ એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. બીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદરો ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ હજારો માણસ જોવા મળ્યાં હતાં. ભત્રીજો આગળથી આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઇને આવ્યા. કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરંજી પથરાવી બેઠો, અને થોડેક દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તો ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી ઊંચકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજો આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો: "સુરજ બાપજી, જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથને દાઝવા દેતો મા." એમ કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠ્યો: "બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડ્યો; હવે એ બ્રાહ્મણે વાટ ઊંચકવી જોઇએ." માધવ વાટને જોઇને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે જોઇને લોકો મ્હોમાહે વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણે ખુન કીધું છે. માધવના મનમાં એ સાંભળી ઘણું કષ્ટ થયું, તેથી કાંઈ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રજા માગી. રજા મળ્યા પછી પોતાનાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? 'સાચને કદી ન આવે આંચ' એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી, તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકાનો વેહેમ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને બીજા પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ આ કળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઈ-

સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઇ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઇ છેજ નહિ. માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળો મિથ્યા છે. "જેટલું લોકો મારૂં તારૂં કરે છે, તે ફોકટ છે. અલ્યા, મારૂં કાંઇ નથી, અને તારૂં પણ કાંઇ નથી." એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઇ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઇ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઇ કામસર ગયા, ત્યાં એક "પૈસાની થેલી" પડી હતી તે જોઇને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવર્દા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે," એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઇએ. વળી મારૂં તારૂં એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી, અને તે લઇને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખે ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરૂદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મુકયા. હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરેછે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઇ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પેહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાઘડી

દક્ષણા લીધી નહતી, તોપણ તે વખતે તેની પાસે ઘણા પૈસા નહતા, અને દિલ્હીમાં તેને પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવામાં પૈસાની કેટલી બધી જરૂર પડશે તે વાત સારી પેઠે તે જાણતો હતો, તેથી ઘણી નાખુશીની સાથે તેણે તે વખતે મોહોરો લીધી, અને મોતીશાને બોલાવી સંઘમાંથી જુદા પડી એકલાં મુસાફરી કરવાનો ઠરાવ કીધો.

પેહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમિયો નહિ તેથી ભુલા પડ્યા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતું ગયું, અને જ્યારે સાંજ પડી, ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારૂં થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઇને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દેહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામાં પાસેનાં ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઇને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારેજણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "યજમાન રાજા, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ." માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઇને પુછ્યું. "ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજેજ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચિક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમો કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "યજમાન રાજા, અમે બે ભાઇઓ છીએ. અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઇ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઈ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા: "આ જગત માયારૂપી છે. ભાઇઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધુળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇન્દ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને

સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઇ ત્યાં હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઇ છેજ નહિ. માટે રે ભાઈઓ, જગતમાં લોકો પૈસા મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. "જેટલું લોકો મારૂં તારૂં કરે છે, તે ફોકટ છે. અલ્યા, મારૂં કાંઇ નથી, અને તારૂં પણ કાંઇ નથી." એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઇ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઇ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઇ કામસર ગયા, ત્યાં એક "પૈસાની થેલી" પડી હતી તે જોઇને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવરદા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઇએ. વળી મારૂં તારૂં એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી, અને તે લઇને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખે ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરૂદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મુકયા. હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં ઘડીભરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યા કરેછે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઇ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પેહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો તમારું પાઘડી

આદિ જેને તમે તમારૂં કહોછો તે અમારૂં કરો; નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું." **માધવને** એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુ:ખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઇને આ બંને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વદાય કરતી વખતે **માધવે** તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીસનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારૂં તારૂં સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારીજ તલવારથી તમનેજ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઇ, તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયલા હસ્તિનાપૂરની પડોશમાં જમના નદીને કિનારે દિલ્હી શેહેર જે હમણા છે ત્યાં પેહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિર્વંશ મરણ પામ્યો, ત્યારે **અજમેરનો** ચોહાણ વંશનો રજપૂત રાજા પૃથુરાજ દિલ્હી તથા અજમેર એ બંને સંસ્થાનોનો ગાદીપતિ થયો. એ પૃથુરાજની કારકિર્દિમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શાહબુદીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને તે પેહેલીવાર પરાજીત થયો તોપણ બીજી લડાઇમાં તેનો જય થયો, પૃથુરાજ પકડાયો, અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

દિલ્હીનો પેહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદીન હતો, તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શેહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પેરાપૂર્વથી સંઘરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શેહેરમાં ઘસડી લાવ્યા.

ઇસવી સન ૧૨૯૬ ની દીવાળીમાં આ શેહેરમાં ઘણીજ શોભા થઈ રહી હતી. લોકોએ રાત્રે બજારમાં તથા ઘેરઘેર રોશની કીધી હતી, તથા દિવસે ઘણાં ઉંચાં તથા કિમતી લુગડાં પેહેરીને તેઓ ફરતા હતા. ઘેરઘેર ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો, તથા લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા.

એ સઘળી ખુશીમાં દિલગીરીનું એક મોટું વાદળું ટંગાઇ રહેલું હતું. થોડી-એક મુદ્દત ઉપર જલાલુદીન ફીરોઝને દગો કરી ઠાર માર્યો હતો. તે રાજા ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ, તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં લોકો ઘણાં સુખી હતા. રંક અને રાય એ બંનેને પાદશાહની તરફથી સરખો ઇનસાફ મળતો હતો. કોઈના ઉપર પાદશાહના જાણ્યા છતાં જુલમ કરવામાં આવતો નહતો, તથા ધર્મને વાસ્તે પણ કોઇને ઉપદ્રવ થતો નહિ. એથી ઉલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ અલાઉદીનનો સ્વભાવ તેથી જુદીજ તરેહનો હતો. તેને લડાઇનો ઘણો શોખ હતો, તથા તે જાતે ઘણો બાહાદુર હોવાથી એવી ફીકર રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લડાઈ હમેશાં થયાં કરશે, અને તેથી તેની રૈયતની ઘણી ખરાબી થશે. વળી તે સ્વભાવે ઘણો ક્રૂર, દગલબાજ તથા હઠીલો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના જાનમાલની ઘણી દેહેશત રહેતી હતી, તથા તેને ધર્મને વાસ્તે પણ ઘણીજ જનુન હતી. તેની લુચ્ચાઈ, નીમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજી સાંભરતું હતું કે જલાલુદીન કેવો.વિશ્વાસ રાખી કરા આગળ તેના ભત્રીજા અલાઉદીનને મળ્યો. અલાઉદીન કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડયો; કેવા લાડથી જલાલુદીને તેને હાથ પકડીને ઊઠાડયો, અને તેના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવી બોલ્યો "મેં તને બચપણથી ઊછેર્યો, તારા ઉપર મેં બાપ જેવી પ્રીતિ રાખી, તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા ઉપર વધારે વહાલ રાખ્યું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આવેજ નહિ"; કેવા ક્રૂરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાત કરી અલાઉદીને તે વખતે પેહેરે-ગીરને ઇશારત કીધી, તે ઉપરથી એક મહમુદ બીન સાલેમે જલાલુદીન-ના.ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદીન હોડીમાં બેસી જવાને દોડયો. પણ તેટલામાં અખતીઆરદીને આવીને બિચારા અશક્ત ડોસાને પકડયો, અને તેને ભોંય ઉપર નાખી દઇ તેનું માથું કાપી નાખ્યું; અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી અલાઉદીને પોતાનું કાકાનું માથું એક ભાલા ઉપર ઘોંચીને આખા લસ્કરમાં તથા શેહેરમાં ફેરવ્યું. વળી જલાલુદીનના મુઆ પછી તેની રાણી મલીકાજહાને, વગર વિચારે, તથા અમીરોની સલાહ લીધા વિના, કદરખાં ઉરફે રૂકદીન ઇબ્રાહિમ નામના તેના નાના છોકરાને તખ્ત ઊપર બેસાડયો; પોતાનો મોટો છોકરો અરકલીખાં, જે પાદશાહનો ખરેખરો વારસ હતો તથા જે તે વખતે

મુલતાનમાં હતો તેને રાણી મલીકાજહાને ઘણાએક સંદેશા મોકલ્યા, અને પોતાના ભાઈ માટે મોટું લશ્કર લઇ આવવાની ઘણી અરજ કીધી;- અરકલીખાં મુલતાનથી આવ્યો નહિં, પણ એવો જવાબ કેહેવડાવ્યો કે નદીને તેના મૂળ આગળ અટકાવી સકાયછે, પણ તે મોટી થયા પછી તેનો વોહો કોઈ રોકી શકતું નથી, અલાઉદીને દિલ્લી આગળ આવી છાવણી નાખી. કદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને અલાઉદીનની સાથે લડવાને બાહાર આવ્યો. તેના સોબતીઓ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો તેની પાસેથી જતા રહી અલાઉદીનને જઈને મળ્યા. કદરખાં પોતાની માને તથા કેટલાંક માણસોને લઇને મુલતાનમાં નાસી ગયો, તથા અલાઉદીન દિલ્હીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો, અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. એ સઘળી વાત તેઓને તાજી યાદ હતી. ત્યારપછી અલાઉદીને મુલતાન શેહેર તાબે કરી અરકલીખાં તથા કદરખાં એ બે શાહજાદાઓને પકડી પોતાની પાસે લાવવાને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઇ અલફખાં તથા ઝફરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ મુલતાન શેહેરને ઘેરો ઘાલ્યો તે બે મહીના સુધી ચાલ્યો. આખરે શેહેરના લોકોએ તથા સિપાહીઓએ મુલતાનનો કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબૂલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે એ શાહજાદાની જીંદગી બચાવવી. એ શરત અલફખાંએ મંજુર કીધી, અને તે પાળવા બાબત ઘણા સખ્ત કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહજાદાઓને પોતાના હાથમાં લઈ સઘળી હકીકત અલાઉદીન પાદશાહને કહેવડાવી.

પાદશાહ ઘણોજ ખુશ થયો. તેની ઘણી લાંબી મુદતની ધારેલી મતલબ હવે હાંસલ થઇ. હવે તેના હક વિશે તકરાર ઉઠાવનાર કોઈ રહ્યું નહિં. શેહેરમાં બહુ આનંદોત્સવ પોતાના ખરચથી કરાવ્યો, અને એકલા મુસલમાનોનેજ તેણે પૈસા આપી રાજી કીધા નહિ, પણ પોતાની હિંદુ રૈયતને પણ તેઓના દેવાલયોમાં તેઓના ધર્મ પ્રમાણે ભક્તિ કરી પોતાની ફતેહ તથા સુખાકારી તેઓના દેવ પાસે માગવાને હુકમ કીધો. તેણે મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેઓની ક્રિયા કરાવવાને જેટલો ખરચ બેસે તે સઘળો પૂરો પાડયો. એ અધર્મ જોઈને બીજા મુસલમાનોને ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો, અને કાફર લોકોના ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ખોટા દેવોની પ્રાર્થના કરાવવાથી ખરો ખુદા ઘણો કોપાયમાન થશે એમ સમજી, બ્રાહ્મણોને પૈસા ન આપવા માટે પા-

દશાહને ઘણો સમજાવ્યો. અલ્લાઉદીનની મરજી બધા લોકોને ખુશ કરવાની તથા સઘળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની હતી, તેથી તેણે તેઓની વાત કાને ધરી નહિ. અગર જો મુસલમાનો પાદશાહની હટીલાઈથી ઘણા નાઉમેદ થઇ ગયા તોપણ એ ક્રમ ઉપર તેઓનો ક્રોધ કાયમ રહ્યો, તથા તેઓએ કોઈ પણ રીતે હિંદુઓ સાથે ટંટો કરવાનો ઠરાવ કીધો. તે દહાડે દિલ્હીની સઘળી મસજીદોમાં વાએજ કરાવવાનો તથા અલફખાંના મોકલેલા ફતેહના સમાચારનો કાગળ વંચાવવાનો પણ હુકમ થયો હતો. દીવાળીને દહાડે મુસલમાનોનો જુમાનો પાક દહાડો હતો તેથી તેજ દિવસે એ પાદશાહનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સઘળી મસજીદોમાં બપોરે બાર વાગતે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે સાંભળીને શેહેરના તમામ મુસલમાન લોકો સારાં સારાં લુગડાં પેહેરીને તથા પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઇને પાસેની મસજીદોમાં જવા નિકળ્યા. હિંદુઓનાં દેહેરાંઓમાં પણ ઘણી ધામધુમ થઈ રહી હતી. દરેક દેવાલયમાં ઘણાએક બ્રાહ્મણો મોટા મોટા ચાંટા કાઢીને મંત્રો ભણતા હતા, તથા જે પૈસા મળ્યા હતા તેનો બદલો વાળતા હતા. હજારો લોક દર્શન કરવાને જતા હતા. દેહેરાં ઘણાં શણગારેલાં હતાં, તથા ત્યાં લોકોની ઘણીજ ભીડ થઇ રહી હતી. એવા એક મોટા નામાંકિત દેવસ્થાનમાં બીજાં બધાં દેહેરાં કરતાં લોકોનો વધારે જમાવ થયો હતો, તથા ત્યાં બ્રાહ્મણો ઘણા હોવાને લીધે શોરબકોર પણ પુષ્કળ થઇ રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાંથી એક મુસલમાનોનું ટોળું મસજીદમાં જતું હતું. તેઓને આ સઘળો ઠાઠમાઠ જોઇને એટલો તો ગુસ્સો ચઢ્યો, તથા કાફર લોકોના ઢોંગી તથા નાપાક ધર્મને આટલી આબરૂ મળવાથી તેઓને એટલો તો ક્રોધ આવ્યો કે તેઓએ સઘળા હિંદુઓના દેખતાં તેઓના દેવને ઘણી ગાળ દીધી, તથા કેટલાએક બ્રાહ્મણને ડાંગવતી માર્યા. હજી હિંદુઓ છેક નિર્બળ બાજીખાઉ થઇ ગયલા નહતા. તેઓમાં હજી શૂરાતન બાકી રહેલું હતું, તેથી આ ગાળો, દેવને અપમાન, તથા ડાંગનો માર તેઓ ઢોરની પેઠે ધીરજ રાખી ખમી રહ્યા નહિ. તેઓમાંથી કેટલાએક મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા, અને ત્યાં સારી પેઠે મારામારી થઈ. મુસલમાનો થોડા, અને હિંદુઓ ઘણા, તેથી મુસલમાનોનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓએ ઘણો માર ખાધો, અને બે ત્રણ જણ મરવા જેવા થઈ ગયા. શેહેરમાં આ લડાઇની બુમ ચાલી. મુસલમાનો ગલીએ ગલીએ તથા ચકલે ચકલેથી તથા મસજીદોમાંથી હથિયારબંધ દોડી આવ્યા. તેમજ હિંદુઓનો પણ

ઘણો જમાવ થઈ ગયો. શેહેરમાં સઘળાંઓએ પોતાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં, તથા હવે શું થશે એ વાતની તેઓ ભારે ફિકરમાં પડ્યા. લડાઈ તો ભારે ચાલી. લાકડી, તલવાર, ખંજર, પથ્થર, ઘરનાં નળિયાં, વગેરે જે જે હથિયાર લોકોના હાથમાં આવ્યાં તે લઇને લડવા લાગ્યા. ત્યાં ઘણીજ ગડબડાટ થઇ ગઇ. હિંદુઓ તથા મુસલમાન સેળભેળ થઈ ગયા; અને જેને દાઢી હોય તેને હિંદુઓએ અને દાઢી વગરના હોય તેને મુસલમાન લોકોએ દયા લાવ્યાવિના ઘણોજ માર માર્યો. બંને તરફના ઘણાએક માર્યા ગયા, કેટલાએક મરણતોલ જખમી થયા; કેટલાએક થાકીને ભોંય ઉપર પડ્યા તેઓ લોકોના પગ તળે છુંદાઇને મરણ પામ્યા. લડાઇનો શોરબકોર, ઘાયલ તથા મરતા માણસોની ચીસાચીસ, તથા બીજા ઘણીએક તરેહના અવાજથી ત્યાં કાન બેહેર મારી જતા હતા. મુસલમાનો તથા હિંદુઓનાં ટોળે ટોળાં આવ્યાંજ જતાં હતાં; અને જો અલાઉદીન પાદશાહને એ વાતની ખબર પડી ન હોત, તથા તેણે લડાઇનું સમાધાન કરવા તથા બંનેના જે લોકો આગેવાન હોય તેઓને પકડી પોતાની હજુરમાં લાવવાને એક લશ્કર મોકલ્યું ન હોત, તો આ લડાઇનો ક્યારે પાર આવત તે કહેવું મુશ્કેલ હતું.

પાદશાહનું લશ્કર આવતું જોઇને લડનારાઓમાંથી ઘણાએક નાસી ગયા. કેટલાએક પાસેનાં ઘરમાં ભરાઈ ગયા, અને કેટલાએક ઓટલા ઉપર અમે લડવામાં સામેલ નથી એમ જણાવવાને બેસી ગયા. મુસલમાનોના કરતાં હિંદુઓને વધારે દેહેશત લાગી, તેથી તે લોકોમાંથી વધારે સટકી ગયા. લશ્કર આવતાંજ તેના સરદારે હુકમ કીધો કે લડાઇ એકદમ બંધ કરવી, અને હથિયાર ભોંય ઉપર નાખી દેવાં. લડનારાઓ લાચાર થઇ ગયા; અને હવે વધારે લડવામાં કાંઈ ફાયદો નથી એમ જાણીને તે ઉપરીનો હુકમ માથે ચઢાવીને ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી તે લશ્કરના સરદારે તેઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પકડી લીધાં, અને તેઓને બાંધીને પાદશાહની આગળ લઈ જવાને તેઓ નિકળ્યા. પકડાયલા માણસોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ વધારે હતા, અને તેઓને ભય પણ વધારે હતો. તેઓ પોતાના જીવની આશા મુકીને ચાલતા હતા, અને જે બને તે ખમવાને તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. થોડી વારમાં તેઓએ સઘળાને પાદશાહ અલાઉદીનની હજુરમાં ઉભા રાખ્યા. તે દહાડે દરબાર ભરપુર ભરાયલો હતો. પાદશાહ સોનાના

હીરેજડેલા તખ્ત ઉપર બેઠેલો હતો. તેનો પોશાક તથા ઝવેર જોતાં આંખ જંખવાઈ જાય એટલો તે શણગારાયલો હતો. સોનું, હીરા મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઈજ કસર રાખવામાં આવી નહતી. તેના દબદબામાં કાંઇ શોભા ઉપર જરાપણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહતું તેના શણગારનો ઈરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો; અને દોલત પણ તેણે બેસુમાર મેળવી હતી. કોઈ પણ પાદશાહની પાસે તખ્ત ઉપર બેસતીજ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારિખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચઢાઇ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયેલી દોલત તે લુંટી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા લખે છે કે જ્યારે જલાલુદ્દીન ફિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગઢનું રાજ્ય જીત્યું, ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસેં મણ મોતી, બે મણ હીરા, માણેક, લીલમ, અને પોખરાજ, એક હજાર મણ રૂપું, અને ચાર હજાર રેશમના થાન નજર કીધાં, અને તેની સાથે બીજી પણ ઘણીએક કિમતી વસ્તુઓ આપી. અગરજો આ લખાણમાં મુસલમાન લોકોની રીત પ્રમાણે અતિશયોક્તિ તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે બેસુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી, તે એટલી કે એના જેવો બીજો કોઈ પણ પાદશાહ ધનવાન નહતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ ઘણો કરતો. તેની શોભાનો કાંઈ પાર નહતો. તેના ઘરનો ખરચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો. તેની પાસે માત્ર ખાનગી ઘરના ચાકરો સત્તર હજાર હતા. એ ઉપરથીજ તેનો બીજો વૈભવ કેવી તરેહનો હશે એનો વાંચનારાઓએ ખ્યાલ કરવો.

એવી રીતે અલાઉદ્દીન ખીલજી તે દહાડે બિરાજેલો હતો. તેનું મ્હોં એવું મોટું અને વિકાળ હતું, કે તેને જોઈને સઘળાને ત્રાસ લાગ્યા વિના રેહેજ નહિ, તથા તેને આબરૂ આપ્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેને આવી વખતે હિંદુસ્તાનમાં ફિતુરી લોકો ઉપર મજબુત રીતે તથા સખ્તીથી રાજદંડ પકડવાનેજ પરમેશ્વરે સરજેલો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની આંખ ગોળ તથા ઘણા તેજથી વાઘની આંખની પેઠેજ ચળકતી હતી, અને તેમાં દયા કે ક્ષમાની કાંઈ પણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેનું આખું શરીર–એવું પૌઢ તથા કૌવતદાર હતું, કે તેને જોઈને મોટામાં

મોટા અમીરો પણ થરથર કાંપતા હતા. અલાઉદીન ખીલજીનો એટલો ત્રાસ હતો, કે તે આજ પણ ગુજરાતનાં ગામોમાં અલાઉદીન ખુની એ નામથી ઓળખાય છે. તેની આસપાસ મોટા મોટા અધીકારીઓ બેઠેલા હતા. એક તરફ તેનો વજીર ખ્વાજા ખતીર હતો. તે તેના વખતમાં ઘણો સદ્‌ગુણી માણસ ગણાતો હતો. બીજો દીવાની અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી સદ્રુદીન એરીફ ઉર્ફે સદ્રેજહાન હતો. ઉમદતુલમુલ્ક, મલેક હમીદુદીન અને મલેક એઝુદીન એ બંને ઘણા વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મુનશી બેઠેલા હતા. બીજી તરફ દિલ્હીનો કોટવાળ નુસરતખાં હતો; બીજો મલેક ફ્રુદીન કુચી, ફોજદારી અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, અને મુખ્ય મુનશી મલેક ઝફરખાં હતો. એ સિવાય બીજા ઘણાએક અમીર ઉમરાવો, સુબાઓ, કાઝીઓ, મોલવીઓ, લશ્કરના સરદારો, ફકીર, દર્વેશો, તથા બીજાં ઘણાંએક માણસો હતાં.

એવા દરબારમાં તે પકડાયલા ફિતુરી લોકોને લાવી ઉભા રાખ્યા. પાદશાહે તેઓનો ઇનસાફ કરવાનો તથા જે અપરાધી ઠરે તેઓને શિક્ષા કરવાનો હુકમ કીધો. તે પ્રમાણે ફોજદારી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ મલેક ફ્રુદીન કુચીની પાસે તેઓને લઇ આવ્યા. તેણે તે વખતે સઘળાના હાજર જામીન લઈ છોડી મુકયા, અને બીજે દહાડે હાજર રહેવાને ફરમાવ્યું. ઠેરવેલે વખતે સઘળા કેદીઓ હાજર થયા તેઓની પાસેથી પુછપરછ કરી, લડાઇ થવાનું કારણ તથા તેને લગતી સઘળી હકીકત ફ્રુદીને જાણી લીધી. ઇનસાફની આંખે જોતાં તો સાફ હતું કે મુસલમાન લોકોએ કજીઓ ઉઠાવ્યો. તેઓએ પેહેલાં હિંદુઓના દેવોનું અપમાન કીધું, તથા કેટલાએક હિંદુઓને માર્યા. પછી હિંદુ લોકે સામા થઇ તેઓને માર્યા, એ તેઓએ ન્યાયાધીશની નજરમાં એક મોટી ચુક કીધી. અસલ જ્યારે રાજ્ય સ્થાપન થયાં ત્યારે જબરાની સામા નબળાનું રક્ષણ કરવું એજ રાજ્ય કરનારનો મુખ્ય ધર્મ હતો, અને રાજ્ય સ્થાપવાનો એજ હેતુ હતો. જો સઘળા પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે જે તેઓની નજરમાં ગુન્હો લાગે તેનું વેર લે, તો જનસમાજનું બંધારણ તુટી જાય, લોકો એક રાની પશુઓના ટોળાં જેવા થઇ જાય, જાન માલની સલામતી રહે નહિ, અને માણસના સુખનો નાશ થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓનો પણ થોડી મુદતમાં અંત આવે. માટે જે ઠેકાણે સારા બંદોબસ્તવાળું રાજ્ય છે, ત્યાં ખાનગી રીતે વેર લેવાનો કોઇનો અખતિયાર નથી.

જે માણસને નુકસાન લાગ્યું હોય તેણે પોતાની મેળેજ કાયદાનો અમલ કરી સામાને પોતાની મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરવાને બદલે રાજાની આગળ ફરિયાદ કરવી, અને તે રાજા ત્રાહિત માણસ હોવાથી તેને તે બેમાંથી કોઇ ઉપર ઘણું કરીને દુશ્મની હોતી નથી, તથા બે દુશ્મનોની વચ્ચે જે જુસ્સો તથા અંટસ ઘણું કરી હોય છે, અને તેથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર જે પડદો વળી જાય છે, તેમ રાજાને થતું નથી. તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાત તથા શાંત વૃત્તિનો હોવો જોઇએ; તેથી તે બંનેનો ગુન્હો તપાસવાને, તેઓમાંથી વધારે કસુર કોની છે તે શોધી કાઢવાને, તથા જેનો ગુન્હો માલમ પડે તેને ઘટતી શિક્ષા આપવાને વધારે લાયક છે. અગરજો આ રસ્તો વાજબી છે, તથા તેના ઉપયોગ અને ફાયદા સઘળા માણસો કબૂલ કરે છે, તોપણ લોકો હમેશાં તે પ્રમાણે કરતા નથી; અને જ્યારે તેઓ તેમ કરે છે, ત્યારે પણ એ વાત સઘળાને ફાયદાકારક છે એમ સમજીને નહિ, પણ તેઓને વૈર લેવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી તેઓ આ રસ્તો પકડે છે. તેનું કારણ સમજવું ઘણું મુશ્કેલ નથી. માણસોમાં પરમેશ્વરે પશુઓ અને બીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓની પેઠે કેટલીક પ્રેરણાઓ મુકેલી છે, તેની સામે વિવેકબુદ્ધિનું ઘણી વખતે કાંઈપણ ચાલતું નથી. એ પ્રેરણા પ્રમાણે માણસો ઘણાંએક કામો કરે છે તેમાં વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અથવા તેમ કરવાને વખત પણ મળતો નથી. દુઃખને બદલે દુઃખ દેવું એ એક સઘળા પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા છે, ખામોશ અને ક્ષમા વિચારશક્તિ વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે એ પ્રેરણાને જીતવાનો અને પોતાની મદદે વિવેકબુદ્ધિને બોલાવવાનો વખત મળે છે ત્યારેજ ખામોશ, દયા, ક્ષમા કામમાં આવે છે. પણ સઘળાં માણસોને એ સ્વભાવિક પ્રેરણા જીતવાને મનનું સામર્થ હોતું નથી; માટે જ્યારે તેઓને કોઇપણ પ્રકારે ઉપદ્રવ પોહોંચે છે ત્યારે તુરત તેનો બદલો આપવાનીજ તેઓની વૃત્તિ થઈ જાય છે. તે વખતે તેઓને રાજા અથવા કાયદાનું કાંઈ પણ ભાન રહેતું નથી; તે વિચાર પાછળથી આવે છે. આ પ્રમાણે કરવું એટલું તો સાધારણ તથા સ્વભાવિક છે, અને એથી ઉલટું ચાલવું એટલું તો મુશ્કેલ છે, કે કાયદા કરનારાઓએ કાયદા કરતી વખતે એ વાત ધ્યાનમાં લીધેલીજ છે; કારણકે જ્યારે કોઈ ગુન્હેગારના ઉપર પેહેલાં કાંઈ છેડખાની થઈ હોય, અથવા તેને ગુન્હો કરવાને સામા માણસે કાંઇ મજબુત કારણ આપ્યું હોય, ત્યારે તેને શિક્ષા કરતી વખતે તે આગળની સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે, અને જે

નાજ હતા, ત્યારે જરા વેહેલા ગયા, અને પાપ કરતા ઓછા થયા. મુસલમાનોને હિંદુઓએ માર્યા એ તેઓએ મોટામાં મોટો ગુન્હો કીધો, અને તેથી તેઓને મોટી સજા કરવી જોઇએ. એવો વિચાર કરી ફેરુદીન ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે "લડાઈ ઉઠાવનાર મુસલમાન લોકો હતા એ વાત ખરીછે; પણ જેઓએ એ પ્રમાણે કીધું તેઓ આ પકડી આણેલા મુસલમાનજ છે, એમ માલમ પડતું નથી, માટે તેઓ નિરપરાધી છે. જે હિંદુઓ આ ઠેકાણે ઉભેલા છે તેઓ મારામારીમાં સામેલ હતા, અને તેઓને લીધે આટલા બધા મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા, માટે તેની સજા એટલીજ કે જે દેહેરા આગળ લડાઈ થઈ તે દેહેરા આગળ તમને પચીસ હિંદુઓનૂં ભોંયમાં ઓંધા દાટવા, અને તમામ મુસલમાનોએ ઈંટ, પથ્થર, ઢેફાં વગેરેનો તમારા ઉપર માર ચલાવવો, એટલે સુધી કે તે મારથી તમારો પ્રાણ જાય." આ હુકમથી અદાલતમાં જેઓ બેહેલા હતા તેઓના મન ઉપર તેઓની જાત પ્રમાણે જુદી જુદી અસર થઈ. જેઓ મુસલમાન હતા તેઓ આ હુકમ સાંભળીને ઘણાજ ખુશી થયા, અને કાફરોએ પાક દીનવાળાઓ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો તેને માટે જેવી સજા તેઓને ઘટતી હતી તેવીજ તેઓને મળી એમ જાણી ન્યાયાધીશની વિચારશક્તિ તથા નિષ્પક્ષપાતપણાની બેહદ તારીફ કરવા લાગ્યા. એથી ઉલટું જેઓ હિંદુ હતા તેઓ આ સજા સાંભળીને ઘણાજ દલગીર થયા, અને આજે એને અને કાલે આપણને એમ સમજી તેઓ ઘણા ત્રાસ પામ્યા. કેદીઓ ન્યાયાધીશનો આ ગેરવાજબી, દુષ્ટ તથા પક્ષપાત ભરેલો હુકમ સાંભળીને જડ ભરત જેવા થોડીવાર થઈ ગયા, અને કેટલીએક વાર પછી તેઓએ ન્યાયાધીશને જાહેર કીધું કે "ખુદાવંત જો લડાઈ ઉઠાવનાર આ હાજર કીધેલા મુસલમાન નહતા, તો લડાઇમાં પેહેલા સામેલ થનાર અમે પણ નહતા. જે પ્રમાણે મારામારી થયા પછી તે લોકો આવ્યા હશે તે પ્રમાણે અમે પણ પછવાડીથી આવ્યા હતા; માટે તેઓના કરતાં અમારો અપરાધ શા કારણથી વધારે છે એ અમારાથી સમજાતું નથી." ન્યાયાધીશથી એ કારણ બતાવી સકાય, એવું નહતું. તેના ધર્માંધપણા સિવાય બીજું કાંઈપણ કારણ નહતું. પણ તે કારણ તેને પુછવાની એ લોકોએ હિંમત ચલાવી એટલાજ ઉપરથી તે કોપાયમાન થયો, અને જુસ્સામાં બોલી ઉઠયો કે તમે પેહેલી લડાઈ શરૂ કીધી કે નહિ તેની તજવીજ કરવાની મારે કાંઈ જરૂર નથી. તમે લડાઇમાં સામેલ હતા, તથા તમારા હાથથી મુસલમાન લોકોના જીવ ગયા એટલો અપરાધ બસ છે, અને

પ્રમાણે આગલાં કારણો મજબૂત અથવા નબળાં હોય તે પ્રમાણે તેની સજા વધારે અથવા ઓછી કરવામાં આવે છે. તેને શિક્ષા તો થવી જોઇએ, અને તે પ્રમાણે થાય છે. તેની સ્વભાવિક પ્રેરણાને લીધે તેને માફી તો મળતી નથી; પણ તે ઉપર ધ્યાન પોંહોંચાડીને શિક્ષામાં ઘટારો કરવામાં આવે છે હિંદુઓ શિક્ષાને પાત્ર તો હતા. તેઓએ લોકોની સલાહમાં ભંગ કીધો; તેઓએ ઘણા મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા તથા ઘણાએકને જખમી કીધા; તેને માટે તેઓને સજા તો થવીજ જોઇએ. પણ તેજ પ્રમાણે મુસલમાનોએ વગર કારણે હિંદુઓના જીવને દુખવ્યા તથા પોતાની પાસેની લાકડીનો પ્રસંગ વિના ઉપયોગ કીધો, તથા પાછળની મારામારીમાં પણ તેઓએ બન્યું તેટલું બળ વાપર્યું, અને તેઓના હાથથી થોડા હિંદુઓ માર્યા ગયા તે તેઓની ખામોશીને લીધે નહિ પણ તેઓનું સામર્થ ઓછું હોવાને લીધેજ બન્યું, માટે તેઓનો ગુન્હો પણ હિંદુઓના જેટલોજ હતો, અને તેઓને પણ તેટલીજ સજા થવી જોઇતી હતી. એવું આપણે ઈનસાફની રાહે ધારીએ ખરા. પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ફક્રુદીનનો વિચાર એ પ્રમાણે ન હતો. ફક્ત ઈશ્વરનોજ ડર રાખી મનુષ્યના ડરને નહિ ગણકારતાં અદલ ઇનસાફ આપવો એવો કાંઇ તેનો ઉદ્દેશ ન હતો. તેની અદાલતમાં ઇનસાફનું જે ચિત્ર કાઢેલું હતું તે આંધળું ન હતું. તેને એક આંખ હતી તે મુસલમાન લોકોનેજ જોતી હતી. તેના એક હાથમાં અદલનો જે કાંટો હતો તે સમતોલ થયલો ન હતો, પણ જે પલ્લામાં મુસલમાન હતા તે પલ્લું નીચે ઝોકતું હતું. તેના બીજા હાથમાં જે તલવાર હતી તે માત્ર બિચારા હિંદુઓનેજ મારવાને કીધેલી હતી. તેજ પ્રમાણે ઈનસાફના ખાવિંદની આંખ ઉપર પોતાનાજ ધર્મનો પડદો વળેલો હતો, તથા મન ઉપર જાતિનાં જાળાં પથરાયલાં હતાં, તેથી તેણે વિચાર્યું કે પાદશાહે કાફર મૂર્તિપૂજકોને પૈસા આપી તેઓનાં શેતાન દેહેરાંઓમાં ધામધુમ કરાવી તે જોઇને હરેક સાચા મુસલમાનને ગુસ્સો આવ્યા વિના રહેજ નહિ. માટે જે મુસલમાનોએ હિંદુઓના દેવનું અપમાન કીધું, તથા કાફરોને ડાંગવતી માર્યા, તેમાં તેઓએ ખોટું કીધું નથી. તેઓને કરવું પડયું તે પાદશાહના અધર્મી કામને લીધે કરવું પડયું. માટે જે મુસલમાન લડાઈમાં માર્યા ગયા તેનું પાપ પાદશાહને શીર છે. કાફર હિંદુઓ મુઆ તેમાં તો ઘણી ફીકર હોયજ શેની ? તેઓ દુનિયાંમાં કાંઈ કામના નથી તેઓ આખર તો દોજખમાં જવા-

સકાય એવી વસ્તુઓનો વરસાદ વરસ્યો. એવૃષ્ટિમાંથી કોઈ ઘણી વાર સુધી જીવતો રહે એવી તો આશા થોડીજ હતી. કેટલાએકનાં માથાં ચીરાઈ ગયાં; કેટલાએકની છાતી ભાંગી ગઈ; કેટલાએકનાં શરીરના બીજા ભાગ છુંદાઈ ગયા. એ પ્રમાણે તેઓની દુર્દશા થઇ. લોહી તે ઠેકાણે વહેવા લાગ્યું. થોડાએક તો તત્કાળ મરણ પામ્યા; કેટલાએક હુસહુસતા થઇ ગયા; કેટલાએક બેભાન થઈ ગયા; અને જેઓમાં થોડી ઘણી શુદ્ધિ રહી તેઓ અતિશય દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા. જીંદગી અને મોતની વચ્ચે આ લડાઈ ઘણી વાર સુધી પોહોંચી નહિ. થોડીવારમાં એક પછી એક મરવા લાગ્યા, અને આસરે એક કલાક પછી પથરાઓ મુડદાં ઉપર પડવા માંડયા. આ ભયંકર કામ થઇ રહ્યા પછી તે સઘળાને એક જલાદે તપાસ્યા, અને તેઓમાંથી જીવનો અંશ જતો રહ્યો છે એવી ખાતરી થવા ઉપરથી તેઓને ખોદી કાઢયા. તે વખતે તેઓનાં સગાંવાહાલાંઓએ તેઓની લાશ લેવાને અને પોતાના ધર્મ તથા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓને અવલ મંજલ પોહોંચાડવાની રજા માગી. પણ વજ્ર હૃદયના મુસલમાન અમલદારે એટલી પણ તેઓના ઉપર દયા કીધી નહિ. તેઓએ ખુદાતાલાના માનીતા મુસલમાન લોકોને માર્યા એ તેઓનો અપરાધ તેની નજરમાં એટલો તો ભારે હતો કે એટલી સજા પણ તેને હલકી લાગી, અને જીવતા ઉપરનું બાકી રહેલું વેર મુડદાંઓ ઉપર કાઢવાને, તેઓને જલાદને હાથે શેહેર બહાર એક ઊંડા ખાડામાં એકઠાં હડસેલાવી દીધાં, અને કોઇપણ જાતની ક્રિયા કીધા વિના તેઓના ઉપર માટી પૂરાવી દીધી.

આ બનાવ બન્યાથી સઘળા હિંદુઓના મનમાં ઘણોજ ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓ મુસલમાનોથી ઘણાજ ડરવા લાગ્યા. પણ એકલી આજ ભયંકર વાત બની એમ ન હતું. શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાં અને માજી પાદશાહની બેગમ મલીકાજહાન તથા બીજા કેટલાએક માણસો મુલતાન આગળ અલફખાંના હાથમાં આવ્યા પછી તે તેઓને લઇને દિલ્હી તરફ આવવાને નિકળ્યો. તેજ વખતે, પાદશાહ અલાઉદીને મલેક નુસરતખાં કોટવાળને, શાહજાદાઓની આંખ ફોડવાનો હુકમ આપી અલફખાંને મળવાને સામો મોકલ્યો. નુસરતખાંએ જઇને અલફખાંને પાદશાહનો હુકમ પોહોંચાડ્યો, અને જે જગ્યાએ તેઓ બંને મળ્યા તેજ સ્થળે તે દુષ્ટ કામ કરવાની તૈયારી થવા લાગી.

એટલાજ ઉપરથી તમને જે શિક્ષા કીધી છે તે તમને જોઇએ તે કરતાં ઓછી છે. માટે તેઓને જલદીથી લઈ જાઓ, અને સજા અમલમાં લાવી મને તુરત ખબર આપો, એવો તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો. તે બિચારા હિંદુઓને વધારે બોલવાનો વખત મળ્યો નહિ. તેઓને ઘસડીને અદાલતની બહાર લઈ ગયા, અને જે દેહેરા આગળ તે હુલ્લડ થયું હતું ત્યાં તેઓને ઉભા રાખી પચીસ હિંદુઓને માટે પચીસ ખાડાઓ ખોદાવ્યા.

એ ઠેકાણે જે ભયંકર બનાવ બન્યો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ત્યાં દુષ્ટ અને લોહીના તરસ્યા હલકા મુસલમાનોનું ટોળું મળેલું હતું. તેઓ સઘળા રાક્ષસની પેઠે આનંદભેર દેખાતા હતા. તેઓએ પથ્થર, ઇંટ સડેલાં ઇંડાં વગેરે ઘણીએક ફેંકવાની વસ્તુઓ તૈયાર રાખેલી હતી. તે દુષ્ટ ચંડાળોમાં તેઓના ધર્માંધપણાને લીધે ઇનસાફ કે દયા કાંઈ પણ જણાતી નહતી, પણ તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓનું આ ભયંકર મોત જોવાને ગીધ તથા રાની પશુની માફક ઉમંગથી ઉભા હતા. ત્યાં હિંદુઓ તો કોઇજ આવ્યા નહિ. માત્ર તે પચીસ અભાગિયા લોકોનાં બઇરાં છોકરાં તથા સગાંવાહાલાં તેઓને છેલ્લીવાર મળવાને આવ્યાં હતાં; પણ મરતી વખત આ દુનિયામાં જે વાહાલાં હોય છે તેઓની મુલાકાતથી જે મરનારને થોડું સુખ થાય છે તે સુખ પણ તેઓને મળ્યું નહિ; બઇરાં છોકરાં વગેરેને કેદીઓ પાસે આવવા દીધાં નહિ. તેઓ આઘેથી રડારડ કરતાં હતાં, તથા બીજી ઘણીએક રીતે તેઓનો શોક બતાવતાં હતાં. તે જોઇને મુસલમાનોને ઉલટો આનંદ થતો હતો, અને તેઓ તે કેદીઓ ઉપર તથા તમામ હિંદુઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. એ ગાળો તથા અપમાન અને પોતાનાં પ્યારાં સગાંઓનો વિલાપ સાંભળીને તે બિચારા કેદીઓનાં અંતઃકરણ વીંધાઈ જતાં હતાં; પણ લાચાર, શું કરે? માટે તેઓ ખરા દીલથી પરમેશ્વર પાસે એટલુંજ માગી લેતા હતા કે તેઓનું મોત જલદીથી આવે, તથા તેઓના શત્રુઓ જેઓ માણસને આકારે રાની હિંસક પશુના જેવા નિર્દય હતા તેઓનાં શસ્ત્રમાં વધારે શક્તિ આવે.

મુખ્ય કોટવાળે ઇશારત કીધી એટલે તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓ ઉપર પથ્થર, ઇંટ વગેરે હરેક ફેંકી

જોરથી ઝુમાઝુમ પાડવા લાગ્યા. "જીવતા રાખ્યા તે આટલા સારૂ? અરે આંધળા થઇને જીવવું તે કરતાં મરવું હજાર વાર સારૂં. આંધળાનું જીવવું તે મરવા કરતાં ઘણુંજ ભુંડું. મરવું તો છેજ, પછી વેહેલું કે મોડું. પણ જીવીને દુનિયાનો ત્યાગ કરવો, જગતના અજવાળાથી બહાર રહેવું, સૃષ્ટિની ખુબી જોવાથી બંધ પડવું, સઘળાં ભારે કામ કરવાથી અટકવું! અરે! એ તે જીવવું? એ તો જીવતું મોત. અરે! એ તો જીવતા ભોંયમાં દટાવું? અરે! જીવને શરીરની કબરમાં દફન કરીને ફરવું. એ કરતાં અમને મારી શા માટે ન નાખ્યા? જો મરી ગયા હોત, તો સઘળું પૂરૂં થાત. પછી કાંઇ દેખવુંએ નહિ અને દાઝવું પણ નહિ. મરનારને મન તો સઘળું સરખું. તેના ઉપર કોઇ જુલમ કરી સકતું નથી, તેને કોઈથી દુઃખ દેવાતું નથી, તેના ઉપર વધારે આપત આવી પડતી નથી; પણ આ જીવતું મોત ખરા મોત કરતાં કેવું નઠારૂં છે! સઘળી કામ કરવાની શકિત નિરર્થક થયા પછી પણ સઘળાં દુઃખ સહન કરવાની શકિત તો રહેછે, એટલે ઢોરની પેઠે જ્યાં દોરે ત્યાં દોરાવવું. અરે! ઢોર તો અટકાવ પણ કરી સકેછે, તથા લાત અને શિંગડાં મારેછે; પણ આંધળા માણસ તો તેઓના શત્રુઓના હાથમાંજ ગયા એમ સમજવું અરે રાજ મેળવવાનો લોભ કેવો ભુંડો છે! અને પાદશાહના વંશમાં હોવામાં કેટલી કમબખ્તી છે! જો અમે કોઈ ગરીબ માણસના છોકરા હોત તો આ આફત અમારા ઉપર પડત નહિ, થોડાં વર્ષ સુખ તો ભોગવ્યું, પણ આગલ ઉપરની મોટી મોટી ઉમેદોને લીધે તે વખતનું સુખ તુચ્છ જેવું લાગ્યું, પણ તેટલુંજ જો જીવતાં સુધી કાયમ રહ્યું હોત તોપણ અમે પરવરદીગારના નામનો શુકર કરત. પણ આ દુઃખ આગળ તે સઘળું બળી ગયું. અમારી બેવકુફ માના લોભને લીધે અમારા ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડી. અમારે રાજ જોઇતું નહતું; પણ તેણે અમારી ગરજ ઉપરાંત અલાઉદ્દીનની સામા માથું ઉઠાવ્યું. તેનાં ફળ અમે ભોગવીએ છીએ. અરે પરમેશ્વર અમારા ઉપર આટલો બધો જુલમ શા માટે ગુજાર્યો? અમે કોઇને ઉપદ્રવ કીધો નથી; અમે કોઈનું બગાડયું નથી; બલકે અમારાથી જેટલું બની સકયું તેટલું ઘણાએકનું સારૂં કીધું છે. પણ હવે દુઃખ રડવામાં શો ફાયદો છે? જે થયું તે થયું. તેનો કાંઇ હવે ઇલાજ નથી. ઉલટું અમારૂં નબળું મન દુશ્મનોની આગળ પ્રગટ કરીએ છીએ; માટે જે થવાનું હોય તે થાઓ, તે ખમવાને અમે તૈયાર છીએ. ખુદાની મરજી પ્રમાણેજ

એક ઊનાળાની સ્થિર સાંજે તે બે શાહજાદાઓ એક કિલ્લાની બારી આગળ બેઠા બેઠા પોતાની દુર્દશા વિષે વાત કરતા હતા. આખા દહાડામાં સખ્ત તાપ પડ્યો હતો, તેથી સઘળી વસ્તુઓ ગરમ થઇ ગઇ હતી તે હવે ધીમે ધીમે થંડી પડવા લાગી. બારીમાંથી ટાઢો પવન થોડો થોડો આવતો હતો તેથી તેઓનાં શરીરમાં બીજો તાપ ન હોત તો તેઓને ઘણું સુખ થાત; પણ આ વખતે તે બિચારાના વિચાર તેઓનાં શરીરના સુખ તરફ હતાજ નહિ. તે જગ્યાએ મુકામ કરવાનું તથા તેઓની ગા વગેરે બીજા બખરાંને દિલ્હી મોકલી દેવાનું શું કારણ હશે એ વિષે તેઓને ઘણો અંદેશો થયાં કરતો હતો. રમલક્ખાંએ તેઓને મુલતાન આગળ અભય વચન આપ્યું હતું તેથી આટલી થોડીવારમાં તે વચન તે તોડશે, અને તેઓનો પ્રાણ લેશે, એ વિચાર તેઓના મનમાં મુશ્કેલીથીજ આવતો. પણ જ્યારે તેઓને મુકામ કરવાનું કાંઈ કારણ જડ્યું નહિ, તથા આપેલો કોલ તોડવો એ તે વખતમાં કાંઈ ઘણું હલકું ગણાતું નહતું, તથા અલાઉદ્દીનનો ક્રૂર તથા સ્વાર્થી સ્વભાવ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેઓને વખતે વખતે મરવાની દેહેશત લાગ્યાં કરતી હતી. જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે ઊંડા વિચારમાં પડેલા હતા, તથા હવે મરીશું કે જીવતા રહીશું એ બાબે સંશયમાં હતા, તે વખતે બે માણસોએ ધીમે ધીમે પાછળથી આવીને તેઓને પાડી નાખ્યા, અને તેઓના હાથ પગ તુરત બાંધી લઇને તેઓના મ્હોંમાં ડુંચા ઘાલ્યા. પોતાનો જીવ એક ક્ષણમાં જનાર છે, એમ જાણીને તેઓએ ઘણા પછાડા માર્યા, પણ તે ચંડાળો ઘણા જોરાવર હતા, તેથી તેઓનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓને ચત્તા પાડ્યા પછી એક બારીક ચપ્પુની અણીવડે તેઓ બંનેની આંખોના ડોળા બહાર કાઢી નાખ્યા. મરવાની દેહેશતથી, આંખ ફુટવાના દરદથી, તથા આંખમાંથી લોહીની ધાર ચાલી રહી તેની વેદનાથી, તેઓ કેટલીએક વાર સુધી તો બેહોશ થઈ પડી રહ્યા. તે વખતે પાદશાહના હુકમથી ઉપરાંત ચાલીને તે ચંડાળોએ મોટા જંગીખાંના છોકરાના છોકરા ઊલઘુખાંની, અહંમદ હબીબની, તથા બીજા કેટલાએક હલકી પાયરીના માણસોની પણ આંખો ફોડી નાખી.

શાહજાદાઓને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેઓને કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે તેની કલ્પના માત્ર કરવી. જીવતા તો રહ્યા પણ તેઓની અમુલ્ય રત્ન જેવી બે આંખ જતી રહી એ વાત તેઓને જ્યારે માલમ પડી ત્યારે તેઓ અતિ દુઃખ તથા ક્રોધને લીધે ગાંડા જેવા થઇ ગયા, અને મોટા

થાય એમ વધતી ગઇ. તે વખતે તેનામાં સેતાનનું જોર આવ્યું. તે એકદમ બેઠો થયો, અને હાથ લાંબા કરી ખંજર તેણે શોધી કાહાડ્યું. હાથમાં તે ખંજર લઇ તેણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કીધી, અને "બિસ્મિલ્લાહ અલ્લરહેમાનની રહીમ" એટલું કહી તેણે તે ખંજર પોતાના કલેજામાં એટલા જોરથી માર્યું કે તેને પાછું કાઢવાને પણ તેને વખત મળ્યો નહિ; પણ તે ઘા લાગતાંજ તેનો આત્મા પરમેશ્વરની હજુરમાં જઇ ઊભો રહ્યો.

દિલ્હીમાં એક કિલ્લાના એક ઓરડામાં એક બાઇરી નીચું માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઓરડાની સ્થિતિ તે બાઇરીના મનની સ્થિતિના જેવીજ હતી. અંધકાર, અંધકાર, સઘળે વ્યાપી રહેલો હતો. ઓરડાની આસપાસની ચાર દીવાલોમાંથી એક પણ અજવાળાનું કિરણ પ્રવેશ કરી શકતું નહતું. ભીંતની છેક ઉપર બે ત્રણ જાળિયાં હતાં તેમાંથી હવા માત્ર આવતી, અને તેથી તેમાં રહેલી બાઈરીના પ્રાણને આધાર માત્ર મળતો. પણ તેમાંથી જે કંઇ પ્રકાશ પડતો તે એટલો તો થોડો હતો, તથા ઓરડો મોટો હોવાને લીધે તેમાંનું અંધારૂં એટલું બધું તો ઘાડું હતું કે તે અજવાળું અંધારાની સાથે મળી જતું, અને તેનું જોર બિલકુલ ચાલતું નહતું. એ અંધારામાં બેઠેલી બાઇરી જો જોઇ સકાય તો દુઃખ એટલે શું, અને અતિ દુઃખથી માણસની અવસ્થા કેવી થાયછે એ સંપૂર્ણ જાણવામાં આવે. જો કોઈ ચિતારાને એક મહા દુઃખી માણસનું ચિત્ર કાઢવું હોય, અથવા જો કોઇ કવિને તેવા માણસના દેખાવનું વર્ણન કરવું હોય, તો તેણે તે બાઇરીને જોવી. તે ખરેખરૂં દુઃખનું સ્વરૂપ હતું. જો દુઃખ માનવી દેહ ધારણ કરી સકે તો તે આ બાઇરીના જેવુંજ સઘળાને માલમ પડે. તેને પોતાના શરીરનું બિલકુલ ભાન નહતું. તે પોતાના બે પગની વચ્ચે માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઘણી રૂપાળી હતી, પણ દુઃખના આવેશમાં તેનું રૂપ બદલાઇ જઈને તેની શિકલ ઘણી બીહામણી થઇ ગઈ હતી. તેના મ્હોં ઉપરની નસો ફુલી આવી હતી. તેનું શરીર સઘળું સોસવાઈ ગયું હતું. તેના ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી જવાથી તે મુડદાના જેવા ફિકા રંગની દેખાતી હતી. જો તે હાલચાલ કરીને જીવતી છે એમ ન જણાવે, તો તેની અને મુડદાની વચ્ચે કાંઇ ભેદ માલમ પડે એવું નહતું. તેની આંખ ફાટેલી તથા લાલચોળ થઇ ગયેલી હતી, અને સાધારણ રીતે જે ચળકાટ તથા બુદ્ધિનો અંશ ઘણું કરીને બીજી આંખોમાં માલમ પડેછે તે તેમાં જણાતો નહતો. તેઓ કોઇ વખત એકજ વસ્તુ તરફ સ્થિર માંડેલી રહેતી; વખતે

મરજી હશે, તો તેનો હુકમ અમે માથે ચઢાવીએ છીએ." એટલું બોલી તેઓએ પોતાનું મ્હોં સીવી લીધું.

બીજે દહાડે અલફ્ખાંની છાવણી ઉઠી, અને તેઓ સઘળા હાંસી શેહેરમાં ગયા. ત્યાં કિલ્લામાં તેએ આંધળા શાહજાદાને કેદમાં રાખ્યા પણ આવા અર્ધા મુએલા શાહજાદાઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી અલાઉદીનને ચેહેન પડે નહિ એમ જાણી તથા આપણે જે કરીશું તે પાદશાહ પસંદ કરશે એવી ખાતરીથી અલફખાં તથા નુસરતખાંએ તેઓ બંનેને ઠાર મારવાનો નિશ્ચય કીધો. એ કામ હવે કાંઇ મુશ્કેલ નહતું. જ્યારે મધ્યારાત્રની વખતે તે બે શાહજાદાઓ ભર ઊંઘમાં પડેલા હતા તે વખતે બે મારાઓ ખંજર લઇને તેઓના સુવાના ઓરડામાં પેઠા. જે છેલ્લી આફત તેઓના ઉપર જલદી પડનાર છે તેની લેશમાત્ર શંકા પણ તેઓના મનમાં નહિ હોવાથી તે વખતે તેઓ બંને સ્થિર ચિત્તથી સુતા હતા. તેઓના દુઃખી તથા નિર્દોષ ચેહેરા જોઈને તે દુષ્ટ મારાઓને પણ દયા આવી. પણ તેઓ જાણતા હતા કે દયાનો આ વખત નથી, અને જો તેઓ પોતાનું કામ બજાવશે નહિ તો તેઓ જાતે માર્યા જશે, તેથી તે બેમાંના એકે મન કઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં ખંજર માર્યું અને તેજ વખતે બીજાએ પણ કદરખાંના ઉપર જખમ કીધો. એ જખમથી કદરખાં તો તુરત મરણ પામ્યો; પણ અરકલીખાંને વાસ્તે તે એક ઘા બસ થયો નહિ. તેણે તરફડિયા મારવા માંડ્યાં, અને "શુકર અલા, આ દુઃખમાંથી જલદી તેં છુટકારો કીધો." એવી રીતે તે બોલ્યો. પોતાનું કામ બરાબર થયું નહિ તેથી તે ખુની ગભરાયો. શાહજાદાએ તેની તરફ પોતાનું મ્હોં ફેરવ્યું, અને ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો, "કાફર હરામખોર, જલદીથી બીજો ઘા મારીને આ જીંદગીનો દોરો એકદમ તોડી નાખ. તારા અનઘડપણાથી મને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જાણતો નથી. માટે માર બીજો ઘા, અને આ દુષ્ટ, પાપી જહાનમાંથી મને છોડવ." પણ તે માણસની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ; તે જડ ભરત જેવો ઉભો રહ્યો; તેના હાથમાંથી ખંજર પડી ગયું; અને તેના મન ઉપર તેનો અખતિયાર નહિ રેહેવાથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. અરકલીખાંનને લાગ્યું કે મારનાર તો તેને આવી અવસ્થામા મુકીને જતો રહ્યો. તેનું ખંજર પડ્યું હતું તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હતો, અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેની વેદના પણ સહન ન

તેને, તેના છોકરાને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્હીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડયું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ફુટી ગઈ. એ દુઃખ કાંઇ ઓછું નહતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહિ. તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યા, અને તેઓને જીવતા રાખવાનું વચન અલ્લફખાંએ આપ્યું; તે ઉપરથીજ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કરયા. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધાર આફત પડી. તોપણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના બાપનું રાજ પાછું મેળવવાને તેમને કોઈ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢયા. પણ જ્યારથી તે શાહજાદાઓથી છુટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઇ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણાજ ભયંકર વિચાર આવવા લાગ્યા. ઊંઘમાં તે વારેવારે પોતાના છોકરાની કફનમાં વિંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણુંજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દેહેશત હતી, જે નઠારા વિચાર તેનાં અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાં કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરૂં પડયું. તેને એક ખાનગી જાસુસે ખબર દીધી કે શાહજાદાઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે, એ ખબર સાંભળતાંજ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઈને પડી, અને તે બેશુદ્ધિમાંથી થોડીવાર પછી જાગૃત થઇ તો ખરી, પણ તેની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ. તે જાગૃત તો થઇ પણ નહિ જેવીજ; તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઇ તે અવસ્થામાં બિચારી આવી પડી.

જ્યારે મલીકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અંધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક સારા, હવાદાર, અજવાળાવાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર કાંઇ અસર થઈ નહિ, ઉલટું લોકોને તથા દુનિયાને જોઇને તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેલછામાં વધારો થયો. તે કોઇ કોઇ વાર બારીએ ઉભી રહેતી, અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઇને ઘણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વાસ્તે તેઓ ઘણો અફસોસ કરતો. માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણોજ દ્વેશ હતો, અને અગર જો તે કાંઈ પણ વાત બરોબર સમજી સકતી નહતી તોપણ તેઓ પોતાનો ગુસ્સો વખતે વખત જણાવ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વખતે બેગમ બારીએ ઉભી હતી તે

વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ ફર્યાં કરતી. જો તેની એકલી આંખ-જ ઉપરથી પરીક્ષા કરીએ તો તે છેક ગાંડી થઈ ગયલી છે એમ આપણી ખાતરી થયા વિના રહે નહિ. તેના મનનો વિકાર તેની આંખોમાંજ જણાઈ આવતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તેનું બોલવું પણ ચિત્તભ્રમ થએલાગિયાં માણસોના જેવુંજ હતું તેના શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી તુટક તુટક તથા વગર અર્થના નિકળતા. તેના બોલવામાં કાંઈ સંબંધ ન હતો. ઘણાજ ક્રોધમાં આવેલાં માણસો જેમ તુટક તુટક વાકયો વાપરેછે તેવાં વાકયો તે બોલતી; અને ઘડીએ ઘડીએ મોટી મોટી ચીસ પાડવી અથવા ઘાંટો કાઢી પોક મુકીને રોવું એ સિવાય તેના જુસ્સાવડે તેનાથી વધારે થઇ જતું હતું. જયારે તેને ઘણો આવેશ આવતો ત્યારે તે બે હાથે પોતાના માથાના નિમાળાની લટ જોરથી તોડી નાખતી; તેનાં પેહેરેલાં લુગડાં ફાડી નાખતી; માથું તથા છાતી એટલા જોરથી કુટતી કે તેઓ આવા ઘાની સાથે સલામત શી રીતે રહેતાં એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એટલાથી તેને નિરાંત વળતી નહિ. વખતે વખતે તે ઉઠીને દોડતી, અને ભીંતની સાથે ઘણા જોરથી પોતાનું માથું અફાળતી. પોતાના ઓઠ દાંતવડે એવા તો કરડતી કે તેમાંથી લોહીની ધાર ચાલતી. તેના માથામાંથી નિકળતા લોહીથી તેનાં સઘળાં કપડાં ખરાબ થઇ ગયલાં હતાં, તથા ઓઠમાંના લોહીથી તેનું મ્હોં રકતવર્ણ થઇ ગયું હતું. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું, અને તેનામાં કોઇ જીન ભરાયો હોય એવી તે દેખાતી હતી. ઘણા દુઃખથી તે બિચારીનું મગજ ઉધું ચતું થેઇ ગયું હતું, અને તે દુનિયાના તેમજ પોતાના મનને મરી ગયલા જેવી હતી. તેનામાં જીવ તો હતો, પણ તેના મન ઉપરથી તેનો સઘળો અખતિયાર જતો રહ્યો હતો, એટલે જીવવાનું કાંઇ ફળ રહેલું નહતું. એ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લેશો, અને ઉપર બ્યાન કીધા પ્રમાણેની એક બાઈરી તમારા મનમાં કલ્પશો, તો માજી પાદશાહ જલાલુદીન ફીરોઝની મુખ્ય બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંની મા, મલીકાજહાનની અવસ્થાનો તથા દેખાવનો યથસ્થિત ચિતાર તમારા મનમાં આવશે.

તે જાતે ઘણા મજબુત મનની, ખટપટી, તથા રાજ્ય કારભારની લોભી હતી. પોતાના ધણીના મુઆ પછી તેણે વગર વિચારે તથા દુશ્મનનું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના પોતાના મોટા છોકરાને ખબર ન કરતાં નાના કદરખાંનને ગાદીએ બેસાડયો. તે કામ પાર પડયું નહિ.

તેને, તેના છોકરાને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્હીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડયું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ફુટી ગઈ. એ દુઃખ કાંઇ ઓછું નહતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહિ. તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યાં, અને તેઓને જીવતા રાખવાનું વચન અલ્લકૂખાંએ આપ્યું; તે ઉપરથીજ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કરયા. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધાર આફત પડી. તોપણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના બાપનું રાજ પાછું મેળવવાને તેમને કોઇ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢયા. પણ જ્યારથી તે શાહજાદાઓથી છુટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઇ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણાજ ભયંકર વિચાર આવવા લાગ્યા. ઊંઘમાં તે વારેવારે પોતાના છોકરાની કફનમાં વિંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણુંજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દેહેશત હતી, જે નઠારા વિચાર તેનાં અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાં કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરૂં પડયું. તેને એક ખાનગી જાસુસે ખબર દીધી કે શાહજાદાઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે, એ ખબર સાંભળતાંજ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઈને પડી, અને તે બેશુદ્ધિમાંથી થોડીવાર પછી જાગૃત થઇ તો ખરી, પણ તેની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ. તે જાગૃત તો થઇ પણ નહિ જેવીજ; તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઇ તે અવસ્થામાં બિચારી આવી પડી.

જ્યારે મલીકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અંધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક સારા, હવાદાર, અજવાળાવાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર કાંઇ અસર થઈ નહિ, ઉલટું લોકોને તથા દુનિયાને જોઇને તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેલછામાં વધારો થયો. તે કોઇ કોઇ વાર બારીએ ઉભી રહેતી, અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઇને ઘણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વાસ્તે તેઓ ઘણો અફસોસ કરતા. માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણોજ દ્વેશ હતો, અને અગર જો તે કાંઈ પણ વાત બરોબર સમજી સકતી નહતી તોપણ તેઓ પોતાનો ગુસ્સો વખતે વખત જણાવ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વખતે બેગમ બારીએ ઉભી હતી તે

વખતે એક દર્વેશે ઊંચું જોઇ પોકાર કીધો: “બેગમ સાહેબ, સીદી મૌલાને યાદ કરો. તે એક ફિરસ્તો થઈ ગયો. તેની સખાવત એટલી તો હતી કે રોજ તેને બારણે હજારો ગરીબ લોકો એકઠા મળતા, અને તેઓમાં તે રોજ એક હજાર મણ આટો, પાંચસેં મણ ગોસ્ત, બસેં મણ ખાંડ, તથા તે પ્રમાણે ચોખા, તેલ, ઘી તથા બીજી ખાવાની વસ્તુઓ વેહેંચતો. એવા સખી દર્વેશને તારા દુષ્ટ ખાવિંદે વગર કારણે નાલાયક કાફર લોકોની શિખામણથી મારી નંખાવ્યો. તેનાં શાંશાં ફળ નિપજ્યાં છે તે તું જાણે છે? તેણે મરતી વખતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે? સીદી મૌલાના મરણથી ખુદાતાલા ઘણો ગુસ્સે થયો. વાવંટોળિયો થયો તે અર્ધા કલાક સુધી પોહોંચ્યો, તેટલામાં એટલું તો અંધારૂં થયું કે દહાડો રાત જેવો દેખાયો. રસ્તામાં લોકો એકેક સાથે અથડાયા, અને તેઓને ઘેર જવાનો રસ્તો સુઝ્યો નહિ. તે વર્ષે વરસાદ આવ્યો નહિ તેથી દુકાળ પડયો, અને હજારો હિંદુઓ ભુખથી રસ્તે રસ્તે અને ગલીએ ગલીએ મુડદાં થઇ પડ્યા, અને આખા કુટુંબને દુઃખને મારે જમના નદીમાં ડુબીને મરી ગયાં. દરબારમાં ફુટ પડી. પાદશાહને ઘર તરફની મોટી આફત પડી. તેનો મોટો છોકરો ખાનખાનાં માંદો પડયો, અને થોડે દહાડે મરી ગયો. પાદશાહની પણ થોડી મુદ્દતમાં તેવીજ દશા થઇ. તેને તેના ભત્રીજા હાલના પાદશાહે મારી નાખ્યો. તેના વંશમાંથી રાજ્ય જતું રહ્યું. તેના બાકી રહેલા બે છોકરા પણ હમણાંજ માર્યા ગયા અને તારી આ અવસ્થા થઈ. સીદી મૌલાનો શાપ આવી રીતે અમલમાં આવ્યો; માટે બીજાનાં કીધેલાં પાપનાં ફળ તું ભોગવે છે.”

દર્વેશની આ સઘળું કહેવાની મતલબ એટલીજ હતી કે તે બેગમને ચીડવવી, તથા દર્વેશ લોકોને વાસ્તે તેનો કેવો વિચાર છે, તે તેની પાસેથી કહાવવો પણ એ વાતમાં તે બિલકુલ નાઉમેદ થઇ ગયો. તેને જવાબ આપવાને બદલે બેગમ પેહેલાં પ્રમાણેજ જડભુરત જેવી ઉભી થઈ રહી, અને કેટલીએક વાર પછી ખડખડ હસી પડી. પોતાના બોલ પવનમાં ઉડી ગયા એમ જાણીને તે દર્વેશ નિરાશ થઇને આગલ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

માગશર મહીનામાં એક સવારે દિલ્હી શેહેરમાં ઘણો રમણિક તથા જોવા લાયક દેખાવ બની રહ્યો હતો. તે દહાડે દિલ્હી શેહેર બહાર એક કાળિકા માતાનું દેહેરૂં હતું તેનો પાટોત્સવ હતો, તથા અલાઉદ્દીન પાદશાહના વડા શાહજાદા ખિજરખાંની શાલગીરી હતી, તેથી હિંદુ તથા મુસલમાન એ બંને લોકોનો તે દિવસે તેહેવાર હતો. સવારે જે વખતે શેહેરની સઘળી મસજીદોમાંથી પેહેલી નીમાજને વાસ્તે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે વખતે હિંદુ લોકોના ટોળેટોળાં એકઠાં થઈ શેહેર બહાર કાળિકા માતાનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે સવારે ટાઢ ઘણીજ પડી હતી, તેથી સઘળાઓએ શાલ, દુશાલા, ધાબળી વગેરે ઉનનાં ગરમ લુગડાં શરીરે વિંટાળેલાં હતાં, તથા ગરીબ લોકો બિચારા ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા દાંત કકડાવતા અદબ કરી ચાલ્યા જતા હતા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓ કુતુબમિનાર આગળ આવી પોહોંચ્યા: એ મિનારો દિલ્હીના પેહેલા મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદ્દિનના રાજ્યમાં બાંધવા માંડ્યો હતો તે અલ્તમશ પાદશાહના રાજ્યમાં પૂરો થયો. તે ઘણોજ શોભીતો છે; તેનો આકાર મિનારા જેવો છે તથા તે ઉપર રવેશો છે તેમાં ઘણીજ બારીક નકશી કોતરેલી છે. તે ૧૨૧ સુતારી ગજ ઉંચો છે. એકવાર ધરતીકંપ થયાથી તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો છે, તો પણ તેના જેટલો ઉંચો મિનારો દુનિયામાં બીજો કોઈ નથી. તેની પાસે એક અધુરી મસજીદ છે, તે તેની બાંધણી તથા શોભામાં હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઈપણ ઈમારતથી ઉતરતી નથી. તે ઉપર લેખ કોતરેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે શાહાબુદીન ઘોરીના રાજ્યમાં બંધાવા માંડી હતી. એ મસજીદની પડોસમાં કાળિકાનું દેહેરૂં હતું. તેનું કદ નાનું હતું, તથા બહારથી કાંઈ શોભાયિમાન ન હતું; પણ તેનો પરતો એટલો હતો કે તે દહાડે ત્યાં આખા દિલ્હી શેહેર તથા પડોસના ૪૦ અથવા ૫૦ કોશ સુધીનાં ગામો તથા શેહેરોથી હિંદુ લોકો દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જુદી જુદી જાતીના જુદા જુદા પહેરવેશ તથા રંગબેરંગી પાઘડીઓથી તમાશો ઘણો સુંદર લાગતો હતો; પણ ત્યાં લોકોની ભીડ સિવાય બીજું પણ જોવા લાયક હતું.

કાળિકા દેવીનું રૂપ ઘણું ઉગ્ર તથા બીહામણું હોય છે, અને તેને પ્રાણીનાં બળીદાન આપવામાં આવે છે. તેને રક્તપાતમાં ઘણો આનંદ લાગે છે તેથી તેની યાત્રાઓમાં ઘણાં નીર્દય કામો થતાં જોવામાં આવે

છે. આ વખતે દેવીના મંદીર આગળ ઘણાએક ભક્તો એકઠા થયા હતા, તેઓમાંથી કેટલાએક પોતાની જીભમાં ષાળી બેસતા હતા. બીજે ઠેકાણે ઝીણા અણીદાર ખીલાઓને, તેઓની અણી ઉપર રાખીને ભોંયમાં એવા પાસેપાસે દાટેલા હતા કે તેનું એક બીછાનું થઇ રહ્યું હતું તે ઉપર એક પાલખ બાંધેલી હતી તે ઉપરથી કેટલાએક નીચે ખીલાઓની શય્યા ઉપર પડતા હતા. કેટલાએક પોતાની કુખમાં લોઢાની કડી ઘાલીને તેમાં એક દોરડું બાંધીને એક ઝુલતા લાકડાના કટકા સાથે લટકતા હતા અને કેટલીએકવાર સુધી તેઓ ચક્કર ખાતા હતા- બીજા કેટલાએક ફુલના પુષ્કળ હાર ઘાલીને તથા શરીરે હિંગળોક ચોળીને ઉભા હતા, અથવા કાંઇ રાગનું વાજીત્ર વગાડતા હતા."

આ ભયંકર તથા કંટાળો ઉપજાવનાર તમાશો જોઇનેજ સઘળા લોકો ખુશ થતા હતા તેમાં એક પરદેશી તેના પેહેરવેશ તથા રીતભાતથી તુરત બીજાઓથી જુદો પડતો હતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડેલો હતો, અને બીજા લોકોનાં મ્હોડાં ઉપર જેટલો ઉમંગ દેખાતો હતો તેટલો તેના ઉપર ન હતો. જે કામને અર્થે તે દિલ્હીમાં આવ્યો તે કામ હજી પણ પાર પડ્યું ન હતું એટલુંજ નહિ, પણ તે સિદ્ધ થશે એવો સંભવ પણ ઘણો દૂર દીસતો હતો. પોતાની મતલબ શી રીતે હાંસલ કરવી એ વિષે તે નિરંતર રાત દહાડો મનમાં વિચાર કર્યા કરતો અને વારેવારે નિશાસા મુક્યાં કરતો હતો.

વાંચનારાઓએ તેને ઓળખ્યો તો હશે, તે ગૂજરાતના કરણ રાજાનો માજી પ્રધાન માધવ હતો એમ આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું નહોત તોપણ સઘળાના જાણ્યામાં આવત. આ વખતે તે આ સઘળો તમાશો જોઇ ઘણો વિસ્મિત થયો, અને તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો "જો દેહકષ્ટ કીધાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થતો હોય તો આ લોક નક્કી સ્વર્ગે જશે." તેની પાસે એક સંન્યાસી ઉભેલો હતો તે આ વાત સાંભળી બોલ્યો: "અરે ભાઇ, જો દેહકષ્ટથી પરમેશ્વર પ્રસંન્ન થાય તો અમારા ઉપર થાય. અમારા દેહકષ્ટ આગળ એ લોકોનો કાંઇ હિસાબ નથી. તેઓ તો વર્ષમાં એક બે દહાડા આ પ્રમાણે કરે છે, પણ અમારે આખા જન્મારામાં દેહકષ્ટજ કરવું જોઇએ. સન્યાસી દુનિયાનો શી રીતે ત્યાગ કરે છે તે વિષે જે મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે તે સાંભળો." "જ્યારે કોઇ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું શરીર સઘળું ઢીલું પડી જાય, તથા નિમાળા સફેદ થાય, તથા તે પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાં જોય, ત્યારે તેણે વન-

વાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણકુસણ મુકી દઇને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વહુ તથા છોકરાંને તજવાં, અથવા જો વહુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી તેણે પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સામાન લેવો; અને વનમાં જઇને પોતાની જ્ઞાન તથા કર્મેંદ્રિયો ઉપર અખતિયાર રાખી રેહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે 'કંદ,' મૂળ, ફળ, ઈત્યાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી. તેને કાળા હરણનું ચામડું અથવા છાલનું વસ્ત્ર પેહેરવું. સાંજ સવાર સ્નાન કરવું. માથા તથા દાઢીના નિમાળા વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મળે તેમાંથી દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી આપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો. ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ ધૈર્ય રાખી પરોપકાર કરવો; પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર આપ્યાં કરવું, પણ કાંઈ દાન લેવું નહિ; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ લપસ્યાં કરવું અથવા પગના એક આંગળાં ઉપર ઉભા રહેવું, અથવા ઉઠ બેસ કર્યાં કરવી; પણ સૂર્યોદયની વખતે, બપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા જવું; ઉનાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે બેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસપાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિની માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે ઝાપટાં આવતાં હોય ત્યારે એક પણ વસ્ત્ર ઓઢ્યાવિના વરસાદમાં ઉભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે હવાયલાં વસ્ત્ર પેહેરવાં અને ધીમે ધીમે દેહકષ્ટમાં વધારો કર્યાં કરવો. પછી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી બીજો દેવતા સળગાવ્યાવિના મૌન્યવ્રત લઇને રેહેવું. અને કંદ, મૂળ ખાવાં; અથવા સંન્યાસીયે પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહેરમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ કોળીયામાત્ર ખાવા. જે બ્રાહ્મણ વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા બીજા નિયમો પાળવા. અને પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવર્દાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં કૃત્યો કીધા પછી ચોથા ભાગમાં તેણે સન્યાસી થવું. તેણે સઘળું સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ માગવું નહિ, અને આવર્દા પણ ઇચ્છવું નહિ. જેમ ચાકર પોતાનો

વાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણકુસણ મુકી દઇને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વહુ તથા છોકરાંને તજવાં, અથવા જો વહુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી તેણે પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સામાન લેવો; અને વનમાં જઇને પોતાની જ્ઞાન તથા કર્મેદ્રિયો ઉપર અખતિયાર રાખી રેહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે કંદ, મૂળ, ફળ, ઈત્યાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી. તેને કાળા હરણનું ચામડું અથવા છાલનું વસ્ત્ર પેહેરવું. સાંજ સવાર સ્નાન કરવું. માથા તથા દાઢીના નિમાળા વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મળે તેમાંથી દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી અપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો. ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ ધૈર્ય રાખી પરોપકાર કરવો; પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર આપ્યાં કરવું, પણ કાંઈ દાન લેવું નહિ; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ લપસ્યાં કરવું અથવા પગના એક આંગળાં ઉપર ઉભા રહેવું, અથવા ઉઠ બેસ કરયાં કરવી; પણ સૂર્યોદયની વખતે, બપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા જવું; ઉનાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે બેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસપાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિ માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે ઝાપટાં આવતાં હોય ત્યારે એક પણ વસ્ત્ર ઓઢયાવિના વરસાદમાં ઉભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે હવાયલાં વસ્ત્ર પેહેરવાં અને ધીમે ધીમે દેહકષ્ટમાં વધારો કરયાં કરવો. પછી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી બીજો દેવતા સળગાવ્યાવિના મૌન્યવ્રત લઇને રેહેવું. અને કંદ, મૂળ ખાવાં; અથવા સંન્યાસીયે પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહેરમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ કોળીયામાત્ર ખાવા. જે બ્રાહ્મણ વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા બીજા નિયમો પાળવા. અને પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવરદાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં કૃત્યો કીધા પછી ચોથા ભાગમાં તેણે સન્યાસી થવું. તેણે સઘળું સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ માગવું નહિ, અને આવરદા પણ ઇચ્છવું નહિ. જેમ ચાકર પોતાનો

પગાર લેવાને મહીનો પુરો થવાની રાહ જોયે છે તેમ તેણે તેના નિયામત વખતને માટે વાટ જોઇ બેસવું."

"હવે સન્યાસી થવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે છે. પેહેલાં તો એક સારો દહાડો શોધી કાઢવો, અને તે દહાડે તેણે સ્નાન કરવું, અને એક લુગડાના દશ કકડા ભગવા રંગીને તેઓને સાથે લઇ મુકરર કીધેલી જગાએ જવું. એ દશ કકડામાંથી ચાર પોતાના ખપને વાસ્તે રાખવા, અને છ ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપવા. સન્યાસીએ બીજા સામાનમાં એકતો સાત ગાઠાંવાળો વાંસનો દંડ, બીજી તુમડી, ત્રીજું હરણનું ચામડું, ચોથું રૂપા તથા તાંબા નાણું, ફુલ, રાતા રંગેલા ચોખા, ચંદન ઇત્યાદિ રાખવાં. પછી એક ઘણોજ બદ સ્વાદ રસ તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવે છે તે ઇંદ્રિઓનું સુખ હવે ત્યાગ કીધું એમ જણાવવાને પેલો સન્યાસી પીજાય છે. પછી ગુરૂ તેના કાનમાં મંત્ર ભણેછે, તથા સન્યસ્ત લીધા પછી શું શું કરવું તે તેને સમજાવે છે. પછી તે ભગવાં વસ્ત્ર પેહેરે છે. ન્યાત જાતનો ત્યાગ કીધો તે જણાવવાને તેનું જનોઇ તોડી નાખેછે, અને ચોટલી બોડાવે છે. એ સઘળી ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી દંડ, તુમડી તથા હરણનું ચામડું લેછે, અને તુમડીમાંથી ત્રણ આચમન મંત્ર ભણીને પીએછે એટલે તે સન્યાસી થયો એમ ગણાય છે; પછી તેને સંસાર સાથે કાંઈ સંબંધ રેહેતો નથી. સન્યાસીએ હરેક સવારે સ્નાન કીધા પછી આખા શરીર ઉપર ભસ્મનો લેપ કરવો, દહાડામાં એક વાર ખાવું, પાન સોપારી ખાવાં નહિ, બઈરાં તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરવી નહિ, હરેક મહીને દાઢી, મુછ તથા માથું બોડાવવું, પાવડી પેહેરવી, જ્યારે બહાર ફરવા નિકળે ત્યારે તેણે એક હાથમાં સાત ગાંઠાનો દંડ પકડવો, બીજા હાથમાં તુમડી લેવી, અને બગલમાં હરણનું ચામડું ઘાલવું. તુમડીમાં પાણી ભરાય અને ચામડું આસનને ઠેકાણે કામ આવે. તેણે ભિક્ષા માગી પેટ ભરવું, કારણ ભિક્ષા માગવાનો તેને અધિકાર છે. જો સન્યાસી પાસે દ્રવ્ય એકઠું થાય તો તેણે દાન કરી દેવું, અથવા તે વડે ધર્મશાળા, દેવસ્થાન, વાવ, કુવા, વગેરે બંધાવવાં. તેઓએ પોતાનો આશ્રમ નદી અથવા તળાવને કાંઠે રાખવો, કેમકે ત્યાં સ્નાન કરવાનું ઘણું સુગમ પડે."

એ સન્યાસીની વાત સઘળી સાંભળી એક યોગી ત્યાં પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો: "ભઇયા, કરે તે ભલો; મારે તેની તલવાર; અને પાળે તેનો ધર્મ છે. અમારા યોગીઓ તો જે દેહકષ્ટ કરેછે તેની આગળ

તમારી તો રમત છે. અમારામાંથી કેટલાએક પોતાના હાથ એટલા વર્ષ સુધી બંધ રાખે છે કે નખ વધી હાથમાં પેસી જાય છે. કેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ એકજ ધાટીએ ઉભા રહેછે. તેઓના હાથ ઊંચા લાંબા રાખેછે તે એટલે સુધી કે નકામા પડવાથી તે હાથ ચીમળાઇ જાયછે, અને જડ તથા અશક્ત થેઇ જાયછે. કેટલાએક મોટો ભાર વહી જાયછે, અથવા તેઓના શરીરના કોઈ કોમળ ભાગમાં એક સાંકળની કડી ભેરવીને તે જ્યાં જાય ત્યાં તે સાંકળ ધસડતા જાય છે. કેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ સુધી અથવા કોઇ મોટા રાજ્યની પ્રદક્ષિણા કરી રહે ત્યાં સુધી ભોંય ઉપર કીડાની પેઠે પેટ ઘસડતા ચાલેછે. કેટલાએક જગન્નાથપુરી સુધી આખે રસ્તે પગે પડતા પડતા જાયછે, અથવા શરીરને દડા જેવું કરી નાખી સિંધુ નદીને કાંઠેથી ગંગા નદીના કાંઠાસુધી ગબડતા ગબડતા જાયછે, અને એવી રીતે જતાં જે કાંઈ પૈસા મળે તે એકઠા કરી તેવડે દેવાલય બંધાવેછે, કુવો અથવા વાવ ખોદાવેછે, અથવા કાંઈ ગુપ્ત પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેછે. કેટલાએક ભરઉનાળામાં બળતા તાપ ઉપર હીંચકા ખાયછે, અથવા ઘણા આકરા તાપ ઉપર નીચું માથું રાખી ટંગાઇ રેહેછે. કેટલાએક ભોંયમાં ગરદન સુધી દટાયછે, અને શ્વાસ લેવાને એક નાનું કાણું રાખેછે. કેટલાએક શરીર ઉપર ચાબખા મારેછે. ખીલાની શય્યા ઉપર કેટલાએક સુએછે; કેટલાએક જીવતાં સુધી પોતાના શરીરને કોઈ ઝાડના થડસાથે સાંકળ વડે બાંધી લેછે. એ પ્રમાણેનાં દેહકષ્ટ તેઓ કરેછે. જો એ વાતની લખેલી સાબીતી જોઇતી હોય તો કાળિદાસ કૃત શાકુંતલ નાટક વાંચો; તેમાં એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે લખ્યું છે."

"દુષ્યંત રાજાએ પુછ્યું કે મારિચિ ઋષિનો અશ્રમ ક્યાં છે? ત્યારે માતલિએ જવાબ દીધો કે:—.

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વલ્મીકે * થઈ છે નિમગ્ન અરધી કાયાજ જેની ભલી,
લાંબી સર્પતણી વિંટાઇ ઉરને એને બધી કાંચળી†;।

---

* કીડી અથવા ભમરીઓ માટીનાં નાહાનાં નાહાનાં જેનાં દર બનાવે છે અથવા માટીની ટેકરીઓ બનાવે છે તે. ઈંગ્રેજીમાં અને Ant-hill કેહે છે.

† સાપની કાંચળી ઋષિની છાતી ઉપર જનોઇ અથવા યજ્ઞોપવિતને ઠેકાણે હતી.

કંઠે જીર્ણ થયેલ વેલ તરુની ચોપાસ કંઠી બની
તે પીડા કરતી જણાય તપસીકેરા ગળાને ઘણી. ॥ ૨૭૯ ॥
બાંધે છે પ્રસરાયલું શિરથકી એવું જટા મંડળ,
તેની માંહ શકુન્તપક્ષિ ફરતું માળા નિવાસાર્થ જો ।
એવું રુપ ધરી વસે મુનિ પણું મોહું કરે સૂર્યની
સાંમે બિમ્બ ભણી રહી અચલની પેઠે સ્થિરાકારમાં, ॥ ૨૮૦ ॥

(ક ઉ. ચા.)

એવાં એવાં દેહકષ્ટ યોગી લોકો કરે છે તેની આગળ તમારા સન્યાસીનાં અથવા આ કાળિકાના ભકતોનાં કામ કાંઈ ગણતીમાં નથી.

માધવ કાળિકા દેવીના ભકતોનાં કામ નજરે જોઈ, તથા સન્યાસીઓએ શું કરવું જોઇએ, અને યોગીઓ શું કરેછે તથા કરતા હતા, તેની વાત સઘળી લક્ષપૂર્વક સાંભળી, ઘણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો કે માણસનું નાજુક તથા કોમળ શરીર આટલી વેદના શી રીતે ખમતું હશે? ત્વચા જેની સ્પર્શ શક્તિ એટલી તો બારીક છે કે એક ઝીણી સોયની અણી લોકાવાથી પણ દુઃખ થાય, એવી ચામડીથી આટલું બધું દરદ શી રીતે સહેવાતું હશે? ઘણાંએક માણસો ઠોકર વાગવાથી અથવા બગાસું આવવાથી અથવા એવાં બીજાં દેખીતાં નજીવાં કારણથી તત્કાલ મરણ પામતાં માલમ પડે છે તે છતાં પણ આ લોકો આવાં ભારે દરદ હાથે કરી પેદા કરેછે, તેથી મરતા કેમ નહિ હોય? માણસનું શરીર ખરેખર ચમત્કારી છે. તેને થોડો પણ આચકો લાગ્યાથી વખતે તેનો લય થાયછે, અને વખતે નાશ કરનારાં સાધનો અનેક આવી તેને તોડી પાડવાને યત્ન કરેછે તોપણ તે ખડકની પેઠે ટકી રેહેછે. એનું મુખ્ય કારણ ટેવ છે. શરીર જેવું ટેવાયછે તેવું થાયછે. જે કારણોથી એક માણસનું મૃત્યુ થાયછે તેથી બીજાનું શરીર જોરાવર થાયછે. એ સઘળો ટેવનો મહિમા છે. પણ ટેવની સત્તાને કાંઈ મર્યાદા છે કે નહિ? એ વાત ગમે તેમ હોય તોપણ દેહકષ્ટ કરવામાં શો લાભ છે? પરમેશ્વરે માણસને સુંદર તથા ચમત્કારી આંખ આપેલી છે તેવડે તે સૃષ્ટિને નિરખે છે, તેની ખુબી તપાસે છે, અને તે તપાસતાં સૃષ્ટિના કર્ત્તાની અપાર શક્તિ, અનંત ડહાપણ, બોહોળી દયા, તથા ડગલે ડગલે તેના સંકેતના ચિન્હો શોધી કાઢીને વધારે ભક્તિથી તથા વધારે સાચા દીલથી તેને તે સેવે છે, એવી આંખનો માણસે શું ઉપયોગ ન કરવો? જે કાનવડે સૃષ્ટિ માંહેલા ચિત્તાકર્ષક નાદ, પક્ષીઓનો

સુંદર અવાજ, તથા માણસના ગળામાંથી જે નાના પ્રકારના રમણિક સાદ નીકળેછે તે સંભળાય છે તે શું સર્વ ન સાંભળતાં કાન બંધ કરી રાખવા ? જે નાક વડે વાસવાળા પદાર્થોની સુગંધ કરી અથવા દુર્ગંધ પારખી સકીએ છીએ તે નાક કામે ન લગાડવું ? તથા ગંધ વિષે તે જે સૂચના આપે તે ન માનવી ? વળી જીભ વગેરે મ્હોડામાં જે સાધનો પદાર્થના જુદા જુદા સ્વાદ લેવાને આપેલાં છે તેઓનો ઉપયોગ ન કરવો ? સ્વાદમાં જે ભેદ છે તે ખોટો માનીને મીઠો તથા કડવો એકજ સમજવો ? અને અનાજ વગેરે જે જે વસ્તુ સ્વાદને સારી લાગે છે તથા શરીરને પોષણકર્ત્તા છે તે તે પદાર્થો પરમેશ્વરે ખાવાને સરજ્યા છે, અને કડવી તથા બદ સ્વાદની વસ્તુઓ જેથી શરીરને પુષ્ટિ મળતી નથી તેઓ તે કામને માટે પેદા કીધેલી નથી એ વાત અનુભવથી જાણ્યા છતાં, શું ખોટી માનવી ? અગણિત છિદ્રવાળી તથા અસંખ્ય જ્ઞાનરજ્જુઓથી ભરપૂર એવી ત્વચા જેને બહારના પદાર્થથી જે સુખ દુઃખ થાય તે ઓળખવાની શક્તિ આપેલી છે તેને પોતાનું કામ ન કરી સકે એવી કરી નાખવી ? વળી જગતમાં ચોતરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ દીસે છે કે, સઘળી વસ્તુઓ જાણે માણસના આનંદ તથા સુખને વાસ્તેજ સરજાયેલી છે તે વસ્તુઓને ઉપભોગ ન કરતાં દુનિયામાં જેવા આવ્યા તેવા જવું, અને આપણે થઈગયા તેની એક પણ નિશાની પાછળ રહેવા ન દેવી ? માણસના મનના વિકારો તથા વૃત્તિઓ તરફ જ્યારે નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે દુનિયામાં આપણા મનુષ્ય જાતિના ભાઇઓ એકઠા રહેવાને ઉત્પન્ન થયલા હોઈએ એમ લાગેછે; તે છતાં જો આપણે એકાંત વનવાસ કરીએ તો દયા, ક્ષમા આદિ આપણા સારા ગુણોનું શું કામ પડે ? એ સઘળા ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાયછે કે માણસે દુનિયામાં રહીને જે દુઃખ પડે તે ધૈર્યતાથી સહન કરવું, અને જેમ મધમાખી બધાં ફુલોમાંથી મધ ચુસી લેછે તેમ આપણે સઘળા પદાર્થોમાંથી સુખ ખેંચી કાઢવું. દેહકષ્ટ શા માટે કરવું ? હવે માણસ જેનામાં ઈશ્વરે વિવેક બુદ્ધિ મૂકેલી છે, તેથી તે જે કાર્ય કરેછે તેમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઇએ માટે આ દેહ દમવાનું પણ કાંઇ કારણ હશે. અગર જો સૃષ્ટિની ખુબી આંખવડે જણાય છે, ચંપા, ચંબેલી, મોગરા, વગેરે ખુશબોદાર ફુલોનો સુવાસ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી માલમ પડેછે, અગર જો રસેંદ્રિયથીજ ખટ્રરસનો સ્વાદ સમજાયછે, ટુંકામાં માણસને સુખ થાય એવીજ આ જગતની રચના કીધેલી છે, તોપણ એ ઇંદ્રિયો આપણને હમેશાં તાબે રેહેતી નથી. જો તેઓને

આપણે જીતીશું નહિ તો તેઓ આપણને જીતશે. ઇંદ્રિઓવડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલુંજ દુઃખ પણ થાય છે, અને એટલા દુઃખથી કાંઇબસ થતું નથી, એ ઇંદ્રિઓના જો આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પશુ સમાન થઈ જઇએ છીએ, અને ખરૂં ખોટું સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઓળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યનેજ બક્ષેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઇશ્વર ઉપરની ભક્તિ દૃઢ થાય છે, ત્યારે ઘણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી કર્મો કરે છે, અને કારીગરીની શોભા તથા ચતુરાઈ જોવામાં ગરક થઈ કારીગરની શક્તિ તથા ડહાપણ જોવું ભુલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છેજ નહિ એમ કેહે છે, અથવા છે તો તેનો ઇનસાફ, દયા, ડાહાપણ, ચતુરાઇ તથા સારાપણમાં ખામી છે એવો મત ચલાવે છે. એવા ભયાનક ખાડામાં પડતાં બચવાનેજ, કેટલાએક ભક્તોએ પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફોડી નાખી છે. માટે ઈંદ્રીયો જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે. જ્યાં સુધી તે ધીમે ચાલે છે ત્યાં સુધી સઘળાને ફાયદો કરે છે, પણ જ્યારે તે જુસ્સાથી વહે છે, ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ધસડી જાય છે. તે એક વાઘ જેવી છે. જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી કાંઈ ચિંતા નહિ, પણ તેને પાંજરૂં તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ઘણું કઠણ કામ છે, અને ઘણાજ થોડા માણસથી તે બની સકે છે, માટે તેઓને ફાવવાજ ન દેવી એ ડહાપણ છે. એટલા કારણોથી સન્યાસી, યોગી, વગેરે પોતાની ઇંદ્રિયો ઉપર ભરોસો રાખતા નથી.

વળી આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે તેમાં કરોડો વહાણો હંકારાય છે. તે વહાણોમાં તેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઈ બેસે છે. એ દરિઆમાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપુરી બંદરમાંથી નિકળતાંજ અથડાઈને ભાંગી જાય છે, અને તેમાં બેઠેલાં તમામ માણસો ગરક થઈ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે, અને બીજાં નવાં ગર્ભપૂરી બંદરની ગોદીમાંથી દરિઆમાં બહાર પડે છે, જ્યાં સુધી વહાણો મુક્તપુરી બંદરે પોંહોંચે ત્યાં સુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં

તોફાની મોજાંથી તેઓ ઊંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં ડુબશે હમણાં ડુબશે એવી તેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિઆમાં ડુબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઊંચા આવેલા પથ્થરના સીધી બાજુવાળા બેટો છે તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે. વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણ ધણીની સાથે જેઓ બેઠેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાએક તેના ખરા મિત્ર હોય છે; કેટલાએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓનાં સગાં તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણ ધણીને તે બેટોમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરેછે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોયછે ત્યાં સુધી સામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાંજ તે વહાણ ચલાવેછે. પણ તે રસ્તામાં તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. તેના વહાણમાં બેસનારા, તોપણ તેના શત્રુઓ તેના હમેશાં કાન ભર્યાં કરેછે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઈ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જોવા જેવું નથી; તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરો મિથ્યા એવી શિખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામાં આવે છે; અને તૃષ્ણારૂપી પૂઠનો પવન જોરથી ફુકતાં વારજ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાંથી ઘસડાઇને ખોહોળા દરિઆમાં પડે છે. પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકરાય છે આ વખતે નાળમાંના વહાણવાળાઓ બહાર પડેલા વાહણવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, તથા જે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પથ્થરની સીધી બાજુઓ ઉપર અથડાઇને કડકેકડકા થઈ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે. પણ મૂર્ખ વહાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જાસુસો તેને સમજાવે છે કે જેઓ ભર દરિયામાં પડ્યા નથી, તેઓ તેની ખુબી જાણી સકતા નથી, તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓનાં સુકાની સારા નહિ હોય અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે, આપણને એમ થશે નહિ, અને એમ કરતાં જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરાપણ સંભવ લાગશે તો તુરત સઢ વિંટાળી લઇ વહાણ

પાછું નાળમાં ઘાલી દઈશું; પણ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીહીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યાં કરવું, અને આ સાગરમાંના અગણિત બેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું, તેમાં ધહાણ ચલાવવાની ખુબી શી? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે, અને રસ્તામાં ડુબતાં બીજાં વહાણો જુવે છે. તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાગતાં તેની નજરે પડે છે તોપણ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે, એટલે સુધી કે તે વહાણ પણ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય તે શા કામનું? જોત જોતામાં વહાણ નીચે બેસતું જાય છે; પણ કોઇ તેને લેખવતું નથી, અથવા બચાવવાનો વખત વિતી જવાથી નાળમાંના ઘણાએક વહાણવાળાઓ તેઓની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા નાના નાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉગારવાને જે મેહેનત કરે તે સઘળી નિષ્ફલ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેઠીને, બલકે ડુબતા તથા ડુબવાની તૈયારી ઉપર આવેલા વહાણવાળાઓની ગાળ ખાઇને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુક્તપુરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઇ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે; એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણવાળાઓની મેહનત કાંઇ હમેશાં અફળ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પેહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણ ભાંગે છે તોપણ થોડાંએક તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં ઘાલી દે છે. નાળ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે. પણ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તુટેલું નહિ તેથી પાછા નાળમાં ધસડાઇ આવે છે. એ પ્રમાણે નાળમાંનાં વહાણ ઝોલા ખાયછે, અને વખતે વખતે થોડીવાર નાળબહાર જઈ આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરાપણ ખસ્યા તો મુક્તાપૂરીના બંદરમાં પેસવાનો ત્યાંના પુરજનના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી કેટલાએક તે તુતક છોડી ભંડારમાં જઈ ભરાઇ રહે છે, અને આગળ વહાણ લંગરવાર થાય ત્યાંસુધી પોતાનું મોહો બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક

ઉપર રહે છે તેઓ વહાણને નાળબહાર ઘસડાતું અટકાવવાને હમેશાં તેને નથળું પાડ્યાં કરે છે, એટલે તે મેદાન પડી સક્તું નથી. એ પ્રમાણેનો સંસાર છે તેમાંની હજારો લાલચોના ફાંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દોડે, તેટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરેછે. વળી દેહને અને મનને એવો નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે, અને તેમ થવાથી મોહ જાળમાં ફસાઈ પડવાને તેને કદાચ અટકાવ થાય છે. એ કારણ સિવાય બીજું કાંઇ જડતું નથી. એવા વિચાર કરતો કરતો માધવ પોતાને ઘેર જતો હતો, ત્યારે પાદશાહી મેહેલ આગળ એક મોટો તમાશો થઈ રહ્યો હતો.

શાહજાદા ખિજરખાંની આજ શાલગરી હતી તેથી દરબારી કામ સઘળું બંધ હતું, તોપણ પાદશાહ તથા શાહજાદાને મુબારકબાદી આપવાને સઘળા અમીર ઉમરાવો એકઠા થયા હતા, તથા ખુદ અલાઉદીન પોતાના તખ્ત ઉપર બિરાજેલો હતો. આ વખતે રાજ્યના કારભારીઓમાં કેટલોક ફેરફાર થયલો હતો. જ્યારે અલાઉદીન ગાદીએ બેઠો, ત્યારે માજી પાદશાહની બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંએ રાજ્ય મેળવવાને લડાઇ ચલાવી હતી તેમાં કેટલાએક અમીરોએ તેમને મદદ આપી હતી; તથા તેના બદલામાં તેઓની પાસેથી ઘણુંએક દ્રવ્ય તેઓને મળ્યું હતું તે તેઓની પાસેથી તેણે છીનવી લીધું એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સઘળાની આંખ ફોડી નાખી, તથા તેઓની સઘળી માલમિલકત જપ્ત કીધી. એ રીતે તેણે પાદશાહી ખજાનામાં ઉમેરો કીધો. પણ એટલાથી તે ધરાયો નહિ. પોતાને ગાદી મેળવવામાં કાંઇ હરકત પડે નહિ માટે, તેણે પોતે પણ ઘણાએક અમીર ઉમરાવોમાં પુષ્કળ પૈસા વહેંચ્યા હતા તે સઘળા હમણાં તેણે તેઓની પાસેથી પાછા માગ્યા; અને તેની સાથે વળી લાંચરૂશવત લોકો પાસેથી તેઓએ લીધી છે તથા સરકારની પણ મોટી મોટી રકમો ઉચાપત કીધી છે એવું તેણે કેટલાએક કામદારો ઉપર તોહોમત મુક્યું. આ કામમાં તેના વજીર ખ્વાજાખતીરે તેને કાંઇપણ મદદ આપી નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહનો આ ગેરઇનસાફ તથા જૂલમની સામા ઊલટો અભિપ્રાય આપવાની તેણે હિમ્મત ચલાવી. પાદશાહ ઘણોજ નાખુશ થયો, અને જો ખ્વાજાખતીરની સાચવટ, તથા સદ્ગુણે તેનો બચાવ કીધો નહોત તો તેની

ગરદન કપાઇ જાત. અગરજો તે જીવતો તો રહ્યો તોપણ તેના અધિકાર ઉપરથી તેને કાઢી મુક્યો, અને નુસરતખાંને વજીરાત આપી. એ નવા વજીરે પાદશાહનો ગેરવાજબી હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેણે અમીરો ઉપર સખ્તી કરીને તેઓની પાસેથી આપેલા પૈસા પાછા કઢાવવા માંડયા. અમીર લોકો આ જૂલમથી ઘણા ગભરાયા, તથા બીજો કાંઈ ઇલાજ નથી એમ જાણી તેઓ તે હુકમની સામે થયા, તથા ઘણાજણે એકઠા મળી એક બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તેઓનું કાંઇ વળ્યું નહિ. ઉલટું તેઓના સઘળા પૈસા ગયા એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સઘળાને કેદખાનામાં નાંખ્યા, જ્યાં તેઓને કેટલીએક મુદ્દત સુધી સડયાં કરવું પડયું. પાછળથી તેઓને પોતાની બેવકુફીનો ઘણો પસ્તાવો થયો, તથા પોતાના ગુન્હાને વાસ્તે તેઓએ પાદશાહની ઘણીવાર માફી માગી, પણ કઠણ મનના તથા નિર્દય અલાઉદીને તેઓને ક્ષમા કીધી નહિ.

હમણાં અલ્લાઉદીનના સઘળા શત્રુઓ છુટા પડી ગયો હતા, તથા તેને હવે પોતાના રાજ્યની સલામતીને વાસ્તે કાંઈપણ દેહેશત રહી નહતી, તેથી તેણે વિચાર્યું કે હવે એ અમીરો તરફથી રાજ્યને કાંઇપણ નુકસાન પોહોંચવાનું નથી; તેથી ખિઝરખાં શાહજાદાની શાલગીરીને રોજ તેઓ સઘળાને છોડી મુકી તે દહાડાની ઉત્સવની ખુશાલીમાં વધારો કરવાનો તથા લોકોમાં વાહવાહ કહેવડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. બધા અમીરોને તેણે કેદખાનામાંથી બોલાવી મંગાવ્યા, પોતાની સામા ઉભા રાખ્યા. તેઓ બિચારા મરણતોલ થઈ ગયા હતા; અને જીવથી ઉગર્યા તથા બંધીખાનામાંથી એટલા જલદી છુટયા તેને વાસ્તે તેઓ પરમેશ્વરની અંતઃકરણથી સ્તુતિ કરતા હતા. 'તમે સઘળા હવે બંદીખાનામાંથી છુટયા' એટલું પાદશાહના મ્હોંમાંથી નિકળતાંજ તેઓની છાતીમાં હરખ ઉભરાઇ ગયો, અને, "શુકર અલ્લા" એટલાજ અક્ષર તેઓના મ્હોડામાંથી નિકળી ગયા. તે વખતે મિજલસમાં ઘણા મોટા મોલવી તથા મુસલમાની ધર્મ તથા શરેહના ઘણા કાબીલ લોકો બેઠેલા હતા. તેઓમાં મુખ્ય મોઘીસુદીન કાઝી હતો. તે કાઝી સાહેબની સામું જોઇ અલ્લાઉદીન પાદશાહે કહ્યું કે આજે દરબારી કામ સઘળુ બંધ છે, તથા આજનો દિવસ ઘણો ખુશી ખુશાલીનો છે, માટે તમને મારે શરેહ બાબે કેટલાએક સવાલ પૂછવા છે. આગળ કોઇ વખત પણ પાદશાહે ઇલમી લોકોની સલાહ પૂછી નહતી,

તથા એવા સઘળાઓને તે ઢોંગી તથા લુચ્ચા ગણતો હતો તેથી પાદશાહની ઉપલી વાત સાંભળીને કાઝી સાહેબના હોશ ઉડી ગયા, તથા હવે શું થશે તેની મોટી ફિકર તેને પડી. તે બોલ્યો: "જહાંપન્હા, જે ફરમાવો છો, તે ઉપરથી મને નક્કી થાય છે કે મારો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે, તથા મારા દહાડાની ગણતરી થઇ ચુકી છે. જો, એમ હોય, અને તેમ કરવાની જહાંપન્હાની મરજી હોય તો મરવાને હું તૈયાર છું. પણ બંદાની અરજ એટલીજ છે કે જો સાચેસાચું બોલવાને માટે તથા જે ખુદાનો કલામ છે તે પ્રમાણે ખરેખરી દેહેશત રાખ્યાવિના અભિપ્રાય આપવાને માટે જો આપ મને ગરદન મારશો, તો મને મારી નાખવાના ગુન્હામાં ઘણો ઉમેરો થશે, એટલા માટેજ હું ઘણો દિલગીર છું; બીજી કશી વાતની મને દરકાર નથી." આ વાત સાંભળીને પાદશાહે પૂછ્યું કે "તમે શા ઉપરથી આટલી દેહેશત રાખો છો?" કાઝીએ જવાબ દીધો કે "જો હું સાચું બોલીશ, અને તેથી જહાંપન્હાને ગુસ્સો લાગશે તો મારી જીંદગી પૂરી થશે, અને જો હું જુઠું બોલીશ, અને જહાંપન્હાને બીજાઓથી સાચી વાતની ખબર થશે તોપણ હું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય થઇશ." અલાઉદીને કાઝીને ધીરજ આપી, તથા શાંત મન રાખી પેગંબર સાહેબની શરેહ પ્રમાણે સઘળા સવાલોના સાચા જવાબ આપવાની ભલામણ કીધી. પછી પાદશાહે એક પછી એક સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા.

પેહેલો સવાલ—જે સરકારી નોકરોએ રૂશવત લેવાનો અન્યાય કીધો હોય, તથા જેઓએ સરકારની ઉચાપત કીધી હોય, તેઓએ જાણે ચોરી કીધી હોય અને ખરેખરા ચોરજ હોય તે માફક તેઓને સજા કરવી મુનાસિબ છે કે નહિ?

જવાબ—જો કોઇપણ સરકારી નોકરને તેના કામની મેહેનત તથા જવાબદારી પ્રમાણે જોઇએ તેટલો મુસારો મળતો હોય, અને તે છતાં પણ તે રૂશવત લેવાનો તથા જે લોકોની સાથે તેને કામ પડે તેઓની પાસેથી બળાત્કારે પૈસા કઢાવવાનો ગુન્હો કરે તો સરકારની નજરમાં આવે તેવા ઉપાયથી તે પૈસા વસુલ કરી લેવાનો તેને અખત્યાર છે. પણ કોઇ સાધારણ ગુન્હેગારની પેઠે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો તથા તેના હાથ પગ વગેરે શરીરનું એકાદું અંગ કાપી નાખવાનો સરકારને હક નથી.

પાદશાહે કહ્યું કે આ વાતમાં હું શરેહ પ્રમાણે બરોબર ચાલું છું કેમકે સરકારી નોકરોએ જોર જુલમથી લોકોની પાસેથી અથવા દગાફટકાથી

જે પૈસા લોકો પાસેથી લીધા હોયછે તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપાયથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઇને પણ પાછા કઢાવુંછું.

બીજો સવાલ—હું તખ્ત ઉપર બેઠો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર ચડાઇ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને મારી પાસે રાખવાનો મારો હક છે કે નહિ ? શું તે પૈસા મારે સરકારી ખજાનામાં મુકવા જોઇએ ? અને લુંટના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લશ્કરના લોકોનો કાંઇ હક છે કે નહિ ?

જવાબ—પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઇઓ હતા તેઓમાંના દરેક સિપાઇને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઇએ તેટલોજ હિસ્સો લેવાને જહાંપન્હાને હક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ ઘણો નાખુશ થયો, અને જરા ચીડીને બોલ્યો કે જે વખત હું ફક્ત સરદાર હતો તે વખતે મારી જાતની મેહેનતથી મેળવેલી લુંટ ઉપર સરકારનો અથવા ખાનગી સિપાઇઓનો શો હક પોંહોચે છે તે મારાથી સમજાતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી લુંટ આપે પોતે પોતાની મેહેનતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપરજ ફક્ત આપનો દાવો વાજબી છે; જેટલી લુંટ સિપાઇઓની મેહેનતથી મેળવી હોય તેમાં તો આપની સાથે તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઇએ.

ત્રીજો સવાલ—ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા મારાં છોકરાંનો કેટલો હક પોંહોંચે છે ?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો—બોલ, હું તારા એક વાળને ઇજા કરીશ નહિ.

કાઝી—જહાંપન્હા, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઇ સકાય. પેહેલી તો એ કે જો આપને અદલ ઇનસાફથી તથા ખલીફાઓના કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે સામેલ હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળી લુંટ વેંહેચી લેવી જોઇએ. બીજી એ કે જો જહાંપન્હાને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઇ પણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે

આવે તેટલો લઈ સંતોષ પામવું જોઇએ; અને ત્રીજી એ કે જો જુલમી કામોં કરાવવાને પાદશાહોને મસલત આપનારાઓ તેવાં કામોની મજુરિયતને માટે શરેહનો ગમે તેવો અર્થ મરડી મચડીને કરે છે તેવા લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલવાની આપની મરજી હોય તો કોઇ લશ્કરી અમલદારને મોટામાં મોટો હિસ્સો મળ્યો હોય તે કરતાં પણ વધારે લેવો. તે લેવાને કાંઇપણ આધાર મળી સકતો નથી. સાધારણ સિપાઇને ભાગે અથવા કોઈ મોટા અમલદારને હિસ્સે જેટલું આવે તેટલું જહાંપન્હાના શાહજાદાઓને મળી સકે.

આ સાંભળી પાદશાહ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો "શું મારા ઘરકુટુંબીલાને વાસ્તે તમામ ખરચ કરૂંછું, તથા નજરાણાં તથા ઇનામો વેંહચવામાં જે પૈસા વાપરૂંછું તે શરેહથી ઉલટું છે?" કાઝીએ ધીમેથી જવાબ દીધો "જ્યારે જહાંપન્હા મને શરેહનો ખુલાસો પુછોછો ત્યારે હું કુરાને શરીફ પ્રમાણે જવાબ દેવાને બંધાયલોછું. પણ રાજનીતિ ઉપર નજર રાખી મને જવાબ દેવાનું ફરમાવશો તો બંદા એરજીજ અરજ કરશે કે જહાંપન્હા જે કરેછે તે વાજબી તથા બરહક છે; કેમકે રાજનીતિ એવી છે કે જેમ આપ વધારે દોલત એકઠી કરશો, તેમ આપના દરબારને તથા રાજ્યને વધારે શોભા મળશે.

પાદશાહ—જે સિપાઈ હાજરીની વખતે ગેરહાજર રહેછે તેનો ત્રણ વર્ષ સુધી એકેક મહીનાનો પગાર હું અટકાવુંછું. જે સખસ બંડ ઉઠાવેછે તેની હું જડમૂળથી નસલ કાઢુંછું, તથા ગમે તે દેશમાં તેઓની સ્થાવર અથવા જંગમ મિલકત હોય તે હું તરત જપ્ત કરૂંછું. શું તમારો અભિપ્રાય એવો છે કે વ્યભિચારી, ચોર, છાકટા લોકોને દંડવા મુનાસિબ નથી?

આ સાંભળીને કાઝી તો થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યો, તથા રાજાની રીતભાત, બોલવાનો જુસ્સો, તથા મ્હોંની શિકલ જોતાંજ તેણે ઉઠી નાસવા માડ્યું; પણ જ્યારે તે ઉમરા આગળ ગયો ત્યારે ઉભો રહી ત્યાં તે પાદશાહને પગે પડ્યો, અને ઉઠીને બોલ્યો કે "જહાંપન્હા જેટલું કરોછો તેટલું શરેહથી ઉલટું છે." એટલું કેહતાંજ લાગલો નાસી ગયો. તેણે ઘેર જઈ પોતાનું વસિયતનામું કીધું, અને ખુદાતાલાની બંદગી કરી મન શાંત રાખી જલ્લાદની રાહ જોતો બેઠો. પણ તેની દેહેશત પ્રમાણે કાંઈ બન્યું નહિ. પાદશાહ કાઝીનું બોલવું તથા આવી રીતે એકદમ નાસી જવું જોઇને ઘણો તાજુબ તથા ગુસ્સે થયો તો ખરો, તો પણ તેણે જેટલું કહ્યું તેટલું

જે પૈસા લેકો પાસેથી લીધા હોયછે તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપાયથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઇને પણ પાછા કઢાવુંછું,

બીજો સવાલ—હું તખ્ત ઉપર બેઠો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર ચડાઇ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને મારી પાસે રાખવાનો મારો હક છે કે નહિ ? શું તે પૈસા મારે સરકારી ખજાનામાં મુકવા જોઇએ ? અને લુંટના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લશ્કરના લોકોનો કાંઇ હક છે કે નહિ ?

જવાબ—પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઇઓ હતા તેઓમાંનાં દરેક સિપાઇને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઇએ તેટલોજ હિસ્સો લેવાને જહાંપન્હાને હક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ ઘણો નાખુશ થયો, અને જરા ચીટીને બોલ્યો કે જે વખદ હું ફકત સરદાર હતો તે વખતે મારી જાતની મેહેનતથી મેળવેલી લુંટ ઉપર સરકારનો અથવા ખાનગી સિપાઇઓનો શો હક પોંહોચે છે તે મારાથી સમજાતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી લુંટ આપે પોતે પોતાની મેહેનતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપરજ ફકત આપનો દાવો વાજબી છે; જેટલી લુંટ સિપાઇઓની મેહેનતથી મેળવી હોય તેમાં તો આપની સાથે તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઇએ.

ત્રીજો સવાલ—ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા મારાં છોકરાંનો કેટલો હક પોંહોંચે છે ?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો—બોલ, હું તારા એક વાળને ઇજા કરીશ નહિ.

કાઝી—જહાંપન્હા, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઇ સકાય. પેહેલી તો એ કે જો આપને અદલ ઇનસાફથી તથા ખલીફાઓના કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે સામેલ હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળી લુંટ વેંહેંચી લેવી જોઇએ. બીજી એ કે જો જહાંપન્હાને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઇ પણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે

સાચા દીલથી તથા ઇશ્વરનો ડર રાખી કહ્યું તેટલાજ ઉપરથી પાદશાહને ઘણી રેહેમ આવી અને તેણે જ્યારે તે કાઝીને બોલાવી મંગાવવાને એક માણસ મોકલ્યું ત્યારે દરબારી લોકો ઘણા ભય પામ્યા, અને આગળ શું થશે એ વાતની તેઓને ભારે ફિકર પડી.

કાઝી સાહેબ કાંપતા કાંપતા પાદશાહની હજુરમાં આવી ઉભા રહ્યા; પણ પાદશાહે તેના ઉપર ક્રોધની કાંઈ નિશાની દેખાડવાને બદલે તેને આદરમાન આપ્યું, તથા સત્કાર કીધો તે જોઇ તે તથા બીજા અમીર ઉમરાવો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કાઝી સાહેબને એક જરીનો જામો તથા એક હજાર તનખાની એક થેલીનો સરપાવ થયો; અને એ કિમતી બક્ષીશ આપતી વખતે અલાઉદીન નીચે પ્રમાણે બોલ્યો: "કાઝી સાહેબ, અગર જો મેં આપની પેઠે કિતાબોનો અભ્યાસ કીધો નથી, તોપણ મેં મુસલમાનને પેટે જન્મ લીધો છે તે હું કદી ભુલનાર નથી. તેથી તમે જે સઘળા જવાબ દીધા છે તે સાચા છે એમ મારાથી કબુલ કીધાવિના ચાલતું નથી. તોપણ હું એટલું તો હજી કહુંછું કે જો હું તમારા ખરા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવું તો આ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય એક દહાડો પણ બરાબર ચાલે નહિ. જો ગુન્હાઓને માટે સખ્ત સજા કરવામાં ન આવે તો ગુન્હા કોઈ કાળે બંધ થાય નહિ. માટે એવી બાબતોમાં મારી અક્કલ પ્રમાણે જ્યારે ઘણી સખ્તાઈથી ચાલુંછું, ત્યારે હું ખુદા ઉપર બિલકુલ ભરોસો રાખુંછું, અને ઘણી નરમતાઇથી એ દયાળુ, પાક પરવરદેગારની બંદગી કરૂંછું કે જો મારી ભુલ થાય તો હું તોબા કરીશ, એટલે તે મારા પાપી ઉપર તે મેહેર કરશે."

પાદશાહનું આ બોલવું સાંભળી સઘળા દરબારમાં બેઠેલા લોકો દિંગ થઈ ગયા, અને કાઝી સાહેબની અજાયબ જેવી હિંમત તથા પાદશાહના અદલ ઈનેસાફ તથા ડાહાપણ ઉપર તેઓએ હજાર આફ્રીન કીધી. કેટલા અમીરો પાદશાહને પગે પડ્યા, અને ફરીથી કોઇ વાર તેની સામા માથું ન ઉઠાવવા તેમણે ખરા મનથી વચન આપ્યું. પછી પાદશાહ દરબારમાંથી ઉઠ્યો, અને ખિજરમાં શાહજાદા બધા અમીરોની ટોળીમાં સામેલ થયો. હવે તે દહાડાની ગમત તથા મોજ શરૂ થઇ. કંચનીઓના નાચ થવા માંડ્યા, તથા શરાબબાજી પણ પુષ્કળ ચાલી. તે સઘળું થઇ રહ્યા પછી તેઓ સઘળા પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી બપોરે અમીર લોકો પાદશાહી મેહેલમાં પાછા એકઠા થયા તે વખતે એક પેટીમાં સોના તથા રૂપાની બદામ ભરીને એક ખાસ

હતા. સિપાઇ લોકો પણ ઘણું એ પરવાઇથી હારની હાર લોકોને હડ-સેલતા જતા હતા. થોડાએક મોગલ લોકો જેઓનો ચડતો દહાડો હજી આવ્યો નહતો તેઓ ભરાતા ભરાતા તથા ચુપચુપ વાત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. અમીર તથા પૈસાવાળા મુસલમાન લોકો ઘોડા, હાથી, પાલખી અથવા ગાડીઓમાં બેસીને દોડાવતા દોડાવતા આગળ જઇ કોઈ સારે ઠેકાણે ઉભા રહેતા હતા. એ પ્રમાણે સઘળે રસ્તે એટલી તો ભીડ થઇ રહી હતી કે લોકોનાં માથા ઉપરથી થાળી ચાલી જાય તો પણ નીચે પડે નહિં.

થોડી રાત ગયા પછી સ્વારી નિકળી. આગળ ડંકા, નોબત તથા નિશાન વાળાઓ થોડા હાથી તથા ઊંટ ઉપર બેસીને આવ્યાં પછી સ્વાર, સિપાઈઓ વગેરેનાં ટોળેટોળાં વગર બંદોબસ્તે ચાલતાં હતાં. છેલ્લે શાહજાદાનો હાથી આવ્યો તે ઘણોજ શણગારેલો હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ હતી તથા હીરા માણેકનાં ઘરેણાં તેને ઘાલેલાં હતાં. શાહજાદાનો શણગાર પણ તેવોજ ઉમદા હતો. તેણે ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં એમ કહીએ તો ખોટું પડે, તેને ઘરેણાંવડે લાદેલો હતો, અને મહમુદ ગઝનવી, શાહબુદીન ઘોરી ઇત્યાદિ જે મોટા પાદશાહો થઇ ગયા તે કરતાં પણ અલાઉદીને વધારે દોલત હિંદુ-સ્તાનમાંથી લુંટફાટથી મેળવી હતી તે આ વખતે જણાઇ આવતું હતું. હીરા, મોતી, માણેક તો રેતીના કાંકરાની પેઠે વાપરેલાં હતાં. સોનું તો તેના મનને પીત્તળ, અને રૂપું તો કલાઈ જેવું ગણાતું હતું. એ સઘળાની પાછળ છુટી આતશબાજીનાં ગાડેગાડાં ભરેલાં ચાલતાં હતાં. દીવાઓની રોશની તથા આતશબાજીનાં અજવાળાંથી શાહ-જાદાનાં ઝવેરો જે ઝેબ મારતાં તથા તેઓમાંથી જે ઝળકાટ નિક-ળતો તેથી તેનું શરીર સૂર્યના બિંબ જેવું દેખાતું એટલે તેની સામું જોવાને કોઇની આંખમાં કૌવત નહતું. એ પ્રમાણે સ્વારી મોટા બજારમાં આવી. સઘળા તમાશગીરોમાંના અર્ધા તો ત્યાંજ એકઠા મળેલા હતા. તે સિવાય ગાડી, ઘોડા, હાથીની કાંઇ ખોટ નહતી. વળી રસ્તો ઘણો સાંકડો તથા આતશબાજીનાં ઝાડ ઘણાં પાસે પાસે દાટેલાં તેથી પહેલુંજ ઝાડ છુટતાં લોકોમાં કચડાકચડી થઇ અને જો લોકો એકદમ ઓછા નહિ થાય તો ફક્ત ભીડાભીડથીજ કેટલાએક મરી જશે એવી દેહેશત લાગવા માંડી. પણ કમનસીબે બીજું ઝાડ જે સળગાવ્યું તે ફાટ્યું અને તેમાંથી જે ગોળા તથા હવાઇ છુટી તે કેટલીએક સ્વારીના લોકો ઉપર, કેટલી-

પણ એમાંથી એકનો જય થયો નહિ. તે બંને પશુઓ ઘણા ખાજવાયાં, અને પોતાનો તમાશો જેમ બને તેમ જલદીથી પૂરો થાય એવી રીતે ઘણા જુસ્સાથી એક એકની સામા થયાં. અંતે વાઘ હાથીના સપાટામાં આવી ગયો. તેને તુરત સુંઢમાં પકડયો અને તેના શરીર ઉપર એક પગ મુકી તેને ચીરી નાખ્યો. એ ભયંકર તમાશો જોવાથી લોકોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેઓ ઘણાજ ખુશી થયા, અને જાણે કોઇ દુશ્મન ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેમ તેઓએ જયજયકારની બુમ પાડી. પછી લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. હાથીના માવતને મોટો સરપાવ થયો. પાદશાહી મેહેલમાં પાછો રંગ મચી રહ્યો, અને ચોગાન જેવું હતું તેવું સાફ થઇ રહ્યું.

રાતની વખતે શેહેરની શોભાનું વર્ણન થઇ સકે એવું નહતું. શાહજાદાની શાલગીરી તેથી તે શેહેર બાહાર દરવેશ સીદી મૌલાની કબર ઉપર ફુલ ચઢાવવાને સ્વારી સહિત તે રાત્રે જવાનો હતો. એ દરવેશના મોતથી અલાઉદ્દીન પાદશાહ થયો; તે જીવતો હતો ત્યારે તે ઘણો ચમત્કારી પુરૂષ ગણાતો હતો; અને મુઆ પછી તેની માનતા ચાલવા લાગી તેથી તે પીરની સંખ્યામાં દાખલ થયો. શેહેરમાં રોશની કીધેલી હતી તેમાં વિશેષે કરીને જે રસ્તાઓમાંથી સ્વારી જવાની હતી ત્યાં દીવાનો ભભકો એટલો હતો કે ત્યાં આગ લાગી હોય એટલું અજવાળું થઇ રહ્યું હતું. મોટા અમીર લોકોના મેહેલમાં પણ માંહેથી ઘણીજ રોશની કરનામાં આવી હતી અને આગળ હોજ ઉપર જે દીવાઓ મુકેલા હતા તથા તે ઉપર ચોતરફ ફુલોના હાર બાંધેલા હતા તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું તેથી ઉપર તથા નીચે બંને ઠેકાણે ઝળઝળાટ થઇ રહ્યો હતો. દુકાનો ઉપર પણ રોશનીની સાથે ફુલોનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં. વળી આખે રસ્તે ચીનના કારીગરોની બનાવેલી આતશબાજી મંગાવેલી હતી તેમાંથી તરેહ તરેહવાર ઝાડો થોડે થોડે અંતરે કરેલાં હતાં. રસ્તામાં લાખો લોકો ઘણા સુંદર પોશાક પેહેરીને ફરતા હતા. હિંદુઓ બિચારા બીહી બીહીને રસ્તાની બાજુએ ચાલતા હતા. મુસલમાન ફકીરોનાં ટોળેટોળાં લોકોને હડસેલા મારતાં તથા બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરતાં જતાં હતાં. પઠાણ લોકો જેઓનું રાજ્ય હતું તેઓ ઘણા રોફથી પતરાજની સાથે ધીમેધીમે ડગલાં ભરતા હતા. મુસલમાન સ્વારો ઘોડા નચાવતા તથા કુદાવતા અને કોઇ માણસ છુંદાશે તેની પરવા ન રાખતાં રસ્તાઓમાં લોકોને આણીગમ તેણીગમ દોડાવતા

પડી ગયા. હાથીએ છુટા થતાંજ માવતને સુંઢેવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઇ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડ્યું તેથી ઉપરનો મેઘાડંબર ઢીલો પડી ગયો, અને હમણા પડશે એમ દેહેશત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં કોઇ મદદગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કોણ મારી સકે ? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો. જો ઉપર બેસી રેહે તો બળીને મરે એ નક્કી. જો ભુસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચડાઇ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે વખતે જ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહજાદો અને ફકીરજાદો બંને એકબીજાને મન સરખા. હમણા મારી કોઇ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે બંદગી કીધી. પણ તે કરવામાંજ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જુવાન શખ્સ ભીડમાંથી ઘણું જોર કરી બાહાર નિકળ્યો, હાથી આગળ ગયો, અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઉભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડ્યા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામીને ખસી ગયલા તેથી ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઇ નુકસાન લાગ્યું નહિ. શાહજાદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઉઠ્યો, અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નિકળી ગયો. બજાર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા પડ્યા. શાહજાદો મરવાના ધાકથી, આ સઘળી ગડબડાટથી તથા અકળામણથી, બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મેહનતથી, મનના જુસ્સાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડ્યું તેના હર્ષથી તથા તેણે જે કામ કીધું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધાર્યા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઇ પડ્યો. થોડી વાર પછી ઠંડા પવનની અસરથી બંને એકી વખતેજ જાગૃત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જોસમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટ્યો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. માધવને (શાહજાદાને બચાવનાર તેજ હતો.) હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવો, તથા તેના હૈયામાં વેર દેવી હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવી જોઇએ એ ઇરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદીનની એક વાર મુલા-

એક તમાશગીરો ઉપર, અને કેટલીક પાછળનાં આતશબાજીનાં ગાડામાં પડી. તે વખતે તમામ લોકોમાં ઘણો ગભરાટ થયો. પાછલાં ગાડાં-માંથી જે આતશબાજી સળગી તે સઘળી ઉડીને લોકો ઉપર પડી તેથી હજારો માણસોનાં પાઘડી લુગડાં સળગી ગયાં. લોકો નાસવાનું કરે પણ કાંઇ થાગ લાગે નહિ એકેકને અડકયાથી તથા દબાયાથી કેટલાએ કનાં લુગડાં હોલવાઇ ગયાં, પણ બીજાઓનાં સળગ્યાં, લોકો મારા માર કરી, તથા જેઓની પાસે હથિયાર હતાં તેઓ તલવાર, કટાર, ખંજર લોકોના શરીરમાં ઘોંચી બહાર મેદાનમાં પડવાનું કરે, પણ લોકોનો જે કોટ થઇ રહેલો તેમાંથી નિકળાય નહિ. બળવાના તથા છુંદાપાના દરદથી લોકો ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા, ઘરડા, અશકત તથા બાળક બિચારા ભોંય ઉપર પડી રગદોળાતા તેઓ બુમાબુમ પાડતા, તેમાં તોટા, હવાઇ, ફટાકા વગેરેનો સણુસણાટ તથા ફડફડાટ થઇ રહ્યો હતો તેથી તે સ્થળ એક રણસંગ્રામના જેવું થઇ રહ્યું. વળી અધુરામાં પુરા ઘોડાઓ ચમકી તથા હાથીઓ ઘેલા થઇ લોકોમાં દોડવા તથા કુદવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના સ્વારોને પાડી નાખ્યા, અને આવોલાગ ફરીથી મળશે નહિ એવો જાણે વિચાર કરી જોરથી વગર મતલબે આણીગામ તેણીગમ દોડવા તથા લોકોને પગતળે છુંદી નાખવા લાગ્યા. ધનવાન અને નિર્ધન, જુવાન ને ઘરડા, શેઠ અને ચાકર, અમીર અને ફકીર એ સઘળામાં કાંઇ અંતર રહ્યો નહિ; તેઓ સઘળા એકસરખા ધુળમાં રગદોળાયા. જેઓ સવામણની તળાઈ ઉપર સુતા, જેઓને ચંપી કરનાર ખીદમતગાર હતા, જેઓને વા નાખનાર ચાકરો હતા, સારાંશ જેઓને કોઈ દહાડો ઉનો વા લાગેલો નહિ તેઓ હમણાં ધુળ ઉપર પડેલા હતા, તથા તેઓનાં આખાં શરીર ઉપર એટલી તો ચંપી થતી હતી કે હવે ફરીથી તેઓના જન્મારામાં તેઓને ચંપી કરનારાઓનો ખપ પડવાનો નહતો.

અત્યાર સુધી શાહજાદાના હાથીને તેના માવતે તથા બીજા ચાકર નફરોએ એવો જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેના ઉપર આગના ગોટા પડતા તોપણ તેનાથી એક તસુ પણ ખસાતું નહતું. શાહજાદાનો કિમતી પોશાકમાં; ઠેકાણે ઠેકાણે બાકાં પડયાં, અને આસપાસના લોકોની મેહેનત ન હોત તો તે પણ બળીને કોયલો થાત. પણ એ પ્રમાણે ઘણીવાર નભ્યું નહિ એક મોટો આગનો ગોળો હાથી પઉર પડતાંજ તે ગાંડો થઇ ગયો, અને એટલું જોર કરીને આગળ ધસ્યો કે બીજા લોકો સઘળા પાછળ

પડી ગયા. હાથીએ છુટા થતાંજ માવતને સુંઢેવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઇ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડ્યું તેથી ઉપરનો મેઘાડંબર ઢીલો પડી ગયો, અને હમણા પડશે એમ દેહેશત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં કોઇ મદદગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કોણ મારી સકે? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો. જો ઉપર બેસી રેહે તો બળીને મરે એ નક્કી. જો ભુસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચડાઇ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે વખતે જ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહજાદો અને ફકીરજાદો બંને એકબીજાને મન સરખા. હમણા મારી કોઇ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે બંદગી કીધી. પણ તે કરવામાંજ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જુવાન શખ્સ ભીડમાંથી ઘણું જોર કરી બાહાર નિકળ્યો, હાથી આગળ ગયો, અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઉભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડ્યા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામીને ખસી ગયલા તેથી ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઇ નુકસાન લાગ્યું નહિ. શાહજાદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઉઠ્યો, અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નિકળી ગયો. બજાર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા પડ્યા. શાહજાદો મરવાના ધાકથી, આ સઘળી ગડબડાટથી તથા અકળામણથી, બેશુદ્ધ થઇ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મેહનતથી, મનના જુસ્સાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડ્યું તેના હર્ષથી તથા તેણે જે કામ કીધું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધાર્યા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઇ પડ્યો. થોડી વાર પછી ઠંડા પવનની અસરથી બંને એકી વખતેજ જાગૃત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઇ આવ્યું, અને તેના જોસમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટ્યો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. માધવને (શાહજાદાને બચાવનાર તેજ હતો) હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવો, તથા તેના હૈયામાં વેર દેવી હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવી જોઇએ એ ઇરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદીનની એક વાર મુલા-

કાત માગી. શાહજાદાએ તે ઘણી ખુશીથી કબુલ કીધું; તેનું નામ ઠામ લખી લીધું; તથા બીજે દિવસે સવારે તેને વાસ્તે હાથી, ઘોડા, સ્વાર વગેરે મોકલી ધામધુમથી પાદશાહની હજુરમાં બોલાવવા અને ત્યાં કાંઈ મોટું ઈનામ અપાવવા શાહજાદાએ કબુલત આપી. એટલામાં શાહજાદાના માણસો આવ્યાં તેઓ તેને લઈ ગયાં. લોક પોતપોતાને ઘેર ગયાં. સ્વારી પાછી વળી. માધવ પોતાને ઉતારે ગયો; અને આખી રાત મોટી મોટી મશાલો સળગાવી લોકોએ પોતાના મરતા તથા મુએલા સગા તથા મિત્રોને શોધ્યાં કીધું.

માધવને તે રાત્રે જરા પણ ઊંઘ આવી નહિ. શાહજાદાને બચાવવાનો વિચાર શી રીતે સુઝયો, આટલી અથાગ ભીડમાંથી હાથી પાસે શી રીતે જવાયું, તથા શાહજાદાને લઇને શી રીતે જીવતાં બહાર અવાયું, અને હવે કાલે સવારે પાદશાહને શી રીતે મળવું, ત્યાં શી વાત કરવી, મારે માટે શું માગી લેવું, પાદશાહ મારી વાત કબુલ કરશે કે નહિ, આ સઘળા વિચાર, તેના મનમાં આવ્યા કીધા. તેથી સવાર થતાં કાંઈજ વાર લાગી નહિ. તેણે ઉઠીને સ્નાન કીધું, અને જે ઊંચામાં ઊંચો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તે પેહેર્યો. એટલામાં પાદશાહની તરફથી હાથી તથા સ્વાર તેને તેડવાને આવ્યા. માધવ ઘણા હર્ષમાં તથા મોટી ધામધુમની સાથે પાદશાહના મેહેલમાં ગયો, અને થોડીવાર. રાહ જોયા પછી તેને પાદશાહની હજુરમાં દાખલ કીધો. આગલા દહાડાની તમામ હકીકતથી પાદશાહ સારી પેઠે વાકેફ હતો તેથી માધવને તે વાત કેહેવી પડી નહિ. માધવને બેસવાની જગ્યા આપીને તેનું નામ, જાત, ધંધો તથા આગળ તેણે શાં શાં કામ કીધાં તે સઘળું પુછ્યું તે ઉપરથી તેણે તે દહાડા સુધીનો પોતાનો સઘળો હેવાલ કહી સંભળાવ્યો, અને છેલ્લી વારે એમ કહ્યું "જહાંપન્હા, આખા હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાત જેવો ફળવાન તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત બીજો કોઇ નથી. તે હિંદુસ્તાનનું કાચું સોનું છે. તેમાં સઘળી જાતની પેદાશ થાય છે, તેની તમામ જમીન ખેડાય એવી છે. નદી નાળાંથી ભરપુર છે. તેમાં ઘણાં સુંદર વન છે. તેમાં રળિયામણા પહાડો છે. સારાંશ કે તે આલોકમાં દેવલોક જેવું છે. ત્યાંનો રાજા કરણ વાઘેલો દુષ્ટ, કૃતઘ્નિ તથા હઠીલાસ્વભાવનો છે તેથી તેના ઉપર લોકોની જરાપણ પ્રીતિ નથી. રાજ્ય અસલ તો બળવાન હતું, પણ હાલ કેટલીએક મુદત

થયાં તે નિર્બળ થઇ ગયુંછે. ખંડિયા રાજાઓ ખંડણી બરોબર આપતા નથી. સામંત લોકો અસંતોષી છે; સિપાઇઓના પગાર ચડેલા રહેછે તેથી તેઓ પણ નાખુશ રહેછે. દેશમાં બીજા લોકોમાં શરાતન રહેલું નથી. મારા ઉપર લોકોની પ્રીતિ છે. મારા ઉપર જે જુલમ ગુજર્યોછે તે ઉપર લોકો ત્રાસ ખાયછે; મારા હજી રાજ્યમાં ઘણા મિત્રો છે. આપના ત્રાસથી બીજા રજપૂત રાજાઓ થરથરી ગયા છે તેથી આ સમયે તેઓ પણ તેને સહાય થશે નહિ; બલકે તેના લશ્કરનો કેટલોએક ભાગ મારે લીધે આપણને આવી મળશે. માટે ગુજરાત જીતવું કાંઈજ મુશ્કેલ નથી. આપને મન તો તે છોકરાની રમત છે. તેથી મારી અરજ એટલીજ છે કે તે દેશ સર કરવો, અને તેનો સુબો ગમે તેને મુકરર કરવામાં આવે તોપણ તેના હાથ નીચે મુખ્ય કારભાર મને સોંપવો."

અલાઉદીને પોતાનું નામ બીજો સિકંદર રાખ્યું હતું, અને તે નામ તેણે સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યું હતું તેથી તેને અસલ રૂમી સિકંદરની પેઠે દેશો જીતવાનો ઘણો શોખ હતો. માટે જ્યારે આવો વખત આવ્યો ત્યારે તેનો ઉપયોગ કર્યાવિના તેને જવા ન દેવો એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેણે માધવની સઘળી વાત કબુલ રાખી. થોડી મુદતમાં ગુજરાત જીતવાનું વચન આપ્યું, અને તેને કેટલુંએક દ્રવ્ય આપીને વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પાટણથી સિદ્ધપૂર અને ત્યાંથી અંબાભવાની, આબુ, મેવાડ, મારવાડ વગેરેમાં થઇને દિલ્હી શેહેર આપણે જોયું; ત્યાંની શોભા, પાદશાહની રીતભાત તથા રાજ્યનીતિ સઘળું આપણા જાણ્યામાં થોડુંએક આવ્યું. હવે પાછાં આપણે અણહિલપૂર પાટણના કરણ ઘેલા રાજાની ભેટ લઇએ અને જેટલી વાર આપણે તેનાથી આઘા હતા તેટલી વારમાં શા શા બનાવો બન્યા, તેનું ટુકામાં વર્ણન કરી આગળ શું બને છે તેથી વાંચનારાઓને વાકેફ કરીએ.

રૂપસુંદરીનું હરણ થયું, કેશવ માર્યો ગયો, તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી

તેની પાછળ સતી થઈ, તથા માધવ રાજ્યમાંથી નાશી ગયો, એ સઘળા બનાવો એકી વારે થયા તેથી શેહેરના લોકોના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઇ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એનીએજ વાત થતી હતી, અને આગળ શું નિપજશે તે વિષે લોકોમાં ભારે દેહેશત પેઠેલી હતી; અને તેઓની દેહેશત ખરી પડી. ઉપલી સઘળી હકીકત બની ત્યાર પછી ત્રીજે દહાડે રાત્રે શેહેરમાં મોટી આગ લાગી, અને તેને જેમ જેમ છાંટતા ગયા તેમ તેમ બીજાં નવાં ઘરો સળગતાં ગયાં. લોકો ઘણા ભયભીત થયા કેટલાક લોકો કેહેવા લાગ્યા કે આ તો દૈતકોપ થયો. કેટલાએક બોલવા લાગ્યા કે અમે આકાશમાં ઉડતાં માણસોને આગ લગાડતાં જોયાં. આગ તો ઘણી મેહેનતથી છંટાઇ, પણ એ બનાવ બનવામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ લોકોને થોડી વારમાં ખાતરી થઇ. કેટલાએક લોકોની બારીએ રાતની વખતે મોટા મોટા પથ્થરો અથડાયા; કેટલાએકનાં ઘરમાં રાંધેલું ધાન બદલાઇને નરક થઇ ગયું; કેટલાએકના ઘરમાં કુવાનાં પાણી બદલાઇને લોહી જેવા થઈ ગયાં; રાત્રે મોટી મોટી ચીસો સંભળાવા લાગી; કોઇથી દીવા થયા પછી બહાર નિકળાય નહિ; ઘણાએકના ઘરમાં બઇરીઓ ધુણવા લાગી; અને વારે વારે શેહેરમાં આગ લાગ્યાં કરવા માંડી. એ પ્રમાણે પૂરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાજાના મેહેલમાં પણ ઘણી ઉથલપાથલ થઇ ગઈ, અને એક દહાડો કરણની માનીતી સ્ત્રી જાંજમીર તળાજાની ફુલારાણી ઘણા જોસથી ધુણવા લાગી, તથા તેનામાં એટલું તો સામર્થ આવ્યું કે ભલભલાની તેની પાસે જવાની હિમ્મત ચાલે નહિ. સઘળાઓની હવે ખાતરી થઇ કે કોઇ મોટું જોરાવર ભૂત શેહેરમાં આવ્યું છે, અને તે સઘળાઓને આવી રીતે ઉપદ્રવ કરેછે. હવે ભુવા, જતી વગેરે મંત્ર જાણનારા લોકની રોજી જાગી: તેઓ ઠામેઠામ ભૂતને બોલવવા લાગ્યા; શેહેરના સઘળા દરવાજા ઉપર ખીલા ઠોક્યા; ચકલે ચકલે ઉતાર મુક્યા; જગાએ જગાએ કાપેલાં તથા સિંદુર ચોપડેલાં લીંબુઓ રઝળતાં પડયાં; તથા ઘેરઘેર મંત્રેલા અડદના દાણા વેરાવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ ઘરમા સરસિયાના દીવા બાળવા માંડયા; પણ ભૂત શેહેરમાથી ગયું નહિ, તથા તેની પીડા પણ ઓછી થઇ નહિ. જ્યાં જ્યાં ભૂત ધુણાતું ત્યાં તે પોતાનું નામ બાબરો કહેતું હતું તેથી આખા શેહેરમાં એકજ ભૂત છે એમ સાબીત થયું. લોકો ઘણા ત્રાસ પામ્યા, અને સઘળે ઠેકાણે અને સઘળી વખતે એનાએજ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી. એક

દહાડો સવારે શેહેરની બાગળ આગળ એક કુવા ઉપર બઇરીઓ પાણી કાઢતી હતી તે વખતે એકદમ કુવામાં એક મોટો ધબાકો થયો, અને તે સાંભળતાંજ સઘળી બઇરીઓ જીવ લઈ નાશી ગઈ. તેઓમાંની એક કુવામાં પડી, અથવા તેને કોઇએ ફેંકી દીધી એમ કહીએ તો ચાલે. લોકો ઘણા એકઠા થયા, પણ કોની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય કે તે ડુબતી બઇરીને બહાર કાઢે. બાબરો ભૂતે તેને ફેંકી દીધેલી એટલે કુવામાં ઉતરવાની કોઇની હિમ્મત ચાલે નહિં. એટલામાં ત્યાં એક રજપૂત સ્વાર આવી પોંહોંચ્યો. તેણે આ વાત સાંભળતાંજ પોતાના હાથમાં એક સવા મણનો ભાલો હતો તે તેની સાથેના એક માણસને આપ્યો, પોતાનાં લુગડાં ઝટ વારમાં કાઢી નાખી કુવામાં ઉતરી પડ્યો, અને સેહેજ વારમાં તે બઇરીને હસહસતી લઈ ઉપર આવ્યો. આ રજપૂતનું પરાક્રમ જોઈ સઘળાઓ ઘણા વિસ્મિત થયા, અને તે જીવતો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ ઘણા હરખાયા. તે બઇરીનો ધણી તથા તેનાં માબાપ તે જગાએ આવી પોંહોંચ્યાં હતાં તેઓએ તે રજપૂતનો ઘણો ઉપકાર માન્યો, અને તેને પણ પોતાને ઘેર પરોણા દાખલ તેડી ગયા. રજપૂતને પણ કોઈ ઉતારો શોધવોજ હતો તેથી તેણે તેઓને ઘેર જવાનું કબુલ કીધું; અને લોકો સઘળા તે જગાએથી વેરાઈ ગયા.

તે બઇરીને ઘેર પોંહોંચ્યા પછી પેલો રજપૂત સ્વાર ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડ્યો: કરણ રાજાને શી રીતે મળવું એવિષે કાંઈ તદબીર શોધી કાઢવામાં તેનું મન હમણા લાગેલું હતું. ઘર ધણીએ રસોઈ તૈયાર કરાવી તેને જમવાની વિનંતી કીધી; અને જમતાં જમતાં પોતાના પરોણા આગળ હમણાં થોડા દહાડામાં થયલી સઘળી હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી. બાબરો ભૂત જે શેહેરમાં ખરાબી કરતો હતો તથા રાજાની ફુલારાણીને તે વળગેલો હતો એ વાત તેણે વિસ્તારીને કહી. રજપૂત આ સઘળું સાંભળી ઘણું હરખાયો, અને કોઈ મોટું પરાક્રમ કરી રાજાની નજર તળે આવવું, અને પછી પોતાની સઘળી વાત તેની આગળ કેહેવી એવો તેણે ઠરાવ કીધો. બાબરા ભૂતને મારી ફુલારાણીને તેના જુલમથી બચાવવી એજ કામ હમણા તેને કરવા લાયક હતું; માટે ગમે તે ઉપાય કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. પણ તે થાય શીરીતે? તે નાનપણમાં એક ભૂતનો મંત્ર શિખેલો હતો, અને તે ખરોછે એમ તેને ઘણીએક અજમાયશથી નક્કી થયું હતું. પણ તેણે તે ઘણી મુદ્દત થયાં અજમાવ્યો નહતો તેથી હાલ તેની અસર થશે

કે નહિ એ સંબંધી તેને ખાતરી નહતી. હવે કાળી ચૌદશને બે ત્રણ દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રીએ સાધવાને તેણે મનસુબો કીધો. સઘળો સામાન તેણે તૈયાર કીધો, અને કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

કાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપૂરનું સ્મશાન ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. સઘળે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એકતો વદ ચૌદશની રાત એટલે અંધારૂં તો હોયજ, તે સાથે વળી આ વખતે તો ઘન ઘોર થઈ રહ્યું હતું. આકાશમાં કાળાં વાદળાં છવાઈ ગયલાં હતાં, તથા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના ચમકારા વખતે વખતે થતા તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાંઠા ઉપર ઉગેલાં ઘણાંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીઓ તથા મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક કડાકા સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો હતો કે ઝાડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી. ઢોરોનાં સુકાં હાડકાં મસાણમાં સળ્યાં કરતાં હતાં તેમાંથી ફાસફરસ નિકળી ખુલ્લી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકા થતાં, તથા કીચડવાળી ભોંયમાંથી એક જાતનો વાયુ નીકળી તે પોતાની મેળે સળગતો, અને અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકા ઉઠ્યાં કરતાં. એ બળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણા ઝીણા છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જાતનો છણછણાટ થતો સંભળાતો હતો. ત્યાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું. નદીને સામે કાંઠે તેમ આ કાંઠે પણ આઘે આઘે કેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લંગરવાર કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંસારીનો ઝીણો શબ્દ તથા દેડકાંનો બેસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી ભયંકર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક માણસ નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ્મતનાં વખાણ કર્યા વિના કોઇથી રહેવાયજ નહિ. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો એટલે માલમ પડયું કે એ ફરનાર માણસ પેલો રજપૂત સ્વાર જેણે તે દિવસે કુવામાંથી બાઈને કાઢી હતી તેજ હતો; અને તે આ વખતે તથા આ જગાએ શામાટે આવ્યો હતો તેની અટકળ પણ થઈ સકસે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણ ડર ખાધા વિના જાણે ધોળે દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેધડક તથા વગર

આહીંકે ચાલતો હતો, અને કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું. કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટક્યો, અને ત્યાં ઉભો રહી પોતાની પાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો. આસરે એક ઘડી સુધી ઘણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટક્યો; નરાજ જમીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ધોતિયાં વડે મ્હોડા ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝયાં હતાં તે લુંછી નાખ્યાં. તેણે કમર તાણીને બાંધી, અને ખાડામાં નીચે ઉતરવા જાયછે એટલે એક ચીસ અને પાણીમાં મોટો ધબાકો તેણે સાંભળ્યો. તેજ વખત તે ત્યાંથી છલંગ મારી. દશ કદમ પાછળ ખસ્યો, અને ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો તે આ વખતે એક ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો તોપણ તે છેક હિમ્મત હાર્યો નહિ. તે લાગલોજ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં જુએછે તો એક સુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ઘસડતી તેની નજરે પડી. કુતરાએ બહાર નિકળવાને ઘણા પછાડા માર્યા, પણ પાણીમાં તેનું જોર ચાલ્યું નહિ; અને તેનો શત્રુ પોતાની મીનમાં હતો તેથી થોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાડા આગળ ગયો. નીચે ઉતરીને એક મુડદું તે લઈ બાહાર આવ્યો, પણ તે મુડદું કેવી સ્થિતિમાં હતું ? તેમાંથી ઘણું ખરૂં માંસ ખવાઇ ગયું હતું; બધે મોટા કીડા ખદબદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાડા પડી ગયા હતા; નાક અર્ધું ખવાઈ ગયું હતું; ખોપરી બહાર નિકળેલી હતી; માંસના સોચામાંથી ઘણીજ દુર્ગંધ નિકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં હાડકાં ઉઘાડાં જણાતાં હતાં. તે મુડદા ઉપરના કીડા તેના શરીરને વળગ્યા, અને વિજળીના અજવાળાંથી જ્યારે તેણે તે બીહામણું પ્રેત જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળવળાટ થઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી મુડદાના કીડા તેનાં લુગડામાં ભરાયા હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને પાછાં પેહેરી તે મુડદાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો: તેનો વિચાર તેને ધોઇ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જેવો તે તેને પાણીમાં ગબડાવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જાનવરે બચકું ભર્યું. રજપૂત તો દરદથી બે હાથ ઊંચો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે તો મુડદું તેને ઘસડાતું લાગ્યું. તેજ વખતે ત્યાં એક મોટો ભડકો થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર વિંટલાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી

કે નહિ એ સંબંધી તેને ખાતરી નહતી. હવે કાળી ચૌદશને દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રીએ વાને તેણે મનસુબો કીધો. સઘળો સામાન તેણે તૈયાર કરી કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

કાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપૂરનું ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. સઘળે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહે એક તો વદ ચૌદશની રાત એટલે અંધારૂં તો હોયજ, તે સાથે વખતે તો ઘન ઘોર થઈ રહ્યું હતું. આકાશમાં કાળાં વાદળ ગયલાં હતાં, તથા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના વખતે વખતે થતા તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાં ઉગેલાં ઘણાંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીએ મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો ઝાડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી. સુકાં હાડકાં મસાણમાં સડ્યાં કરતાં હતાં તેમાંથી ફાસફરસ ખુલ્લી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકાં થતાં, તથા કીચડવાળી માંથી એક જાતનો વાયુ નીકળી તે પોતાની મેળે સળગતો, અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકા ઉડ્યાં કરતાં. એ બળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણ છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જાતનો છણછણાટ થતો સંભ હતો. ત્યાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું. નદીને સામે કાંઠે તે કાંઠે પણ આઘે આઘે કેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લઃ કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંસ ઝીણો શબ્દ તથા દેડકાંનો બેસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી કર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક મ નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ્મ વખાણ કર્યા વિના કોઈથી રહેવાયજ નહિ. વિજળીનો એક ચમકારો થયો એટલે માલમ પડયું કે એ ફરનાર માણસ પેલો ર સ્વાર જેણે તે દિવસે કુવામાંથી બાઈરીને કાઢી હતી તેજ હતો; આ વખતે તથા આ જગાએ શામાટે આવ્યો હતો તેની અટકળ થઈ સકસે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણ ડર ખાધા વિના જાણે દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેધડક તથા

બીહીકે ચાલતો હતો, અને કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું. કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટક્યો, અને ત્યાં ઉભો રહી પોતાની પાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો. આસરે એક ઘડી સુધી ઘણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટક્યો; નરાજ જમીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ધોતિયાં વડે મ્હોડા ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝયાં હતાં તે લુંછી નાખ્યાં. તેણે કમર તાણીને બાંધી, અને ખાડામાં નીચે ઉતરવા જાયછે એટલે એક ચીસ અને પાણીમાં મોટો ધબાકો તેણે સાંભળ્યો. તેજ વખત તે ત્યાંથી છલંગ મારી. દશ કદમ પાછળ પડ્યો, અને ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો તે આ વખતે એક ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો તોપણ તે છેક હિમ્મત હાર્યો નહિ. તે લાગલોજ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં જુએછે તો એક સુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ઘસડતી તેની નજરે પડી. કુતરાએ બહાર નિકળવાને ઘણા પછાડા માર્યા, પણ પાણીમાં તેનું જોર ચાલ્યું નહિ; અને તેનો શત્રુ પોતાની મીનમાં હતો તેથી થોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાડા આગળ ગયો. નીચે ઉતરીને એક મુડદું તે લઈ બાહાર આવ્યો, પણ તે મુડદું કેવી સ્થિતિમાં હતું? તેમાંથી ઘણું ખરૂં માંસ ખવાઇ ગયું હતું; બધે મોટા કીડા ખદબદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાડા પડી ગયા હતા; નાક અર્ધું ખવાઈ ગયું હતું; ખોપરી બહાર નિકળેલી હતી; માંસના લોચામાંથી ઘણીજ દુર્ગંધ નિકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં હાડકાં ઉઘાડાં જણાતાં હતાં. તે મુડદા ઉપરના કીડા તેનાં શરીરને વળગ્યા, અને વિજળીના અજવાળાંથી જ્યારે તેણે તે બીહામણું પ્રેત જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળવળાટ થઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી મુડદાના કીડા તેનાં લુગડામાં ભરાયા હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને પાછાં પેહેરી તે મુડદાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો: તેનો વિચાર તેને ધોઇ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જેવો તે તેને પાણીમાં ગબડાવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જાનવરે બચકું ભર્યું. રજપૂત તો દરદથી બે હાથ ઊંચો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે તો મુડદું તેને ઘસડાવું લાગ્યું. તેજ વખતે ત્યાં એક મોટો ભડકો થયો, અને તે તેના શરીર ઉપર વિંટલાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી

લુગડાં ઉતારી પાછો ઘાટ ઉપર ગયો. આ વખતે તેનું ચિત્ત શાંત હતું તેથી તેને કાંઈ દેહેશત લાગી નહિ. તેણે મંત્ર ભણી સ્નાન કીધું, અને ભીને ધોતિએ પાછો દેહેરામાં આવ્યો; ત્યાં તેણે ચકમક પાડી દેવતા તૈયાર કીધો, અને એક કોડિયામાં સરસિયું પુર્યું હતું તથા તેમાં વાટ તૈયાર રાખેલી હતી તે સળગાવી ચાર દિશાએ મંત્રેલાં લીંબુ કાપી સિંદુર ભરી મુકયાં; ચાર ખુણે ખીલા દાટયા; અને ચોતરફ મંત્ર ભણી અડદ વેર્યા. પછી સઘળી વાતની આગળથી તૈયારી કરી કપાળે સિંદુરની આસકા કીધી; શરીરના કેટલાએક ભાગ ઉપર હનુમાનની મળી ચોપડી; હાથે કેટલાંએક તાવીજ બાંધ્યાં; તથા ગળે એક મોટું માદળિયું પેહેર્યું. એ પ્રમાણે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શંખણી, યક્ષણી, વગેરે બલાની સામા હથિયાર બાંધી તેણે તે મુડદાનું આસન કીધું, અને તે ઉપર ઘોડો પલંગીને બેસી મંત્રનો જપ કરવા લાગ્યો. તે હમણા પોતાના કામમાં એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે તેને આસપાસનું કાંઈ પણ ભાન રહ્યું નહતું; તેમ દેહેશત ઉપજાવે એવું તો કેટલીએક વાર સુધી કાંઈ બન્યું પણ નહિ. માત્ર પવન વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો; વિજળીના ચમકાટ વધારે તેજસ્વી થવા લાગ્યા; કડકડાટ કાન બેહેર મારી જાય એવા સંભળાવા લાગ્યા; વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવ્યું; હવે અંધકાર વધારે ભયંકર થઇ ગયો. પણ આ સઘળા સૃષ્ટિના ભયાનક દેખાવથી તે રજપૂતના મન ઉપર કાંઇ પણ અસર થઈ નહિ. તે તો પોતાનો જપ કર્યોજ ગયો. પણ ઘણી વાર સુધી તે કામ નિરવિઘ્ને ચાલ્યું નહિ. જે મુડદા ઉપર તે બેઠો હતો તે તેની નીચેથી હાલવા લાગ્યું, અને થોડીવારમાં ઉછળવા માંડયું. મુડદા સાથે તે પણ ઉછળતો ગયો. અને તેના પગવડે તે મુડદાને એવી તો તેણે ચુડ ભેરવી કે તે તેની પાસેથી છટકી સક્યું નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે તે નાસવાનું કરતું હતું, અને તેનાથી નિકળી જવાતું નહતું, તે વખતે ત્યાં ચીસાચીસ તથા બરાડાબરાડ થઇ રહી. હજારો ભૂતો તેની આગળ નાચવા કુદવા લાગ્યાં; કેટલાંએક ખડખડ હસવા લાગ્યાં; કેટલાંએક તેને મારવા આવતાં હોય તેમ પાસે આવવા લાગ્યાં; કેટલાંએક આઘેથી ધમકી આપવા લાગ્યા; કેટલાંએક મોટાં વિકરાળ મ્હોડાં કરી તેને બીહીવડાવતાં હતાં; ચુડેલ તથા વંત્રીઓ માથે ધગધગતા અંગારાવાળી સગડી લઇને ત્યાં શોર બકોર કરી રહી હતી; ઘણાજ ભયંકર રાક્ષસો, ભેંસાસુરો ઇત્યાદિ ત્યાં આવી તે રજપૂતને ખા-

ઈજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. રજપૂત મનમાંથી બીધો તો ખરો; તેના શરીર ઉપરના સઘળા નિમાળા ઉભા થયા; તેની ચામડી ઉપર મરતી વખતના જેવાં શીત આવ્યાં; આખે અંગે જાડો ચીકણો પરસેવો વેહેવા લાગ્યો; તથા છાતીપણ ઘણા જોરથી ધબકવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તેનાથી બુમ પાડી દેવાશે એમ તેને લાગ્યું. દોડવાની તો ક્યાંથી, પણ ત્યાંથી એક તસુ પણ ખસવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહતી. પણ તેણે પોતાનું મન આવે બારીક વખતે પણ એવું સાવધ રાખ્યું કે તે તેનું કામ કરી સકયો. તેના જપમાં ઘણી હરકત પડવા દીધી નહિ. મુડદું વધારે જોરથી ઉંચે ઉછળવા લાગ્યું; તથા ભૂત પ્રેતની ભયંકર ચીસો તથા જપના કામમાં ભંગાણ પાડવાની તેઓની મેહેનત વધારે વધારે થતી ગઈ; પણ તે રજપૂતે પોતાની આંખ આંધળી તથા કાન બેહેરા જેવા કરી નાખ્યા હતા તેથી તેણે તેઓની કાંઈ દરકાર કીધી નહિ. તેણે બધી દિશાએ આગળથી એવો પાકો તથા મજબૂત બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો કે એ સઘળા મલીન પ્રાણીઓથી તેની પાસે આવતું નહતું. એ પ્રમાણે ત્રણ કલાક કામ જારી રાખ્યું, અને પોતાનો મંત્ર એકસો ને આઠવાર જપી રહ્યો.

મંત્ર જપાઈ ચુકયો, અને તેની સાથે રાતનો અમલ પણ ઉતર્યો. અરૂણનો ઉદય થયો; દીવાનું તેજ ઝાંખું પડયું; વસ્તુઓ થોડી થોડી દેખાવા લાગી; અને આખી સૃષ્ટિનું રૂપ જાણે બદલાઈ ગયું. થોડીએક વાર થયાં વરસાદ બંધ પડયો હતો; વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં હતાં; અને થોડો થોડો પવન વાતો હતો, તેથી એકાએક તેઓ એક પછી એક નાસાનાસ કરી રહ્યાં હતાં. વિજળી બંધ થયલી હતી, તથા ગર્જના સંભળાતી નહતી. સઘળાં ઝાડ પાન લીલાં કુંજાર જેવાં દેખાતાં હતાં અને નાના પ્રકારનાં ફુલોંમાંથી સુવાસ ચોમેર પથરાઈ રહેલો હતો. એવે સમયે તે રજપૂત દેહેરાની બહાર નિકળ્યો. તેણે તેની ખાંધ ઉપર સામાનની ઝોળી નાખી હતી, અને એક લાકડી હાથમાં રાખી તે આગળ ચાલ્યો. તેણે કોઈ મોટું સંકટ ભોગવ્યું હોય, તેના માથા ઉપર કોઈ ભારે આફત આવી ગઈ હોય એમ તેનું મોહોડું ફિક્કું, ઉડી ગયલું, તથા ચિંતાતુર દેખાતું હતું. પણ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડયું એ જાણીને તેના અંતઃકરણમાં ઘણો આનંદ થયો હતો. પણ હજી સુધી ભયની અસર તેના મન ઉપર એટલી તો ગોંહોંટેલી હતી કે

તે હવેને બહાર નિકળવાનો વખત મળ્યો નહતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડી આસપાસ શું છે તે જોયા વગર મોટાં મોટાં ડગલાં ભરી ઝડપથી ચાલતો હતો. તેના મનની આવી અવસ્થા પણ ઘણીવાર રહી નહિ. શેહેરના કોટ આગળ તે જ્યારે આવી પોહોંચ્યો ત્યારે એક કુવા આગળ એક બાઈરી પાણી ભરતી હતી. તે વખતે તે રજપૂતને ઘણી જ તરસ લાગી હતી તેથી તેણે તે બાઈરી પાસે જઈ પાણી માગવાનો ઠરાવ કીધો. તે તેની આગળ જઈ. કેટલીએક વાર ઉભો રહ્યો, પણ તે સ્ત્રીએ તેની સામે પણ જોયું નહિ. આવી તેની બેપરવાઈથી રજપૂતને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેણે બુમ પાડી પાણી માગ્યું. પણ કુવો સાંભળે તો તે સાંભળે. રજપૂતે ધાર્યું કે એ બાઈરી બેહેરી હશે તેથી તેણે તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેને હલાવવા જાય છે એટલામાં તે બાઈરી તાડ જેટલી લાંબી થઈ ગઈ. રજપૂત તો તેને જોઈ ગગડી ગયો, અને તે એટલો તો ભય પામ્યો કે તેનાથી એક તરફ નસાયું નહિ. થોડીવાર ઉભી રહી તે સ્ત્રી બોલી: "કેમ રે રજપુતડા, પાણી જોઈએ છે?" થોડી વારમાં તે રજપૂતમાં પાછી હિમ્મત આવી. એક બાઈરીથી તે આટલો બીધો તેથી તેના મનમાં ઘણું શરમાયો, અને નામરદાઈનો કલંક ખસેડવાને તેણે જુસ્સાથી જવાબ દીધો: "રાંડ, તું ગમે તે હોય તેથી હું કાંઈ બીહીવાનો નથી. હું ક્ષત્રી બચ્ચો છું. મારા બાપદાદાઓએ મોટાં મોટાં યુદ્ધ કીધેલાં છે; તેઓ કોઈથી ડરતા નહતા. માટે જો હું તારા જેવી રંડાપેટીથી બીહું તો હું મારા બાપદાદાનો ખરો છોકરો નહિ. તારું માથું સ્વર્ગને અડકે, અને તારા પગ પાતાળે પોહોંચે તોપણ તું આખરે અબળા અને હું તે રજપૂત શૂરવીર કેહેવાઊં. માટે તું ગમે તેવો વેશ ધારણ કરશે, તું ગમે તેટલી લાંબી પોહોળી થશે, અને ગમે તેટલા ચાળાચસ્કા કરશે, તોપણ હું લગાર ડરવાનો નથી. હું તારી પાસેથી ભલમનસાઈથી અથવા બળાત્કારે પણ પાણી પીશ. પછી જે થાય તે ખરું."

પેલી સ્ત્રીને આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણી નવાઈ લાગી, અને તે તેના મનમાં તે પુરૂષનાં વખાણ કરવા લાગી. પણ હજી પણ વધારે તેની પરીક્ષા કરવાને તે બોલી: "અલ્યા વેંતિયા, તું મારા હાથને તો પોહોંચાતો નથી ને બળાત્કારે પાણી તેં શી રીતે લઈશ એ જોવાની મને ઘણીજ ઈચ્છા છે."

આખી રાત આથી વધારે ભયાનક દેખાવો જોયા, આથી વધારે બીહામણાં ભૂત પ્રેતથી બીધો નહિ, અને આ પ્રસંગે ડરવું એ તો બાયલાનું કામ એમ જાણી તે રજપૂતે પોતાના હાથમાંની ડાંગ ફેરવીને એવા જોરથી તે સ્ત્રીના પગમાં મારી કે તે તુરત ભોંયપર ચતીપાટ પડી; તેનું રૂપ બદલાઇ એક સ્વર્ગની રંભા જેવું થઈ ગયું. તેની ખુબસુરતી ખરેખરી દેવાંગના જેવી દેખાઈ, અને તેની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં, તોપણ તેણે પોતાનો એક હાથ લાંબો રાખી પાણીનું બેહેડું પકડી રાખ્યું. ફરીથી તેણે તેની પાસેથી પાણી લેવાનું કીધુ, પણ પાછો તેનો હાથ ઉંચો ચઢવા લાગ્યો. રજપૂત ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેના હાથ ઉપર ડાંગનો એક બીજો ઘા મારીને બેહેડું નીચે પાડવાનો વિચાર કીધો. પણ આવી નાજુક રૂપાળી સ્ત્રીના કેળના ગર્ભ જેવા હાથપર ઘા તે કેમ કરાય? અબળા ઉપર હાથ કરવો એ ક્ષત્રીનો ધર્મ નથી એમ જાણી તે ત્યાં ઉભો થઇ રહ્યો. તે સ્ત્રીએ તેના મનના વિચાર પારખ્યા, અને તે ખરેખરો રજપૂતના નામને યોગ્ય છે, તથા તેણે કદી નહિ જોયલો એવો તે નર છે એવી તેની ખાતરી થઈ. પણ હજી તેને વધારે કસવાની તેની ધારણા હતી. તેણે તુરત પોતાનું રૂપ બદલ્યું, અને એક છલંગ મારી રજપૂતની ગળચી પકડી તેને નીચે પાડ્યો. હવે કંઈ તે રૂપાળી નાજુક અબળા દેખાતી નહતી, પણ તેનો દેખાવ એક બીહામણા રાક્ષસ જેવો હતો. હવે દયા લાવવાનો વખત નહતો. હવે હાથ બંધ રાખવાની જરૂર નહતી. તેણે તે રાક્ષસનો હાથ છોડવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઈ. ગળું વધારે વધારે દબાવા લાગ્યું, અને શ્વાસના રોકાણથી તેને એટલો તો ગુંગળાટ થયો કે તેની આવર્દાની દોરી હમણા તુટશે એમ તેને નક્કી થયું. તેણે તેની આગળ યમના દુત જોયા, અને તેના આત્માને પકડી જનારા પોતાનું કામ જલદીથી કરી નાખવાને તૈયારી કરતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તેના હોશ તો સઘળા ઉડી ગયા હતા, પણ કુદરતે છેલ્લો બચાવ કરવાને વાસ્તે પોતાનું સઘળું સામર્થ્ય વાપર્યું. તેણે કુદરતે છેલ્લી વખતે એટલું તો જોર કીધું કે તે સ્ત્રીનો હાથ છટકાવી દીધો, અને એક છલંગ મારી તેના ઉપર ચઢી બેઠો. પાછું તે સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ અપ્સરા જેવું થઇ ગયું; પણ આ વખતે તેના હાથમાંનું બેહેડું સુદ્ધાં જોવામાં આવ્યું નહિ. તે રજપૂતે આ વખતે તેના અનુપમ રૂપ સામું જોયું નહિ; આ વખતે તેને તેના ઉપર દયા આવી નહિ; અને આ

વખતે તેણે પોતાના ક્ષત્રી ધર્મ ઉપર વિચાર કીધો નહિ. ઉપર ચઢી
બેસતાંજ તેણે તે સ્ત્રીનો ટોટો એવા જોરથી દાબ્યો કે શરીરનું તમામ
લોહી તેના મ્હોં ઉપર પથરાઇ ગયું. તે સ્ત્રીનો મરણ કાળ હવે પાસે
આવ્યો એમ જણાયું; તેની જીભ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નિકળી પડી;
મ્હોંમાંથી ફીણ ગોટેગોટા નિકળવા લાગ્યાં; તેની આંખોના ડોળા
બહાર લબડી ગયા; તથા તેને આખે શરીરે આચકા આવવા માંડયા.
આવી વખતે જ્યારે તે રજપૂતને ખાતરી થઈ કે હવે રાંડનું મોત
પાસે આવ્યું તે વખતે તે સાપની પેઠે તેની પાસેથી છટકી ગઈ, અને
તેની સામે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી ઉભી રહી. રજપૂત તેને જોઈ
ઘણું ચીડાયો. અને તે કોઇ દેવલોકની રંભા છે એમ તેણે નક્કી જાણ્યું.
થોડી વાર ચુપ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી બોલી: "અલ્યા રજપૂત, તને ધન્ય
છે. તું ખરેખરો ક્ષત્રી વંશનો છે. હું ઘણા વર્ષ થયાં કોઇ શૂરા રજપૂ-
તને શોધુંછું; પણ અત્યાર સુધી તેવો મને જડ્યો નહતો. હમણા મારી
ખાતરી થાયછે કે જેવો મારે જોઇએછે તેવોજ તું છે. તું મને હજી
ઓળખતો નથી. આટલી વારમાં તારી ખાતરી તો થઇ હશે કે હું
કાંઇ આ લોકની સ્ત્રી નથી. હું અંબાભવાનીની એક જોગણી છું. હું
એક શક્તિ છું. પણ માનવીઓનો સંસાર કેવો છે, તથા એ સંસારમાં
કેવું તથા કેટલું સુખ ભોગવવાનું છે તે જાણવા સારૂ તથા ચાખવા
સારૂ હું પૃથ્વી ઉપર ઘણી મુદ્દત થયાં ફર્યા કરૂંછું. મારે કોઇ વર વર-
વાની ઇચ્છા છે, અને તારા જેવો મને ધણી મળે તો હું ઘણો સંતોષ
પામું, માટે હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઇછું, અને તારે ઘેર આવી તારી
પરણેલી સ્ત્રી તરીકે રહેવાને ખુશી છું. માટે મારી વિનંતી કબુલ રાખી
મારી સાથે હમણાંજ લગ્ન કર, એટલે હું તને કશી વાતે ખોટ પડવા
દઇશ નહિ. તથા બધી રીતે તને સુખી કરીશ."

તે રજપૂત શક્તિની આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણો હરખાયો,
તથા જ્યારે શક્તી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે મ્હોડું ધોવા જવું એ
સુંઆળેનું કામ એમ ધારી તેને પગે પડ્યો, અને મોટા હર્ષની સાથે
તેનો હાથ પકડ્યો. તેણે જાણ્યું કે હવે ખરેખરો મારા ભાગ્યનો ઉદય
થયો; હવે મારા ઉપર પરમેશ્વર રાજી થયા; હવે મારૂં ધારેલું કામ
પાર પડશે; અને હવે મને કોઈ રીતે દુઃખ થશે નહિ. રજપૂત તથા
શક્તિ બંને ઉતારે ગયાં, અને પછી તે પોતાના વાસ્તે એક મોટું ઘર
બાંધે રાખવા શેહેરમાં ફરવા ગયો. કેટલીક પુછપરછ કીધા પછી

આબરૂ માનતો નથી. રાજાનો માસીનો છોકરો તો કોઇ મુઢ પણ હોય, અને કરણની માસીનો છોકરો કોઈ કાયર, અધમ પુરૂષ પણ હોય. હું મારા દાદાની વાતથી શરૂ કરી મારા બાપની હકીકત કહી સંભળાવીશ, અને તેઓએ કેવાં પરાક્રમ કીધાં છે તે તને બતાવીશ. હજી મારી ઉમર નાની છે અને મારૂં શુરાતન દેખાડવાનો વખત આવ્યો નથી, તથા કાંઈ પરાક્રમ કરી નામ મેળવવાનો હજી પ્રસંગ પડ્યો નથી, તો પણ મને નક્કી છે કે સિંહનાં બચ્ચાં તે સિંહ જેવાંજ નિવડે; કેહેવત છે કે "મોરનાં ઇંડાં ચિતરવાં ન પડે." માટે જ્યારે વખત આવશે ત્યારે હું પણ મોટું નામ મેળવી મારા બાપદાદાનાં નામને વધારે જેબ આપીશ. બાપ કરતાં બેટા સવાઈ ન નિકળું તો મારૂં નામ હરપાળ નહિ. હવે હું મારૂં ટાહેલું ચલાવુંછું. મારો દાદો નામે વેહીયાસ કચ્છમાં કિરંતી ગઢમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્ય તેના બાપદાદાથી તેને ઉતરેલું હતું, અને તેઓ મકવાણા કહેવાતા હતા. જ્યારે મારા દાદાનો અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે તેનો જીવ કેમે કર્યો જાય નહિ. તેનાં છોકરાં તથા સગાંવહાલાંએ ઘણીક બાધા લીધી, તથા કેટલાંએક વ્રત કરવાનું વચન આપ્યું, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. ત્યારે તેના છોકરા કેસરે તેને પુછ્યું કે બાપા, તમારો આત્મા તમારો દેહ શા માટે છોડતો નથી? તમારા મનમાં જે હોય તે મને કહી દો, અને હું જો તમારા પેટનો હોઇશ તો ગમે તેમ કરી તમારી મરતી વખતની આજ્ઞા બજાવીશ. ત્યારે વેહીયાસે જવાબ દીધો કે, સામૈયુ કરીને એક શેહેર છે, તેમાં મારો કટ્ટો શત્રુ હમીર સુમરો રાજ્ય કરેછે. જો તેની ઘોડાશાળામાંથી તેના સવાસો ઘોડા લઇ આવી મારા ત્રયોદશાને દિવસે ભાટ લોકોને બાક્ષસ કરવાનું વચન આપો તોજ મારો જીવ જાય. તે વખતે વેહીયાસના ભાઇઓ તથા ભત્રીજા તેની આસપાસ ઉભા હતા, પણ તેઓમાંથી કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ. ત્યારે કેસરની વય કાચી હતી તો પણ તે મેદાન પડ્યો, અને આગળ આવી પોતાના બાપના હાથમાં પાણી મુક્યું, અને વચન આપ્યું કે હું તમારી આજ્ઞા પાળીશ. આ વાત સાંભળતાંજ વેહીયાસ દેવલોક પામ્યો. જ્યારે ત્રયોદશાનો દહાડો પાસે આવ્યો ત્યારે કેસરે પોતાના બાપનો શોક મુકી દીધો; પાઘડી બાંધી; અને પોતાનાં સગાંને સામૈયુ નગરની સામા લડવા જવાને બોલાવ્યાં, પણ કોઇ

આવ્યું નહિ. કેટલાએક બોલ્યા કે તારા જેવા આજકાલના છોકરા સાથે જાણી જોઇને મરવા કોણ આવવાનું છે? જ્યારે સઘળાઓએ એ પ્રમાણે ના કહી ત્યારે કેસર જરા પણ નાહિમ્મત થયો નહિ. તેણે પોતાનાજ સામર્થ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; કેહેવત છે કે "આપ સમાન બળ નહિ, અને મેઘ સમાન જળ નહિ." તેના હાથ એટલા તો લાંબા હતા કે તે તેના ઘુંટણીની નીચે પહોંચતા; તે સવામણ વજનનો ભાલો એક હાથે પકડતો; તે ધનુષ્ય બાણ નિરંતર બાંધીજ રાખતો; અને તેનો બેસવાનો ઘોડો વિષ્ણુના ગરૂડ જેવો હતો. તેણે સામૈયુ ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને ત્યાંથી સવાસો ઘોડા લઇ આવ્યો, અને પોતાના બાપના તેરમાને દહાડે ભાટોને આપી પોતાનો બોલ પાળ્યો. આ પરાક્રમ કીધા પછી કેસરે રાજ્યજોશીને બોલાવી મંગાવ્યા, અને પોતાનું આવર્દા પુછ્યું. જોશીએ તેની જન્મોત્રી તપાસી ઘણી દિલગીરીથી કહ્યું કે તમારૂં આયુષ્ય ટુંકું છે. આ સાંભળી કેસર બોલ્યો કે જો હું મારા ઘરના ખુણામાં મરી જઇશ તો મને કોઈ ઓળખશે નહિ પણ જો હું યુદ્ધમાં પડીશ તો મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ થશે. એવું વિચારી તેણે ફરીથી સામૈયુ ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને એની નદી આગળ હમીરનાં સાતસેં ઊંટ ચરતાં હતાં તે સઘળાંને તે લઈ ગયો, અને કિરંતી ગઢના ભાટોને વેંહેંચી આપ્યાં. આટલું આટલું કીધા છતાં પણ હમીરને કાંઇ ગુસ્સો લાગ્યો નહિ, તથા તેણે વેર લેવાને કેસર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું નહિ. જ્યારે તે આ સઘળું અપમાન ધીરજથી ખમી રહ્યો, અને "ઢોલ મારી તો ધુળ ઉડી ગઈ, એમ માન્યું, ત્યારે કેસર ત્રીજીવાર લડવાને નિકળ્યો. જે દહાડે તે સામૈયુ નગર આગળ પોંહોંચ્યો તે દહાડો દસેરાનો હતો; માટે હમીરની વહુ તથા છોકરી રથમાં બેસી એશઆરામ કરવાને બાગમાં જતી હતી. કેસર તે બાગમાં પેસી તેઓને ખેંચી ગયો, અને તેઓની સાથે તે સવાસો સુમરી સ્ત્રીઓને પણ લઇ ગયો. હવે હમીર જાગ્યો, અને તેણે કિરંતી ગઢમાં પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. એ પ્રધાને આવી કેસરને કહ્યું કે જે સ્ત્રીઓને તમે લઇ આવ્યા તે સઘળી હમીર રાજાની વહુ તથા બેન છે, અને હમણાં તેઓ તમારે ઘેર આવેલાં છે, માટે જેમ પીહેરથી સાસરે વળાવેલી સ્ત્રીઓને પૈસા, લુગડાં સાથે મોકલવામાં આવે છે તેમ તમારે

પણ તેઓને તેપ્રમાણે વળાવવાં જોઈએ. પ્રધાનનું આ બોલવું સાંભળીને કેસર ખડખડ હસ્યો, અને બોલ્યો કે એ સ્ત્રીઓ તો હવે અમારી મિલકત થઈ ચુકી; માટે તેમને પાછી આપવામાં આવશે નહિ. એ સઘળીઓ તો હવે મારી ધણિયાણી થઈ. આ જવાબ લઈને પ્રધાન સાંસૈયુ ગયો. પછી કેસરના જેટલા સગા કિરંતી ગઢમાં હતા તેઓ સઘળાને તેણે તેડાવ્યા, અને એકેકને એક સુમરી સ્ત્રી આપી દીધી. પોતાને વાસ્તે તેણે ચાર રાખી, અને બીજી ઘણી તેની રાણી હતી તેમાં ઉમેરો કીધો. એ પ્રમાણે દશ બાર વર્ષ વહી ગયાં, પણ લડાઈ બંધ પડી નહિ. એટલા વખતમાં તેને તથા તેના પિત્રાઈને સુમરી સ્ત્રીઓને પેટે અઢાર છોકરા જન્મ્યા. કેસરને ફરી લડાઈ કરવાનું મન થઈ આવ્યું, ત્યારે તેણે હમીરને કેહણ મોકલ્યું. અત્યાર સુધી જ્યારે જ્યારે કેસર હમીરને કેહેતો હતો કે, 'આવ પડોસી લડીએ,' ત્યારે હમીર જવાબ દેતો કે લડે મારી બલા. પણ આ વખતે તો તેણે કેસરને કેહેવડાવ્યું કે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવવાનું મને ઘણું મન થાયછે, પણ કિરંતી ગઢના રાજ્યમાં ખાર સિવાય બીજું કાંઈ નથી, ત્યારે ત્યાં આવ્યા પછી મારા લશ્કરને ખાવાનું ક્યાંથી મળે એ મને મોટી ફિકર છે. આવું કેહેણ જ્યારે હમીરે મોકલ્યું ત્યારે તેના જવાબમાં કેસરે કેહેવડાવ્યું કે જો તું મારા રાજ્યમાં આવશે તો તારા લશ્કરના ખોરાકને વાસ્તે હું એક હજાર વીંઘાં જમીનમાં ઘઊં રોપાવીશ. પછી હમીર એક મોટું લશ્કર લઈ કિરંતી ગઢ તરફ આવ્યો, અને તેની તથા કેસર વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થઈ. ઘણા રજપૂતોના પ્રાણ ગયા, અને ઘણીએક રીતે આખા રાજ્યની ખરાબી થઈ. આખરે એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કેસર પોતે, તથા મારા સિવાય તેના સઘળા છોકરા માર્યા ગયા. મારા કાકા તથા પિત્રાઈ ભાઈઓ સઘળા રણસંગ્રામમાં પડ્યા. કિરંતી ગઢને હમીરે બાળી જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું; અને સુમરી રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીઓની સાથે ચિતામાં બળી મોઈ. એ પ્રમાણે મારા કુટુંબનો નાશ થયો; એ પ્રમાણે અમારૂં નસંતાન ગયું; એ પ્રમાણે અમારૂં રાજ્ય ધુળધાણી મળી ગયું; અને એ પ્રમાણે સઘળાઓનો અંત આવ્યો. હવે હુંજ માત્ર જીવતો રહ્યો, તે એકલો શું કરૂં માટે મેં આણીગમ તેણીગમ ફર્યાં કીધું, પણ કોઈ રાજાએ મારો પક્ષ ધર્યો નહિ. મેં કોઈ બીજા રાજાની પાસે જઈ ત્યાં મોટાં પરાક્રમ કરી નામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ગુજરાતનો કરણ રાજા મારી માસીનો છોકરો થાય છે એમ જાણીને તેને મળવાને થોડા દહાડા ઉપર હું પાટણ શેહેરમાં આવ્યો.

અહીં આવતાં જ મેં બાબરાભૂતની વાત સાંભળી. વિચાર કીધો કે બાબરાભૂતને શેહેરમાંથી કાઢીશ તો રાજા મારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે; અને આખા શેહેરમાં બલ્કે આખા ગુજરાતમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે, પછી હું તેને મારૂં સગપણ જણાવીશ, અને હું સુખેથી અહીં રહીશ. હું નાનો હતો ત્યારે ભૂત કાઢવાનો એક મંત્ર શિખ્યો હતો, અને તેવડે મેં ઘણાએક કાઢ્યાં પણ હતાં, પણ આ બાબરો ભૂત ઘણો બળવાન છે એમ જાણી તે મંત્ર ફરીથી સાધવાને હું ગઈ રાત્રે સ્મશાનમાં ગયો, ત્યાં મુડદા ઉપર બેસી જપ કીધો; હજારો ભૂત, પિશાચ, વંતરી વગેરે મલીન પ્રાણીઓએ મને બીહીડાવ્યો તો પણ મેં મારૂં કામ કરી લીધું. પછી ત્યાંથી પાછાં આવતાં તારો મેળાપ થયો, અને તેનો પરિણામ એ થયો કે આપણે બે આ ટેકાણે પાસે પાસે બેઠાં છીએ. હવે જ્યારે ફુલારાણીને ભૂત આવશે ત્યારે હું કોઈ ભુવાનો વેશ લઈ કરણના મેહેલમાં જઈશ, અને ઈશ્વર કૃપાથીની તથા તારી મદદથી બાબરાભૂતનું કાસળ કાઢીશ.

શક્તિ—તમારી સઘળી હકીકત જાણી મને ઘણો આનંદ થયો, અને મને પક્કી ખાતરી થઈ કે તમને જેવાં મેં ધાર્યા હતા તેવાજ છો. મેં જે તમારી સાથે સંબંધ કીધો છે તેથી હું હવે જરાપણ પસ્તાવાની નથી. તમારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે; તમે બાબરા ભૂતને જીતશો; એમાં હિમ્મતનું માત્ર કામ છે; પણ હું તમને એક શિખામણ દઉંછું તે ખૂબ યાદ રાખજો. તે તમને ઘણી કામ લાગશે અને જો તે નહિ માનો તો કદાપિ તમારા મંત્ર છતાં પણ તમારો જીવ જશે. તે શિખામણ એ છે કે જો બાબરો ભૂત તમારી સાથે બહાર નિકળી લડવા આવે તો તુરત તેની ચોટલી પકડી લેજો, એટલે તેનું જોર કાંઈ ચાલશે નહિ, અને તે તમને તરત વશ થશે.

બીજે દહાડે સવારે તેઓ ઉઠયાં, અને રસોઈ કરી બંનેએ મિષ્ટાન્ન લીધાં, પછી તેઓ બેઠાં હતાં એટલામાં શેહેરમાં બુમ ચાલી કે ફુલારાણીને બાબરો ભૂત વળગ્યો છે, અને તે ઘણું તોફાન કરે છે. હરપાળ એ સાંભળીને તુરત ઉઠયો, અને એક હિંદુસ્તાની માણસના જેવો પોશાક પેહેરી રાજમેહેલમાં જવા નિકળ્યો. શક્તિએ તેને આશીર્વાદ દીધો, અને ચોટલી પકડવાની વાત તેને ફરીથી યાદ દેવડાવી. કરણના મેહેલમાં કોઈ પણ ભુવાને જવાને કાંઈપણ હરકત પડતી નહતી તેથી હરપાળ વગર અડચણે માંહેના મેહેલમાં દાખલ થયો, અને જે ઓરડામાં કરણ બેઠો હતો

ત્યાં જઈ તેણે રાજાને જુહાર કીધો. કરણે તેને તેનું નામ, ઠામ ને કામ પુછતાંજ તે બાલ્યો: "મહારાજ, હું લખનોર શેહેરનો ભુવો છું. હું સઘળા જંત્રમંત્રમાં પ્રવિણ છું હું મારણ, મોહન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્શણ, વગેરે ઘણી એક મેલી વિદ્યામાં કુશળ છું. હું બદ્રિકેદારનાથથી તે શેતુબંધ રામેશ્વર સુધી અને દ્વારિકાથી તે જગન્નાથપૂરી સુધી સઘળા ભરતખંડમાં ફરી આવ્યો છું. મેં આખી પૃથિવીના મુખ્ય મુખ્ય જાદુગરો તથા ભુવાઓ સાથે મેળાપ કીધેલો છે. અને તેઓ સઘળાના મંત્ર હું જાણુંછું. પણ તેટલાથી હું સંતોષ પામ્યો નથી. સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કીધા પછી હું છેક પૂર્વમાં કામરૂદેશના સ્ત્રીઆ રાજ્યમાં જઇ પોહોંચ્યો. ત્યાં મને ત્યાંની રાંણીએ રાખ્યો. દહાડે પોપટ અને રાત્રે પુરૂષને આકારે રાણી સાથે ત્રણ વર્ષ રહ્યો અને ત્યાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્રશાસ્ત્ર શિખી લાવ્યો. હું ત્યાંથી છળભેદ કરી નાસી આવ્યો, અને આપના રાજ્યમાં ફરતો હતો એટલે મેં આગરા ભૂતની વાત સાંભળી. ગુજરાત સરખા મોટા રાજ્યમાં એવો એક ભૂત કાઢનાર કોઇ છલમી આટલા દહાડા થયાં મળતો નથી તે જોઇને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તમારા, તમારી કુલારાણી, તથા નગરના સઘળા રેહેવાસી ઉપર ઘણી દયા આવી. હું ઇહા આવ્યો, અને તે ભૂતનો નાશ કરવાને હું આપની હજુરમાં આવ્યો છું. માટે મને મારી વિદ્યા અજમાવવા દેશો તો હું એક પલકમાં તે ભૂતની નસલ કાઢીશ."

નિકળો બચ્ચા, હવે ખરેખરા દાવમાં આવ્યા છો; હવે સપડાઇ ગયા છો, માટે શરણ થાઓ." બાબરો છેક લાચાર થયો, અને દેશ છોડી જતા રહેવાનું કબુલ કીધું; પણ હરપાળની મરજી તેને ગુલામ કરી લેવાની હતી માટે તે બોલ્યો કે જો મારા સઘળાં કામમાં મારે જ્યારે તારી સહાયતા જોઇએ તે વખતે તુરત હાજર થઇ મને સહાય થવાનું વચન આપે તોજ હું તને જવા દેઊં. બાબરાએ એ શરત કબુલ કીધી, પણ તેના બદલામાં તેણે પણ તેની સાથે એવી શરત કીધી કે જ્યારે તું મને કાંઇ કામ સોંપશે નહિ ત્યારે હું તને ખાઇ જઇશ. હરપાળે કહ્યું, કબુલ. પછી તેણે એક સીસો મંગાવી તેમાં ઉતરવાનું બાબરાને કહ્યું. હવે તે છેક નિરાશ થયો હતો તથા તેનું કાંઈ ચલણ રહ્યું નહતું, તેથી તે સીસામાં ઉતર્યો. પછી તેને બંધ કરી તે ઉપર લાખ ચોઢી મંત્ર ભણીને છાપ મારી, અને તે સીસો લઇ કરણ રાજાની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. અત્યાર સુધી જે જે હકીકત બની હતી તે સઘળાથી કરણ વાકેફ થયો હતો, તેથી તેનો હરખ ઉભરાઇ જતો હતો; તે હરપાળને પગે પડ્યો, અને તે જેટલા રૂપિયા માગે તેટલા આપવાનું તેણે કબુલ કીધું.

હવે હરપાળને બોલવાનો વખત આવ્યો. તે હાથ જોડી રાજા આગળ ઉભો રહ્યો, અને પોતાની સઘળી વાત અથથી ઇતિ સુધી કહી. આ વાત સાંભળીને કરણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કેટલીક વાર સુધી તો તેણે તે સાચી માની નહિ. જ્યારે હરપાળે કસમ ખાઈને તેની ખાતરી કીધી ત્યારે કરણને ઘણોજ આનંદ થયો, અને આંખમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી તેને ભેટી પડયો. મેહેલમાં સઘળી વાત પથરાઈ, અને ત્યાંથી સઘળા સમાચાર શેહેરમાં ફેલાયા. ઘેરે ઘેર આનંદ થઈ રહ્યો; અને કરણના માસીના છોકરા હરપાળે બાબરા ભૂતને શેહેર બાહાર કાઢયો. તેથી લોકો ઘણા ખુશ થયા. એક મોટી સ્વારી કાઢી સીસાને આખા શેહેરમાં ફેરવ્યો. અને તેને ગુજરાતની સરહદ બાહાર મોકલાવી દીધો. પછી કરણે હરપાળને એક મોટો સરપાવ આપ્યો; તેને પોતાના દરબારમાં સામંત કરી ઠેરવ્યો, અને પોતાની સાથે મેહેલમાં તેને રાખવાને ઘણો આગ્રહ કીધો. પણ હરપાળે પોતાની નવી સ્ત્રીની સાથે જુદા ઘરમાં રેહેવાની ખુશી જણાવી તે ઉપરથી રાજાનો એક બીજો મેહેલ શેહેરમાં હતો તે તેને સ્વાધીન કીધો; અને તેને ઘણી ધામધુમ સાથે તેના નવા ઘરમાં વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૮ મું.

આખરી ભૂતના ત્રાસથી તથા ઉપદ્રવથી કરણ રાજા, ફુલારાણી તથા રાજ્ય મેહેલના સઘળા લોકો, અને પાટણના સર્વ રેહેવાસીઓ છુટયા તેથી બેસતા વર્ષને દહાડે સઘળે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. ખેરેખેર ખરી દીવાળી તો તેજ દહાડે થઈ, અને લોકો ઘણા ઉમંગથી સવારના પોહોરમાં એક બીજાને જુહાર કરવાને, બોહોણી લેવા, તથા અન્યોન્ય ભેટ લેવા ઘણાં ઊંચાં વસ્ત્ર પેહેરીને નિકળ્યા. તે વખતે પોતાના મેહેલમાં હરપાળ તથા શક્તિ દેવી ઉલ્લાસથી વાત કરતાં હતાં, રાજાના દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવામાં પડ્યાં હતાં તથા કરણ રાજા જો કાંઈ ઇનામ આપવાનું કહે તો શું માગવું તે વિષે ખાનગી ગોઠડી કરતાં હતાં.

આસરે દોહોડ પોહોર દહાડે દરબાર ભરાવા લાગ્યું. દશેરાને દહાડે જેઓ મળ્યા હતા તેઓની સાથે આ વખતે પૂરના મુખ્ય વ્યાપારીઓ તથા બીજા શ્રીમંત લોકો પણ દરબારમાં બિરાજેલા હતા. હરપાળ પણ ઘણાં ભભકાદાર લુગડાં પેહેરીને આવ્યો તેને રાજાએ પોતાના જમણા હાથ તરફ પાસે બેસાડયો. જુહારનું તથા તે દહાડાનું બીજું કામ થઈ રહ્યા પછી કરણે હરપાળની તરફ જોયું, તેણે જે મહાભારત કામ કીધું તેને માટે તેનો સાબાશી સાથે ઉપકાર માન્યો અને એ કામનો ઘટતો બદલો તો તે આપી સકે તેમ નહતું તથાપિ જે કાંઈ તે માગે તે ઘણી ખુશીથી તેને આપવાનું તેણે કબુલ કીધું. હરપાળે ઉઠી રાજાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને હાથ જોડી એટલુંજ માગી લીધું કે, એક રાતમાં જેટલાં ગામ ઉપર તોરણ બંધાય તે સઘળાં મને ઇનામમાં આપવાં.

હરપાળ આટલુંજ માગશે એમ કરણને આશા નહતી; એથી વધારે ઇનામ માગી લેશે એમ તેને ફીકર હતી. પણ હમણા જ્યારે તેણે હરપાળની વિનંતી સાંભળી ત્યારે તે ઘણોજ ખુશ થયો, અને એક રાતમાં તો ઘણાંજ થોડાં ગામો ઉપર તોરણ બંધાઈ સકાશે એમ ધારી તેણે તેની અરજ તુરત કબુલ કીધી. દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી હરપાળ પોતાને ઘેર ગયો, અને જે સઘળું બન્યું હતું તે પોતાની વહુને કહ્યું. હવે રાત્રે જેમ બને તેમ વધારે

કદી પણ મિથ્યા થવું ન જોઇએ. વળી હરપાળ મારી માસીનો છોકરો છે તેથી એને આપવાથી મને જરા સંતોષ થાયછે. હવે ગમે તેમ મન વાળવું. ખરૂં પુછો તો મારા દહાડાજ વાંકા બેઠા છે, અને મારા સઘળા ગ્રહોએ ગામ જવા માડ્યું છે, અને મારી દુર્દશા થવાનો સમય પાસે આવતો જાયછે. હશે, વધારે વિચાર કરવાથી સારૂં ફળ નથી. માટે બક્ષીસનામા ઉપર સહી મોહોર કરી આપવાં.

તેજ દહાડે રાત્રે કરણ જ્યારે ફુલારાણીના મેહેલમાં ગયો ત્યારે તેની ઉદાસ વૃત્તિ જોઇને રાણી ઘણીજ દિલગીર થઈ. ભૂતનો ઉપદ્રવ મટવાથી તે ઘણીજ ખુશ થઇ હતી, અને આ રાત તેણે તેના ધણી સાથે આનંદમાં કાઢવાનો ઠરાવ કીધો હતો. પણ કરણના મ્હોડાએ તેના ઉલ્લાસ ઉપર ટાઢું પાણી રેડ્યું. પોતાના સ્વામીની આટલી દિલગીરીનું શું કારણ છે તેની તજવીજ રાણીએ કરવા માંડી, પણ ઘણીએક વાર સુધી કરણે તેની આગળ પોતાનું મન ખોલ્યું નહિ. પણ સ્ત્રીહઠ આગળ પુરૂષ ઘણીવાર લાચાર થઈ જાયછે તેમ કરણ પણ આ વખતે થયો. તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત તેની સ્ત્રી આગળ પોતાના ખેદનું ખરૂં કારણ બતાવવાની જરૂર પડી. ફુલાદેવી સઘળી વાત સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામી, પણ રજપૂતાણી તેના ડહાપણ તથા સમયસૂચકતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેને એક ઉપાય તુરત સુઝ્યો, અને તે બોલી: "મારા સ્વામી, તમે જરાપણ એ વિષે ફિકર રાખશો મા. હું હરપાળની દૂરની સગી થાઉંછું; તે મને બેન કહેછે; માટે આવતી બળેવે જ્યારે તેને રાખડી બાંધીશ ત્યારે તેમાંથી ઘણાંએક ગામ માગી લઇશ." કરણ આ તદબીર સાંભળીને હરખાયો તો ખરો, પણ તેને લાગલુંજ યાદ આવ્યું જે હરપાળ તો કાલે સવારે પાટડી જાયછે, અને ત્યાંથી તે પાછો આવવાનો નથી. ફુલારાણીએ આ પણ તેની ચિંતા મટાડી. તેણે પોતાના ચાકરને બોલાવી પોતાનો રથ જોડાવી મંગાવ્યો, અને લુગડાં ઘરેણાં પેહેરી તેમાં બેસી હરપાળના મેહેલમાં ગઈ.

હરપાળ તે વખતે જાગતો હતો તેથી તેની મુલાકાત સેહેજ થઇ માંહોમાંહે ખબરઅંતર પુછી, અને બાબરા ભૂતને કાઢી તેને મહા વેદનામાંથી ઉગારી તેને વાસ્તે તેનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો. આગળ વાતચિત કરતાં જ્યારે ફુલારાણીને જણાયું કે હરપાળ બીજે દહાડે સવારે પોતાના ઈનામી ગામ ઉપર જનાર છે ત્યારે

તે બોલી: "ભાઈ, તું તો જાયછે, પછી મારી કોણ બરદાસ્ત લેશે? મારાં માબાપ તો મરી ગયાં છે તે તું જાણે છે. આખા જગતમાં મારો પીહેરનો સગો તુંજ માત્રછે. માટે જ્યારે તું જઇશ ત્યારે તે તરફનું કામ કોણ કરશે? તથા તે તરફનો વેહેવાર કોણ સાચવશે? માટે ભાઇ, જતાં પેહેલાં મારો કાંઈ બંદોબસ્ત કર, મારા ખરચને વાસ્તે કાંઇ કરતો જા. આ સઘળું સાંભળીને હરપાળ ઘણું ગુંચવાયો, પણ લાચાર તે હવે શું કરી સકે? તેણે તેને પેહેલાંથી બેન કહેલી એટલે હવે સગપણનો ઇનકાર પણ કેમ કરાય? અને તેનું વાજબી માગણું આપ્યા વિના કેમ જવાય? માટે જીવ કઠણ કરીને ત્યાંથી ઉઠી એક કાગળ તથા લખવાનાં બીજાં સાધન લઈ આવ્યો, અને ભાલનાં પાંચસેં ગામ તેને વાસ્તે લખી આપ્યાં. ફુલારાણી બક્ષીસનામું લઈને થોડીવાર બેસી વદાય થઈ, અને કરણને કાગળ આપ્યો.

બે હજાર ગામોમાંથી પાંચસેં પાછાં આવ્યાં એટલા ઉપરથી કાંઇક સંતોષ માનવા જેવું હતું ખરૂં પણ પંદરસેં ગામો ગયાં તે કાંઇ થોડું નુકસાન નહતું હવે બીજો કાંઈ ઉપાય ન હતો તેથી તેણે જેમ તેમ મન વાળી ફુલારાણી સાથે તે રાત કાઢી. તે વખતે હરપાળ તથા શક્તિ ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડ્યાં હતાં. બાબરાભૂતને કાંઈ કામ સોંપવામાં ન આવે તો તે તેને ખાઇ જાય એવી તેણે સરત કીધી હતી, માટે પાટડી જતા પેહેલાં કાંઇ એવું કામ તેને આપવું જોઈએ કે તેનો પારજ આવે નહિ. સે શું આપવું તે બાબત તેઓ વિચાર કરતાં હતાં. આખરે શક્તિને એક યુક્તિ સૂઝી. તેણે બાબરા ભૂતને બોલાવવાને હરપાળને કહ્યું. બાબરો તુરત હાજર થયો. તેને એક મોટો લાંબો વાંસ લાવવાને શક્તિએ હુકમ કીધો. ભૂત તેવો એક વાંસ તુરત લાવ્યો તેને ભોંયમાં દટાવ્યો, અને તે ઉપર ચઢવું, અને પાછા ઉતરવું, પાછું ચઢવું ને ઉતરવું એ પ્રમાણે કર્યા કરવાને તેણે ભૂતને હુકમ કીધો, અને ફરમાવ્યું કે જ્યારે એમ ચઢ ઉતરનું કામ પૂરૂં થાય ત્યારે બીજું કામ લેવાને મારી પાસે આવજે. એ પ્રમાણે બાબરાભૂતનો નિકાલ થયો.

એ વાત બન્યાને એક મહીનો વીતી ગયો. હવે કરણ છેક નવરો પડ્યો; હવે તેને કાંઈ અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું નહિ, તેથી તેના મનનું જોર તેના શરીર ઉપર ચાલ્યું, અને તેની મનોવૃત્તિઓ સઘળી પ્રબળ થઈ. પોતાના રાજ્યની ટુંકી મુદતમાં જે જે કામો

તેણે કીધાં હતાં તે ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે પસ્તાવાનો કીડો તેનાં કલેજાંમાં પેદા થયો, અને તેને ધીમે ધીમે કોતરવા લાગ્યો. તેને ખાવું, પીવું તથા બીજી તરેહનો એશઆરામ જરાપણ ગમે નહિ; રાત્રીએ નિદ્રા આવે નહિ; અને જો થોડીવાર કાંઈ ભાંગી તુટી ઊંઘ આવે તો ઘણુંએક ભયાનક સ્વપ્ન આવી ઊંઘ તથા આરામનું ખંડન કરે. દસેરાની રાતની વંત્રીઓ, તેઓને આપેલો કોલ તેને દીધેલી શિખામણ ગુણસુંદરીનો મરતી વખત પેહેલાંનો દેખાવ, શેહેરના દરવાજા આગળ તેને તથા આખા રાજ્યને તેણે દીધેલો શાપ તેની બળતી વખતની ચીસ તેના સાંભળવામાં આવી એવી કલ્પના, કેશવ આગરો ભૂત થઇ ફુલારાણીને વળગ્યો તથા આખા પૂરને ભારે ઉપદ્રવ કીધો તે, એ સઘળું વારેવારે અનુક્રમે તેના મનમાં રાત દહાડો આવ્યાંજ કરતું હતું. રોજ રોજ જ્યારે મધ્ય રાત્રે મનના ઉકળાટથી તથા ઊંઘ ન આવવાથી ઉત્પન્ન થતી અકળામણથી અર્ધો ઊંગતો અર્ધો જાગતો સુતેલો હોય તે વખતે કેશવ તથા ગુણસુંદરી બન્ને તેની આગળ જાણે ઉભાં રહેતાં, અને જે દુષ્ટ કામે થી તેઓનો પ્રાણ ગયો તેને વાસ્તે તેઓ રાજાને એટલા તો ઠોક પાડતાં કે તેને આખે શરીરે ઝરી છુટતી; બધું અંગ થંડુગાર થઇ જતું જતું; અને શુદ્ધિ આવતાં જે પશ્ચાત્તાપ તથા અંતઃકરણને ભારે કષ્ટ થતું તેની તો કલ્પનાજ માત્ર થઈ શકે. એવું મહાભારત દુઃખ તેને સહેવું પડયું, અને તેની અસર તેના શરીર તથા મન ઉપર પણ જણાઈ આવી. આગળ તેનું જે બળવાન શરીર હતું તે ધીમેધીમે ઘસાવા લાગ્યું. તેનું લોહી જે લાલચોળ હતું તે ફિકું પાડવા લાગ્યું તેના ગાલ બેસી ગયા. તેની આંખ ઊંડી ખાડામાં પેસવા લાગી. તેનો ચેહેરો આગળ જે નિશ્ચિંત તથા હસમુખો હતો તે ઉપર ચિંતા આવી બેઠી, અને તે ઊંડા વિચારમાં, પડેલો હોય એમ હમેશાં દેખાવા લાગ્યો. તેની રાણીઓએ તેને અંગમોહથી ચતુરાઇથી તથા બાહ્ય વસ્તુઓની સહાયતાથી દિલગીરીમાંથી કાઢવાને ઘણાં પ્રયત્નો કીધાં, પણ સઘળાં વ્યર્થ ગયાં. જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેના ઉપર આ સઘળું દુઃખ આવી પડયું, જેને વાસ્તે તેણે આલોકમાં અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો, અને પોતાના રાજ્યને તથા શરીરને જોખમમાં નાખ્યું, જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેણે પોતાના અમર આત્માનો અક્ષય દુઃખના ખાડામાં નાખ્યો, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં હલકી જાતનું અનિશ્ચિત સુખ મેળવ-

વામાં પરલોકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ, અમર્યાદ, અનંતકાળ સુધી પહોંચે એવાં અચળ સુખ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો, તે રૂપસુંદરીને પણ એક ખુણામાં રહેવા દીધી, અને તેની અપ્સરા જેવી કાંતિ તથા પરી જેવા વદનને જોવાથી જે અપાર સંતોષની તે આશા રાખતો હતો તે પૂરી ન પડતાં ઉલટી તે નજરે પડતાંજ, બલકે તેનો વિચાર મનમાં આવતાંજ, તેને ઘણોજ સંતાપ ઉપજવા લાગ્યો. હાય હાય ! રૂપસુંદરી, રાજાની સાથે સમાધાન કરતી વખતે તેણે તને મોટાં મોટાં સુખની જે આશા આપી હતી તથા પોતાની પટરાણી કરવાનું તેણે જે વચન આપ્યું હતું તે સઘળું પાણીના પરપોટાની પેઠે ફુટી ગયું. તું રાજ્યમેહેલના એક ખુણામાં પડી રહી, અને 'રાજાએ તને ન માની, એટલે આખા મેહેલમાં તું શૂન્ય જેવી થઈ પડી.

માણસનું મન કેવું ચળ તથા અનિશ્ચિત છે ! જ્યાંસુધી તેને કાંઈ વસ્તુ મળી નથી ત્યાંસુધી તેના ઉપર તેનો અતિ ઘણો મોહ રહેછે, અને તે તેને મેળવવાને તન, મન અને ધન સઘળું અર્પણ કરવાને તૈયાર થાય છે; અને મળ્યા પછી કેવું જતન કરી તેનો કેવો ઉપભોગ કરીશ, તે વિના મારાથી એક ઘડી પણ જીવાશે નહિ, અને આટલા દહાડા તે વગર ચાલ્યું એ કેવું આશ્ચર્ય એવા અનેક વિચાર કરેછે. પણ તે એકવાર મળી એટલે તે તુચ્છ જેવી તેને દેખાયછે, તેની કિમ્મત પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી જાયછે, અને જે આધેથી હીરો દેખાતો હતો તે પાસે આવવાથી એક કાચનો કડકો ઠર્યો તેથી તે બીજી નકામી વસ્તુઓમાં ભળી જાય છે, અને જેમ એક નાનું છોકરૂં રડીને એક રમકડું લેછે, અને તે મુકી બીજાને લેવાનું કરે છે, તેમ તેનું મન તે વાત ઉપરથી બીજી નવી વાત ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે ફોકટ શ્રમ કરવામાં તેનું આખું આયુષ્ય વહી જાય છે, અને જે સુખ મેળવવાને તે તેનો અમુલ્ય અવતાર અર્પણ કરે છે તે સુખ એક ભૂતના તાપણાની પેઠે આઘું ને આઘુંજ જતું જાય છે.

કરણ રાજાને એ પ્રમાણેજ થયું. તેની જીંદગીના રસ્તા ઉપર તોફાન તથા અંધકાર આગળ આવવાનાં છે એમ તે જાણતો નહતો, તોપણ જેટલું દરદ તેને હમણાં લાગતું હતું તે એટલું તો તીવ્ર હતું કે તે પોતાની જીંદગીથી છેક કંટાળી ગયો, અને દુઃખની સામા થવાને તથા તેને પાછું હડસેલવાને જુવાનીમાં જે ગુણ હોય છે તે તેનામાં ઘસાઇ ગયલો, તેથી પૂર્વે કેટલાએક રાજાઓએ કીધું હતું

તે પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરી કોઇ પવિત્ર સ્થળે જઇ એકાંતવાસ કરી જગતની ચિંતાથી વિરક્ત થઇને પરમેશ્વરની ભક્તિમાં બાકી રહેલું આવરદા કાઢવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો પણ હજુ તેનું મન સંસારની માયાની જાળમાંથી છુટું થયું નહતું; હજી તે સંસારના મોહથી છેક કાયર થયો નહતો; હજુ તેના મનમાં રાજ્યપાટ ચલાવવાની, વિષયાદિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી દુનિયાનો ત્યાગ તેનાથી થયો નહિ. હમણાનું દુ:ખ જલદીથી જતું રહેશે, આગળ ઘણું સુખ થશે, મનને વિષે જે અંધકાર હમણા આવીને ઠસેલો છે તે વેરાઈ જઇને ત્યાં ભરપૂર અજવાળું પ્રકાશશે એવી તેને આશા હતી, અને એ આશાને જોશી લોક ઉત્તેજન આપતા હતા. તેના મેહેલમાં રોજરોજ જોશીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં હતાં, અને તે લોકોની કમાઈ તે વખતમાં એટલી તો વધી ગઇ હતી કે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓનું મન બીજી વિદ્યાઓ પડતી મુકી જ્યોતિશ શાસ્ત્રનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરવા ઉપર દોડયું. તેની જન્મોત્રી જોવાતાં જોવાતાં તથા ઘણાએકના હાથમાં જવાથી ફાટીને ચીથરા જેવી થઈ ગઈ, અને અગરજો કોઈ વૈદ્ય અથવા સુરઇયો તે ફાટેલા કાગળને વાસ્તે એક પૈસો આપતાં પણ આચકો ખાય, તોપણ જોશીઓએ સ્વાર્થરૂપી ચશ્મા તેઓની આંખે પેહેરેલાં તેથી તેઓને તો તે ચિથરિયા કાગળના કટકામાં કુબેરના ભંડાર જેટલી સમૃદ્ધિ, રાજા કરણ જેટલી ઉદારતા, રાજા વિક્રમ જેટલો પરોપકાર, યુધિષ્ટિર જેટલી સત્યતા, ભીમ જેટલું અંગબળ, અને અર્જુન જેટલું પરાક્રમ દેખાતું હતું. જ્યારે ઘણા માણસો એકની એકજ વાત એક માણસને કહ્યાં કરે ત્યારે તે છેતરાઇને સાચું માને એમાં કાંઈ ઘણું આશ્ચર્ય નથી. દુનિયામાં ઘણીએક વાતો ઘણાના કહેવા ઉપરથીજ સાચી મનાય છે, ત્યારે જેઓ જ્યોતિશ શાસ્ત્ર સાચું માને તેઓ આવા આધાર ઉપરથી કહેલી વાત સેહેલથી માન્ય કરે એમાં શી નવાઇ? વળી જે વાત આપણને અનુકૂળ હોય તથા માનવી ગમે તે ઉપર, પ્રતિકૂળ તથા માનવાને અણગમો થાય એવી વાત કરતાં આપણો વધારે જલદીથી વિશ્વાસ બેસે છે, તેથી કરણ રાજાએ જોશીઓના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખ્યો, તથા તેઓનાં વચન સાચાં માનીને ખોટી આશાથી તેણે પોતાના મનને દિલાસો આપ્યાં કીધો, અને મહા રણમાં થાક તથા તરસથી કપાતો મુસાફર મૃગજળ જોઇને પાણીની આશા રાખી ચાલ્યોજ

જાય છે, તેમ કરણ રાજાએ આગળ ઉપર સારાની ઉમેદ રાખી સંસારરૂપી પ્રવાસમાં શાંત મનથી ચાલવાનો નિશ્ચય કીધો.

પણ કરણના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો કીડો હજી જીવતો હતો તે તેને નિરંતર કોતરી ખાતો હતો, તથા દુષ્ટ કર્મનો અગ્નિ તેનામાં હોલવાયો નહતો. તે તેના શરીરને બાળ્યાંજ કરતો હતો. તેનો ઉપાય જોશીઓના હાથમાં નહતો. જોશીઓનું કામ ભવિષ્ય કાળને લગતું હતું, વર્તમાન કાળને લગતું નહતું, તેથી જોશીઓ સિવાય બીજા લોકોનું પણ તેને કામ પડયું. દરરોજ પુરાણીઓ એનાં જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા તથા ત્યાર પછી સુખી થયલા રાજાઓની કથા કરી દૃષ્ટાંતરૂપી ઉપદેશ આપી દિલાસો આપતા હતા. પવિત્ર વેદના શબ્દ કાનેજ માત્ર પડે તો તેથી અઘોર પાપ સુદ્ધાં વાંસની પેઠે બળી જાય, તથા મુક્તિ થાય એવો ભરોસો આપીને વેદિયા બ્રાહ્મણો તેના મેહેલમાં વેદનાં પારાયણ કરતા હતા. શાસ્ત્રી લોકો બ્રહ્મહત્યા સુધીનાં પાપનાં જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવી તે પ્રમાણે રાજા પાસે કરાવી ઘણા પૈસા તેની પાસેથી કઢાવતા હતા. ગૌદાન, પ્રાજાપત્ય, આદિ બીજી ઘણી દક્ષણા બ્રાહ્મણોને મળવા લાગી. એટલું કીધા છતાં પણ રાજાને શાંતિ થઈ નહિ, તેથી ધીમે ધીમે તેનો વિશ્વાસ શાસ્ત્રના ઉપાયો ઉપરથી ઉઠવા લાગ્યો. તે જોઇને બ્રાહ્મણો ઘણા ગભરાયા, અને આવો વખત જતો રહેશે તો ફરીથી પાછો આવવાનો નથી એમ જાણીને તેઓ ઘણા ચિંતાતુર થયા. તે વખતે થોડાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો રાજા પાસે ગયા, અને જે જે ક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તથા લોકોમાં મનાયછે તે સઘળાંનાં મહાત્મ કહી સંભળાવ્યાં, અને અંતે એવું કહ્યું કે કાશી, ગયા, પ્રયાગ, વગેરે બીજાં ક્ષેત્રો તો ઘણાં દૂર પડયાં, અને ત્યાં આપ જેવા રાજાઓથી જવાય એવું નહિ તેથી આપણા રાજ્યમાં તથા પાડોસમાં સરસ્વતીને કાંઠે શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપૂર) ક્ષેત્ર છે. તેનો મહિમા ઘણો છે, માટે ત્યાં જઇ સરસ્વતીમાં સ્નાન કરવું, અને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રુદ્ર મહંકાળેશ્વરના દર્શન કરવાં, એટલે દેહનું સાર્થક થશે, તથા મુક્તિનું સાધન મળશે એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં આપના મન વિષે જે ઉકળાટ છે તે શાંત થઈ તે સ્વચ્છ તથા નિર્મળ થશે થોડીવાર રાજ્યધાનીમાંથી બહાર જવાથી રાજ્યને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી, તેથી અમારી સલાહ જો માન્ય કરો તો શ્રીસ્થળની યાત્રા જાઓ. યાત્રાઓમાં દેવદર્શનથી જે લાભ થાયછે તે

એક કોરે મુકીએ તોપણ તેથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાયછે. જુદી જુદી યાત્રાઓના મહિમા યાત્રાળુ લોકોએ સાંભળ્યા હોય તેથી તેઓને આગળથીજ નક્કી હોયછે કે ત્યાં જવાથી આપણાં સઘળાં પાતકોનો નાશ થશે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે મનને નિશ્ચય હોય ત્યારે ત્યાં ગયા પછી શાંતિ થયા વિના રહેતીજ નથી. કલ્પનાની મન તથા શરીર ઉપર ઘણી સત્તા છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી માણસને મંદવાડ આવેછે, તથા આવેલો મંદવાડ જાયછે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી ન હોય એવી વસ્તુઓ આપણા જોવામાં તથા ખોટા અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવેછે. તેથી સઘળી જ્ઞાનેંદ્રિયો છેતરાયછે, તથા આખા જગતમાં નાના પ્રકારના વેહેમ તથા ખોટા વિચાર ચાલેછે. કલ્પનાથીજ માણસ વખતે ઘેલો થઇ જાયછે, અને કલ્પનાની સત્તા વડેજ તે બેશુદ્ધ થઈ નિદ્રાવસ્થામાં પડેછે. એ સિવાય કલ્પનાની શક્તિ બીજી ઘણીએક રીતે ચાલેછે. માટે જો શ્રીસ્થળના મહિમા ઉપર પૂરો ભરોસો રાખી ત્યાં જશો તો કલ્પનાની સત્તા વડેજ મનની શાંતિ થશે. વળી જગાના ફેરફારથી પણ ઘણું કાર્ય થાયછે. જો શરીરના માંદા લોકોને જગા ફેર થવાથી ઘણી વાર આરામ થાયછે તો મનના રોગીઓનું દુઃખ તેમ કીધાથી શામાટે નિવારણ નહિ થાય ? વળી જેઓને પશ્ચાત્તાપની મહા પીડા નડેછે તેઓને જગા બદલવાથી ઘણો ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. જગતમાં જે જે વસ્તુઓનું આપણને જ્ઞાન થાયછે, તેની પ્રતિમા આપણા સ્મરણ સંગ્રહસ્થાનમાં રહેલી હોયછે. પણ ત્યાં તેઓ એકલી હોતી નથી, હરેક પ્રતિમાને વિંટલાયેલી કેટલીએક હકીકત હોયછે તે સુખદાયક અથવા દુઃખદાયક હોય તોપણ જ્યારે વિચારશક્તિ વડે તેઓમાંથી એક પ્રતિમા તે સંગ્રહસ્થાનમાંથી બહાર નિકળેછે એટલે તેની સાથેની હકીકત પણ તેની સાથે એકદમ બધી ધસી આવેછે. જ્યારે પરદેશમાં સ્વદેશ યાદ આવેછે ત્યારે તેની સાથે આપણાં માબાપ, સગાવહાલાં, ઓળખીતા લોકો, મિત્રો, આપણો નાનપણનો વખત, તેની ખુશી, જુવાનીનો વખત, તેમાં ભોગવેલાં સુખ, એ વગેરે હજારો વાતો તેની સાથે ધસી આવેછે અને તેમાંથી કેટલીએકથી આપણને સુખ અને કેટલીએકથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમજ જે માણસે જ્યાં ખુન કીધેલું હોય ત્યાં તે રહે તો તે જગા ઉપરથીજ ખુન વિષેના ભયંકર વિચારો તેના મનમાં નિરંતર આવ્યાંજ કરે, અને તેથી તેને જરાપણ સુખ શાતા વળે નહિ. એથી ઉલટું તે જો તે

જગા છોડીને બીજે ઠેકાણે જાય તો ત્યાંની નવી વસ્તુઓની પ્રતિમા તથા તેઓની સાથેની નવી હકીકતો સ્મરણસ્થાનમાં ભરાય, અને તેમ થતાં નીચે દબાયલી પ્રતિમાઓને ઉપર આવવાનું કઠણ પડે, તેથી તેઓ કોઇ કોઇ વારજ નિકળી આવી તેને ઉપદ્રવ કરે. એવી રીતે નવી પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ વધારે વધારે થવાથી જુની ઉપર ભાર વધારે થાય, અને તેઓ વધારે દબાતી જાય, અને તેનું પરિણામ એ થાય કે મનને વધારે સુખ તથા શાંતિ થતી જાય. એવો જગા બદલવાનો મહાત્મ છે. વળી પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ જે જે ક્ષેત્ર તથા યાત્રાનાં તીર્થ પસંદ કીધેલાં છે તે રમણિય તથા ચિત્તાકર્ષક સ્થળ જોઇનેજ કીધેલાં છે. જે નદીઓ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે તેવી નદીઓ ઉપર જે જે જગા છે તેઓમાંથી કેટલીએકમાં યાત્રા ભરાય છે સૃષ્ટિમાં જે સઘળી વસ્તુઓ છે તેમાં નદીઓ ઘણીજ ચમત્કારી છે. વરસાદનું પાણી કોઇ ડુંગરના પોલાણમાં એકઠું થઈ તેમાંથી ઉભરાઇને વેહે, અને તે ધીમે ધીમે મોટી થઈ આગળ ચાલે, અને લાખો લોકોના પ્રાણનો આધાર થઇ પડે. તે જોવાથી માણસનું મન ઘણું વિસ્મિત થાય છે. નદીથી તેના કાંઠા ઉપરનાં શેહેરના લોકોને પાણી પૂરૂં પડેછે, તથા આસપાસનાં ખેતરોમાં પાણી સીંચાય છે એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુ લોકોને અગ્રત્યે કરીને બ્રાહ્મણોને સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો કરવાને તે ઘણી કામની થઇ પડે છે. વળી મોટી વહાણ ચાલે એવી નદીઓથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ તે ઉપરનાં શેહેરોની આબાદીમાં વધારો થાય છે, તથા એક સ્થળની નવાઇની તથા વધારાની જણસો બીજે સ્થળે લઇ જઈ સકાય છે. નદીના જુદા જુદા ઘાટ આગળ ઘણાએક લોકો નહાતા હોય, ઘણીએક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય, કેટલીએક સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોતી હોય, કેટલાએક બ્રાહ્મણો સાંજ સવાર સંધ્યાદિ કર્મો કરતા હોય, તે વખતે કાચ જેવા નિર્મળ પાણી ઉપર પવનની લેહેરથી નાના મોજાં થતાં હોય, સામા કાંઠા ઉપર ઝાડો આવી રહ્યાં હોય, વચમાં હોડીઓ તથા વહાણો ખલાસી સહિત ડોલતાં હોય, તે જોઇને મનને શાંતી તથા આનંદ ઉપજેછે. વળી નદીને જોવાથી માણસને તેનો સંસાર યાદ આવેછે. જેમ નદી પહાડમાંથી નિકળતી વખતે નાની હોયછે તથા બહાર પડ્યા પછી થોડેએક સુધી તે ફુલોમાં તથા કાંકરામાં રમતી રમતી જાય છે, તેમ માણસ બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે. નદી આગળ ચાલ્યા પછી

તેમાં બીજી નદીઓ આવીને મળેછે, તેમ માણસો મોટા થયા, પછી ઘણા જોડે સંબંધ બાંધેછે; નદી વધારે આગળ ચાલ્યા પછી એટલી મોટી થાય છે કે તે ઘણાએક માણસોને ઘણી અગત્યની થઈ પડેછે, તથા તે ઉપર વહાણોના ફરવાથી વ્યાપાર ચાલેછે, તથા માણસના સુખને તથા શોખને વાસ્તે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે સઘળી પૂરી પાડેછે, તેમ માણસ ભર જુવાનીમાં બીજાઓને ખપ લાગેછે તથા ભારે ભારે કામો માથે લેછે અને નદી જેમ છેલ્લો વારે અમર્યાદ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ માણસ પણ અંતે લય પામી તેનું અંતવાન આયુષ્ય અનંતકાળ સાથે મળી જાય છે. માટે નદીઓ જોયાથી માણસની જીંદગી ઉપર તેના વિચાર દોડેછે, તથા પરમેશ્વરના એક મોટા કામ આગળ શૂન્ય જેવો તે થઈ જાય છે. કેટલાંએક તીર્થે મોટી ઝાડી તથા મહા વનમાં હોયછે, ત્યાં ઝાડોની ઘટામાં એકાંતપણાનો વાસો હોયછે. વળી એવે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા પર્વતો આવી રહેલા હોય છે. એવી રળીયામણી જગામાં કોના મનમાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહે ? જ્યાં ઇશ્વરે બોહોળે હાથે પોતાની ઉદારતા વાપરેલી છે, જ્યાં જગત્ કર્તાના મોટાં કામો માણસનાં હલકાં તથા નબળાં કામોની જાણે મશ્કરી કરતાં હોય એમ લાગેછે, જ્યાં ઘણીએક તરેહની સૃષ્ટિની શોભા એકઠી મળેલી હોયછે, જ્યાંની ભૂમિ એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઇ જણાય છે કે ત્યાં કાંઈ દુષ્ટ કામ કરતાંજ માણસને ત્રાસ લાગેછે, તથા જેનો નમુનો લઈ પૃથ્વિ ઉપરના કેટલાએક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કલ્પેલું છે, એવાં રમણિક તથા પવિત્ર સ્થળોમાં માણસને પોતાનું તુચ્છપણું તથા હલકાઈ સમજાય પોતાના કરતાં અતિ ઘણી બળવાન કોઈ બીજી શક્તિ છે એમ તે જાણે, તથા તે શક્તિ આગળ નમ્રતા પકડી તેને નમીને, તેને પોતાનો દેહ તથા આત્મા સોંપે, તેની બેહદ સ્તુતિ કરે, તેના ઉપર દ્રઢ વિશ્વાસ રાખી ભક્તિમાં વધારો કરે, તથા જે થાયછે તે તેની ઇચ્છાથીજ થાયછે એમ ખાતરી કરી ધૈર્યતા તથા શાંતિ મનને વિષે રાખે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી." ઘરડા બ્રાહ્મણોએ ઉપર પ્રમાણે યાત્રાનો મહિમા રાજા આગળ કહી સંભળાવ્યો.

ઉપલી સઘળી વાત સાંભળીને કરણના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ અને તેણે તેજ વખત સિદ્ધપૂરની જાત્રા જવાની તૈયારી કરવાનો હુકમ કીધો. એ ત્રણ દહાડા પછી થોડાંએક માણસ લઈ તથા કાંઇપણ ધામધુમ

સિવાય રાજા કરણ સિદ્ધપૂર જવાને નિકળ્યો. સિદ્ધપૂરમાં ઘણાં શૈવ તથા જૈન દેવસ્થાનો હતાં તેઓમાં શૈવ દેવસ્થાનો ઉપર ધજા ચઢતી; પણ કેટલાંએક વર્ષ થયાં જૈન દેહેરાં ઉપર ધજા ચઢાવવાની મના થયલી હતી. તે છતાં પણ, જ્યારે મોતીશાને દિલ્હીથી પાછા આવ્યા પછી કારભાર મળ્યો ત્યારે તેની હિમાયત ઉપરથી તથા તેની છાની ઉસ્કેરણીથી તેઓના ઉપર ધજા ચઢાવવા માંડી. આ જોઈને બ્રાહ્મણોને ઘણોજ ક્રોધ ચઢ્યો ને તેઓએ એ બાબત રાજાની આગળ ફરિયાદ કીધી, પણ મોતીશાએ યુક્તિ કરી તેઓનું કાંઇ ચાલવા દીધું નહિ. રાજા હવે તેઓના ગામમાં આવ્યો, અને તેઓનું હવે નક્કી કામ પડશે એવું જોઇ તેઓએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી રાજા જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવે નહિ ત્યાં સુધી તે સવા લાખ સોનાની મોહોર દક્ષણા આપે તોપણ કોઇ રીતની ક્રિયા તેઓએ કરાવવી નહિ. બીજે દહાડે સરસ્વતી નદીમાં સ્નાન કરી દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો રાજાનો મનસુબો હતો, અને તે કારણસર તેણે ગામના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને તેઓની આગળ પોતાનો વિચાર કહ્યો. બ્રાહ્મણોએ દૃઢતાથી જવાબ દીધો કે શૈવમાર્ગી રાજાના રાજ્યમાં જૈન ધર્મવાળાઓએ પોતાનાં દેવસ્થાનો ઉપર હુકમથી ઉલટા ચાલીને ધજા ચઢાવી છે તે ઉતરાવવાને અમે ફરિયાદ કીધી, પણ તમારા જૈન મંત્રીની સલ્લાહથી તમે અમારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ માટે જ્યાં સુધી અમારી વિનંતી કબુલ કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ આપને કોઇ જાતની ક્રિયા કરાવશે નહિ.

બ્રાહ્મણોનું આવું બોલવું સાંભળીને રાજા ઘણો કોપાયમાન થયો, અને તેણે બ્રાહ્મણોને અપમાન કરી કાઢી મુકયા. પછી એ સઘળી હકીકત તેણે મોતીશાને કહી. તે વખતે મોતીશાએ જોયું કે હવે લાગ આવ્યો; એમ જાણીને તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ માંડ્યો. તથા તેઓનાં દેવસ્થાનનાં અંગના હક ખોટા કરવા તરફ લક્ષ લગાડ્યું. એજ વખતે તેણે રાજાને જૈન માર્ગમાં લાવવાને ઘણાએક પ્રયત્નો કીધા, તથા સઘળે ઠેકાણેથી ઘણા પ્રવિણ જતીઓને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓએ વાદવિવાદ કરી તથા બંને ધર્મનો મુકાબલો રાજા આગળ કરી દેખાડી તેને આદિનાથનો ભક્ત કરવાને ઘણો શ્રમ કીધો, પણ રાજામાં ધર્મ સંબંધી જુસ્સો થોડો હતો,

તથા તેણે એકતરફી સઘળી વાત સાંભળી હતી તેથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિં. જ્યારે જતીઓએ તેનું માથું ઘણું ફોડાવ્યું ત્યારે તેણે બંને પક્ષોના ભણેલા લોકોની સભા કરી વાદવિવાદ કરાવવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે તેઓએ કબુલ કીધું. પછી ગામમાંના સઘળા બ્રાહ્મણોને સભામાં આવવાના નિમંત્રણ કીધાં, અને મુકરર કીધેલે દહાડે ઘણા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓ એકઠા થયા. રાજા એક ઊંચા આસન ઉપર બેઠો. મોતીશા તથા બીજા મોટા કારભારીઓ તેની પાસે હારબંધ બેઠા. અને રાજાની સાથેના તથા ગામમાંના બીજા લોકો પાછળ ઉભા રહ્યા. સઘળા બેઠા પછી, બંને પક્ષ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ ચાલવા માંડ્યો. શૈવ માર્ગીઓએ જૈન ધર્મનું ખંડન કરવા બની સકે તેટલાં પ્રયત્નો કર્યાં જતીઓ પણ પોતાનો ધર્મ સાચો છે એમ સિદ્ધ કરવા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયો ઉપર વિવેચન કરવા લાગ્યા.

તકરાર ઘણી લાંબી ચાલી, અને તેનો પાર જલદીથી આવશે નહિ એમ જાણી કરણ રાજા વચ્ચે બોલી ઉઠયો "હવે બસ થયું. એ ભાંજગડથી મારૂં માથું દુખવા આવ્યું. વધારે સાંભળવાની મારી ખુશી નથી. પરમેશ્વરે મને શિવમાર્ગી માબાપને પેટે જન્મ આપ્યો તેથી હું તો તેજ ધર્મ પાળીશ. મારે જૈન ધર્મનું કાંઈ કામ નથી. સઘળા ધર્મ ખરા છે. જે ધર્મમાં આપણે અવતર્યા હોઇએ તેજ જો બરાબર પાળીએ તો પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય.

જતીઓથી પોતાનું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ તેથી તેઓ દિલગીર તથા ઉદાસ થઇને ઉઠયા, અને આવી ખાતરી કરી આપે એવી તેઓની તકરાર છતાં પણ રાજાના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ તેથી તેની અતિસ્થૂળ બુદ્ધિ ઉપર અફસોસ કરીને ઘેર ગયા. મોતીશાનું લોહી પણ ઉડી ગયું, અને જે જતીઓ ત્યાં મળેલા હતા તેઓની મૂર્ખાઇનો ધિક્કાર કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મણોએ એ પ્રમાણે જય મેળવ્યો તેથી તેઓનો હર્ષ માતો નહતો. રાજાએ તેજ વખતે જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવી નાખવાની આજ્ઞા કીધી અને તેમ કરી આવા બારીક વખતે તેણે તેની રૈયતના મોટા ભાગનું મન ઊંચું કીધું. બ્રાહ્મણોને મોટી મોટી દક્ષણા આપી, અને તેઓએ તેને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું. પછી રાજા રૂદ્ર મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવા પગે ચાલતો નિકળ્યો. રસ્તામાં થોડેક આગળ ચાલેછે એટલામાં એક ટોળું જોઈ તે અટક્યો, અને આ ભીડ શાથી થઈ છે તેની તજવીજ કરવાને તે ત્યાં ઉભો રહ્યો.

તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે જે વાણિયાના ઘર આગળ લોકો મળ્યા હતા તે વાણિયાએ પોતાનો એક છોકરો પરણાવવાને બે હજાર રૂપિયા જેઠાશા શાહુકાર પાસેથી લીધા હતા. એ વાણિયો ઘણો વિષયી હતો તેથી તેણે ઘણાનું દેવું કીધેલું હતું, અને તે સઘળું વાળવા જેટલી તેની પાસે મિલકત નહતી તેથી જેઠાશાએ તેને બે હજાર રૂપિયા ધીરતાં આચકો ખાધો. હવે છોકરો તો પરણાવવો જોઇએ, અને તેમાં ખરચ પણ ન્યાતમાં મોટાઈ મેળવવાને વાસ્તે સારો કરવો જોઇએ, તેથી તે વાણિયો કોઈ સારો જામીન શોધવા નિકળ્યો. પણ કોઇએ તે દેવાળિયાની બાંહેધરી કીધી નહિ; ત્યારે તે લાચાર થઇને એક ભાટપાસે ગયો, અને તેને જામીન થવાને વિનંતી કીધી. ભાટ લોકોના પૈસા કદી ખોટા થતા નથી, તથા તેઓ ગમે તે ઉપાયથી પોતાનું માગણું વસુલ કરી સકેછે તેથી ભાટે જામીન થવાને કબુલ કીધું, અને જેઠાશા પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કીધાં; ન્યાતમાં ઘણી સારી જમણવાર કીધી; લાહણું પણ કીધું; અને એ પ્રમાણે બે હજાર રૂપિયા ઉડાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચઢવા લાગ્યું પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા નહતી. તેનો રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચારજ નહતો. કેટલેક વર્ષે બે હજારના ચાર હજાર થયા. એટલાથી વધારે રૂપિયા લેવાશે નહિ એમ જાણીને જેઠાશાએ ફરિયાદ કીધી, અને વાણિયા પાસે તો પૈ મળે નહિ, તેથી તેના જામીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસુલ કીધા. હવે તે પૈસા પેલા વાણિયા પાસેથી લેવાના ભાટને રહ્યા. ભાટે રોજ રોજ ઉઘરાણી કીધી, પણ વાણિયો ક્યાંથી આપે ? તેથી તેણે છેલ્લે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લેહેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી તેથી તે ભાટે પણ કીધી નહિ, અને કરત તોપણ તે વાણિયા પાસે શું લેવાનું હતું ? તેથી તે તેને બારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહિ, તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મોહોલ્લાના લોક ઘણા કાયર થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મોહોલ્લો ગોઝારો થશે એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો, અને અંતે ટીપ શેહેરમાં ફેરવી ચાર હજાર રૂપિયા એકઠા કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું, પણ તે વાણિયો જડ થઇને બેઠો, અને ભુખ્યો મરી જાઊં પણ એક પૈસો એ ભાટને આપું નહિ, અને મારી તરફથી કોઈને આપવા પણ દઊં નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા, અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સાંભળતાજ

ભાટ પોતાની સાથે તેની ડોસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો તેનું તલવારના એક ઘાએ માથું ઉડાવી નાખ્યું. તોપણ વાણિયો હઠ્યો નહિ; ત્યારે તે ભાટે ઘણા જુસ્સામાં આવી પોતાના એકના એક બાર વર્ષનાં છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર મારી મારી નાખ્યો. પછી તેનું વેહેતું લોહી ખોબામાં લઈને વાણિયા ઉપર છાંટયું અને બોલ્યો: "અરે ચંડાળ, આ ભોગ લે, અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જજો. તારો પરણેલો છોકરો પણ એમજ મરજો, અને તું પણ અથડાઈ અથડાઈ મહાદુઃખ પામી પીલાઈ પીલાઈને મરજો." સઘળા લોકો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વજ્ર હૈયા ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થયો. તેજ વખતે રાજા કરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઈ તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જુસ્સો આવ્યો, અને ગાંડા જેવો થઈ એક છલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો, અને તુરત તેનું તથા તેના બાળક નિર્દોષ છોકરાનું મુડદું ઘરમાંથી ઘસડીને બાહાર કાઢયું, અને ભોંય ઉપર નાખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડયો. આ સઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાને વખત મળ્યો નહિ, અને તેઓ સઘળા જડ થઇ ઉભાજ રહ્યા. વાણિયો તથા તેનો છોકરો તો તુરત મરી ગયા; પણ ભાટનો જીવ જલદીથી ગયો નહિ. તેણે પછાડા મારવા માંડયા, અને શરીરના તથા મનના કષ્ટથી તેને ઘણીજ અકળામણ થવા માંડી. તેની ચોતરફ ફરતી આંખ રાજા તરફ ગઈ એટલે તેને વધારે દરદ થયું, અને જેટલો ક્રોધ તેનામાં બાકી રહ્યો તેટલો મ્હોં ઉપર લાવી બોલ્યો: "હે દુષ્ટ રાજા, બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તેં ઇહાં ઉભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતા જોયા, ધુળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર, અને બળ્યું તારૂં રાજ્ય. તું રજપૂત થઇને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહિ. આજે જેટલા મુઆ તેટલાનું પાપ સઘળું તારે માથે. તું જે કામને સારૂ ઇહાં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તું વનવન રઝળીશ. તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે. અને તું કયાં મરીશ તે કોઈ જાણવાનું નથી." એટલું કહી ભાટ ચત્તોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનું

હતો તેના મહત્વને લાયકજ હતા. છાવણીમાં એક લાખ સ્વાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, તથા પીસતાળીશ મોટા સરદારો હતા. ગૂજરાત જો જીતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ અલફખાં જે પાદશાહનો ભાઈ હતો અને આ સઘળા લશ્કરનો મુખ્ય સરદાર હતો તેને સોંપેલું હતું. તેના હાથ નીચે સઘળો કારભાર માધવને સોંપવો એવો બંદોબસ્ત કીધેલો હતો. અને પાદશાહનો વજીર નુસરતખાં લશ્કરની સાથે આવેલો હતો, પણ દેશ સર થયો એટલે તેને દિલ્હી પાછા જવાનો હુકમ હતો. છાવણી એક મોટા શેહેર જેવડી હતી. જેટલાં લડનારાં માણસો ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાયે બઇરાં, છોકરાં, દુકાનદાર ચાકરો, તથા બીજાં ઘણાંએક નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે લડાઇમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જાનવરો લાખો હતાં; તેમાં ઘરોને બદલે તંબુ, ડેરા, રાવટી, વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેઈ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમીરોના તંબુઓ કિનખાબના, ઝરીના તથા બીજા કિમતી લુગડાંના હતા, અને તેઓ ઘણા શોભાયમાન દેખાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે બજાર હતાં, તેમાં માંડવા નાખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માલ વેચતા હતા. છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડાભીડ રહેતી, અને રાતને વખતે રોશનીથી ત્યાં મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતું. થોડી રાત વહી ગયા પછી સઘળા દીવા ઘેર કરવામાં આવતા, તથા છાવણીની આસપાસ મોટાં મોટાં બળતાં કરી ચોકીદાર લોકો જાગતો પેહેરો રાખતા હતા. એવી રીતે અલાઉદ્દીનનું લશ્કર ગૂજરાત તથા મેવાડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. છાવણીની વચ્ચોવચ જે ભપકાદાર તંબુઓ હતા તેમાંથી એક ઝરીના મોટા તંબુમાં ત્રણ માણસ ઘણા ઊંડા વિચારમાં બેઠેલાં હતાં. તેઓ પાટણના રસ્તામાં જે જે ગામ, નદી, વગેરે આવે તે એક કાગળ ઉપર માંડતા હતા, તથા મુખ્ય રાજ્યધાની શેહેરમાં કયે રસ્તે જવું, તથા ક્યાં ક્યાં મુકામ કરવો તેની તે નકશા ઉપર નિશાની કીધી હતી. માધવે ગૂજરાતના મંડળેશ્વર તથા મોટા સામંતોને ફોડવાને ગુપ્ત જાસુસો મોકલ્યા, લોકોની પ્રીતિ રાજા ઉપરથી ઉઠાવીને પોતાની તરફ તેઓને ખેંચી લેવાની ઘણી મેહેનત કીધી, તથા મુસલમાન લોકો કરણ રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી બીજો નવો રાજા નીમી સઘળો રાજ્યકારભાર મને સોંપશે, અને તેઓ પાછા પોતાને દેશ જશે, ને પછી હું મારા મદદગાર લોકોને ઘણોજ લાભ કરી આપીશ એમ લોકને સમજાવવાને ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તે

સઘળા નિષ્ફળ ગયા. માત્ર ત્રણસેં ને સાઠ સ્વાર તેને આવી મળ્યા. પણ તે ઉપરથી **માધવ** અથવા **અલફ્ખાં** એમાંથી કોઈ નિરાશ થયો નહિ. તેઓએ ગૂજરાતના લોકોની સહાયતા ઉપર ભરોસો રાખ્યો નહતો, એટલુંજ નહિ પણ **માધવના** કહ્યા છતાં પણ કોઈ મદદ કરશે નહિ એમ આગળથી ધારીને તેઓએ બોહોળું લશ્કર તથા લડાઇનો સઘળો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. ગૂજરાત જીતવામાં જુદા જુદા માણસોને જુદો જુદો સ્વાર્થ હતો. પાદશાહી રાજ્યમાં વધારો થાય, અને પોતાના ભાઈ **અલાઉદીનનું** રાજ્ય વિસ્તાર પામે, અને તે સઘળું કદાચ કોઈ દેહાડો પોતાના હાથમાં આવે એટલો **અલફ્ખાંને** ફાયદો હતો. નુસરતખાંને લાભ એટલોજ હતો કે પોતાની બહાદુરી તથા હોશિયારી વડે ગૂજરાત સરખો મોટો અને ફળવાન પ્રાંત જીતાય તો પાદશાહ ઘણો ખુશ થાય, તેના ઉપર તેની મેહેરબાની વધે. તેની વજીરાતનો પાયો વધારે મજબૂત થાય, અને પોતાની કીર્તિ જો દેશમાં ફેલાય તો કોઈ વખત રાજ્યની ઉથલપાથલમાં તેને તખ્ત મળવાનો લાગ આવે. **માધવની** મુખ્ય મતલબ કરણ રાજા ઉપર વેર લેવાની હતી, અને તેમ કરતાં કદાપિ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઊંધું વળે, ને રાજા પદભ્રષ્ટ થાય, અથવા લડાઇમાં માર્યો જાય, અને તેની પછી ગમે તે પોતાના દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે તોપણ તેની મુખ્ય મતલબ પાર પડે એટલીજ તેને ખુશી હતી. વળી તેને રાજ્યકારભાર મળવાની પણ ઉમેદ હતી, તેથી તે ઘણીએક વખતે ઉમંગમાં દેખાતો હતો. છાવણી બીજે દહાડે સવારે ઉઠવાની હતી તેથી **અલફ્ખાં**, નુસરતખાં, તથા **માધવ** એ ત્રણે રાત્રે નવ કલાકે મસલત કરવા બેઠા હતા.

અલફ્ખાં—**માધવજી**, તમારા ધાર્યા પ્રમાણે કરણ રાજા કેટલું લશ્કર એકઠું કરશે? **પાટણ** જતાં સુધી રસ્તામાં કાંઈ અડચણ નડશે કે નહિ? તે બહાર નિકળીને લડાઈ કરશે કે શેહેરના દરવાજા બંધ કરી કિલ્લામાં ભરાઈ બેસી રહી શેહેર આગળ આપણને રાહ જોવડાવશે? તમે રાજાની ચાલથી, કિલ્લાની મજબૂતીથી, ત્હાંના લોકોની બહાદુરીથી, તથા રાજાના લશ્કર તરફનું કેટલું જોર છે એ સઘળાથી વાકેફ છો, માટે તમારાથી એ ખબર પાકી મળશે.

માધવ—કરણ રાજા મારો કટ્ટો વેરી છે; તેણે મને બધી રીતે પાયમાલ કરી નાખ્યો છે; તોપણ તે બહાદુર નથી એમ મારાથી કહી સકાતું નથી.

રજપૂત લોકોમાં શૂરાતનની કાંઈ કસર હોતી નથી, તે પ્રમાણે કરણમાં પણ શૌર્ય ઘણું છે. તેનામાં ભયનું તો નામજ નથી; તે ભયને ઓળખતોજ નથી; લડાઇથી તે ઘણો આનંદ પામે છે; અને અગર જો હજુ સુધી તેની હિમ્મત કોઇપણ લડાઇમાં કસાયલી નથી, અગરજો તેની સઘળી બહાદુરી હજુસુધી તેના શબ્દોમાં રહેલી છે, પણ કામમાં વપરાયલી નથી, તોપણ જ્યારે પ્રસંગ પડશે ત્યારે તે નામરદ ઠરવાનો નથી. તેની બહાદુરીનાં આપણને પણ વખાણ કરવાં પડશે. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી તેનામાં જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે શૂરાતન છે, તેથી જ્યારે આપણું લશ્કર ગૂજરાતમાં પેસશે, તથા પાટણથી થોડેએક દૂર આવી પહોંચશે, એટલે તે લડાઇ કરવાને એટલો બધો આતુર થઈ જશે કે પાટણનો મજબૂત કિલ્લો મુકી બાહાર મેદાનમાં યુદ્ધ કરવાને નિકળશે, એટલે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની મેહેનત આપણને કરવી પડશે નહિ. શેહેર આગળ જરાપણ ખોટી થવું પડશે નહિ, તથા અનાજ પાણીની તંગી વેઠવી પડશે નહિ. જે થશે તે લડાઇમાં થશે. જો ઇશ્વરની કૃપાથી લડાઇમાં ફતેહ મળી તો આખો ગૂજરાત દેશ જીતાયો એમ જાણવું. લડાઇના કામમાં તે બીજા લોકોની સલાહ માનશે નહિ. તે પોતાના જુસ્સાથી ઘસડાયો જશે, અને અંતે રણસંગ્રામમાં તે માર્યો જશે; અથવા મરણતોલ જખમી થશે ત્યાંસુધી તે લડાઇ બંધ પાડશે નહિ. પાટણમાં ઘણાએક શૂરા અને શાણાસામંતો છે, વળી તેનો વાણિયો મંત્રી પણ ધૈર્યવાળો તથા અગમ બુદ્ધિમાન છે. તેઓની શિખામણ જો રાજા સાંભળશે તો તે પાટણના કિલ્લામાં જઇને ભરાશે, અને તે કિલ્લો ઘણોજ મજબુત છે, તથા કિલ્લો લેવાનો સામાન આપણી પાસે જોઇએ તેટલો નથી; અને એ રીતે ગૂજરાતના સઘળા કિલ્લા એક પછી એક લેવા પડે તો આપણી મોટી કમબખ્તી જાણવી. અન્ન પાણીની ઘણી ખોટ પડશે, આપણી સાથે જે બોહોળું લશ્કર છે તેને જોઇએ તેટલો ખોરાક પૂરો પડશે નહિ, ત્યારે તેઓમાંથી ઘણા એક ભુખે મરી જશે, અને બીજાઓ એટલા તો નારાજ થઇ જશે, કે તેઓને ઇહાં રાખવા ઘણું મુસ્કેલ થઈ પડશે, અને રહ્યા તોપણ તેમનું લડવા તરફ ઘણું દિલ રહેશે નહિ. ગામના લોકો તથા રાજાનું લશ્કર તેઓને હેરાન કર્યા કરશે, અને અંતે કાયર થઈ આપણને ગૂજરાત છોડીને જવું પડશે. તે વખત પાદશાહના અધીરા તથા ઉતાવળિયા સ્વભાવથી, પોતાનું ધારેલું કામ પાર

રમા માણસ તથા પસા તરફથી ખેરાબી થવાને લીધે પાદશાહના મન ઉપર જે અસર થશે તેથી, તથા પાદશાહને કોઈ વખત પણ પરાજ્ય થયો નથી તથા ધારેલું કામ નિષ્ફળ ગયું નથી. છતાં આ વખતે જો તેની હાર થાય તો તેનું નામ તુટી જાય. તેની આબરૂમાં ખલલ પહોંચે, તેની શક્તિ વિષે તેના તાબાના રાજાઓના મનમાં હલકો વિચાર આવે, અને તેમ થવાથી રાજ્યમાં સઘળે ઠેકાણે બંડ થાય, અને તે જોઇને કોઈ અમીર અથવા બીજો શખ્સ ઉભો થઈ પાદશાહની ગાદી છીનવી લે, બલકે તેની જીંદગીને પણ નુકસાન લાગે, એ સઘળાં પરિણામોપર નજર પહોંચાડી પાદશાહને કેટલી દિલગીરી થાય, તથા તે દુ:ખના આવેશમાં તે જે કરે તેથી આપણને કેટલો ભય લાગવાનું કારણ થઈ પડે તેનો ખ્યાલ માત્ર કરવો. પણ એ સઘળું મારી અલ્પ બુધ્ધ તથા ટુકા અનુભવ પ્રમાણે બનવાનું નથી. રાજાનો સ્વભાવ ઘણો હઠીલો છે તેથી તેણે જો એકવાર પણ લડાઈ કરવાનો અને તેમાં પોતાનું શૌર્ય દેખાડવાનો ઠરાવ કીધો તો ગમે તે થશે તોપણ તેમાંથી તે ફરવાનો નથી; અને જો એકવાર મેદાનમાં યુદ્ધ થાય તો જય મેળવવાનો વધારે સંભવછે, અને તેમજ થશે તેની આશા પણ રાખવામાં આવે છે. રાજા જો લસ્કર એકઠું કરવાની ધીરજ રાખે તો ઘણું મોટું જોરાવર સૈન્ય તેની પાસે થાય. બધા મંડળિક રાજાઓ પોત પોતાનાં માણસો લઇને આવે. પણ હવે આપણે કરણને વખત આપીશું નહિ. આપણે જલદી જલદી કુચ કરી રાજ્યધાનીના શેહેર ઉપર જવું. એટલે તે મંડળિક રાજાઓને પોતાના સિપાઇઓ એકઠા કરી રાજાને મદદ કરવાનું બની આવશે નહિ. કરણ તેઓની રાહ જોવાનો નથી; પોતાની શક્તિ ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ છે તથા આપણા ઉપર તેને એટલો તો ધિક્કાર છે કે તે મદદની રાહ ન જોતાં લડાઈ કરવાને તૈયાર થશે. તેના ઘણાએક મંડળેશ્વર છે તેઓ પોતાના તાબાનાં માણસોને લેઇને આવશે, તેમને તથા પોતાના ખાસ લસ્કરને લઈ રાજા લડાઈમાં આવશે. લસ્કરની બહાદુરી વિષે કહેવાની જરૂર નથી. આપણા લસ્કરે રજપૂત સિપાઈઓની સાથે ઘણીએક વખતે યુદ્ધ કીધેલું છે તેથી તેઓની હિંમત, લડવાની રીત વગેરેથી તે સારી પેઠે વાકેફ હશે. બહારથી સહાયતા મેળવવાનો તેને સંભવ નથી. દેવગઢનો રાજા આપણાથી એટલો તો ત્રાસ પામ્યો છે, તથા તેનો એટલી બધીવાર પરાજય થયેલો છે કે તે આ વખતે માથું ઉઠાવવાની હિંમત ચલાવશે

નહિ. વળી તે આંપણા પાદશાહનો ખંડિયો રાજા છે એટલે આપણી
સામે થવાનો તેનો ધર્મ નથી. રાજ્યસ્થાનમાંનાં ઉદેપૂર, જોધપૂર,
અજમેર, ઈત્યાદિ સંસ્થાનોના રાણા, રાજાઓ પોતાના જાતભાઈને
મદદ કરવાને આવશે નહિ. જ્યારે ઘોરીશાહે દિલ્હીના પૃથુરાજ
ઉપર ચઢાઈ કીધી તે વખતે જેમ બીજા રજપૂત રાજાઓ તેને સહાય
થયા હતા તેમ આ વખતે કરણને મેવાડ, મારવાડ અથવા બીજા કોઈ
રજપૂત સંસ્થાનના રાજા તરફથી પૈસા અથવા લશ્કરની મદદ મળશે
એવો સંભવ નથી. તે રાજાઓએ મુંડનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. આજ
ઘણાંએક વર્ષ થયાં પાદશાહે પોતે જાતે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી
છે, તેમાં તેઓની ઘણી ખરાબી થઇ છે. તેઓ આપણા લશ્કરનું બળ
અનુભવથી જાણેછે, તથા તેથી તેઓ ઘણા બીહેછે. વળી કરણને
મદદ કરી તેઓ પાદશાહની ઈતરાજી કરાવશે નહિ. કરણ પણ
એટલો અહંકારી છે; તથા તેને પોતાના બળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ
છે કે તે તેઓની સહાયતા માગશે નહિ. માગશે તો પણ તે મળવા
જેટલો હવે વખત રહ્યો નથી. વળી જો તેઓની મદદથી કરણ જય
પામે તો પ્રતિષ્ઠા સઘળામાં વહેંચાઈ જાય, અને થોડો ભાગજ કર-
ણને મળે. પણ તેમ થાય તેમાં કરણ ઘણો નાખુશ છે. તેને
સઘળી આબરૂ પોતાને જોઇએ છીએ. તેથી તે પોતે એકલોજ વગર
મદદે લડશે એવો [illegible] છે. પછી તો શિવજી જાણે પાટણ જવાના
રસ્તામાં કાંઈ હરકત નડે એવું નથી. વચ્ચે કાંઈ મોટા પહાડ
અથવા મજબૂત કિલ્લા આવતા નથી. દેશ સઘળો પાધર છે. ગામ
ઘણાં મોટાં તથા પૈસાવાળાં છે; તથા અન્ન પાણી પણ પુષ્કળ મળશે
તેથી રસ્તામાં આપણને કશી વાતની આપદા પડવાની નથી.

માધવની આટલી વાત સાંભળીને અલફખાનું મન સંતોષ
પામ્યું, અને રાત વધારે વહી ગઈ એમ જાણી માધવને પોતાના
તંબુ ઉપર જવાની રજા આપી. તે વખતે છાવણીમાં સઘળું ચુપા-
ચુપ હતું. બીજે દહાડેથી કુચ થવાની હતી, તથા લડાઇનો સમય
પણ પાસે આવ્યો હતો એમ જાણીને આગળથી થાક ખાઈ લેવાને
ઘણાએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સુઇ ગયા હતા. તોપણ
ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકીદાર સિપાઇ તાપણાંની આસપાસ ઘણાએક ટોળાં
વળીને તાપવા તથા વાતચીત કરવા બેઠા હતા. તેઓ સઘળાની
વાતનો વિષય ગુજરાતજ હતો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયલા ત્યાં ત્યાં

જય મેળવેલો, અને કોઇ વખત પણ પોતાનું કામ સિધ્ધ કીધા-વિના આવેલા નહિ તેથી તેઓને પોતાના બળ ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે ભરોસો હતો, માટે આ વખતે ગૂજરાત જીતાશે એ વિષે તેઓને જરા પણ શંકા નહતી. તેઓમાંથી જેઓ ઘણા નિમાજી તથા ધર્માંધ હતા તેઓ ગૂજરાત જીત્યા પછી ત્યાંના સઘળા લોકોની પાસે દીનેબરહક મનાવવાને એટલા તો આતુર હતા કે તેઓ રાતદહાડો પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યા કરતા કે તે સર્વ શક્તિમાન આ કાફર દેશને પાકદીનવાળાના હાથમાં આપે, તેઓના મતનો અંધકાર દૂર કરે, અને તેમાં મુસલમાની ધર્મનું તેજસ્વી કિરણ પ્રવેશ કરે, તથા સઘળી મૂર્ત્તિઓ અને લોકોને અલ્લાતાલાથી દૂર કરવાને સેતાને જે જે તદબીર કીધેલી છે તે સઘળી પાયમાલ થઈ જાય. તેઓના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે આ ઊંચી તથા ઉમદા મતલબ પાર પાડવાનેજ, માટે પરમેશ્વર આપણને ફતેહ આપશે, તથા કાફર લોકોનું જોર તોડી પાડશે; પણ લશ્કરમાં સઘળા લોકો એવા નહતા. ઘણાએક તો ઘેર ભુખે મરતા હતા, અને પૈસા લુંટવાના હેતુથીજ તેઓ પોતાનાં બઇરાં છોકરાંને છોડીને દૂર પોતાનો જાન જોખમમાં નાખી આવ્યા હતા. તેઓનો વિચાર પૈસા ઉપરજ હતો. રાત્રે તેઓ સુતા ત્યારે સ્વપ્નમાં ગૂજરાતના રાજા, વ્યાપારી, તથા બીજા લોકોની અગણિત દોલત તેઓનાં જોવામાં આવતી, અને સોના, રૂપા, મોતી, તથા જવાહેરના ઢગલામાં તેઓ પોતાના હાથ ઘાલી જેટલું જોઇએ તેટલું તેમાંથી લેતા પછી પાછા દેશ જઈને મોટી હવેલીઓ બાંધવામાં, ગુલામો વેચાતા લેવામાં. જનાનામાં ઘણો વધારો કરવામાં, તથા બીજી રયાસત ભોગવવામાં સઘળી દોલત ખરચીશું એમ તેઓ ઊંઘમાં પણ વિચાર કરતા હતા.

ઉપર લખેલી સઘળી વાત ઉપર વિચાર કરતો કરતો ઘણી ઉદાસ વૃત્તિમાં માધવ પોતાના તંબુ ઉપર જતો હતો. તેણે ત્યાં જઇ સુવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ નિદ્રા દેવીએ તેના ઉપર મેહેરબાની કીધી નહિ. તે બિછાના ઉપર પછાડા મારવા લાગ્યો, અને તેની આખી જીંદગીનું ચિત્ર એક તખ્તા ઉપર ચિતરાઇને તેની આંખ આગળ આવ્યું. તેને પોતાના માબાપ યાદ આવ્યાં; તેની નાનપણની રમત તથા સોબતીઓ આંખ આગળ આવ્યાં; તેની જુવાની થતાં જે જે ઉમેદ તેના મનમાં આવી હતી, તથા જે જે શેખચલ્લીના વિચાર તેણે કીધા હતા તે સઘળા એક પછી એક તેના સ્મરણ સ્થાનમાંથી નિકળતા ગયા. તે પાટણમાં આવ્યો

તે વખતે કેવો નિર્દોષ હતો, અને આ વખતે તેના મનમાં કેટલા ઉલટા સુલટા વિચાર હારબંધ આવતા, તથા કેવું ભયંકર તોફાન થઇ રહેલું હતું? જુવાનીનો રમણિક તથા આશાથી ભરપૂર વખત ગયો તે ફરીથી આવવાનો નથી. પાટણમાં થોડી વાર રહ્યા પછી તેની આશા સફળ થતી ગઈ, તે દરજ્જે ચઢતો ગયો, અને છેલ્લી વારે કરણને ગાદીએ બેસાડીને તેનો મંત્રી થયો, એ સઘળું હમણાજ બન્યું હોય એમ તેને જણાયું. પછી આફતો આવી પડી; પોતાની પદ્મની જેવી સ્ત્રી રૂપસુંદરીને રાજા લઈ ગયો; તેનો નાનો ભાઇ કેશવ તે ગડબડાટમાં મારયો ગયો; તેની ભાભી ગુણસુંદરી સતી થઈ; તથા તે પોને પોતાનો હોદ્દો છોડી એક ચોરની પેઠે સંતાતો સંતાતો રાજ્ય છોડી ઘણાંએક સંકટો ભોગવી દિલ્હીમાં આવ્યો. દિલ્હીમાં જે બનાવ બન્યો તે, તેની પાદશાહ સાથે મુલાકાત, પાદશાહની ગૂજરાત જીતવાની કબુલત, એ સઘળું તેને એકદમ યાદ આવ્યું ત્યારે તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઇ આવ્યો કે તે આ વખતે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડયો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લેઈ આવ્યો તેથી તેના મનમાંનું વેર તો તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણો પસ્તાવો થયાં કરતો, તથા ઘણીજ શરમ લાગ્યાં કરતી હતી. જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં માધવ કાંઇ એકલો ન હતો. અસલના વખતમાં બ્રિટન દેશમાં વારટિજર્નને, જર્મનીથી સાકસન લોકોને, સ્પેનમાં કાઊંટ જુલિઅને આફ્રિકાથી મુસલમાન સરદાર મૂસાને પોતાના રાજા ઉપર માધવના જેવાજ કારણને વાસ્તે વેર લેવાને તેડાવ્યા હતા. તે સિવાય સ્ત્રી હરણને લીધે ઘણાએક માણસોએ, રાજાની ખરાબી કરવા, પોતાના દેશને તથા લોકોને પરાયા લોકોને હાથ તાબે થવા દીધા હતા. પોતાની સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાનું અભિમાન એવુંજ હોય છે, તે ભંગ કરનાર ઉપર ગુસ્સો પણ એવાજ પ્રકારનો હોય છે, તથા વેર પણ માણસના અંતઃકરણ ઉપર એટલાજ જોરથી અમલ ચલાવે છે. એ સઘળા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે ત્યારે માધવની ઉપર પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? માણસના મનના બંધારણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે જ્યારે કોઇ પણ એક વિકાર ઘણો

પ્રબળ થાય છે ત્યારે તે બીજી સઘળી વૃત્તિઓને નિર્બળ કરી નાખે છે. એ વખતે બીજી વૃત્તિઓનું કંઈ ચાલતું નથી; પણ જ્યારે તે બળવાન વિકાર શાંત થાય છે ત્યારે તેનું જોર નરમ પડે છે, અને તેથી તે નીચે બેસે છે, અને બીજા જે વિકારો દબાયલા હતા તેઓ સઘળા જોર પકડી ઉપર આવે છે, અને તેણે કરીને તે માણસને પાછળથી ઘણું દુઃખ થાય છે. એ પ્રમાણે માધવને બન્યું. સિદ્ધપૂરના રૂદ્રમાળની પગથાર ઉપર તે રાત્રે ફરતો હતો તે વખત વેરે તેનું મન વશ કીધું હતું, અને તેના મનની આંખ આંધળી થઈ હતી, પણ હવે તેની મતલબ પાર પડી, અને રાજા કરણ ઉપર મનમાનતી રીતે વેર લેવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે ડાહ્યા વિચારો આવવા લાગ્યા. તેનામાં આટલી વાર સુધી દેશાભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઈ ગયાં હતાં, પણ તેઓનો બિલકુલ નાશ થયો નહતો. હવે જે ગુજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઈ, જે દેશમાં તેની જુવાનીમાં તેની ઉગતી આશાની કળીઓ ફુટી અંતે ફાટીને તે ઉપર ફુલ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની ન્યાત જાત, સગાં વહાલાં, ઓળખીતા, મિત્રો રહેતા, હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પોતાના સ્વદેશી કહેવાયા, જેઓ તેને એકવાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે જાણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાસીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને ઉઠાડી મુકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેડી પહેરાવવા, તથા હમેશ સુધી ગુજરાતને ગુલામગીરીની હાલતમાં નાખવાનો તેણે ઉપાય કીધો તે વિચારથી તેને મહા કષ્ટ થયું. વળી ધર્મ તરફથી પણ તેને થોડો પશ્ચાત્તાપ નહતો. અગરજો શૈવમાર્ગી તથા જૈન માર્ગીઓ નિરંતર લઢી મરતા હતા, અગરજો હિંદુ તથા જૈન લોકોના જુદા જુદા પંથો, ઉંદર બિલાડીની પેઠે એકેક ઉપર ઘુરકતા તથા જે જોરાવર હોય તે કમજોરને મારવાને પ્રયત્ન કરતા, અગરજો રાજાઓ પોતપોતાના મતથી વિરૂદ્ધ માનનારા સઘળા લોકોને ઉપદ્રવ કરતા, તથા જુલમ કરી તેઓને તોડી પાડવાને મેહેનત કરતા હતા, તોપણ તે સઘળી જુદીજ વાત હતી. તેઓ સઘળી એક ઝાડની શાખાઓ હતી. પણ હમણાં તો હિંદુઓના કટ્ટા શત્રુ તુરક લોકો ગૂજરાત ઉપર આવેલા

હતા, તેઓના ધર્મને ઉપર કહેલા સઘળા ધર્મ સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નહતો. બલકે હરેકધર્મ સંબંધી તથા વ્યવહારીક બાબતોમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ઉલટાજ ચાલતા હતા. મૂર્ત્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણો દ્વેશ હતો, શિવનું લિંગ, માતાની પ્રતિમા, તથા બીજા હિંદુ દેવની મૂર્ત્તિઓ તથા આદિનાથ તથા પારસનાથની મૂર્ત્તિ એ સર્વે તેઓની નજરમાં સરખીજ હતી. તેઓનો મત કુરાન કે તલવાર; અથવા દયા લાવે તો સુનત કે જજીઓ. ધર્મ ઉપર તો જુલમ થવાનોજ, અને કોઇ દહાડો તેનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસજીદ થઈ જાય; જ્યાં હમણાં ઘંટ વાગતા તથા શંખનાદ થતા ત્યાં કોઇ વખત મુલ્લાં બાંગ પોકારે. જે અધિકાર હમણા બ્રાહ્મણો ભોગવતા તે હવે પછી મુલ્લાં તથા સૈયદ ભોગવે; તથા જ્યાં હમણા 'રામરામ તથા 'શિવશિવ' એ શબ્દ સંભળાતા ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઈ થોડી વાત નહતી. જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડયો હોય, જેમાં તણે અલોકની આશા બાંધી હોય, સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય તે ધર્મ ઉપર તેના પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બંધાયછે. તે ધર્મને નુકસાન લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માનેછે, અને ઘણેએક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાયછે, અને કોઇ વાર તે ધર્મને અર્થે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તે આચકો ખાતો નથી. માણસના અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની આટલી સત્તા છે ત્યારે માધવને તે વખતે જે કષ્ટ થતું હતું તે કેવળ સ્વભાવિકજ હતું. વળી લડાઇની આફત તથા ખરાબી સઘળા જાણતા હશે, જેઓને તે વિતિ નહિ હોય તેઓએ તે બાબે સાંભળ્યું હશે, અથવા તેઓ કલ્પના કરી સકતા હશે. આવા સુંદર રળિયામણા તથા ફળવાન ગૂજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાવવું, તેના રહેવાસીઓને કતલ કરાવવા, તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી જાળવ્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે લુટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય બીજી ઘણીક આફતો જે લડાઇથી દેશ ઉપર પડયા વિના રહેતી નથી તે સઘળી ગૂજરાત ઉપર લાવવામાં સાધન થવું એ વિચારથીજ માધવને ઘણી બેચેહેની હતી, તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગરબડાટ થઈ રહ્યો. સઘળા કુચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ ચાલ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગૂજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડયાં, અને તે નુકસાનકારક જીવડાની પેઠે તેઓના રસ્તામાં જે કાંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથા પાયમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાને લડી મરતા હતા, અને લડી લડીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો તથા રાતે શિયાળાનો અમલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવી, એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેની કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખુંપરા સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નહતું. ખેડુત લોકો પોતાની મેહેનતથી ગરવારેલા હતા, તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વેહેંચણ થઇ હતી. આંબાના ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા, તથા તે ઉપર કોયલ મધુર સ્વરથી વસંતઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ગામોમાં છોકરાં મોટેથી અપશબ્દો બોલીને તથા નિર્લજ ચાળાં કરીને હોળી માતાને પ્રસન્ન કરવાને યત્ન કરતા હતા, તથા મોટી ઉમરના માણસો પણ ઘણીવાર તે છોકરાઓની સાથે હોળીની બેશરમ રમતમાં સામેલ થતા હતા. ઘણે ઠેકાણે ફાગ ખેલવાને કેસુડીનાં ફુલનો રંગ, ગલાલ, અબીલ, ઇત્યાદિ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વર્ષે ગૂજરાતમાં તેના એક બાળકના કૃત્યથી જુદીજ રીતની હોળી ખેલવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણીભુખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસનો ભક્ષ લેવાનો મનસુબો તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની ત્યાં કેસુડીના રંગની શી જરૂર? તથા ગલાલ, અબીલ શા કામનાં! આ વર્ષે કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં ન હતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામા આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેશ, તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જાણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઇએ તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર આવતું જોઇને, તથા કરણ રાજાએ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા માડયું તેથી જ્યાં ત્યાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. શેહેરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; ઢોરને

શેહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માડયાં હતાં; સઘળા મરદો લડ-વાને અથવા નાસી જવાને તૈયાર થઈ રહી બુકાની બાંધીને ફરવા લાગ્યા હતા; સઘળાં સ્ત્રી પુરૂષો ઘણાં દુઃખી તથા ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યાં હતાં. ગાંમડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા ઘણા પૈસા હતા તે સઘળા દાટીને તથા કુવા અને વાવો બની સકે તેટલાં પૂરી નાંખીને પોતાનાં ગામ ઉજડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા એ રીતે જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુ-દાય વધતો ગયો. બાળક જુવાન અને ઘરડા, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો, પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં, રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ ચાલતાં, તેઓમાંથી ભુખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં કારણોથી રસ્તામાં સેંકડો મુડદાં થઈ અથવા માદાં થઇ પડતાં, અને પાછળ શત્રુ પાસેંજ હોવાથી તેઓને તેમના તેમ મુકી બીજાં પાટણ જલદીથી જઇ પહોંચવાને દોડદોડ કરતાં. જેઓ રાજાના લશ્કરમાં લ-ડવાને ગયા હતા તેઓ પણ ઘણાંજ દુઃખનું કારણ થઇ પડયા હતા. કોઇ ઘરડી ડોસી જેનો એકનો એક છોકરો લડાઈ ઉપર ગયો હતો તે જીવતો પાછો આવશે કે નહિ એ શંકાથી તે ડોસી નિરંતર રડયાંજ કરતી, તથા તે મરશે તો તેનું આવી દુર્બળ અવસ્થામાં કોણ ગુજ-રાન કરશે, એ દુઃખથી તેનું અંતઃકરણ વીંધાઈ જતું હતું. કેટલાએક તો ડોસા ડોસીઓની ઘડપણની લાકડી તથા આંધળાની આંખ જેવા છોકરા લડવા ગયેલા તેથી તેઓ બિચારાં ઘણાંજ શોકાતુર દેખાતાં હતાં. કેટલીએક સ્ત્રી પોતાના ભાઇ ભત્રીજા વગેરેને વાસ્તે દુઃખ કરતી હતી. કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓ જેઓ તુરત પરણી હતી, જેઓએ સંસારનું સુખ માત્ર ચાખવા માડ્યું હતું, જેઓ ધણી ધણીઆણીને સાં-કળી દેનાર છોકરાં રૂપી બંધનથી બંધાયાં ન હતાં, જેઓની દુનિઆની ખુશી હજી ઉગતા સુરજની પેઠે ક્ષિતિજમાંજ હતી, જેઓની સંસારને લગતી હજારો આશાઓ મનમાંજ ફકત રહેલી હતી, તે સ્ત્રીઓના ભર્તાર લડાઇ ઉપર ગયેલા તેથી તેઓના ભવિષ્ય ઉપર એક અંધારો પ-ડદો વળ્યો, તેઓની આશા મનમાંને મનમાંજ રહી ગઈ, તથા તેઓના સુખના સુરજ ઉપર એક મોટું વાદળું ફરી વળ્યું હતું. બીજી કેટલી-એક કન્યાઓ જેઓ હજી પરણેલી ન હતી, પણ જેઓના ધણી નક્કી થયેલા હતા, તેઓ જ્યારે હસ્ત મેળાપ કીધા વિના મ્લેચ્છ તુરકડા સાથે તલવારની રમત રમવા ગયા, ત્યારે તે બિચારી અબળાના દુઃખનો કાંઈ

કાંઠોજ ન હતો. તેઓનું સંસારી સુખ તો સ્વપ્નામાંજ આવ્યું અને ગયું; તેઓની પ્રીતિની ઉગતી કળીઓ લડાઇરૂપી હિમ પડવાથી બળી ગઇ: તેઓની આગળની આશા તો ભવિષ્ય ઉપર રહી, અને હવે પછી તેઓનું શું થશે તેની વાંચનારાઓએજ કલ્પના કરી લેવી. સુખમાં એ પ્રમાણે ભંગાણ પડયું, સુખદાયક તડકામાં એકાએક વાદળ ચઢી આવ્યું, અને ભયાનક વિજળી તથા ગડગડાટ સહિત વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવવાનો સમય આવ્યો.

હવે પાટણ શેહેરમાં કેવી ગડમથલ થઈ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર ફેરીએ. લશ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થયું હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેહેડી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસરડયું હતું તે ધન જોઇને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી, અને તેનું શું થશે તે બાબત તેઓ મહા ફિકરમાં પડયા હતા. તેઓએ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને સઘળી તેઓની દોલત દાટી, અને આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. સઘળા નાના વેપારીઓએ પણ એજ પ્રમાણે કીધું. દુકાનદારો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ નાશ થાય, રાજાનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય, અને ગુજરાતનું દેશી રાજ્ય રહે, તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળો કરવા મંડી પડયા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયલી હતી, તોપણ શેહેરમાં કેટલાએક લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા. જેઓની પાસે કાંઇ નહતું, એટલે જેઓને લુંટાવાનો કંઇ ભય નહતો, જેઓને આવી ઉથલપાથલમાં ઘણો લાભ મળવાની ઉમેદ હતી, તથા જેઓ દેશની દોલત સામાન્ય મિલકત માનતા, અને પારકા તથા પોતાનામાં કાંઇ ભેદ ન ગણતા, જેઓ વગર મેહેનતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા, તથા મધપુડારૂપી જગતમાં આળસુ મધમાખીઓની પેઠે બીજાનું મેળવેલું મધ પોતે ખાઈ જતા, તેઓને આ વખતે ખુશીનો કંઈ પારજ નહતો. તેઓની તો ખરી મોસમ આવી હતી, અને તેનો લાભ લેવાને તેઓ તૈયાર થઈ બેઠા હતા. શેહેરમાં આસપાસના ગામોના લોકો આવી ભરાયા હતા, તથા સઘળું લશ્કર પડયું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી નહતી. ઘણાએક લોકો મેદાનમાં પડયા હતા, કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા અને કેટલાએકે ઘણા

મારે ભાડાં આપી ઘરો લીધાં હતાં. સઘળા લશ્કરને ડેરા તંબુઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે પાટણ સઘળું ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તે સઘળાઓને ખાવાનું જોઈએ તેથી સઘળી ખાવાની જણસોનો ભાવ ઘણોજ વધી ગયો હતો, અને તેને લીધે બીજી સઘળી વસ્તુઓ પણ તેવીજ મોંઘી વેચાવાં માંડી હતી. એવી મોંઘવારીને લીધે ગરીબ લોક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા, અને કેટલાએક ભુખથી મરવા જેવા થયા. દુઃખના ઢગલા ઉપર ઢગલા વળ્યા, તેથી સઘળા લોકો લડાઇનો જેમ બને તેમ જલદીથી અંત આવે તે જોવાને ઘણા આતુર હતા.

દરબારમાં પણ ખળબળાટ થઈ રહ્યા હતો. સઘળા મંડળેશ્વરો પોતપોતાના તાબાનાં માણસો લઇને આવ્યા હતા. મંડળીક રાજાઓને મદદ લઇ આવવાને જાસુસો મોકલ્યા હતા; પણ તેઓને આવતાં વારલાગશે એમ જાણીને તેઓની તરફથી રાજાએ ઘણો ભરોસો રાખ્યો નહતો. બહારના જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓના સંધિવિગ્રહિક લોકોએ પોતાના રાજાઓને લખવાને કબુલત આપી હતી; પણ એવા સાત પાંચની મદદથી લડાઇમાં જય મેળવવો એમાં કાંઈ પ્રતિષ્ટા નહિ, તેમજ કરણ રાજાને લડાઈમાં બહાદુરી બતાવી પોતાનું નામ અમર કરી લેવાની ઈચ્છા હતી, અને જો બહારથી સહાયતા આવે તો તે ઈચ્છા પાર પડે નહિ તેથી તે સંધિવિગ્રહિક લોકોનો ઉપકાર માની તેઓની તરફથી મદદ લેવાની તેણે ના કહી હતી. રાજા કરણ ઘણાજ ઉમંગમાં હતો. તેની સર્વ શક્તિઓ જે આજલગી વાપરવામાં ન આવ્યાથી નિદ્રાવશ થઇ હતી તે સઘળી હવે જાગૃત થઇ. રાજ્યકારભારમાં તેની સુસ્તી જણાતી હતી તે હમણા ઉડી ગઇ. જેમ માછલી પાણીમાં, પક્ષી હવામાં, તથા ભૂચર પ્રાણીઓ જમીનુ ઉપરજ પોતપોતાનું બળ બતાવી સકે છે, પણ તેઓને તેમની નીમેલી જગામાંથી બહાર કાઢ્યા એટલે તેઓ નિર્બળ દેખાય છે, તેમ જ્યારે હમણા લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારેજ કરણ રાજાનું ખરૂં રૂપ પ્રકાશી નિકળ્યું. તેણે લડાઇની સર્વ તૈયારી ધમધોકારે કરવા માંડી, અને તે કામમાં તેણે આખો દહાડો અને રાતનો ઘણોએક ભાગ જાતે મેહનત કીધી. પછી મુસલમાન લોકોનું લશ્કર પાટણની પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી તેઓની સાથે લડવા જવાને શેહેરમાંથી જલદી કુચ કરવી એવો ઠરાવ કીધો. પોતાનો મનસુબો અમલમાં લાવતાં પહેલાં

તેણે પોતાના સઘળા મંડળેશ્વર તથા મુખ્ય સામંત સરદારોની એક સભા કીધી, ત્યાં કેવી રીતે લડાઇ કરવી, તથા રાજ્યનો બચાવ શી રીતે કરવો તે વિષેનો પ્રશ્ન કીધો. તે વખતે સઘળા વૃદ્ધ તથા શાણા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મંડળીક રાજાઓ પોતપોતાનાં લશ્કર લઇને આવે ત્યાં સુધી આપણે પાટણના કિલ્લામાંથી બહાર જવું નહિ; એટલા વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર આવશે, અને શેહેરને ઘેરો ઘાલશે, તો તેઓનો નિશ્ચય નાશ થયો એમ જાણવું. જ્યારે મંડળીક રાજાઓ આવી પહોંચશે ત્યારે તેઓ પાછળથી તેઓના ઉપર હુમલો કરશે, તેજ વખતે આપણે પણ કિલ્લામાંથી નિકળીને આગળથી તેમના ઉપર હુમલો કરીશું. જ્યારે એ પ્રમાણે તેઓ બન્ને તરફથી સપડાશે ત્યારે બચવું ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડશે અને તેઓ સઘળા નક્કી માર્યા જશે. જો કદાચ આપણી તેમાં હાર થઈ તો પણ પાછા કિલ્લામાં ભરાઇ જવું બની આવશે, અને ત્યાં રહી આપણે તેઓને થકવી નાખીશું. તેઓનું લશ્કર મોટું છે ખરૂં, પણ તેઓની પાસે મજબૂત તથા મોટા કિલ્લા લેવાને જોઇએ તેવો તથા તેટલો સામાન નહિ હશે તેમ એટલા બધા માણસોને ઘણા દહાડા સુધી ખોરાક પણ પૂરો પાડી સકાશે નહિ, તેથી તેઓના માણસોમાંથી કેટલાએક ભુખે મરી જશે અને બીજાઓ નાહિંમત થઈ જશે, અને અંતે નિરાશ થઈ તેઓને દેશ છોડી જતાં રહેવું પડશે, એવી અમારી સઘળાની સલાહ છે.

આ વિચાર કરણ રાજાને જરાપણ ગમ્યો નહિ. તે બોલ્યો "તમારી સલાહ ઘણી ડાહપણ ભરેલી તથા ફાયદામંદ છે ખરી, પણ તે પ્રમાણે ચાલવું આપણા લોકને યોગ્ય નથી, શું આપણે બાયડીઓની પેઠે ઘરમાં ભરાઇ બેસીએ! શું લડાઈમાં જીતવા જેટલું આપણમાં સામર્થ્ય નથી? જો કદાપિ આપણો એક લડાઈમાં પરાજય થાય તોપણ શું આપણે એવા નિર્બળ થઇ જઇશું કે તેઓની સાથે બીજી લડાઇ કરીસકીશું નહિ? શું રજપૂતોમાંથી પાણી ગયું! શું તેઓનું શૂરાતન હુબી ગયું! શું તેઓ ઘાસ ખાયછે? શું આપણે આળસમાં પડી વાણિયા વેપારીઓના જેવા કાયર થઈ ગયા? આપણી આગળના રાજાઓએ જે શૌર્ય દેખાડયું છે તે સઘળું વ્યર્થ સમજવું! જો આપણે ક્ષત્રી થઈને રાંડીરાંડ ડોસીની પેઠે ખુણો પકડી બેસીએ તો આપણે પુરૂષ નહિ પણ બાયડી જાણવા. રજપૂતોએ શત્રુથી બીહીતું! એમ કદી થાય નહિ. શૂરા સામંત સરદારો, આજ તમારી

અક્કલ ઠેકાણે નથી, તમે તમારી સ્ત્રીઓની મસલત લીધી હશે, નહિ તો રજપૂત થઈ આવાં વચન તમે બોલો નહિ. એ ચંડાળ લોકોએ વગર કારણે એક બ્રાહ્મણના કહેવાથી સુતો સિંહ જગાડ્યો છે; તેઓએ સાપના મ્હોંમાં હાથ ઘાલ્યો છે; કાળને ખીજવી બોલાવ્યો છે; અને મોત પોતાને હાથે માગી લીધું છે, તેઓને દાટવાને પોતાના દેશમાં જગા ન મળવાથી આપણે ઇહાં આવ્યા છે. માટે હવે કાગડા, સમડી, તથા ગીધને મોટી ઉજાણી મળશે, તેઓનું આપણાં ખેતરો તથા વાડીઓમાં સારૂં ખાતર બનશે, અને વળી આવતે સાલ જ્યારે પાક સારો થશે, ત્યારે તેઓને મરવાનેજ જાણે પરમેશ્વરે મોકલ્યા એમ માની ખેડુતો ભગવાનનો પાડ માનશે. માટે લડવું. લડવું, ને લડવું. કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું નહિ, પણ આપણી તલવાર ઉપર તથા સત્ય ઉપર ભરોસો રાખી રણસંગ્રામમાં ઉતરવું, પછી જે થાય તે ખરૂં. બાયડીઓની રીત પકડી જીતવું તે કરતાં લડાઇમાં પડવું એ લાખ દરજ્જે સારૂં છે."

સામંતોએ રાજાની સઘળી વાત સાંભળી લીધી તેઓ પણ રજપૂત હતા, તથા તેઓમાં હિમ્મતની કાંઈ કસર નહતી, તેથી તેઓનું લોહી પણ લડાઇની વાતો સાંભળીને ઉકળી આવ્યું, અને તેઓની તરફથી હરપાળ ઘણા જુસ્સામાં બોલી ઉઠ્યો: "રાજાધિરાજ, તમારી સાથે રણસંગ્રામમાં આવવાને અમને જરા પણ ડર નથી; તેમ કરવામાં અમને ઘણી ખુશી છે: પણ જે કામ કરવું તેમાં પાછળથી દુનિઆ આપણ સઘળાને મૂર્ખા કહે એ વાતનો વિચાર કરવો જોઇએ. શત્રુની સામે વર્તવાને હિંમતની સાથે ડહાપણ પણ જોઇએ. લડાઇ કરવામાં કાંઇ હરકત નથી. પણ ન કરે નારાયણ જો તેમાં આપણે હાર્યા, અને બીજી વાર લડવાની આપણામાં શક્તિ રહી નહિ, તો એક સપાટામાં આખું રાજ્ય આપણા હાથમાંથી જતું રહે, અને પછી ગૂજરાતના લોકો સદા આપણી કસુર કાઢે, તથા નિરંતર આપણી નિંદા કર્યા કરે તે ઉપર વિચાર કરી અમે સલાહ આપી. પણ જો તમને તે પસંદ ન હોય, જો તમારી મરજી મેદાનમાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાની હોય, તો અમે સઘળા તૈયાર છીએ. જોશીઓને બોલાવી મુહૂર્ત પુછવું, અને શુભ દિવસે અત્રેથી કુચ કરવી. અંબામા તથા તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ આપણને સહાય થશે." એમ કહી તે જોરથી ખંખાર્યો તથા સઘળાઓએ પોતપોતાની મૂછ ઉપર તાલ દીધી.

જે દહાડાનું જોશીઓએ મૂહૂર્ત આપેલું હતું તે દહાડે સવારે રાજા ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લડાઈનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો. સઘળા સરદાર તેજ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. રાજ્યગોરે રાજાને કપાળે ટીલું કીધું; તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાના મનમાં શૂર ચઢાવવાને કવિતા બોલવા લાગ્યા. બારણા આગળ મોતીના સાથિયા પૂરાયા. ચોગાનમાં સઘળું લશ્કર તૈયાર થઈ ઉભું રહ્યું. દશ હજાર સ્વાર, પાંચસે હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, પાંચસેં રથ, એટલાં લડવાનાં સાધન હતાં. કરણ રાજા જ્યારે પોતાના હવ્વચવાળા હાથી ઉપર સ્વાર થયો, ત્યારે જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો; શંખનાદ જોરથી થયો; નોબત ગરગડી; તથા બીજાં રણસંગ્રામનાં વાજીત્રો વાગ્યાં. રાજા તથા લશ્કરને જોવાને શેહેરમાં લોકોની અથાગ ભીડ થઇ હતી. તેઓ સઘળા લડાઇના પરિણામને વાસ્તે ઘણા ચિંતાતુર દેખાતા હતા. રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઇને તેઓને ઘણો ભય લાગતો હતો અને જેમ હાથીઓના ટોળામાં એક વાઘનાં બચ્ચાંનું અંતે કાંઇ ચાલે નહિ તેમ એ સૈન્ય આખરે કપાઇ જશે એવી દેહેશત લોકોને રહેતી હતી. તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઇને તેઓને ઘણો ઉમંગ આવ્યો. તેનો સાદો લડાઇનો પોશાક તથા શૂરથી ભરપૂર આંખ જોઇને તેઓ સઘળા ઇંદ્રજીત અથવા અર્જુન જોડે તેનો મુકાબલો કરતા હતા. રસ્તામાં તેના ઉપર ફુલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓએ કીધી. તેના હાથી આગળ ફુલો વેરતાં ગયાં, તથા તેના જયને વાસ્તે સઘળા લોકોના આશીર્વાદ સહિત કરણ રાજા શેહેરની બહાર નિકળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાએ એક દહાડામાં ઘણા દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયેલી લોકોની અપ્રીતિ દૂર કીધી. શૌર્ય એ ઘણો વિચિક્ષણ ગુણ છે. તે હજારો અવગુણને ઢાંકી નાખે છે. અંગબળ તથા હિંમતથી લોકો એટલા સાનંદાશ્ચર્ય પામે છે કે એ ગુણ સિવાય બીજા તેઓની નજરમાં આવતાજ નથી. જગતમાં જે જે શૂરા પુરૂષોએ પોતાની બહાદુરીથી દુનિઆમાં માત્ર ખરાબીજ કીધી છે તેઓનાં નામનો નાશ થવાને બદલે તેઓ અમર રહી ગયા છે, અને જગતના મહાન ખુનીઓ કેટલાએક દેવની પેઠે પૂજાય છે. અને કેટલાએકનાં નામ દુનિઆમાં દીવા જેવાં થઇ પડ્યાં છે.

કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કર સહિત છાવણી કીધી. તેની બે બાજુએ પહાડ હતા, અને પાછળથી નદી વહેતી હતી. એવે ઠેકાણે સઘળું લશ્કર ગોઠવીને લડાઇની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. બીજે દહાડે મુસલમાન

લશ્કર આવી પહોંચ્યું, અને કરણનું લશ્કર ક્યાં પડ્યું છે તેની અલ-ફખાંને આગળથી ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કરી લડવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. બપોરની વખતે બંને લશ્કર સામસામાં થયાં. મ્લેચ્છનું લશ્કર દશગણું મોહું જોઇને રજપૂત સિપાઇઓ જરા નાહિમ્મત થયા, અને એ ભય તેઓમાં કાયમ રહેશે તો લડાઈમાં ઘણાં માઠાં પરિણામ થશે એમ જાણી કરણ આગળ નિકળ્યો, અને સઘળા સિપાઇઓની આગળ તેણે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કીધું.

"આજે દાનવો તથા માનવોની વચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; તેમાં દાનવો બળવાન દેખાય છે, તથા તેઓની સંખ્યા ઘણીજ વધારે છે, તોપણ એ દુષ્ટ લોકોને ભગવાન સહાય થશે એમ તમારે કદી ધારવું નહિ, જગતમાં સત્ય છે તેજ ઇશ્વર છે, અને સત્ય આખરે જય પામ્યા વગર રહેતું નથી. એ મ્લેચ્છ તુરકડા લોકોના આયુષ્યની દોરી તુટવાનો વખત આવ્યો હશે ત્યારેજ તેઓ ન્યાયાન્યાય વિચાર્યા વિના પારકા દેશને ઉજડ કરવાને મોહું લશ્કર લેઇને આવ્યા છે; પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓમાંનો એકપણ તેના સોબતીઓના સમાચાર કહેવાને પાછો પોતાને દેશ જનાર નથી. સત્ય આપણી તરફ છે તેથી પરમેશ્વર પણ આપણાજ પક્ષમાં છે એમ જાણવું. રણસંગ્રામમાં કેમ લડવું એ રજપૂતોને કહેવાની જરૂર નથી. આપણે સઘળા ક્ષત્રીવંશના છીએ. આપણા વૃધ્ધોએ મોટાં મોટાં યુધ્ધો કીધેલાં છે. કુરક્ષેત્રની લડાઇમાં અઢાર દિવસ સુધી લડયાછે તેઓના શૂરાતનની કીર્ત્તિ આખા જગતમાં પથરાયલી છે. તે રજપૂતો પોતાના બાપદાદાનાં નામ બોળી આવા રાની સિપાઇઓથી બીહીશે એવો જરાપણ સંભવ નથી. આપણે આ સમયે આપણા વહાલા દેશને સારૂ લડીએ છીએ, આપણી જાતને વાસ્તે આપણાં ઘરને વાસ્તે, આપણાં છૈયાં છોકરાંને વાસ્તે, આપણી સ્ત્રીઓના પતિવ્રતપણાના રક્ષણને અર્થે, આપણા અનાદિ ધર્મના બચવાને સારૂ, આપણને જે જગતમાં વહાલામાં વહાલું છે તેને વાસ્તે યુદ્ધ કરીએ છીએ. એ વાત લડતી વખતે સઘળા મનમાં રાખજો. મરવું તો એકવાર છેજ, માટે રણસંગ્રામમાં શામાટે મોતથી બીહીવું? હું આકાશ તરફ જોઉંછું ત્યારે અપ્સરાઓ શૂરા રજપૂતોને વરવાને ફુલની વરમાળા હાથમાં લઈ તૈયાર થયેલી મારી નજરે પડેછે. ખોપરીઓનો હાર કરવાને શિવજી પોતે પધારેલા છે, તથા તેના અગણિત ગણો, ભૂત, પિશાચ, વગેરે મોટી ઉજાણી કરવાને આવેલા છે. જોગણીઓ લોહી

પીવાને ઉભી રહેલી છે. દેવતાઓ લડાઈનું પરિણામ જોવાને તત્પર થઈ રહેલા છે. એ સઘળાઓની સમક્ષ આપણે લડીએ છીએ, તેઓની આંખ આપણી ઉપર છે; માટે રે શૂરા રજપૂતો તમારા ક્ષત્રી નામનું આજ સાર્થક કરો. કોઈ વખતે કુતરાએ વાઘને હરાવ્યો હશે, પણ તે તો ચમત્કાર જાણવો, એવું કાંઈ હમેશાં બનતું નથી, માટે ધૈર્ય ધરીને આજ એ ચંડાળ શત્રુઓના કાપી કકડે કકડા કરો; અને તેમ કરી આખા ભરતખંડમાંથી એ તુરકડાઓનો ભય મટાડો."

રાજાનું આવું ભાષણ સાંભળી સઘળા સિપાઇઓને આવેશ આવ્યો, અને તેના જવાબમાં એક મોટો પોકાર કરી આખી રણભૂમી ગજાવી મુકી. તે સાંભળી સઘળા તુર્ક સિપાઇઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા: આ વખતે તેઓને હિંમત આપવાને અલફખાં આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: "પાકદીનના સિપાઇઓ, તમે સઘળા પોતાનાં ઘર તથા કુટુંબીઓ મુકીને દૂર દેશ આવ્યા છો, તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ બે છે. પેહેલી અને સઘળાથી અગત્યની તો એ કે કાફરલોકને ખરા દીનમાં લાવવા, તેઓનાં દેહેરાં તોડી પાડી ત્યાં મસજીદો બાંધવી, તેઓની મૂર્ત્તિઓ ભાગી નાખવી, અને "લાયલાહાઇલિ લલ્લાહ મહમ્મદુર રસુલ અલ્લાહ"નો કલામ સઘળે પથરાવવો. બીજી મતલબ આપણું રાજ્ય વધારવું, આપણી કીર્ત્તિ ફેલાવવી, આપણા પાદશાહની આબરૂ વધારવી, તથા આપણી દોલતમાં વધારો કરવો. એ બે મતલબ પાર ન પડે, જો અલ્લાતાલાના હુકમથી આપણી હાર થાય, તો નાસવાની કાંઈ જગા નથી એમ તમારે નક્કી જાણવું. આ ઠેકાણે છતવું કે મરવું. નાસવાનો કાંઈ લાગ નથી; અને નાસવું શા સારૂ ? શું આપણા સિપાઇઓએ કોઈ ઠેકાણે હાર ખાધેલી છે ? શું કાફરોને આપણે હજારો લડાઈઓમાં હરાવ્યા નથી ? આ વખત શા સારૂ બીહીવું ? શું કુતરાના ભસવાથી વાઘ ડરેછે ? કદી નાહ. માટે રે બાહાદુર સિપાઈઓ, આ મુડદાં જેવા લોકો તમારી સામા મરવા આવ્યા છે તેઓને ભાતનાં છાલાંની પેઠે ઉડાવીદો, અને તેઓનો દેશ સર કરી તેઓની અગણિત દોલત તમારે વાસ્તે લેઈ લો. જો જો સિપાઈઓ, ઉપરથી અલ્લાતાલા તથા હજરત પેગંબર સાહેબ તમારી લડાઈ જોયછે. સઘળા ફિરસ્તાઓ આપણને મદદ કરવાને આવ્યા છે, માટે તેઓને એબ લાગે એવું કામ આજ કરશો તો કયામતને દહાડે તમારા હાલ ઘણાજ બુરા થશે."

મુસલમાન સિપાઇઓનો ધર્મ સંબંધી જુસ્સો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ "અલ્લા અકબર" એવી મોટી ભયંકર ચીસ પાડી ઉઠ્યા તે વખતે કરણ રાજા મોટા આવેશથી બહાર મેદાનમાં આવ્યો, ને અલફખાં તરફ મ્હોંડું ફેરવી બોલ્યોઃ "જ્યારે હાથી હાથી લડી મરેછે ત્યારે નાનાં નાનાં ઝાડોનો વગર કારણે ક્ષય થાયછે. તમારા પાદશાહને ગુજરાત લેવું છે, અને મારે તે રાખવું છે. પરિણામ જે નિપજશે તેમાં બિચારા સિપાઈઓને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. ત્યારે તેઓ શા સારૂ માર્યા જાય? માટે તમારામાંથી જે કોઈની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય તે મેદાન પડો. હું ને તે બે એકલા યુદ્ધ કરીશું. જો હું જીતું તો તમારે દેશ છોડી ચાલ્યા જવું, અને હું મરૂં તો મારૂં લશ્કર પણ તેજ પ્રમાણે કરશે, અને ત્યારથી આખું ગુજરાત તમારૂં જાણવું." મુસલમાન લશ્કરમાંથી કોઇએ જવાબ દીધો નહિ, તેથી રજપૂત સિપાઇઓઓએ હર્ષની બૂમ પાડી. તે સાંભળી, અલફખાં બોલ્યોઃ "જેવી એ કાયર પોતાની જીંદગીની કિમ્મત હલકી ગણેછે તેવી આપણે ગણતા નથી. આપણને આ જહાનમાં મોટાં કામો કરવાને ખુદાએ મોકલેલાછે. તે કામ પાર પાડયા વિના આપણે આપણી જીંદગી વગર જરૂરે ફેંકી દેવી જોઈતી નથી. વળી રાજા મુઆ પછી તેનું લશ્કર લડશે નહિ એવો કોને ભરોસો? માટે ધારા પ્રમાણે લડવું જોઇએ, પછી જે થાય તે ખરૂં." એટલું કહી સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખસેડવાને તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો.

"અલ્લા અકબર"ની ચીસપાડી મુસલમાન સિપાઇઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હડસેલવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ તેઓ પહાડની પેઠે જડ થઇ ઉભા રહ્યા. લડાઇ ઘણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બંને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન બેહેર મારી ગયા; તેઓના વિજળીના જેવા ચળકાટથી આંખ ઝંખવાઇ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઉડી રહ્યા હતાં કે તેમાંથી કોઈ પક્ષીથી પણ જવાતું નહિ, અને વરસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; યોદ્ધાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઇ પણ શબ્દ સાંભળ્યામાં આવતો ન હતો. એ બધા ગરબડાટની સાથે ઘાયલ સિપાઇઓ ધુળમાં રગદોળાતા, તથા તેઓને તેમના ઘાથી દરદ થતું તે સઘળાના કષ્ટથી તેઓ બુમાબુમ પાડી રહ્યા હતા; બંને તરફ

ફ્નાં માણસો સૈંકડો મુઆં, પણ રજપૂત સિપાઇઓએ પોતાના ધારા પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ. કરણમાં જાણે ભૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખુનથી ભરેલી લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો, અને જે તેના સપાટામાં આવ્યું તેના બે કકડા કર્યા વિના રહ્યો નહિ. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો, ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને લડયો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઇઓમાં સામેલ થયો, અને પોતાના શરીરની કાંઈ ફીકર રાખ્યા વિના એક સાધારણ સિપાઇની પેઠે લડયો. જ્યારે રાજાના ઉપર ઘણાંએક તીર પડવા લાગ્યાં, જ્યારે તે એક બે ઠેકાણે ઘાયલ થયો, જ્યારે કેટલાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે તે જો વધારે વારસુધી આ ઠેકાણે રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને તેને એક ઘોડો આપ્યો, અને સ્વારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાજાની આવી બાહાદુરીથી તેના સામંતો પણ તેવીજ હિંમતથી લડ્યા, અને સાધારણ સિપાઈઓ પણ મરણીઆની પેઠે મોતનો ડર જરાપણ ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્દયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લસ્કરનાં માણસો થાક્યાં; તેઓમાં ઘણાંએકે ધુળ ચાટી; ઘણાંએક જખમી થયાં; પણ રજપૂતો ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ, તેથી તેઓ હઠીને પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સૂધી થાક ખાઇ પાછો તેઓએ ધસારો કીધો, પણ રજપૂત સિપાઇઓ તેઓની ભેટ લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને સૈરંધ્રી જાણીને કીચકિચક ભીમની સોડમાં ભરાયો હતો તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જોઇએ તેવુંજ સામા પક્ષથી આદરમાન મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પેહેલાં પ્રમાણેજ જોરથી ચાલ્યું, પણ કાંઇ થાગ લાગ્યો નહિ. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી કંટાળી જઇને તથા પોતાના ભક્તોનું દુ:ખ જોઈ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મ્હોડું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો; પક્ષીઓ પોતપોતના માળામાં જૈવા લાગ્યાં; તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું મ્હોડું બતાવ્યું; કમળનાં ફુલો બંધ થઇ ગયાં અને જે મુસાફરો ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાંજ રાતનો વાસો કીધો. લડનારાઓથી એક બીજાનું મ્હોં જોઇ સકાતું નહતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયો. અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવ્યું, પણ લડવાનું સામાર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું નહતું તેથી તેઓ પાછા પોતાને ઠામે

ગયા. અને રાતે લડાઈ બંધ રાખવાને તથા સવારે ઝળઝળું થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને અલફખાંએ કરણ રાજાને કેહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણાજ થાકી ગયલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની ઘણી જરૂર હતી, તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબુલ કીધું.

રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાના પતરાં જેવું ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે વેળા જમીન ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો ! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો માણસ વિકાળ મ્હોંવાળાં મુએલાં પડેલાં હતાં, અને તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું, અને તેઓનાં મ્હોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ફિક્કા રંગની સાથે અજવાળાનો રંગ મળતો, ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ઘાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઈ ગયાં, અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઈ સકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો ભીક ચાલી રેહેલી હતી, અને તેનો લાલ રંગ બદલાઇને કાળો થઇ ગયો હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારૂ જે મીજબાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં ન હતાં, પણ વનવાગળાં ઊંચા ઉડયાં કરતાં, ઘુડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશકુનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢયાં કરતાં, અને શિયાળવાં મુડદાની ગંધથી ત્યાં આવીને મુએલા માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું, અને લસ્કરમાંથી કાંઈ પણ મોટો અવાંજ આવતો નહતો. એટલાં બધાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેવાને એકઠાં થયાં હતાં, તેઓ આં રાતના દેખાવથી બીહીને મોત તેઓની પાસે થઇને ફર્યાં કરતું તેથી ડરીને, તથા આવી શાંત રાતની વખતે, અવાજ કરવાથી રાત્રીના દેવોને ઉપદ્રવ થાય તે ન કરવાને સઘળા મૂગાં રહેલાં હતાં. માત્ર કંસારી બોલ્યાં કરતી, તથા શિયાળવાંને ઉજાણીનું પર્વ હાથ લાગ્યું તેથી તેઓએ બૂમાબૂમ પાડી મૂકી હતી. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નિમાજ પઢવામાં કાઢી. રજપૂત લસ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વંચાતું હતું, અને કુરૂક્ષેત્રની લડાઇમાં જે જે શૂરાતનનાં કામો કરવામાં આવ્યા હતાં તેમાં વિશેષે કરીને ભીમના પરાક્રમોની વાત વંચાવ્યાથી સઘળા શૂરા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા ક્ષત્રી રાજાઓની લડાઇનાં કવીત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શૂર ઉત્પન્ન કીધું હતું. હવે એક પોહોર રાત બાકી રહી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો,

દીધું. ઈશ્વરની એમજ મરજી હશે, તેમાં આપણું શું ચાલવાનુંછે આપણાથી તો એટલુંજ થઈ સકેછે કે દેશ મેહેલીને જતાં રહેવું. માં ચાલો ગૂજરાતને છેલ્લા રામરામ.” એમ કહી તેઓએ પોતાના ઘોડ દોડાવી મુકયા, અને પાયદળ સિપાઇઓ ઝડપથી કુચકરી ચાલ્યા અને જયાંસુધી તેઓએ ગૂજરાતના રાજ્યની સરહદ વટાવી ત્યાંસુધી તેઓ અટકયા નહિ, અને રસ્તામાં અન્ન જળ પણ ચાખ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કરણ રાજા પડયો, તેનું લશ્કર સઘળું કપાઈ ગયું, તથા તુરક ડાઓનું સઘળું સૈન્ય પાટણ ઊપર આવેછે એ દુઃખદાયક સમાચાર સં ભળીને શેહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. દ્રવ્યવાન લોકો પોતાની દોલતન ફિકર કરવા લાગ્યા, તથા હોદ્દેદાર લોકોને પોતાની હોદ્દાની ચિંત પડી. પણ જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો રણસંગ્રામમાં માર્યા ગય તેઓના દુઃખની કાંઈ સીમા નહતી. કેટલીએક ઘરડ ડોસીઓ તથા ડોસાઓ પુત્ર રહિત તથા નિરાધાર થઇ બેઠા; કેટલાંએક નાનાં છોકરાં બાપવિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિ થઇ ગયાં; કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રા થઈ; કેટલીએક તરૂણીઓના ધારેલા ભર્તાર દેવલોકમાં અપ્સરાઓ વર્યા; અને કેટલાંએક સ્ત્રીપુરૂષના ભાઇ તથા મિત્રોએ આ જગતન અનિત્ય સબંધ તોડી નાખ્યો. શેહેરમાં સઘળે રડારડ થઇ રહી મોટા મોટા મેહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુપડાં સઘળાંમાં દુઃખ તથા શે કના શબ્દ સંભળાવવા લાગ્યા. રાજાના મેહેલમાં એક અંદરના ઓ રડામાં કરણની સઘળી રાણીઓ એકઠી થઇ. તેઓમાં આકાશમ જેમ ચંદ્ર સૂરજ પ્રકાશેછે તેમ રૂપસુંદરી તથા કૌળારાણી પ્રકાશત હતી. રૂપસુંદરીનું વર્ણન આપણે કીધેલું છે. તે આ વખતે પેહેલાં જેવીજ રૂપાળી હતી, પણ તેને આટલા દહાડા સૂધી મેહેલના એ ખુણામાં રાખી મુકી, તથા તેટલી મુદ્દત સૂધી તેને શરીરનું તથ મનનું કાંઇ પણ સુખ નહતું, તેને તેના વર તથા કુટુંબ તરફનું દુઃખ પડયું હતું, તે વિસારવાને રાજાની તરફથી કાંઇ કરવામાં આવ નહતું, એ સઘળાં કારણોથી તેના મ્હોડા ઉપર ફિકાશ આવેલી હતી તથા તેનો ચેહેરો જરા ઝરડાઈ ગયલો દેખાતો હતો. પણ કૌળાદેવ

જે રાજાની પટરાણી હતી તેના રૂપનું તો વર્ણન થઈ સકે એવું નહતું. જે જે ખુબસુરત સ્ત્રીઓ ચિત્રકારોએ તથા પૂતળાં ઘડનારાઓએ કલ્પેલી છે, ઈટલી દેશના નામાંકિત ચિતારાઓએ તથા મૂર્તિકારકોએ ઈસા પેગંબરની પવિત્ર મા મરિયમની તશવીર તથા મૂર્ત્તિઓ બનાવેલી છે, જે જે અતિ રૂપવંતી સ્ત્રીઓને કવિરાજાઓએ પોતાના મનમાંથી ઉત્પન્ન કરીને જગતને દેખાડેલી છે, તે તે જાતનું સૌંદર્ય કૌળારાણીમાં હતું. તફાવત માત્ર એટલોજ કે તેનું રૂપ ક્ષત્રીની સ્ત્રીને એટલે રજપૂતાણીને યોગ્ય હતું. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જોડો નહતો, અને આ વખતે તે મહાશોકમાં બેઠી હતી તેથી તેની ખુબસુરતીમાં ઘટારો થવાને બદલે તેનું તેજ વધારે પ્રકાશતું હતું. ઈશ્વરની કારીગીરી કેવી ચમત્કારી છે! તેના શરીરનો ઘાટ એવો સંપૂર્ણ હતો કે કોઈ પણ માણસ પછી તે જુવાન કે વૃદ્ધ ગમે તે હોય તોપણ તેને આખા દહાડા સુધી નિરખ્યાંજ કરે તોપણ તે ધરાય નહિ, અને તેને ભૂખ કે તરશ કાંઈ લાગે નહિ. એવી કૌળારાણીની પાસે બે છોકરીઓ ઉભી હતી, અને મુરઘીનાં બચ્ચાંને મારવા બાજ ઊંચે ઉડતાં ઉડતાં તલપ મારેછે તે વખતે તે બચ્ચાં જેમ તેની માની પાંખ નીચે ભરાઇ જાયછે, તથા તેના શરીરને દબાઇને ઉભાં રહેછે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની સોડમાં દબાઇને ભયભીત થએલી ઉભી રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કનકદેવીની ઉમર આઠ તથા નાની દેવળદેવીની ઉમર ચાર વર્ષની હતી; પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઇએ તે કરતાં કાંઇક વધારે ખીલેલો હતો. તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવુંજ હતું; માત્ર તેઓના મોં ઉપર બાલ્યાવસ્થાનું નિર્દોષપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું, તથા તેઓના નિમાળા હજી સોનેરી હતા તે ઉપર કાળાશ હજી ઘણી આવી નહતી. એટલોજ તફાવત તેઓ તથા તેઓની માની વચ્ચે હતો.

—

સઘળી રાણીઓ શોકાતુર થઈ બેઠેલી હતી, હવે શું કરવું તે કૌળારાણીને મોહોડેથી સાંભળવાને રાહ જોતી હતી. રૂપસુંદરીના વિચાર તે વખતે જુદાજ હતા. તેને કરણ રાજા સાથે કાંઇ પ્રીત થએલી નહતી, તેથી તેના મોતથી તે બીજી રાણીઓની પેઠે દીલગીર જણાતી નહતી. ઉલટી તેના વર માધવને પાછો આવેલો સાંભળીને તથા આ જય મળ્યાથી તે પાટણમાં જલદીથી આવશે, અને તેને મુખ્ય કારભાર પાછો

મળશે, પછી તે પાછી તેની પાસે જશે, અને કેટલુંએક પ્રાયશ્ચિત કરાવી તે તેને રાખશે એવી આશાથી તે તેના મનમાં ખુશી થઈ હતી. પણ બીજી રાણીઓની અવસ્થા જુદીજ હતી. તેઓએ કરણ રાજાની પ્રીતિ ચાખી હતી; સ્ત્રીજાતીની આબરૂ વિષે તેઓના વિચારો જુદાજ હતા, તથા રજપૂતાણીઓએ પોતાના ભર્તાર મરી ગયા પછી શું કરવું તે વિષેના તેઓના અભિપ્રાય જુદાજ હતા. કોળારાણી થોડી વાર વિચાર કરી બોલી: "અરે મારી બેનો, આજ આપણા સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો; આજ આપણો ભર્તાર, આપણું શિરછત્ર, આપણું પ્રતિપાલન કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુગટ રણક્ષેત્રમાં પડ્યો, તથા તેને જીતનાર તુરકડા મ્લેચ્છ લોકો થોડી વારમાં પાટણ શેહેરમાં આવી પોંહોંચશે. આજ આખું ગૂજરાત તથા આપણે સઘળાં રંડાયાં. રંડાયાં! એ શબ્દ સાંભળતાં–સૂર્ય દેવતા તું તારૂં મ્હોડું શામાટે સંતાડતો નથી? અને કરણ રાજા પડ્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાને જગતમાં અંધકાર શા માટે વર્તાવતો નથી? એશબ્દ સાંભળતાં, અરે ઇંદ્રરાજા, તું લોહીનો વરસાદ શા માટે વરસાવતો નથી? અને રૂપ તથા શક્તિમાં તારો બરોબરિયો આજે મુઓ તેનો શોક શા માટે બતાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને રે શેષનાગ, તું ધ્રુજીને ધરતીકંપ શા માટે કરતો નથી? તથા તારા ઉપર આવા શૂરા રજપૂતોનાં મુડદાંઓનો આવો મોટો ભાર પડ્યો છે તે તને અસહ્ય લાગેછે એમ શામાટે જણાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને ગૂજરાતના પર્વતો, તથા સઘળી નિર્જીવ વસ્તુઓ! તમે શામાટે રડતાં નથી? તથા અમારા દુઃખમાં શા માટે ભાગિયાં થતાં નથી? અરે! એ શબ્દ સાંભળીને પશુપક્ષીઓ, જીવ જંતુઓ, અને સઘળાં પ્રાણીઓ! તમે આનંદમાં ફરતાં કેમ દેખાઓછો? તમારો સ્વામી રાજા કરણ માર્યો ગયો તે ખબર તમે સાંભળી નથી? અથવા સાંભળી હોય તો તમારાં અંતઃકરણ એટલાં બધાં વજ્ર જેવાં છે? અરે પથ્થરોએ પણ આંસુ ઢાળવાં જોઇએ: પણ હું ભુલુંછું. આપણે હવે મિથ્યા શોક શામાટે કરવો જોઇએ? આપણે રજપૂતાણીઓ છીએ. આપણી નસોમાં ક્ષત્રીયનું લોહી જુસ્સાથી વેહેછે. આપણી જાતે શૂરા રજપૂતોને ઉદરમાં રાખ્યા છે, તથા આપણે હિમ્મતથી ભરપૂર દુધે બાહાદુર લોકોને ધવડાવ્યા છે. તે શું આપણે બેઠાં બેઠાં ઇહાં રડ્યાં કરીશું?

શું આપણને આપણી પ્રતિષ્ઠા વહાલી નથી? શું આપણે આપણા પતિવ્રતપણાનું રક્ષણ કરવું નથી? શું આપણે ઇહાં બેસી રહી રજપૂતાણીના નામ ઉપર કલંક લગાડવો છે? શું આપણી અવસ્થામાં આવી પડેલી જે રાણીઓ પૂર્વે થઈ ગયેલી છે તેઓનાં કૃત્યો આપણને માલમ નથી? માટે હવે આંસુ લુછી નાંખો; હવે હૈયાં કઠણ કરો; આપણા ઉપર આવી પડેલાં દુઃખ વિસરી જાઓ; અને હવે પછી શું કરવું તે ઉપર વિચાર કરો. મુસલમાન લોકો શેહેરની લગભગ આવ્યા હશે; તેઓ આપણા પવિત્ર એકાંત ઓરડામાં પ્રવેશ કરશે; તેઓ આપણા ઉપર દુષ્ટ નજરે તાકશે; આપણા અંગ ઉપર જબરદસ્તી કરે એવા તો દુષ્ટ ચંડાળો તેઓ નહિ હશે, પણ કદાપિ હોય એવો આગળથી વિચાર રાખવો; તેઓના સરદાર આપણું રૂપ જોઇ આપણાપર મોહ પામે; આપણને પરણે; અને આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાય; આપણો ધર્મ આપણને ત્યાગ કરવો પડે; તથા એ મ્લેચ્છ લોકોની રીતભાત આપણને પાળવી પડે; એ સઘળું ન થવા દેવાને માટે આપણે શું કરવું જોઇએ તે વિષે સઘળાંઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઈએ."

બીજી સઘળી રાણીઓ એક અક્ષર બોલી નહિ, તથા કૌળારાણી જે કરે તે પ્રમાણે કરવાનો તેઓએ પોતાનો ઠરાવ જણાવ્યો તે ઉપરથી તે પટરાણી મોટા આવેશથી રજપૂતના શૂરાતનથી તથા ક્ષત્રીઓનું લોહી મ્હોં ઉપર લાવીને ધીમેથી પણ દ્રઢતાથી બોલી: "મરવું, મરવું, અને મરવું. એવિના બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. મરવામાં કાંઇ મોટી વાત નથી. એકવાર તો મરવુંજ છે, ત્યારે હમણાં મરવામાં શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઇ છે, ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? જ્યારે હવે પછી કેવી અવસ્થા આપણી થશે એવિષે આપણને શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે, અને દુર્દશા આવશે એવો સંભવ લાગે છે, ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારૂં છે. આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે ટુંકી મુદત આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ તેટલી ટુંકી મુદતમાં આપણે સૌ પોતપોતાનું કામ કરી લઈ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ છીએ; અને ગયા પછી શું રહી જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઇ રહેલી છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયાં તેનાં ચિન્હો નજરે પડે છે? સઘળાંનાં નહિ. ઘણા

ખરા તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઈ ગયા, અને તેઓ હતાજ નહિ એમ લાગે છે; પણ થોડાએક તો દરિયાંમાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઉભા છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઈ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે, અને અનંત કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રેહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું? તેઓનાં નામ; તેઓની આબરૂ; સારૂં નામ એ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિમ્મત આખા જગતના સોનાં, રૂપાં, હીરા, મોતી, વગેરે ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણીજ વધારે છે. જેની પાસે સારૂં નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સારૂં નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને તે દોલત મેળવનારાનું નામ એક બે પેહેડી પછી નાશ પામે છે; પણ સારૂં નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશવડેજ આ લોકમાં અમર રેહેવાની આશા રાખે છે. તે ખોટી છે, એ પ્રમાણે તો એક અથવા ઘણું તો બે પેહેડી સુધી તે ઓળખાય છે; પણ પછી સેતું મીંડું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખુંજ થાય છે; પણ સારૂં નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાશ્યાં કરશે. સારૂં નામ અથવા આબરૂ એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણી મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ તે અમુલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મેહેનત કરે છે; પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગની, મનની, અથવા નીતિની શક્તિ વડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે અથવા આબરૂને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓના દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કોણ કબુલ નહિ કરે? જે માણસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંજાળ તથા ફિકર ખમવા સારૂ પોતાનું સારૂં નામ જવા દે છે, પોતાની આબરૂ ખોવાનું કબુલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઇ પણ વખાણ કરતું નથી; અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીદાઈ જાય છે, અને ઉખડી છુંદાઇ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર

ઘસડાતો ઘસડાતો ચાલતાં-પગતળે કચરાઈ જાય છે અને તેને કોઇ ગણતું નથી, જેમ એક પશુ જંગલમાં મરી જઇ સડ્યાં કરે છે, તેમ તે હતોજ નહિ એવો થઈ જાય છે; અને દરિયાના કિનારા ઉપરની રેતીઆંનો એક દાણો ઉડી જવાથી કાંઈ ખોટ જણાતી નથી તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ઘટેલો કોઇને લાગતો નથી. તેને કોઈ ખાબરૂ આપતું નથી; તેને વાસ્તે કોઈ રડતું નથી; અને તેની કીર્ત્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટુંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ઘણાં વર્ષ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદત સૂધી જગતમાં ટકી સકતા નથી, ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણસ્થાનમાં જીવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસની નજર હમેશાં ભવિષ્ય ઉપર દોડે છે, અને ગમે તેવો હલકો માણસ હોય તોપણ પોતાનું નામ અમર રહે એવી તેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંઓએ મરવું જોઇએ, અને તેમ કીધાથી આપણાં નામ શૂરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઉમેરાશે; માટે આ મેહેલમાં આગ લગાડી મુકવી, અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું.”

મરવાની આ ભયંકર રીતથી કોઈ પણ રાણીનું મન ત્રાસ પામેલું દેખાયું નહિ. સઘળાંએ પોતાની તે પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી. તે ઉપરથી સઘળી રાણીઓએ પોતાના દેહ અર્પણ કરવાની તૈયારી કીધી. કોળાદેવીએ પેહેલો વિચાર પોતાની કુમળી વયની બ દીકરીઓને વાસ્તે કીધો. એ બિચારી નાની ઉમરમાં, દુનિયાનું કાંઇ પણ સુખ ભોગવ્યા વિના આવી રીતે મૃત્યુ પામે એ વાત તેઓની માની નજરમાં યોગ્ય લાગી નહિ. વળી તેઓના જીવવાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કાંઇ હાની પહોંચે એવું નહતું. માટે તેણે પોતાના એક ખાસ ચાકરને બોલાવી તેને તે છોકરીઓને સોંપી અને તેઓને પોતાના બાપ પાસે લઇ જવાને કહ્યું. આટલી વારસુધી તેનામાં હિમ્મત રહેલી હતી. તેને પોતાના મરવા તરફનું કાંઈ પણ દુઃખ નહતું; પણ પોતાની પ્રાણ સમાન વહાલી છોકરીઓનો વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી જવા જેવું થયું, અને તેની આંખમાંથી આંસુઓની નદી વેહેવા લાગી. તેની છાતી ભરાઈ આવી, અને તે કેટલીએક વારસુધી પોકેપોક મુકીને રડી. આ બાહાદુર રજપૂતાણી નાની

છોકરીની પેઠે રૂદન કરવા લાગી, તથા શોકવૃત્તિને વશ થઈ ગઈ તે ઉપરથી કોઇએ તેની નિંદા કરવી નહિ, અથવા તેની હિમ્મત વિષે પણ હલકો વિચાર આણવો નહિ. 'સઘળું જગત પ્રીતિની પાશથી બંધાયલું છે, તેમાં માની છોકરાં ઉપરની પ્રીતિથી તો આડોઆંક છે. ક્ષુદ્ર જીવથી તે શ્રેષ્ઠ માણસ સૂધી પ્રાણી માત્રમાં જગતકર્તા ઇશ્વરે માનાઅંતઃકરણમાં છોકરાં ઉપર ઘણુંજ હેત મુકેલું છે. જે સ્ત્રીઓ ઘણી નિર્દય હોય છે, જેઓના મન ઉપર પારકાનું દુઃખ જોવાથી કાંઇપણ અસર થતી નથી, એવી વજ્ર હૈયાંની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં છોકરાં ઉપર, ઘણીજ નરમાશ રાખે છે; તેઓનું દુઃખ જોઇ તેઓ ઘણી પીડાય છે; તથા તેઓનું રક્ષણ કરવાને પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે કોળારાણી જો કે પોતે જાતે મૃત્યુથી જરાપણ ડરતી નહતી તોપણ પોતાની નાની છોકરીઓની નિરાશ્રિત અવસ્થા, તેઓથી જુદાં પડવાંનું કષ્ટ, તથા તેઓની નિર્ભયતાને વાસ્તે દેહેશત એ સઘળી હકીકત ઉપરથી તેની આંખમાંથી આસુની ધારા વેહેવા લાગી એમાં શું આશ્ચર્ય? એ આંસુથી સિદ્ધ થયું કે તેનું અંતઃકરણ ઘણું કોમળ હતું, તથા તે આંસુઓથી તેના સ્ત્રીજાતીય સ્વભાવને શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા મળી. છોકરીઓને વદાય કરતી વખતે તે બોલી: "અરે મારી પરમપ્રિય દીકરીઓ, અરે મારી આંખની કીકીઓ તથા હૈયાના હાર, તમને મેં મારા ઉદરમાં નવ માસસુધી ઘણી પીડા ભોગવી રાખી. તમને ઘણા દેહકષ્ટની સાથે ઉછેરી. તમને એક ઘડી પણ મારાથી વેગળી કીધી નથી. તમારૂં સુંદર વદન નિહાળતાં મને અતિ આનંદ ઉપજતો. તમારૂં કાલું કાલું બોલવું સાંભળીને મારો આત્મા ખુશીથી ભરપૂર થતો. તમારા સુખથી હું સુખી, અને તમારા દુઃખથી હું દુઃખી થતી. મારાવિના તમારી કોણ સંભાળ રાખશે? બીજું કોણ તમને લાડ લડાવશે? બીજું કોણ તમને તમારી માગેલી વસ્તુ તુરત પૂરી પાડશે? અને તમે જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાંથી નીકળીને યુવાવસ્થામાં આવશો ત્યારે તમારી તપાસ કોણ રાખશે? તમને સીધો રસ્તો કોણ બતાવશે? તથા જુવાનીની અગણિત લાલચોમાં પડતાં અટકાવવાને તમને સારી સલાહ કોણ આપશે? પણ હવે બસ થયું." છોકરીઓની તરફથી ઘણી ફિકર કરવામાં મારો આગલો વિચાર અમલમાં આવતાં અટકશે, માટે હવે જાઓ. તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ તમારૂં રક્ષણ કરો; જગદંબા તથા

તેની જોગણીઓ તમારી આસના વાસના કરો; તથા તમારા ઉપર માના જેટલી પ્રીતિ રાખી તમને સારી પ્રેરણા કરી તમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા જાળવો એ મારી પ્રાર્થના છે." તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. છોકરીઓ તેને ચૂડ ભેરવીને ઉભી રહી, પણ તેઓને જોર કરી તરછોડી નાખી, અને ચાકરને તેઓને જલદીથી લઇ જવાનો હુકમ કરી કૌળારાણી ત્યાંથી આંખ મીચી તથા કાન બંધ કરી ચાલી ગઇ. સઘળી રાણીઓએ પોતપોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કરી લીધો. પછી મેહેલના જે ભાગમાં જલદીથી બળે એવા પદાર્થો હતા ત્યાં એક મોટો કાકડો સળગાવી મુકયો. રાજ્યમેહેલ સળગવા લાગ્યો, લાકડાં કડકડાટ કરી પડવા લાગ્યાં; બળતાંએ છાપરાંના એક ભાગને પકડયો; નળિયાં ઉપરથી નીચે પડવા લાગ્યાં; ધુમાડાના ગોટેગોટ ચાલ્યા; અને તાપના ભડકા ઓરડામાં ઉન્મત્તાઇથી રમત રમવા લાગ્યા. બહાર લોકોનું મોટું ટોળું મળ્યું. તેઓ પાણીના ઘડા, કુહાડા તથા આગ હોલવવાનો તથા ઘર તોડી પાડવાનો સામાન લઇને આવ્યા; પણ આગનું જોર વધી ગયું, અને જે મેહેલ પાટણ શેહેર વસાવતી વખતે વનરાજે બાંધેલો, જે મેહેલમાં મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમદેવ, ઇત્યાદિ રાજાઓ જન્મ્યા, તથા મુઆ, જે મેહેલમાં જયના આનંદકારક શબ્દ ઘણીવાર સંભળાયલા, અને જેમાં પરાજયને લીધે વિલાપ તથા શોક ઘણીએક વાર થયેલો, જે મેહેલે રાજ્યના નાના પ્રકારના ફેરફાર જોયલા, અને જેણે આસરે સાડી પાંચસેં વર્ષ વાયુ, વૃષ્ટિ, તથા કાળચક્રના અનેક સપાટા ખમેલા, તે મેહેલ આજે અગ્નિદેવને ભેટયો; અને જેમ દેહરૂપી ઘરનો ધણી બહાર નીકળી ગયા પછી તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે, તેમ તે રાજ્યમેહેલનો ધણી રાજા કરણ તેનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેણે પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કીધો. પણ રાણીઓએ સારૂં નામ પ્રાપ્ત કરવાને તથા આબરૂ મેળવવાને જે પ્રયત્ન કીધો તે નિષ્ફળ જવાનો હતો; પૃથ્વી ઉપરના તેઓના પ્રવાસની મુદત હજી પૂરી થયલી નહતી; તેઓનું કામ હજી બાકી રેહેલું હતું, હજી તેઓને સુખદુઃખનો સ્વાદ વધારે ચાખવાનો હતો; તેથી એવું બન્યું કે જે વખતે આગનું જોર ભરપૂર ચાલી રહ્યું હતું, તથા રાણીઓને પોતાની ધારેલી મતલબ જલદીથી પાર પડશે એવી આશા હતી, તે વખતે મુસલમાન લોકોનું લશ્કર શેહેરમાં આવી પોહોંચ્યું, અને તે સઘળું બળતા મેહેલ આગળ આવી ઉભું રહ્યું.

ગૂજરાત છતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી તેથી જો મેહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ બીહીકથી અલફખાંએ આગ તુરત હોલવી નાંખવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મેહેલ ઉપર તુટી પડ્યાં, અને આગની ગડબડાટમાં લુંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી કામે વળગી ગયાં. જોતજોતામાં તેઓએ મેહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાખ્યો, અને પાણીના વાસણ પાસેનાં ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવા લાગ્યાં. થોડી-વારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો, અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણુ-નારા સિપાઇઓએ મેહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા બીજાં કેટલાંએક માણસોને ખેંચી બહાર કાઢ્યાં, અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઇ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૈળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઇ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ, અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મ્હોં ઉપર રંગ લગાડયો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને ઢાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ ઊભી રહી. ત્યાં આવીને "બળુંછુંરે બળુંછું" એવી બુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઇઓએ દયા લાવીને એક સીડી મુકી તે ઉપ-રથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને તે વખતે સઘળાઓનું મન મેહેલ લુંટવા તરફ હતું, તેથી તેઓએ બીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઈ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઈ, તથા રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શેહેરના દરવાજા બાહાર તે સેહેલથી ચાલી ગઈ.

રાજ્યમેહેલ જલદીથી છૂટાઇ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શેહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલફખાંએ અલ્લાઉદીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રૂપસુંદરી માધવને જઇને મળી. ઘણા દહાડાના વિયોગ

પછી તે ધણી ધણીયાણી પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રડ્યાં તથા હર્ષનાં બીજાં સઘળાં ચિન્હો તેઓએ દેખાડ્યાં. વરવહુનો સંબંધ એવી રીતનો છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબૂત ગાંઠ બંધાયલી હોય છે ત્યારે તે છુટવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મૃત્યુની તલવારથી જ્યારે તે કપાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે જીવતું રહે છે તેનાં અંતઃકરણની દોરી કોઇવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખત જે ભારે કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તેજ કરી સકે. માધવની બાબતમાં તે ગાંઠ કાંઈ તુટેલી નહતી, પણ તુટયા બરોબર હતી. રૂપસુંદરીને કરણ લઈ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઈ વાંક નહતો, તે માધવને સારી પેઠે માલમ હતું. બંનેના વિયોગમાં માધવનું દિલ રૂપસુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું નહતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું. આટલી જલદીથી તથા સેહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી આશા નહતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલાજ હેતથી તેને ભેટી, ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના પ્યારમાં પણ કાંઈ ફેરફાર થયલો નહતો. જેટલી હોંસથી રાજા કરણે તેને પોતાના મેહેલમાં બળાત્કારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને જોવાથી રાજાના મનમાં આવ્યો હતો, તે હોંસ તથા પ્યાર જો પાછળ પણ કાયમ રહ્યાં હોત તો તે માધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહિ એનો જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતીનું નિર્મળ ઝરણ રસ્તો બદલીને બીજી દિશાએ વહ્યું નહતું, તથા તેના હેતના ખજાનાનો ભાગીદાર થવાને કોઈ બીજાએ દાવો કીધો નહતો, ત્યારે તે ઝરણે માધવની તરફજ અસલ માફક ચાલ્યાં કીધું, અને તેનું હેત માધવ ઉપર કાયમ રહ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તે પાસે ન હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે બંને મળ્યાં, અને તેઓનું અસલનું હેત તેટલાજ જોરથી પાછું આવ્યું. માધવે શાસ્ત્રીઓની સભા કીધી, અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાત્કારથી સંસર્ગ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત તેઓની પાસે શોધી કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી બ્રાહ્મણોને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાડુનું ભોજન કરાવી સઘળા બ્રહ્મદેવોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઈ હરકત રહી નહિ તેથી માધવ તથા રૂપસુંદરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ જારી કીધો. એ પાછા

ગૂજરાત જીતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી તેથી જો મેહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ બીહીકથી અલફ્ખાંએ આગ તુરત હોલવી નાંખવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મેહેલ ઉપર તુટી પડ્યાં, અને આગની ગડબડાટમાં લુંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉમેદથી ઘણા જોરથી કામે વળગી ગયાં. જોતજોતામાં તેઓએ મેહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાખ્યો, અને પાણીના વાસણ પાસેનાં ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો, અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઇઓએ મેહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા બીજાં કેટલાંએક માણસોને ખેંચી બહાર કાઢ્યાં, અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઇ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌળારાણી છેક નિરાશ થઈ ગઇ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ, અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મ્હોં ઉપર રંગ લગાડયો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને ઢાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બારીએ ઊભી રહી. ત્યાં આવીને "બળુંછુંરે બળુંછું" એવી બુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઇઓએ દયા લાવીને એક સીડી મુકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઈ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને તે વખતે સઘળાઓનું મન મેહેલ લુંટવા તરફ હતું, તેથી તેઓએ બીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઈ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઈ, તથા રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શેહેરના દરવાજા બાહાર તે સહેલથી ચાલી ગઈ.

રાજ્યમેહેલ જલદીથી છંટાઇ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શેહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલફ્ખાંએ અલાઉદીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડયું. રૂપસુંદરી માધવને જઇને મળી. ઘણા દહાડાના વિયોગ

પછી તે ધણી ધણીયાણી પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રડ્યાં, તથા હર્ષનાં બીજાં સઘળાં ચિન્હો તેઓએ દેખાડ્યાં. વરવહુનો સંબંધ એવી રીતનો છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબૂત ગાંઠ બંધાયલી હોય છે ત્યારે તે છુટવી ઘણી મુસ્કેલ છે. મૃત્યુની તલવારથી જ્યારે તે કપાઈ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે જીવતું રહે છે તેનાં અંતઃકરણની દોરી કોઇવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખત જે ભારે કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તેજ કરી સકે. માધવની બાબતમાં તે ગાંઠ કાંઈ તુટેલી નહતી, પણ તુટયા બરોબર હતી. રૂપસુંદરીને હરણ લઈ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઈ વાંક નહતો, તે માધવને સારી પેઠે માલમ હતું. બંનેના વિયોગમાં માધવનું દિલ રૂપસુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું નહતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું. આટલી જલદીથી તથા સેહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી આશા નહતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલાજ હેતથી તેને ભેટી, ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના પ્યારમાં પણ કાંઈ ફેરફાર થયલો નહતો. જેટલી હોંસથી રાજા કરણે તેને પોતાના મેહેલમાં બળાત્કારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને જોવાથી રાજાના મનમાં આવ્યો હતો, તે હોંસ તથા પ્યાર જો પાછળ પણ કાયમ રહ્યાં હોત તો તે માધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહિ એનો જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતીનું નિર્મળ ઝરણ રસ્તો બદલીને બીજી દિશાએ વળ્યું નહતું, તથા તેના હેતના ખજાનાનો ભાગીદાર થવાને કોઈ બીજાએ દાવો કીધો નહતો, ત્યારે તે ઝરણે માધવની તરફજ અસલ માફક ચાલવાં કીધું, અને તેનું હેત માધવ ઉપર કાયમ રહ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તે પાસે ન હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે બંને મળ્યાં, અને તેઓનું અસલનું હેત તેટલાજ જોરથી પાછું આવ્યું. માધવે શાસ્ત્રીઓની સભા કીધી, અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાત્કારથી સંસર્ગ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત તેઓની પાસે શોધી કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી બ્રાહ્મણોને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાડુનું ભોજન કરાવી સઘળા બ્રાહ્મણોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઈ હરકત રહી નહિ તેથી માધવ તથા રૂપસુંદરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ જારી કીધો. એ પાછા

મળેલા સુખની યાદગારીને વાસ્તે માધવે વર્ધ્ધમાન નગર (વઢવાણ)માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

ગૂજરાત સઘળું એક લડાઇમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી અલાઉદીન જેવો પાદશાહ પ્રસંન્ન થશે નહિ એવું અલફ્ખાંને નક્કી હતું, તેણે ગૂજરાતની કોઈ નવાઇની વસ્તુ મોકલવી જોઇએ, અને બ્હાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખજાનો પણ મોકલવો જોઇએ. અલાઉદીનનો સ્વભાવ વિષયી હતો, તે અલફ્ખાંને સારીપેઠે માલમ હતું. માટે કોઈ અતિ રૂપાળી સ્ત્રી પાદશાહને જો નજર કરાય તો તેના જેટલો બીજા કશાથી તેને સંતોષ થશે નહિ એમ તે અનુભવથી જાણતો હતો. કરણ રાજાની પટરાણી કૌળારાણીની ખુબસુરતી આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા બીજી હોશિયારીમાં તે અનુપમ હતી; તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઈ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ પાસેમોકલવાને અલફ્ખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરાવી. જ્યારે સઘળી તપાસતેની વ્યર્થ ગઈ અને જ્યારે તેને બીજી રાણીઓથી ખબર મળી કે કૌળારાણી શેહેર મુકીને જતી રહી છે, ત્યારે તે ઘણો નિરાશ થયો, અને હવે શું કરવું તે તેને સુઝયું નહિ. આટલા મોટાં લશ્કરમાંથી તથા બળતા મેહેલમાંથી તે શી રીતે નાસી ગઈ ને તે કયે રસ્તે અને ક્યાં ગઈ તેના કાંઈ પણ સમાચાર તેને મળ્યા નહિ, પણ તેટલા ઉપરથી અલફ્ખાં હિંમત હાર્યો નહિ; પણ તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને પકડી આણવાને તેણે ચોતરફ સ્વારો મોકલ્યા.

જ્યારે અલફ્ખાં કૌળારાણીની શોહ જોતો હતો તે વખતે તે એકલી ઘોડાઉપર બેસીને પોતાના બાપના દેશ ઝાલાવાડ તરફના રસ્તા ઉપર ઘણી ઉતાવળથી મુસાફરી કરતી હતી. રૂપ હોવાથી જે દેહેશત સ્ત્રીજાતને હોયછે તે કૌળારાણી ઉપર આવી પડી. તે મહા ફિકરમાં પડી ઘોડો દોડાવતી દોડાવતી આગળ જતી હતી. તેનું ખરૂં રૂપ જણાઇ આવશે એવી તેને ક્ષણેક્ષણે ધાસ્તી પડતી. વેશ બદલ્યો હતો તે છતાં પણ તેને કોઈની સામું જોવાની હિંમત નહિ હતી. તે ધોરી રસ્તો મુકી આડે અવળે ઠેકાણેથી જંગળ, પહાડ તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી; તે કોઇ પણ ગામમાં વાસો કરતી નહતી; પણ કોઈ

તેને ચોતરફથી ચિંતા વળગેલી હતી. તોપણ તેણે હિંમત તથા ધૈર્ય રાખી આગળ ચાલ્યાંજ કીધું. તથા રસ્તામાં આવતા કોઈ પણ ગામમાં ટકી નહિ. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેશ ધારણ કીધેલો હતો. અને તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયલો હતો કે રસ્તામાં કોઇએ તેનું નામ પણ પુછ્યું નહિ. એથી ઉલટું તે જ્યાં જ્યાં ગઇ ત્યાં ત્યાં તેને માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં; તથા તેને જે જોઇતું તે સઘળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ એ પ્રમાણેનું નિરાંતપણું ઘણા દહાડા સૂધી કાયમ રહ્યું નહિ. જ્યારે તે જંગલ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી, અને જ્યારે તેની સઘળી દેહેશત તથા ફિકર ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળ વજળ દહાડો રહ્યો હતો તેવામાં તેની સામા દશ માણસનું ટોળું આવી ઉભું રહ્યું, અને "લુગડાં ઉતાર" એવી રીતે તેને મોટે સાદે કહ્યું કૌળારાણીના શરીરમાનું તમામ લોહી પાછું હઠીને અંતઃકરણમાં જઇને રહ્યું, અને ઘોડા ઉપરથી હમણાં પડી જશે એવો વખત આવ્યો. પણ તેણે તે વખતે રજપૂતાણીનું નામ રાખ્યું. હિંમત પકડીને તે ઘણી ધુરપતથી બોલી કે "હું મુસલમાન સ્વાર છું. અમારા લોકોએ તમારા કરણ રાજાને હરાવ્યો. તથા કતલ કીધો છે; અમે આખું ગૂજરાત તાબે કીધું છે; અને અમે હમણા સઘળા મુલકના ધણી છીએ; અમારા સરદાર સાહેબે મને ગૂજરાત સર કીધાના સમાચાર દિલ્લીના પાદશાહ અલાઉદીન ખીલજીને પહોંચાડવા મોકલ્યો છે. હું પાદશાહી કામ ઉપર જાઉં છું, માટે જો તમે મને ઈહાં રોકશો, મને લુંટશો, બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરશો, અથવા મારો જાન લેશો તો તમારી કમબખ્તી આવી એમ જાણવું. તમે પાદશાહને ઓળખો છો? તે આખી જહાનનો રાજા છે. જો તમે તેના માણસને છેડશો તો તમે આકાશ, પૃથ્વી કે પાતાળ ગમે ત્યાં હશો તોપણ ત્યાંથી તે તમને શોધી કાઢશે; તમારાં ઘરબાર બાળી મુકશે; તમારાં બઈરી છોકરાંને કાપી નાખશે; અને તમને પણ રીબી રીબીને મારી નાખશે. માટે દુર રહો, અને મને તાકીદથી જવા દો. મારી પાછળ બીજા કોઈ આવે તેને ગમે તે કરજો, પણ જો તમને તમારી તથા તમારાં વહાલાંઓની જીંદગી પ્યારી હોય તો મને છેડશો મા." આ ધમકીથી ચોરનાં મન ઉપર જરાપણ અસર થઇ નહિ. કૌળારાણીના આ ધુરપતના શબ્દ પવનમાં ઉડી ગયા, અને તેથી દેહેશત ખાવાને બદલે આ રાનના

પુત્રો ખડખડ હસી પડયા. તેઓમાંથી એક આગળ આવી બોલ્યો કે "અમારા મનને હિંદુ અને મુસલમાન, પાદશાહનો માણસ કે ગામનો વાવણિઓ એ સઘળા સરખા છે. અમે કાંઈ માણસને જોતા નથી, પણ તેની પાસે જે હોય છે તે ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. તમારા પાદશાહને અમે ઓળખતા નથી, અને ઓળખવો પણ નથી. તે અલુદીન ખીચડી કે અલુદીન ગી ગમે તે હોય તેની અમને શી ચિંતા છે; અને તે અમને મારી નાખશે તેની અમને કાંઇ ફિકર નથી. અમે મોતની પડોશમાં રહીએ છીએ; અમે તો તેની સાથે હળી ગયેલા છીએ; મોત તો અમારો સોબતી છે; તેથી અમે તેનાથી જરા પણ ડરતા નથી. તારા પાદશાહથી અને બીજા કોઈથી મોત કરતાં બીજું શું વધારે થઇ સકવાનુ છે, માટે ઉતાર લુગડાં, નહિ તો બળત્કારે લઇશું" હવે કૌળારાણીએ લુગડાં ઉતારવાની આનાકાની કીધી તેથી તે ચોરને ગુસ્સો ચઢયો, અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખી, અને તેનાં લુગડાં કાઢવા માડયાં. ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઈને ચોરોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તેવામાં તેનામાં જ્યારે સ્ત્રીનાં લક્ષણ તે ભીલ લોકોએ જોયાં ત્યારે તેઓ એવા તો વિસ્મિત થયા કે ત્યાં હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતાજ ઉભા રહ્યા. કૌળારાણી બેશુદ્ધ થવા જેવી થઇ ગઈ, અને અકળામણમાં તે બોલી ઉઠી: "શિવ, શિવ, શિવ! રે ભગવાન! આ શી અવસ્થામાં આવી પડી. હું! હું કોણ અને આ ભીલ લોકો કોણ! કોઇ વખત ઉપર તેઓ મારી સામું પણ જોઇ સકતા નહતા, અને આજે તેઓ મારૂં આટલું અપમાન કરે છે. અરે મારા ભર્તાર, અરે કરણ રાજા, તું શા માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી આવીને તારી પરમપ્રિય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતો નથી? અરે યમરાજા, જો મારો ધણી તારી હદમાં હોય તો તેને ત્યાંથી જલદીથી મોકલી દે કે તેની પટરાણીને આ વખતે તેની તરવારના જોરથી આ દુષ્ટ ચોરોના હાથથી મુકાવે." કૌળારાણીના આ શબ્દ સાંભળીને ભીલ લોકો ત્રાસ પામ્યા, અને તેઓના મનમાં ખાતરી થઇ કે એ કરણ રાજાની રાણી હશે. તેના દરજ્જા ઉપરથી તથા તેના શરીર ઉપર જે ઘણાં મુલ્યવાન ઘરેણાં હતાં તે ઉપરથી જો તેઓના નાયકને ખબર કીધા વિના તેને લુંટી લે, અને સઘળો માલ પોતે રાખે તો નાયક ઘણો કોપાયમાન થાય, અને કાયદો તોડવાની તેઓને ભારે શિક્ષા થાય, એ વિચારથી તેઓએ તેને નાયક પાસે લઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. પણ તેઓમાંથી એક જે

માણસોએ એ વાત કબૂલ કીધી; પણ મુસલમાન સ્વારો મનમાં ભીલો ઉપર ઘણા ખીજવાઇ રહેલા હતા, અને જો કદાપિ રાણી ભીલોના હાથમાં આવશે તો તેઓ તેને લેઇ જશે, તેઓની સઘળી મેહેનત નિષ્ફળ જશે, તથા અલફખાંને ખુશ કરી પોતાને ફાયદો કરી લેવાનો આવો પ્રસંગ ફરીથી આવશે નહિ, એ સઘળી વાત ઉપર નજર રાખીને તેઓએ ભીલ લોકોને નકકી કરવાનો નિશ્ચય કીધો. પછી એક રાત્રે જ્યારે તેઓ સઘળા સુતેલા હતા તે વખતે મુસલમાન સ્વારો સંકેત પ્રમાણે એકદમ ઉઠયા, અને સઘળા ભીલ લોકોને કતલ કીધા. એ નિર્દય કામ ઊંઘતા માણસો ઉપર કીધા પછી તેઓ ગામમાં પેઠા, અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા લાગ્યા. દૈવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજામને તેઓએ પુછયું, અને સઘળા દેશોમાં હજામની જીભ ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાનું હોય છે, તેથી તેણે તેઓને કહી દીધું કે ઇહાંના રાજાના મેહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરોણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ઘણો સતકાર કીધેલો છે. સ્વારોને નકકી થયું કે એજ કોળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સંદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાંગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન બીજું કાંઇ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને તથા કોળારાણીએ ઘણા કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડી વાર આનાકાની કીધી, પણ જ્યારે સ્વાર લોકોના ઉપરીએ ફરી કેહેવાડાવ્યું કે અમારા કેહેવા પ્રમાણે એકદમ કરશો નહિ તો આખું પાદશાહી લશ્કર તમારા ગામ ઉપર તુટી પડશે, તમારૂં સઘળું રાજ્ય ઉજડ કરશે, અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો, અને કોળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ જો તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આવે કે મેં તેને જાણી જોઇને જવા દીધી, અને તેઓ મારા ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સ્વારોના ઉપરીને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કોળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરીને સોંપી દીધી. તે મરદના વેશમાં બઇરી છે એ જાણવામાં કાંઇ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને જ્યારે એ પ્રમાણે નકકી થયું ત્યારે તે કરણ રાજાની

નાસી ગયલી રાણી સિવાય બીજું કોઇ નહિ હોય એમ તેઓને ખાતેરી થઈ. પોતાની મેહેનત સફળ થઇ, તથા અલફખાં તેઓના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે એવી ઉમેદથી તેઓ કૌળારાણીને લઈ ઘણી ઝડપથી પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. કૌળારાણી જીવતી હાથ આવી, તથા તેને અલાઉદીન પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો તે ઘણો ખુશ થશે એ વિચારથી અલફખાંના મનમાં હર્ષ માયો નહિ. કૌળારાણીને બીજે દહાડે રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને ત્યાં તેને બીજી રાણીઓ પાસે ઓળખાવી. તેની ચામડીનો રંગ તડકાથી શામળો પડી ગયો હતો, તથા તેણે જે મ્હોડા ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો તેની અસર હજી સુધી કાયમ હતી, તેથી તેની ખુબસુરતી અલફખાંના સાંભળ્યા પ્રમાણે જણાઈ નહિ. બીજી રાણીઓના કહેવાથી તેને એક મહીનો મેહેલમાં રહેવા દીધી, અને એ પ્રમાણે થવાથી તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેનું સુંદર રૂપ પાછું આવ્યું. મહીનો વિત્યા પછી અલફખાંએ તેને જ્યારે જોઇ ત્યારે તેનામાં આવો ફેરફાર થયેલો જોઇને તે ઘણોજ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેની અપ્સરા કરતાં પણ વધારે રૂપાળી કાંતિ જોઇને તેનો જીવ ઘણો આકુળ વ્યાકુળ થયો. તેની આગળ તે સૌંદર્યના એક માનવી અવતાર, આરસની એક પુતળી જેવી ઉભી રહી. તેને અલાઉદીન પાદશાહ પાસે મોકલી દેવાનો તેનો મનસુબો છે તે તેને કહી સંભળાવ્યો, અને દિલ્હીમાં જઇ પાદશાહના જનાનખાનામાં મુખ્ય રાણીની મિસાલે રહેવા જવાની તૈયારી કરવાને તેને કહ્યું. કૌળારાણી માઠામાં માઠા સમાચાર સાંભળવાને તૈયારજ હતી તેથી આ વાત જાણતાં જરા તે ગભરાઇ નહિ, પણ ડોકું હલાવીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઇ. થોડા દહાડા પછી શેહેરમાં એક મોટી ધામધૂમની સાથે સ્વારી નીકળી, ત્યારેજ પાટણ શેહેરના લોકોએ જાણ્યું કે ગૂજરાતની રાણી અતિ રૂપાળી કૌળાદેવી, મ્લેચ્છ પાદશાહનો મેહેલ શણુગારવા જાયછે. લોકો તે સ્વારી જોવાને કોઇ બાહાર આવ્યા નહિ. સઘળા ઘણા મોટા શોકમાં પડ્યા. કૌળારાણીનું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઇને ભરાઇ આવ્યું, અને પોતાની જન્મભૂમી હવે છોડવાનો વખત આવ્યો એ દુઃખથી તેના મન ઉપર એવી તો અસર થઇ કે તે ઘણા જોરથી રડી, અને નીચે પ્રમાણે તેણે વિલાપ કીધો.

લલિત છંદ.

કરણ રાજ તું, ક્યાંહરે ગયો; નગર છોડીને, શીદરે રહ્યો;
કરમ ફૂટિયું, પ્રાણ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
તુજવિના હવે, અન્ન ના ગમે; મન તણી મહા, વેદના દમે;
દરદ તાહરૂં, નાં ખમાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
કરમની કથા, જાય ના કથી; દુ:ખ સમુદ્રનો, પાર તો નથી;
ફિકર ચિત્તમાં, ના સમાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
કનકદેવલી, ક્યાંહરે હશો; રઝળતી મૂકી, ક્યાં હવે જશો;
ધીરજ છાતિમાં, ના રખાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
રજપૂતો તમે, ન્યાત જાત રે; સકળ સ્નેહિઓ, મહત ભ્રાતરે;
વિરહ તે તણો કેમ થાય રે? સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
પરમ પ્રીય જે, બાપ તેમણે; કસર ના કિધી, મૂજ કારણે;
વચન મીઠડાં, ના ભુલાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
ગુજર દેશ રે, જન્મ ભૂમિ તું; અવતરી ત્યહાં, પાપણીજ હું;
અધર્મ લોકને, હાથ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
ધરમ મૂકિને, મ્લેચ્છ થાણીછું; કુળવિચાર સૌ, છોડી જાઉછું;
તુરકડા વચે, ના વસાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
ઘરધણી મુઓ, દીકરી ગઈ; નગર છોડિણી, ભ્રષ્ટ તો થઇ;
અખુટ પાપ તે, ના કપાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે;
અખિલ વિશ્વમાં, તુંજ જે ધણી અકળ ઈશ જે, છે દયા ઘણી
તુજ કૃપા થકી, શાંતિ થાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સૃષ્ટિમાં જે ઘણાં રમણિક સ્થળો જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવા એક રળિયામણા સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શેહેર વસેલું હતું, એ શહેરની ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડોનો કોટ થઇ રહેલો હતો; અને શેહેરનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ઘણાંજ ખુબસુરત હારબંધ બાંધેલાં હતાં. આ શેહેરને પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું તોપણ તેનો વધારે બચાવ કરવા સારૂ તેની આસપાસ

ફરતો ઘણો મજબુત પથ્થરનો કોટ હતો, અને તેની સાથે વળી એક ઊંચી ટેકરી જેની નીચે સઘળું શહેર આવી રહ્યું હતું, તે ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. એ શહેરનું નામ બાગલાણ હતું અને તે દેવગઢના રાજા રામદેવના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબુત તથા શોભીતો હતો, અને તેમાં રેહેવાને સારૂ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઇ કવિની કલ્પના શક્તિથી પણ થઈ સકે નહિ. ચોતરફ ઊંચા-ઊંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત થતી વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પૈસો ખરચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓનાં ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી, અને સાગ, આંબા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઇને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઉપજતો હતો. એ ઝાડીઓમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાની પશુઓ નિરંકુશ અમલ ચલાવતાં હતાં, અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં ક્વચિત આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ઘણા મધુર નાદથી તે સ્થળને ગજાવી મુકતાં, અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાંનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો તે જોઇને ઈશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રેહેતુંજ નહિ. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી, અને જ્યારે તેઓ ઊંચી જગાએથી ઉતરતી, અને પથરાઓ ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા ફુલોને છુંદતી, તથા પહાડોના ઘસારાથી પડેલા નાના કાંકરાઓમાં રમતી આગળ ચાલતી; ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઇને આપણને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યાવિના રેહેતી નહિ. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઉંચાં ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી જે ગર્જના થઈ રહેતી, તેના ઉપર ફીણના જે ગોટા આવતા, અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઇને તેઓમાંના સાત જુદા જુદા રંગો છુટા પડીને ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણોજ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પડીને આગળ વેહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઈ રેહેતા, એટલે ત્યાં નીતર્યું કાચ જેવું તળાવ બનતું, અને કેટલીએક નદીઓના જુસ્સાથી જમીન ઘસાઇને ત્યાં મોટી મોટી ખાઇઓ થતી, અને તેમાંથી તેઓ વિજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચોમાસામાં અષાડ મહીનામાં વાદળાંથી ઘોર અંધારાં થઈ રહેતી, તથા વિજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા

થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબા ભરેલો તથા ભયાનક થઇ રહેતો હતો. વાદળાં તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટાને ગોટા અથવા ધુમરની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં, અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઇ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતુંજ નહિ. વિજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટોચોથી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી તથા ઝાડોના પડવાથી મોટા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઇ બીજા ઉપર પડતા, અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા, અને એવી રીતે થયાથી ગડગડાટના કડાકાને કડાકા કેટરીએકવાર સુધી પોંહોંચ્યાંજ કરતાં. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો બધો વરસતો કે તેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ સકે નહિ. એ સઘળું પાણી એકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણો ભરપૂર થઇ જતાં હતાં. ઉનાળાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયેલા હોય, તથા પહાડો જેવા ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય ત્યાં સઘળે લીલુંકુંજાર થઇ રેહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપી અમૃત પડતું, તેથી તેઓ સજીવન થઇ પાછાં પ્રફુલિત થઇ શોભાયમાન દેખાતાં, તથા પાણીનો પુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે થંડક થંડક થઇ રેહેતી, તથા શીતળ વાયુમાં અગણિત ફુલોની સુગંધ ઘસડાઇ આવતી. 'ડુંગર દૂરથી રળિયામણા' એ જે કેહેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી, અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી વધારે રળિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેમાં છેક અંદરના ઓરડામાં બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

એ બે જણમાંથી એક પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરૂષ હતો તેની ઉમર ચાળીશ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ માણસોનાં શરીર ઉપર જોવામાં આવેછે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી હતી. કોઈપણ તનદુરસ્ત માણસની જુવાની ચાળીશ વર્ષે જતી રેહેતી નથી. અને કેટલાએક દેશમાં તો તે વખતે માણસ ભરજુવાનીમાં ગણાયછે. પણ તે પુરૂષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતાં, તથા કાળચક્રનો ઘસારો તેના ઉપર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર ૫૦ અથવા ૫૫ વર્ષની ઉંમરના માણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ બેસી ગયેલા હતા, તથા સર્વાંગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની આંખમાંથી

જુસ્સો હજી મરી ગયેલો નહતો, અને તેના બન્ને ડોળા અગરજો ઊંડા પડેલા હતા તોપણ તેઓમાં હજુ શૂરાતનનું તેજ હતું. તેની શિકલ ઉપરથી હજી જણાતું હતું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હઠીલો સ્વભાવ ગયેલો નહતો. તેનો સઘળો દેખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો, અને તેણે કોઈ વેળા સારા દહાડા જોયા હોય એમ તેને જોતાંજ જણાતું હતું.

એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને છેલ્લીવાર મળ્યાંને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થયાં હતાં તોપણ ઉપલા ટુંકા વર્ણનથી તે ઓળખાઈ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે પાટણની પડોશમાં રજપૂત સૈન્ય કપાઈ ગયું; જે દહાડે મ્લેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય લઈ બેઠા, જે દહાડે માધવનું વેર તૃપ્ત થયું, અને જે દહાડે ગૂજરાતના શૂરા સાંમતો અણહિલપુરને છેલ્લા રામરામ કરી ઘોડા દોડાવી મૂકી દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા, તે દહાડે કરણ મરણતોલ ઘાયલ થયો, અને તેને ઓળખીને હરપાળ તેને સાંઢની ઉપર બેસાડીને ગૂજરાતની સરહદપાર લઈ જવાને નીકળ્યો એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જ્યારે કરણ બાગલાણ શેહેર આગળ આવ્યો, ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેનું આવર્દા પૂરૂં થવા આવ્યું છે એમ જાણી હરપાળે તેને તે શેહેરમાં રાખ્યો, અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર રામદેવને દેવગઢમાં કેહેવડાવ્યા. નિર્બળને આશરો આપવો એ રજપૂતનો તથા તે વખતના રાજાઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજો તેને દિલ્હીના બાદશાહનો ઘણો ધાક હતો, અને તેને આશ્રય આપ્યાથી અલફખાંને ઘણો ક્રોધ ચઢશે એમ નક્કી જાણતો હતો તોપણ આવી વખતે દૈવકોપથી દુર્દશામાં આવી પડેલા તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રેષ્ઠ એવા ગૂજરાતના રાજાને મરવાને નિરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કેહેવાઈ નહિ. ત્યાં રેહેવાની રજા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો; અને જે વૈદ્યો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા. પણ ઘા ઘણા કારી વાગેલા, તથા તેના મનમાં મહાભારત તોફાન ચાલતું, તે સાથે આ સઘળા બનાવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થયો હતો, તેથી અગરજો મોત તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણીજ વાર પોહોંચી, અને વૈદ્યોના ઉપાય તેના ઘા ઉપર

કેટલીએક વાર સુધી તો બિલકુલ ચાલ્યાજ નહિ, જ્યારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટળવળતો તથા બરાડા બરાડ પાડતો હતો, જ્યારે તે મહા વ્યથામાંથી છૂટવાને સારૂ ક્ષણેક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું. તેનું આટલું કષ્ટ જોઈને પરમ દયાળુ ઈશ્વરને કરૂણા આવી. તેના દુઃખરૂપી અરણ્યમાં સુખનો પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી ભોંય ઉપર દિલાસારૂપી ઓસનાં ટીપાં પડ્યાં. અને આફતનો શેતાન તેને ઉપદ્રવ કરતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઉતર્યા.

જ્યારે કૌળારાણીએ મેહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની બે નાની દીકરીઓ કનકદેવી તથા દેવળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને ખબર મળી કે કરણ રાજા હજી જીવે છે, તથા તે બાગલાણમાં રહેલો છે, તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહાભારત દુઃખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને, તથા છોકરીઓ ઉપર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપનેવધારે હક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઈ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણના કિલ્લા પાસે સહી સલામત પોંહોંચ્યો, અને કરણ રાજાની બે બાથમાં તેની કુમળી વયની બે દીકરીઓ ભરાઈ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેલાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને જે બેહદ આનંદ થયો, તેનું વર્ણન થઈ સકતું નથી. મોટી છોકરી આઠ વર્ષની હતી તે ઘરમાં સઘળું સ્ત્રીનું કામકાજ કરતી અને તેની સંભાળથી તથા તેની ઘરબાબતની સઘળી ગોઠવણથી કરણ રાજાના ઘા ધીમે ધીમે રૂઝાવા લાગ્યા, અને તે કેટલીક વાર પછી બિલકુલ સારો થયો. માણસના સુખને વાસ્તે બઈરાં કેટલાં અગત્યનાં થઈ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ હોય ત્યાંજ જાણવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણા લોકો બરોબર સમજતા નથી, તથા તેઓની કિમ્મત જોઈએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. માણસ અને બઈરીના ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગર જો કેટલાએક માણસોમાં બઈરાંના ગુણો અને કેટલીક સ્ત્રીઓમાં માણસના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઉલટાં છે. સામાન્ય નિયમ

તો એવો છે કે પુરૂષોમાં કામકાજ કરવાના અને એવા બીજા સખત ગુણો હોય છે; અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ ગુણો માલમ પડે છે. દયા, મનની કોમળતા, ધૈર્ય વગેરે બીજાને સુખી કરવાને જરૂરના ગુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એજ કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવા તથા પોતાના ધણીને સુખ ઉપજાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે માણસ કોઇ આફતમાં આવી પડે છે ત્યારે તેને બઇરી સિવાય બીજું કોઇ શાંત કરી સકતું નથી. જ્યારે તેના મનમાં જુસ્સો ચઢી જાય છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિઓને નરમ પાડવાને તેનેજ ઇશ્વરે સર્જેલી છે; પણ વિશેષે કરીને જ્યારે તેના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે તેની એક નાના બાળકની પેઠે બરદાસ્ત લેવી પડે છે, જ્યારે તેનો સ્વભાવ એવો ચીઢિયો થઇ જાય છે કે તેનો બોલ બીજા કોઇ સાંખી સકતા નથી, તેજ વખતે બઇરીનું ખરેખરૂં કામ પડે છે; તેજ વખતે તેની ખરી કિંમત થાય છે; અને તેજ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને મોકલી હોય એમ પુરૂષને લાગે છે. તેની ચાકરી કરવાની રીતથીજ અર્ધું દરદ ઓછું થાય છે. તેના મધુર શબ્દો રામબાણ ઓસડ જેવા થઈ પડે છે, અને તેના નરમ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે. એટલેજ ઘણી ઠંડક થાય છે. માણસને તેની જીંદગીના હરેક ભાગમાં સ્ત્રીથી સુખ મળે છે. નાનપણમાં તેને માની ઘણીજ જરૂર હોય છે, બલકે તેના આવર્દાનો આધાર ઘણું કરીને તેની મા અથવા એવી બીજી કોઇ સ્ત્રી હોય છે. મોટપણે તેની પત્નીવડે તે સંસારરૂપી સાગરમાં વધારે ચેહેનથી સફર કરી સકે છે, અને જો કમનસીબથી તેની સ્ત્રી તેના પેહેલાં મરણ પામે તો કેટલુંક સ્ત્રીનું કામ તેની છોકરી ચલાવી સકે છે. કરણ રાજાને પણ તેજ પ્રમાણે થયું. કનકદેવીનું સઘળું લક્ષ પોતાના બાપને આરામ કરવા તરફ તથા તેની પીડા જેમ બને તેમ ઓછી કરવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સારૂ તેની ઉપર પ્રમાણે તેનાથી જેટલો બની સક્યો તેટલો તેણે શ્રમ કીધો, અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે સઘળો સફળ થયો નાની છોકરી જે દેવળદેવી હતી તે તો ~~વખતે~~ માત્ર ચાર વર્ષની હતી તેથી તેનાથી પોતાની બેહેનના જેવું કામ થઇ સકતું નહતું, તોપણ તેના બાળપણના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા કાલા બોલથી, તથા ખરા દિલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને તે જે પ્રયત્ન કરતી હતી તેથી કરણ રાજાને ઘણો આરામ થયો. એ બે છો-

કરીઓ તેના બાપને ખરેખરાં રત્નો હતાં, અને અગરજો તેણે દુનિયામાં સઘળું ખોયું હતું તોપણ તે મોટો ખજાનો તેને નસીબે રહી ગયો હતો. તેઓ તેના ઘા ઉપર થંડા મલમના જેવી હતી. જેમ ભુખ્યાને અન્ન, જેમ તરસ્યાને પાણી, જેમ દરદીને ઔષધ, તેમ કરણ રાજાને એ બે છોકરીઓ હતી. જેમ જેમ સઘળી દુનિયાએ તેનો વધારે ત્યાગ કીધો તેમ તેમ તેઓએ તેને પ્રેમની જાળમાં વધારે સાંકળી લીધો. જ્યારે બીજા લોકો તેને આડી આંખે જોવા લાગ્યા તે વખતે તેઓ પ્રીતિથી ભરપૂર નેત્રથી તેને નિહાળતી હતી. જ્યારે તેના ખોટા મિત્રો લીલાવનના સૂડાની પેઠે ઉડી ગયા ત્યારે ઇશ્વરે તેને શુદ્ધ પ્રેમવાળી મેળવી આપી, અને જ્યારે તેનાં ચાકરો, સિપાઇઓ, વગેરે કામ કરનારા જતા રહ્યા ત્યારે તેને ભાડુતીએણ નહિ પણ ખરા હેતવાળી મદદ કરનાર પુત્રી મળી.

એ પ્રમાણે કરણનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પોહોંચ્યું. પરમેશ્વરની ગતિ અકળ છે, તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કહાય એવાં નથી. આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણ રાજાને જે થોડું સુખ મળ્યું તે તેને ઘણી મુદત સુધી અથવા તેના જીવતાં સૂધી પોહોંચશે એવી આશા રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વર મરતાને વધારે મારશે નહિ એવી કલ્પાના થાય પણ એ આશા તથા કલ્પના ઘણીવાર ખોટી પડે છે. માણસ ઉપર જ્યારે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામટુંજ આવી પડે છે, અને એ સઘળી આફતોમાં જે માણસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી, તથા પરમેશ્વર ઉપરનો જેનો દૃઢ વિશ્વાસ, જરાપણ ડગતો નથી તે માણસ ખરેખરો ધર્મી, તથા એજ ખરેખરો ઇશ્વરનો ભક્ત જાણવો. માણસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિની તે પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે તેમાંથી ઘણાજ થોડા પસાર થાય છે. હમણા તો કરણ રાજાનો વારો આવ્યો, અને જે વખતે તેનાં આગલાં દુઃખોના ઘા પૂરેપૂરા હજુ રૂઝાયા નહતા, તથા જે વખતે તેણે સુખનો જરા સ્વાદ ચાખવા માંડયો હતો, તે વખતે તેને એક બીજો કારી જખમ લાગ્યો. મોતના દૂત તેના એકાંત દિલ ઉપર ઉતર્યા, અને એક ઝપાટો મારી તેની વાહાલી છોકરી જે કનકદેવી, હમણાં તેર વર્ષની થઇ હતી, જે તેનાં સઘળા સુખનું મૂળ હતું, જે તેની નિર્બળ અવસ્થાનો આધાર હતો, તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત્ આવી પડેલા દૈવકોપથી કરણને જે મહાવ્યથા થઇ તેનું વર્ણન કરવાની કાંઇ જરૂર નથી, તે યથાસ્થિત

થઇ સકે પણ નહિ; થાય તોપણ તેથી વાંચનારાઓને સંતાપ માત્ર ઉપજે તેથી તે ઉપર પડદો ઢાંકી દઇ બીજાં ચાર વર્ષ છૂટી જઇને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૬ ના વર્ષના અષાડ મહીનામાં જે બનાવ બન્યો તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

તે વખતે એવું બન્યું કે બાગલાણથી આસરે દશ કોશ ઉપર એક વાઘ અને વાઘણે રાહ પાડી. તેઓએ આસપાસનાં ગામોનાં ઢોર એટલા તો મારી નાખ્યાં, તથા લોકોમા એટલો તો ત્રાસ પાડયો કે તેને મારવાને ગામેગામથી લોકો એકઠા થયા; પણ તે એવાં વિકાળ, જોરાવર તથા ચપળ હતાં કે તેમને મારવામાં કેટલાએક લોકોના પ્રાણ ગયા તોપણ તેઓમાંથી એક પણ મુવું નહિ. એ વાઘોની વાત દેવગઢના રાજાને કાને પડી તેથી તેણે પોતાના બે છોકરા ભીમદેવ તથા સાંકળદેવને તેઓને મારવાને તથા લોકોને નુકશાન થતું બચાવવાને મોકલ્યા. ભીમદેવની ઉમર આશરે ૨૫ વર્ષની હતી, અને બાહાદુરીમાં તે રજપૂતનાં નામને એબ લગાડે એવો ન હતો. બીજો સાંકળદેવ હતો તે રૂપમાં તથા શૂરાતનમાં ઈંદ્રના જેવો હતો. અને તેના ગુણો તથા સ્વભાવ ઊંચી જાતના રજપૂતને શોભા આપે એવા હતા. તે હજુ પરણેલો નહતો, અને તેના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવી કોઈ સુંદરી તેના જોવામાં હજુ આવી નહતી. તેઓ બંને હાથી ઉપર સ્વાર થઇ બાણ, ભાલા વગેરે શસ્ત્ર સજી કેટલાંએક માણસો સાથે લઈ નિકળ્યા; અને બે દહાડે બાગલાણની પડોસમાં તેઓએ મુકામ કીધો. કરણરાજાને પણ શિકારનો ઘણો શોખ હતો, તથા એવાં કામોમાં પડયાથી તેના દુઃખમાં થોડીવાર ઘટાડો થશે એમ જાણીને તેઓએ તેને સંદેશો મોકલ્યો: અને પોતાની સાથે આવવાની તેને વિનંતી કીધી. કરણરાજાએ પણ કાંઇ કામ જડે તો તેમાં પડી કાળ નિર્ગમન કરવાનો ઠરાવ કીધો હતો, તથા જે કામોમાં શૂરાતન દેખાડવાનો પ્રસંગ આવે તે કામો ઉપર તેને ઘણો શોખ હતો તેથી શિકારમાં જવાને તેણે કબુલ કીધું. તેણે હજુ સુધી દેવળદેવીને વીહીલી મૂકી નહતી તેથી તેને એકલી રાખીને જતાં તેનું મન માન્યું નહિ. તેણે દેવળદેવીને પોતાની સાથે લીધી, અને હથિયાર બાંધીને તે ભીમદેવ તથા સાંકળદેવને જઇને મળ્યો. પછી તેઓ સઘળા જે જંગલમાં પેલા વાઘો હતા ત્યાં ગયા; અને એક માંડવો કરાવીને તે ઉપર દેવળદેવી તથા કેટલાંએક માણસોને

રાખી કરણ તથા દેવગઢના બે રજપુત્રો જંગલમાં આગળ ચાલ્યા, કેટલાએક ગામના લોકોએ ઝાડી ઝાડી તથા કોતરો આગળ જઈ મોટા અવાજ કીધા, અને વાઘને ભય પમાડીને બહાર કાઢવાને ઘણી-એક તરેહના પ્રયત્નોનો કીધા, એટલામાં એક કીકિયારી કરી વાઘ એક છલંગ મારી બહાર નિકળ્યો, અને એક પંજાના સપાટાથી ગામના એક માણસને મરણતોલ કરી ભોંય ઉપર પાડયો એટલે બીજા બધા જીવ લઇને નાઠા. તેઓમાંથી એકની ગરદન પકડી તેને પણ મારી નીચે પાડયો તે વખતે કરણે એક તીર માર્યું; પણ તેની ચપળતાને લીધે જ્યાં તાકીને મારયું હતું ત્યાં ન વાગતાં તેને પુંછડી આગળ જખમ લાગ્યો. વાઘે બીજવાઇને દોડ કીધી તે વખત તે ત્રણ રજ-પૂતો સિવાય સઘળા નાસવા લાગ્યા. વાઘે આવી ભીમદેવના હાથી ઉપર તલપ મારી, અને જો તેજ ક્ષણે શંકળદેવે એક તીર મારી વાઘને પાછો પાડયો ન હોત તો તે હાથીનો નિશ્ચય કાળ આવત, અને ભીમદેવની શી દશા થાત એ કહેવાય નહિ. પણ શંકળદેવના તીરનો ઘા તેના કલેજામાં વાગ્યો તેથી તે પડયો. તેજ વખતે ભીમદેવે નીચે ઉતરીને તેના મ્હોંમાં એક ભાલો માર્યો, તેની સાથે લોહીનો ધો-ધવો તેના મ્હોંમાંથી નીકળ્યો, અને એક ભયંકર ચીસ પાડી તે જો-રાવર વાઘ, તે વનના પશુઓનો રાજા, તે પ્રાણઘાતક પશુ, તે અ-ગણિત હીંસા કરનારૂં જાનવર મુડદુ થઇ ચતુંપાટ પડયું. પણ તેની મરતી વખતની ચીસથી આખું રાન ગાજી રહ્યું, અને તેનો અવાજ એક ભાગમાં તેની માદા પડેલી હતી ત્યાં સંભળાયો. પોતાના સ્વામીનો કોઇએ પ્રાણ લીધો તેનું વેર લેવાને ક્રોધના આવેશથી તેણે છલંગ મારી, અને વિજળીને વેગે દોડતી આવી, તેને મારવાને કોઇને વખત મળ્યો નહિ એટલામાં તો તે માંડવા સાથે અથડાઇ, અને તેના ધણીને મારનાર માંડવા ઉપરનાં માણસો હશે એમ ધારી તેના એક ટેકાને તે વળગી. વાઘમાં જોર અતિશય હોય છે. અગર જો કે તે ઝાડ ઉપર ચઢી સકતો નથી તોપણ કોઇ નબળા પાતળા ઝાડને તેના ઘણાજ સામર્થ્યવડે તે તો પાડી સકે છે. આ વખતે વાઘણે તે માં-ડવાના એક ટેકાને એટલા જોરથી આચકો માર્યો કે તે આખો માંડવો એક મોટા અવાજ સાથે નીચે કકડી પડયો. તે ઉપર જે માણસો હતાં તેઓમાંથી કેટલાંક જીવ લઇને નાઠાં, કેટલાંએકનાં શરીર આટલે ઊંચેથી, પડવાથી એવાં તો બેહેર મારી ગયાં કે તેઓથી તુરત ઉઠાયુંજ

નહિ અને બાકીનાં ભયથી એવાં બેભાન થઈ ગયાં કે તેઓને શું બન્યું તેની કંઈ ખબર રહી નહિ. વાઘણે પોતાના પંજાવડે એક બે માણસોને સખત જખમી કીધાં, અને દેવળદેવી બેહોશ પડી હતી, તે ઉપર તલપ મારવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપરની અપ્સરા, આ નિર્દોષ છોકરી, આ કરણ રાજાના જીવનો આધાર, જીંદગી અને મોતની હદ ઉપર આવી પડી હતી, બલકે જ્યારે તે મૃત્યુના અગાધ કરાડા ઉપર નિમાળાને આધારે લટકેલી હતી, જ્યારે તેને મદદ કરે એવું કોઇ દેખાતું નહતું, તે વખતે એક પાસેની ઝાડીમાંથી એક માણસે આવી તે વાઘણ ઉપર તલવારનો ઘા કીધો, અને જેવી તે પાછી ફરી તેના ઉપર હુમલો કરવાનું કરે છે એટલામાં તેના મ્હોડાની વકાશમાં તેણે ભાલો એવા જોરથી ખોસી ઘાલ્યો કે તે તેના દાંત પાડી નાંખીને તેનાં તાળવામાં ભોકાયો. એ ઘા તેને વાસ્તે બસ હતો એક મોટી ભયાનક ચીસ પાડી તે તમરી ખાઇ નીચે પડી અને પડતાંને વાર તેનો તલવારે વતી તે માણસે કડકે કડકા કરી નાખ્યા. જોખમનો વખત તો ગયો; મોતનું વાદળું ધસડાઈ ગયું; ભરદરિયાના ભારે તોફાનમાંથી વાહાણ લગભગ ભાંગી પડતું બચ્યું; તોપણ આવા અચાનક મોતના ભયથી તેને જે આચકો લાગ્યો હતો, તેની અસર જલદીથી જતી રહી નહિ. દેવળદેવી કેટલીએકવાર બેશુદ્ધ રહી, અને તેને જાગૃત કરવાને ગમે તેટલા ઉપાય કામે લગાડ્યા તોપણ તેથી કંઇ વળ્યું નહિ. કરણ તો પોતાની અતિ વાહલી છોકરીને આવી અવસ્થામાં જોઇને ઘેલા જેવો થઇ ગયો, અને તેનાથી તો તેને શુદ્ધિમાં આણવાને કાંઇ બન્યું નહિ. શંકળદેવનું સઘળું તન અને મન એ કામમાં લાગેલું હતું, અને તેની મેહેનત તથા અગણિત યુકિતઓને લીધે તેને પાછી શુદ્ધિ આવી. જે વખતે દેવળદેવીએ આંખ ઉઘાડી ત્યારે તેના પ્રાણ બચાવનાર શંકળદેવ ઉપર તેણે પોતાની નજર માંડી. તેટલી નજરજ શંકળદેવના મનનું હરણ કરવાને બસ હતી. તેની આંખમાં ઉપકાર તથા પ્રીતિ એ બન્ને એકઠાં મળેલાં હતાં, તેની અસર જલદીથી થઇ ગઇ. ધનવંતરી તથા લુકમાન હકીમોએ ઔષધોનાં જુદાં જુદાં મિશ્રણો કીધાં હશે, તેઓની અસર પણ આવી તત્કાળ થઈ નહિ હોય. એ દૃષ્ટિ પડ્યા પછી શંકળદેવની આખી જીંદગીજ બદલાઇ ગઇ; તે એક નવોજ માણસ થયો; અને નવા નવા વિકારો તેના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તે

સઘળાની એકઠી થયલી અસર તેનાથી ખમાઇ નહિ તેથી તે ગભરાટમાં ત્યાંથી નાસી ગયો અને એક ઝાડને ઓથે બેસી સ્વમત અવસ્થામાં કેટલીએક વાર સુધી પડી રહ્યો.

વાઘ તથા વાઘણ મરાયાં, અને દેવળદેવીના હોશ ઠેકાણે આવ્યા એટલે ત્યાં વધારે વાર રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહિ તેથી તેઓ સઘળાઓએ કુચ કીધી. ગામડાંના લોકો ખુશ થઇને પોતાને ઘેર ગયા. કરણ તથા દેવળદેવી બાગલાણના કિલ્લામાં ગયાં, અને ભીમદેવ તથા શંકળદેવ દેવગઢ તરફ વળ્યા. દેવળદેવીના હૃદયમાં શંકળદેવની અનૂપમ મૂર્તિ કોતરાઈ હતી. તે પોતાના પ્રીતમનાં દર્શનને માટે રાત દિવસ ચિંતાતુર દેખાતી અને તેના વિયોગથી શોકમાંજ નિમગ્ન રેહેતી હતી. શ્રાવણ માસના એક ખુશનુમાં દિવસે દેવળદેવી પોતાની વાડીમાં શંકળદેવ વિષેજ વિચાર કરતી ભમતી હતી એટલામાં વાડીના કોટ ઉપરથી એક માણસે ભુસકો માર્યો હોય એમ લાગ્યું અને દેવળદેવી તે તરફ જોયછે તો તેની સમક્ષ તેના પ્રાણથી પણ અધિક વ્હાલા શંકળદેવને ઉભેલો દીઠો. થોડી વાર સુધી તો બન્ને જણાં પ્રેમના આવેશથી સ્તબ્ધ બની એક બીજાંની સામું ટગર ટગર જોતાં ઉભાં રહ્યાં પણ પછી તરતજ તેઓ બન્ને પાસે ઉભાં અને સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ કરી પોતાનો પવિત્ર પ્રેમ અચળ રાખવા બન્ને જણે પ્રતિજ્ઞા લીધી, શંકળદેવ પછી પોતાની વ્હાલીને દુઃખ સાગરમાં ડુબતી મૂકી ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો.

એહેન તથા નિશ્ચિંતપણામાં દહાડા જતાં વાર લાગતી નથી, તેમ દેવળદેવીને થયું. તેના પ્રાણપ્રિયની સાથે મેળાપ થયો તે જાણે ગઈ કાલેજ થયો હોય, એમ તેને લાગતું હતું. એટલામાં એક દહાડો દેવગઢથી એક ભાટ તથા રાજગોર બાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યા. કરણ રાજાએ તેઓનો ઘણો સત્કાર કીધો, અને તેઓને આવવાનું કારણ પુછ્યું. ભાટે કેટલીએક ભાટાઇ કીધા પછી દેવગીરીના રાજ્યનો વિસ્તાર, તેની દોલત વગેરે વૈભવનાં ઘણા વિસ્તારે વખાણ કીધાં. અને પછી શંકળદેવને યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વિક્રમ, ભોજ, આદિ ઘણાએક નામાંકિત, સદ્‌ગુણી, તથા પરાક્રમી, રાજાઓની ઉપમા આપી, અને વાઘના શિકારને દહાડેથી તે વાડીના મેળાપના દાહાડા સુધી જે જે બન્યું હતું તે વર્ણવ્યું, દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાથી જે

જે લાભ થશે તે સઘળા કહી સંભળાવ્યા, અને છેલ્લે શંકળદેવને વાસ્તે દેવળદેવીની માંગણી કીધી.

કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચઢયો. તેના મ્હોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું, અને તે રીસે ભરાઇને બોલ્યો: "અરે ભાટજી, જો કે હું મારૂં સઘળું રાજ્ય ખોઇ બેઠો છું, મારી પરમપ્રિય સ્ત્રીને બળાત્કારે દિલ્હીના મ્લેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત, તથા રામદેવના આશ્રયમાં આવી રહેલો છું, તોપણ હું હજી તમો ધારો છો એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારા-માંથી રજપૂતનું લોહી ગયલું નથી. હજી મારામાં ક્ષત્રીનો ટેક કાયમ છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાઘેલા રજ-પૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી ? શું હંસણીને કાગ-ડાનાં ટોળાંમાં ભેળવવી ? શું ગાયને ગધેડાંમાં શામેલ કરવી ? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મોટો હશે, તમારૂં રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે, તથા શંકળદેવમાં સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યાને વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દહાડામાં સઘળા મારૂં અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો રામદેવનો આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઇ કસર રાખી નહિ. હજી મારામાં સામર્થ છે; હું જીવું છું, અને જ્યા-સુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી મારા નામને, મારા કુળને, તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દઇશ નહિ. આ ઉંચ કુળની કન્યા નીચ કુળના વરને પરણાવું ? મારા ઉપર આથી વધારે આફત પડે, મને કાપીને ટુકડા કરે, તોપણ હું એમ થવા દઉં નહિ. અમારા લોકો પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક ધરે છે તે વાજબી છે, તેઓ પોતા-ની આબરૂને ડાઘ ન પડવા દેવાને કુમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઇ વાંક નથી. મરેઠા જોડે રાજ્ય કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ? આકાશ તુટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ જાય, તોપણ હું તેમ થવા નહિ દઉં. માટે તમારા રાજાને કેહેજો કે તમે મારૂં ઘણુંજ અપમાન કીધું છે તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી; તથા તમારૂં બોલવું કદી પ્રમાણ થવાનું નથી, શંકળદેવ તથા દેવળદેવીએ ગુપ્ત રીતે લગ્ન કીધાં હશે તે રદ છે. દેવળદેવીનો મારી રજા સિવાય કાંઈપણ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો અખતિયાર નથી.

હજી નાદાન છે તેથી તેનું કીધેલું મંજુર થાય નહિ; માટે મારી

સારૂ ના છે. તમે ઘણું કરશો તો મને આ જગાએથી કાઢી મુકશો, પણ તેથી હું બીહીતો નથી. ચોખંડ પૃથ્વી પડી છે તેમાં ગમે તે એક ખુણામાં પડી રહી મારૂં આવર્દા પૂરૂં કરીશ; પછી મારા મુઆ પછી જે કરવું હોય તે કરજો." એટલું કહી તેણે ભાટ તથા રાજ્યગોરને વદાય કીધાં.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

"અરે ભગવાન, તું કીડીનો કુંજર તથા તરણાનો મેરૂ કરી સકે છે, તારી ગતિનો પાર કોઈ પામી સકતું નથી." એ પ્રમાણે દિલ્હીના એક શરિયામ રસ્તા ઉપર એક મોટા મેહેલ આગળ એક હિંદુ નામે બિહારીલાલ ઘોડા ઉપર બેસીને આવ્યો તે તે મેહેલ જોઇને બોલ્યો. તે બિચારો મહાસંકટમાં આવી પડયો હતો, અને તેમાંથી છુટવાનો ઉપાય કરવાને તે ત્યાં આવ્યો હતો. સઘળા કાફર હિંદુઓ મુસલાન ધર્મ ન માને તો શરેહ પ્રમાણે તેઓની પાસેથી જજીઓ કર લેવામાં આવતો હતો. એ કર આપવામાં જેઓ હરકત કરતા, અથવા કાંઈ દગો કરી તે જેટલો જોઇએ તે કરતાં ઓછો આપતા, તેઓને ભારેમાં ભારે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. બિહારીલાલે ઘરમાંનું એક માણસ છુપાવી ઓછો જજીઓ આપ્યો એવું તેના ઉપર તોહમત આવ્યું હતું; અને અગરજો તે બિલકુલ પાયા વગરનું હતું, અગરજો તે નિરપરાધી હતો, તથા એ સઘળું કામ જજીઆના ઊઘરાતદારની દુશ્મનીને લીધે ઉઠયું હતું, તોપણ બિહારીલાલ પોતે નિર્દોષ છતાં પોતાનાં જાનમાલની મોટી ધાસ્તીમાં રહે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નહતું. ધાસ્તી તો શું પણ તેના મનમાં નક્કી હતું કે જો આ પ્રસંગે ઘટતા ઉપાય કરવામાં આવશે નહિ. તો વધારે દહાડા જીવવાની આશા રાખવી નહિ. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી એવા અન્યાયી જુલમી રાજમાં શિક્ષાથી બચવાનો એક મોટો ઉપાય હોય છે, અને જ્યાં સુધી તે ઉપાય કરવો આપણા અખતિયારમાં હોય છે ત્યાં સુધી જીંદગી સલામત છે એમ કહી શકાય છે. એ ઉપાય પૈસા છે. "જર ચાહેસો કર", એ કેહેવત કેટલીએક વાતોમાં ખરી પડે છે. જરવાળો માણસ ખરા અથવા ખોટા ગુન્હામાંથી એ સાધનથી બચી સકે છે. એટલુંજ નહિ, પણ તે ગુન્હો કોઇ બીજા ઉપર ઢોળી

સકે છે. એવે ઠેકાણે જેઓ ગરીબ એટલે અશક્તિમાન સાધન રહિત હોય, તેઓની ખરેખરી કમબખ્તી થાય છે. તેઓ પોતાના ઉપરના ખરા અથવા ખોટા અપરાધની શિક્ષા ભોગવે છે. એટલુંજ નહિં પણ બીજા શ્રીમંત લોકોના અપરાધની સજા ઘણી વખતે તેઓને ખમવી પડે છે. તેઓનો બેલી તો પરમેશ્વરજ છે; અને તેઓ જીવતા રહે તેજ આ જગતના તથા તેમના દેશના પાદશાહોનો મોટો પાડ એમ તેઓએ માનવું જોઇએ. બિહારીલાલ મોટો વ્યાપારી હતો, અને તેણે થોડાંએક વર્ષમાં ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. પણ રાજ્યના જુલમને લીધે તેનાથી તે દ્રવ્યનો ઉપભોગ થઈ સકતો નહતો. સરકારના માણસોની ગીધ જેવી નજર તેના ઉપર ન પડે માટે તે એક ખુણામાં એક નાના સરખા ઘરમાં રહેતો હતો. ખાવા જેટલો પૈસો બહાર રાખી તેણે પોતાની સઘળી દોલત ભોંયમાં દાટી મુકી હતી; અને એવાં નઠારાં લુગડાં પહેરીને તે ફરતો તથા ઘરમાં એવો થોડો ખરચ રાખતો હતો કે તેની પાસે પૈસો છે એવો શક કોઇને ઘણીજ મુશ્કેલીથી આવે. પણ પૈસાની બાબતમાં જુલમી સરકારની ઘ્રાણેંદ્રિય ઘણીજ તીક્ષણ હોય છે. જેમ કેટલાએક શિકારી કુતરા ભોયમાં દર કરી ભરાયલાં સસલાંને સુંઘવાથી બહારથી પારખે છે, જેમ મુડદાની વાસ ગીધ તથા સમડીને ઘણે દૂરથી લાગે છે, તથા જેમ મંકોડા સાકરની ભાળ ગમે ત્યાંથી ઓળખી કાઢે છે, તેમ તેના દાટેલા ધનની ગંધ સરકારના નાકમાં પોહોંચી. હરેક માણસને કોઈપણ શત્રુ હોય છે, અથવા જો તેની અવસ્થા સારી હોય તો કેટલાએક તેની અદેખાઈ કરનાર હોય છે. તેઓને પોતાનું વેર લેવાને અથવા અદેખાઇનો તાપ હોલવવાને બીજો કાંઈ ઉપાય જડતો નથી ત્યારે તેની પાસે અણુટ દોલત છે એવી સરકારમાં ખબર આપે છે. પછી તે ખબર ખરી હોય કે ખોટી તોપણ તેના ઘર ઉપર બીજે દહાડે પેહેરો આવવાનો, તેના માલની જપ્તી થવાની, તે કોઇ અન્યાયને માટે સરકારમાં ધમકાવવાનો, તોહમત તેના ઉપર સાબીત થવાનું, સજા કરતી વેળા જાણીજોઇને ભાંજગડ કરવા કેટલાએક પડવાના, તેની પાસે વધારે દોલત છે એજ તેનો મોટો દોષ એમ તેની ખાતરી થવાની, તથા અંતે તેની દોલતનો અર્ધો ભાગ અથવા વખતે તેથી પણ વધારે ઘણીએક રકજક તથા તકરાર પછી તેને આપવો પડવાનો, એમાં કાંઈ સંશય જેવું નથી. આવા ખાનગી દુશ્મનો તથા અદેખા લોકો એ કામને વાસ્તે જાણે બસ ન હોય તેમ સરકારના તરફથી ગુપ્ત જાસુસો પણ

શેહેરમાં ફર્યાં કરતા હતા. તેઓ દિલ્હીના હરેક ભાગની, હરેક મોહલ્લાની, તથા હરેક ઘરની બાતમી રાખતા હતા, અને કોઈપણ શિકાર તેઓને મળ્યો એટલે તુરત તેના ઉપર પંઝા લાંબા કરી તલપ મારતા હતા. એવે વખતે જે માણસ તે જાસુસને રાજી રાખવાને તથા તેનું ગજવું ભરવાને આનાકાની કરે તેની ખરેખરી કમબખ્તી જાણવી. તે હોલસાંથી બચવા જતાં ચુલમાં પડે છે, તેને બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસે છે, અને આખરે તેને સરકાર તથા જાસુસ એ બન્નેને ટાઢા પાડવા પડે છે. બિહારીલાલની દોલતની વાસ સરકારને પડી હતી, અને તે ખબર કરનાર જજીઆનો ઉઘરાતદાર હતો. પોતાની સાચવટ ઉપર ભરોસો રાખી તથા એવા લોકોનો જુલમ અટકાવવાનાં હેતુથી તેણે ઉઘરાતદારને ખુશ કીધો નહિ, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે થોડા દહાડામાં તેના ઘર ઉપર જપ્તી બેઠી; તેનાં બઇરી છોકરાંને એક ઓરડામાં ગોંધ્યાં, તથા તેને ગુન્હેગારની પેઠે બાંધીને સરકારમાં લઈ ગયા. તે દહાડે તો તે હાજરજામીન આપીને છુટયો; પણ હવે શું થશે એ વાતની તેના મનમાં ઘણીજ ચિંતા રહી. તેને પોતાને વાસ્તે એટલી બધી ફીકર હતી એમ કાંઈ નહતું. પોતાનો વાહાલો પૈસો જે તેણે ઘણે શ્રમે, ઘણાં સંકટ ભોગવીને, તથા મોટાં જોખમ માથે લઇને મેળવ્યો હતો તે સઘળો એક પળમાં ઉડી જશે; અને તેનાં બઇરાંને સાથે પણ મહાભારત દુઃખ આવી પડશે, અથવા તેના આવા કામને લીધે તેઓને પણ સજા થશે એ વિચારથી તેના અંતઃકરણને તીક્ષ્ણ બાણ વાગતાં હતાં. જે પ્રમાણે માબાપના કીધેલાં કામોનાં ફળ દુનિયામાં વખતે છોકરાંને ચાખવાં પડે છે, તે પ્રમાણે અન્યાયી, જુલમી તથા અખતિયારી રાજાના હાથ નીચે માબાપના ગુન્હાની સજા છોકરાંને ભોગવવી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓનાં છોકરાં તથા નિકટનાં સંબંધીઓને પણ તેમાં વખતે શામેલ કરવામાં આવે છે. એવી બારીક હાલતમાં બિહારીલાલ આવી પડયો હતો. વાઘ જેવાના સપાટામાંથી પણ કોઇવાર બચાય, પણ એવી સરકારની ચુગલમાંથી સહી સલામત છુટવું એ તો ઇશ્વરના તરફનો ચમત્કાર જાણવો. કરોળિયાની જાળમાં કોઇ માખી સપડાય છે ત્યારે તે કેટલીએક વાર સુધી તરફડિયાં મારે છે, તેમાંથી જો પાંખ અથવા પગ તુટતાં પણ બાહાર નિકળાય તો તેનું મોટું ભાગ્ય જાણવું, નહિ તો કરોળિયો આઘે બેસીને તેના પછાડા તાકીને જોયાંજ કરતો હોય છે, અને જ્યારે તેનો ભક્ષ થાકીને નરમ પડે છે એટલે તે ધીમે ધીમે આવી તેની જીંદગીનો અંત આણે છે.

તેવો બિહારીલાલ બિચારો સરકારની મહાજાળમાં ફસાયો હતો, અને તેમાંથી હવે નિકળવાને પછાડા મારતો હતો. તેની ચુક માત્ર એટલીજ હતી કે તેણે જમાનો, દેશની હાલત તથા રાજનીતિ ખરેખર તપાસી નહિ. સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર ભરોસો રાખી તથા તેને ખડકના જેવો અચળ સમજીને તેઓને અઢેલીને તે ઉભો રહ્યો. પણ તે એટલું સમજ્યો નહિ કે સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણું આ દુષ્ટ જગતમાં ઘણે પ્રસંગે માણસને દુનિયા તરફના નુકસાનથી બચાવી સકતાં નથી, તથા આ તોફાની ભવસાગરમાં તે ખડકો કેટલીએકવાર ખસી જાય છે, અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેને વળગીને રેહેનારો માણસ ઉછળતાં મોજામાં ઘસડાઈ જાય છે. જે સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર પાકો ભરોસો રાખવો હોય તો દુનિયા તરફની ખરાબીથી કદી પણ બીહીવું નહિ. તેણે નક્કી મનમાં સમજવું કે આ બે અમુલ્ય ગુણ પકડી રાખ્યાથી દુનિયામાં કદાચ તેમના ઉપર ગમે તેટલી આફત પડે, તેની પાયમાલી થઇ જાય, અથવા વખતે જાનની પણ ખુવારી થાય, તોપણ આ પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કીધા પછી પરલોકમાં સર્વ શક્તિમાન તથા સઘળાં સારાં કામોના તથા સઘળા શ્રેષ્ઠ ગુણોનો બદલો આપનારા પરમેશ્વરની તરફથી અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રેહેશે નહિ એ વાત ઉપર નજર રાખીને તથા એ ગુણો સારાજ છે માટે હમણા તેઓથી ગમે તેવાં માઠાં પરિણામ નિપજે તેની દરકાર ન કરતાં ને ગુણો પાળવાજ એમ તેણે મનમાં નક્કી રાખવું. એ સદ્ગુણોને લીધે દુનિયામાં પણ ઘણા લાભ થાય છે. પણ તે લાભ ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કે માણસ આ જગતમાંના ફાયદાને માટેજ સદાચરણે વર્તે છે તેનો ટકો ઘણો નબળો છે. સદ્ગુણી માણસો ઉપર ઘણી વિપત્તિઓ આવી પડે છે, તેઓને પણ જગતના સામાન્ય નિયમો લાગુ પડે છે; તથા તેઓને પણ હમેશાં લાભજ થાય એમ બનતું નથી; ત્યારે સાચવટ અને પ્રમાણિકપણે ચાલનાર એવી આશા રાખે કે એ પ્રમાણે વર્તવાથી પરમેશ્વર તેના ઉપર મેહેરબાન થઇ તેને હમેશાં સુખી રાખશે, તેની ઉમેદ હમેશાં બર લાવ્યાં કરશે, તથા તેને માથે કોઇ દહાડો પણ આફત આવી પડશે નહિ, તે ઘણો નાઉમેદ તથા નિરાશ થઈ જાયછે. અને તેનું પરિણામ એ થાયછે કે તેના મનમાં બેમાંથી એક વાતની શંકા ઉત્પન્ન થાયછે: એક તો એ કે

પરમેશ્વર ઈનસાફી નથી; તે આંધળો થઈ બેઠો છે, તથા સારા ન-ઠારા માણસોમાં કાંઇ ભેદ ગણતો નથી: માટે તેના ઉપર પ્રીતિ રાખવાથી, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી, તથા સારાં કામોના બદલાની તેની તરફથી આશા રાખવાથી કાંઈ ફળ નથી; અથવા તેને એવી ખાતરી થાયછે કે સારાં નઠારાં કામોમાં કાંઈ ભેદ નથી. નઠારાં કામનો નઠારો અને સારાં કામનો સારો બદલો મળશે એ ખોટું છે; એ એક જુઠી લાલચ અસલના વખતના ડાહ્યા લોકોએ આપેલી છે; તથા નઠારાં કામો કરતાં લોકોને અટકાવવાને વ્યર્થ ધમકી બતાવેલી છે. જે મૂર્ખના મનમાં એ પ્રમાણે શંકા ઉત્પન્ન થાયછે તેમાં ખરેખરો તેનો વાંક છે, પરમેશ્વરનો નથી. અગરજો જગતના નિયમ એવા બનાવેલા છે કે સદ્‌ગુણીને ઘણીવાર લાભ થાયછે તોપણ તેઓનાં સારાં કામોનો બદલો આ લોકમાં મળે એવો પરમેશ્વરનો હેતુ નથી. માટે પરલોકમાં સારાં ફળ ભોગવવાની ઉમેદથીજ સદ્‌ગુણનો બદલો સદ્‌ગુણજ છે એમ જાણી જે લોકોને સદ્‌ગુણે આચરવું હોય તેઓએ દુનિયા તરફના લાભ ઉપર નજર રાખવી નહિ. જો દેશની સ્થિતિ એવી હોય કે સાચવટ રાખ્યાથી જાનમાલને નુકશાન પોંહોંચે તો તે દેશ છોડીને જતા રેહેવું, અથવા ત્યાં રહી સાચવટને આપણો દેહ, માલમતા, અથવા આપણી વાહાલામાં વાહાલી વસ્તુઓ જરૂર પડે તો અર્પણ કરવી, પણ સાચવટ કદી છોડવી નહિ એવી નીતિ છે. શું બકરી પોતાના નિર્દોષપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઉભી રહે તો વાઘ તેને માર્યા વિના રહેશે? શું ચકલી પોતાની ગરીબાઈ તથા નિરપ-રાધીપણા ઉપર ભરોંસો રાખી નિશ્ચિંત બેસે તો સકરો તેને તલપ મારી લઇ નહિ જાય? એ તો સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે થશેજ. બિહારીલા-લને એ વાતનું જ્ઞાન નહતું, અથવા તે વખતે તે ભૂલી ગયો હતો. જ્યારે તે આવી આફતમાં પડયો ત્યારે કેટલાએક દુનિયાના ડાહ્યા તથા વખત પ્રમાણે ચાલનાર તેના મિત્રો તેને આવી મળ્યા, અને તેને કેહેવા લાગ્યા, 'હવે બાળો તમારી સાચવટ. આવડા મોટા થયા તોપણ બરોબર અકકલ આવી નહિ. ભાઈ! જેવો દેશ તેવો વેશ રાખવો, અને સમય પ્રમાણે વર્તવું. તે દાહાડે જો અમારી સલાહ પ્રમાણે પેલા ચંડાળ ઉઘરાતદારનું મ્હોં પુરયું હોત તો આ દહાડો કદી આવત નહિ. પણ તે દહાડે તો સાચવટ ઉપર ગયા! હવે તમારી સાચવટ કેમ મદદ કરી સકતી નથી? જો તે દહાડે માન્યું હોત તો થોડે પતત. હવે પૈસા પણ વધારે

ખરચવા પડશે, અને તેમ કીધા પછી પણ કામ સિદ્ધ થશે એવી પાકી આશા નથી. સાચવટ ! જો સાચવટ રાખવી હોય તો દુનિયામાં શામાટે રહોછો ! વેરાગી અથવા સંન્યાસી થઈ જાઓ. પછી તમારૂં ડાહાપણ ચલાવજો.' આ બધા ઠોશે બિચારા નિર્મળ મનનાં બિહારી-લાલે સાંભળી લીધા, અને ઘણું પસ્તાઇને તેઓની સલાહ માથે ચઢાવી. કેટલાક પૈસા સાથે રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે એક મેહેલ આગળ ઉભો રહી આ પ્રકરણને મથાળે જે લખ્યું છે તે બોલ્યો.

ખટપટ, કાવતરાં, તથા દગા ફટકા ચાલેછે તે.સઘળામાં તે ઘણો કુશળ હતો, અને તેણે પોતાની તદબીર તથા ચતુરાઇથી રાજાના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે રાજા તેને વશ થઇ ગયો હતો; તેજ જાણે પાદશાહ હતો, અને સઘળા મોટા અમીર ઉમરાવોને આ ખોજા કાફુરને માન આપવું પડતું હતું તેથી તેઓને ઘણુંજ માઠું લાગતું હતું, તથા તેઓ તેની ઘણી અદેખાઈ કરતા હતા. દ્વેશભાવે સઘળા તેને 'હજાર દીનારી' કેહેતા હતા, કેમકે અસલ તેને હજાર દીનાર આપીને વેચાતો લીધો હતો. તેનું ચલણ એટલું તો હતું કે કેટલાંએક કામ તે પોતે પાદશાહને પૂછ્યા સિવાય પણ કરતો, અને આટલી તેની ચઢતી કળાથી તેના મનમાં એટલો લોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે પાદશાહના મુઆ પછી પોતે તખ્ત ઉપર બેસવા સારૂ ઉમેદ રાખતો હતો. બલકે તે પોતાના સ્વાર્થે આગળ એટલો આંધળો થઈ ગયો હતો કે જેણે તેના ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કીધા હતા તથા જેણે તેને ધુળમાંથી ઉઠાવી લઇને એક મેહેલમાં બેસાડ્યો હતો, તેનીજ તરફ અપકાર કરી તેના જીવતાં પણ પોતે તખ્તનશીન થવાને નિરંતર ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો. એ ખોજા કાફુર હજાર દીનારીના મેહેલ આગળ બિહારીલાલ ઉભો હતો, અને તેને દ્રવ્ય આપી સંતોષીને આવી પડેલી આફતમાંથી બચવાની તે ધારણા કરતો હતો.

ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને દરવાજામાં બિહારીલાલ પેસવા જાય છે એટલે દરવાને તેને રોકયો, અને એક હડસેલો મારી તેને ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેણે તેનો જુસ્સો સોનેવતી નરમ પાડ્યો. આગળ જતાં ઘણા સિપાઇઓ તેને વિંટલાઇ વળ્યા તેઓ સઘળાને તેણે સોનાના પ્રસાદથી સંતોષ્યા. પછી કેટલાએક મેહેતાઓને પણ પાનસોપારી મળ્યાં. એટલું સોનું જ્યારે વપરાયું ત્યારે તેને બેસવાની જગા મળી, અને એક સિપાઇએ માંહેના ઓરડામાં કાફુર એક દર્વેશ સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં જઇ જાહેર કીધું. કાફુરનું નાક પણ પૈસા સુંઘી સુંઘીને ઘણું તીવ્ર થયેલું હતું તેથી તેણે બિહારીલાલના પૈસાની ગંધ પારખી અને દર્વેશને થોડીવાર સબુર કરવાનું કહી તે બાહાર આવ્યો. બિહારીલાલને આગળથી ભણાવી મૂક્યો હતો તે પ્રમાણે કાફુરને જોતાંજ તેણે પાઘડી માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી, અને લાંબો થઇ પગેલાગીને રડી પડ્યો. પણ રૂદનના શબ્દથી પિંગળે એવું કાફુરનું અંતઃકરણ કોમળ નહતું. તેના હેયા ઉપર તો જુદી રીતેજ અસર થતી હતી, અને જ્યારે

ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને મલેક કાફુર પણ દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

હવે બિહારીલાલ મોતના સપાટામાંથી તથા એથી વધારે બીજી મોટી આફતોમાંથી બચી ગયો તેથી તેના હૈયામાં હર્ષ માગ નહિ. તે રસ્તામાં જેવો હવામાં ચાલતો હતો. પણ જ્યારે તે દિલ્હીના મોટા મેગાનમાં આવ્યો ત્યારે એક ભયંકર દેખાવ તેની નજરે પડયો. આ વખતે મોગલ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર હમેશાં હુમલો કરયાં કરતા હતા, તથા રાજ્યને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતા હતા. ઐબકખાં કરીને એક મોગલનો સરદાર હજાર બળવાન સ્વાર તથા એથી વધારે બીજા માણસો લઇને હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, અને મુલતાન શેહેર ઉજાડ કરીને સિવાલિક પહાડો આગળ છાવણી નાખીને પડયો. એ લોકો ઉપર પાદશાહી લશ્કરે હુમલો કીધો, અને ઘણાંએક માણસોને કાપી નાંખી તેઓને હરાવ્યાં; જેઓ જીવતાં રહ્યાં તેઓ જંગલમાં તરસ તથા ઊના પવનથી મરણ પામ્યાં, અને તેઓના લશ્કરનાં ત્રણ હજાર માણસો પકડાયાં તે સિવાય એક પણ આદમી જીવતો રહ્યો નહિ. ઐબકખાં અને એ ત્રણ ચાર હજાર કેદીઓને દિલ્હીમાં લઈ આવ્યા; અને તેઓ સઘળાને એકદમ મારી નાખવાને ત્યાં તૈયારી થઇ રહી હતી. પોતાના માણુસોની શી દશા થાય છે તે જોવાને ઐબકખાંને એક પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે બાંધીને બેસાડેલો હતો. સઘળા મોગલ લોકોનાં બઇરાં છોકરાં જે પકડાયાં હતાં તેઓને જુદે જુદે શેહેર મોકલીને બજારમાં હરાજ કરી ગુલામ દાખલ વેચી નાખ્યાં હતાં, અને તેઓના મરદોને ઘણી દુષ્ટ રીતે મારી નાખવાને પાદશાહનો હુકમ થયો હતો. તે ત્રણ હજાર માણસોની ત્રીશ ત્રીશની સો ટુકડી કીધી, અને તે ટુકડીઓને આઘે આઘે રાખી, પછી ત્યાં સો ગાડાં, તથા સો જોરાવર હાથીઓને લાવી તેઓને દારૂ પાઇને ઘણાજ મસ્ત કીધા હતા. પછી સો જલાદો આવીને તેઓએ એક એક ટુકડી તથા એકેક હાથી લેઇ લીધો, અને એકેક માણસને હાથીના પગતળે છુંદાવી નાખી બધાંને મારી નાખ્યા. એ પ્રમાણે થોડાએક વખતમાં ત્રણ હજાર ઇશ્વરના પેદા કીધેલા માણસોના પ્રાણ આ રાક્ષસી, દુષ્ટ ચંડાળ પાદશાહે લેવડાવ્યા. ત્રણ હજાર માણસને આવી ક્રૂર રીતે મારી નાખ્યા એ વિચાર કીધાથીજ શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ગાંડા મસ્ત થયેલા સો હાથીઓને આવી રમત મળી તેથી મગન થઇ તેઓ

વખતે વખતે ખંશડા પાડતા હતા તે અવાજે, જે બિચારા કેદીઓ તેના મોટા તથા ભારે પગના દબાણથી કચડાઈ જતા હતા તેઓનું કષ્ટ તથા તેઓની તે વખતની ચીસાચીસ, જેઓના મરવાનો વારો આવ્યો નહતો તેઓનાં ચિંતાથી તથા ભયથી લોહી ઊડી ગયેલાં મ્હોડાં, તેઓનો નિરાશ દેખાવ તથા બેભ્હાકળી આંખો, કેટલાએક નબળાં મનના મોગલોની આવા દુષ્ટ મોતના ધાકથી થયેલી દયામણી શિકલ, તથા પોતાનો દેશ, બઈરી, છોકરાં, સગાં વાહાલાં, એ સઘળાં યાદ આવ્યાથી તેઓની આંખોમાંથી વહેતી આંસુની ધાર, તથા પોતાના મન ઉપર અખતિયાર રાખી ન શકયાથી કેટલાકનું ડુસકાં ભરીને રડવું એ સઘળાંની કલ્પના માત્ર કરી પછી કોણ એવો વજ્ર હૈયાનો હશે કે તેને દયા આવ્યા વિના રહેશે ? અને કોના નિમાળા ઊભા નહિ થાય ? પણ આટલી બધી ક્રૂરતા એ નિર્દય પાદશાહને બસ લાગી નહિ. કેટલેક દૂર ઘણાએક કસાઇઓ બેઠેલા હતા તેઓ મરી ગયલા મોગલોની ખોપરીઓ કાપીને કાઢી લેતા હતા, અને તેઓને ગાડામાં ભરતા હતા. આ તમાશો જોઇને બિહારીલાલને ઘણો કમકમાટ ઉપજ્યો. તોપણ એ ખોપરીઓને શું કરે છે એ જાણવાની આતુરતાથી તે સઘળાં ગાડા ભરાયા પછી તેઓની પાછળ ગયો. એ સઘળાં ગાડાં દિલ્હીના બુદાઉન દરવાજા આગળ ખાલી કીધાં, અને ત્રણ હજાર ખોપરીઓને એક ઉપર એક ગોઠવીને તેઓનો એક ઊંચો સ્તંભ બનાવ્યો.

એ ભયંકર કામ પૂરૂં થયું એટલે એક લોકનું મોટું ટોળુ તે રસ્તે આવ્યું, તેમાં એ મોગલનો સરદાર ઐબકખાં ઘોડા ઉપર બેઠેલો હતો. તેના હાથ બાંધેલા હતા, તથા પગે ઘણી ભારે બેડીઓ જડેલી હતી. એ લોકોનાં ટોળામાં બિહારીલાલ પણ શામેલ થયો, અને તેઓ સઘળા નદીને કીનારે ગયા. ત્યાં પોહોંચ્યા પછી તમાશગીર લોકો જમુનાને કાંઠે હારબંધ ઉભા રહ્યા, અને ઐબકખાંને એક હોડીમાં બેસાડયો, અને તેમાં પાદશાહનાં માણસો બેઠાં. ઐબકખાંની ઉમર આસરે પાંત્રીશ વર્ષની હતી, અને તેનું શરીર પણ ઘણું જોરાવર હતું. પણ દબાણ તો તેની સઘળી ઉમેદ ભાંગી ગઇ હતી; તેનું લશ્કર હારી ગયું હતું; તેને માથે સંકટ ઘેરાતું પડયું હતું; તેનાં ઘણાંએક માણસો ભુખ તરસથી માર્યા ગયાં હતાં; તે દુશ્મનના હાથમાં પકડાયો હતો; તેને દિલ્હીમાં ઘણા અપમાન સાથે લાવ્યા હતા; તેણે તેની નજરે પોતાના ભાઇબાઇઓને, પોતાના જુના તથા નિમકહલાલ સિપાઈ-

ઓને આવાં દુષ્ટ મોતે મરતા જોયા હતા; પોતાને પણ મરવાની સજા થયેલી હતી; અને હમણાં મોત તેની પાસે આવી ઉભું રહેલું હતું એ સઘળા કારણોથી તે હેક નંખાઇ ગયેલો માલમ પડતો હતો. તે મરવાથી જરા પણ બીહીતો નહતો, પણ પોતાની તથા પોતાના લશ્કરની આ દશા થઈ તેથી, માવરાઉન્‌નહેર એટલે સ્વતંત્ર તાતાર દેશના પાદશાહ અમીર દાઉદખાંથી અમીર બેગ તથા ખ્વાજા તાશના મૃત્યુનું વેર લેવાયું નહિ એ વાતથી તેને ઘણુંજ દુઃખ થતું હતું. પણ હવે તે શું કરે? લાચાર. હોડી પવનના જોરથી જમુના નદીમાં આગળ ચાલી, અને જ્યારે તે વચ્ચોવચ આવી, ત્યારે તેને અટકાવીને ત્રણ ચાર માણસોએ ઐબકખાંને ઊંચકીને નદીનાં ઉછળતાં મોજાંમાં ફેંકી દીધો. તે બીચારાના હાથ બાંધેલા, પગે બેડી એટલે તેનાથી તરી તો ક્યાંથી સકાય? તે પછાડા પણ મારી સક્યો નહિ. પોતાના અંગબળ વડે તે એક વાર ઊંચો આવ્યો, અને આ દુનિયા ઉપર છેલ્લી નજર કરી સઘળાંને રામરામ કરી લીધા; પણ તુરત તે નીચે ગયો, અને તેના ઉપરનું પાણી થોડી વાર સુધી હાલ્યા પછી પાછું સ્થિર થઈ ગયું. એ પ્રમાણે આ કમનસીબ સરદાર મરણ પામ્યો. જમુના નદીનું પાણી તેની કબર થઇ. અને કાલિંદીનું કાળું નીર તેની લાશ ઉપર ફરી વળ્યું. તેણે મરતી વખત એક પણ ચીસ પાડી નહિ, પણ ચુપકીથી તેનો આત્મા તેના ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો. તમાશગીર લોકોના મન ઉપર આ ભયંકર મોત જોઇને કાંઇ પણ અસર થઇ નહિ. અગર જો તેઓ એવા રાક્ષસ નહતા કે તેઓ આ તમાશો જોઇને ખુશીની બૂમ પાડે તોપણ કસાઇને બકરૂં કપાતું જોવામાં જેટલી બેપરવાઈ હોયછે તેટલીજ બેપરવાઇ તેઓને હતી. પણ એમાં તેઓનો કાંઇ વાંક નહતો. જેને જે જોવાની ટેવ પડી જાયછે તે જોવાથી તેના મનપર કાંઈ પણ અસર થતી નથી. તે વખતમાં દિલ્હીમાં એવા તમાશા વારેવારે જોવામાં આવતા હતા તેથી તેઓની દયાની વૃત્તિ બેહેર મારી ગઇ હતી, અને ભયાનક દેખાવો જોવામાં માણસના મનને જે કમકમાટ તથા આચકો લાગેછે તે મોહાવરાથી બિલકુલ જતો રહ્યો હતો. સરકારનાં માણસો પોતપોતાને કામે લાગ્યાં, તથા લોકો અને તેમાં બિહારીલાલ પણ ઘેર ગયા.

આવી રીતે સખ્તી કીધાથી રાજ્યમાં ફાયદો થતો હશે એમ કોઈના મનમાં આવે તો તેની મોટી ભૂલ છે. દુનિયામાં જોર જુલ-

તેણે કોઈ પણ 'પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; અને આવા અજ્ઞાન લોકોમાં શૂરાતન દેખાડવાથીજ તથા બાહાદુરીનાં કામો કીધાથીજ પ્રસિદ્ધ થવાય, નામ મેળવાય," તથા પ્રતિષ્ટા સંપાદન થાય. અત્યાર સૂધી તેણે કાંઈ બાહાદુરીનાં કામ કીધાં નહતાં, તેણે આ મોટો મરતબો ફક્ત નરમાશથી તથા કાવતરાં કરી મેળવ્યો હતો. તેનું કુળ આવું નીચું હતું, તેની અવસ્થા કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગુલામગીરીની હતી, તે પોતાનું રૂપ સુધારવાને હમેશાં ઉપાયો કરયાં કરતો હતો, તેણે જનાનખાનામાં તેની જીંદગીનો કેટલોએક ભાગ કાઢયો હતો, તથા તે ખોજો હતો તે ઉપરથી તેના શૂરાતન વિષે લોકોના મનમાં મોટો શક હતો, અને જ્યાંસૂધી તે શક કાયમ રહે ત્યાંસુધી તેની ધારેલી મતલબ પાર પાડવામાં મોટી હરકત પડે એમ સમજીને તેણે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ લોકોને દેખાડવાને, પોતાની સ્વભાવિક હિમ્મત તથા બાહાદુરી પ્રકટ કરવાને, તથા પોતાના નામ ઉપરનો આ કલંક ધોઈ નાખવાનો ઠરાવ કીધો હતો. ઈતિહાસ ઉપરથી માલમ પડેછે કે ખોજાઓ પુરૂષના લક્ષણ રહિત હોયછે તોપણ તેઓમાં હમેશાં નામર્દાઈ હોયછે, અથવા તેઓ નાહિમ્મત હોયછે એમ કાંઈ હોતું નથી. નારસીસ અને બીજા કેટલાએક જનાનખાનાના રખેવાળોએ મોટાં શૂરાં કામો કીધેલાં છે, તેઓમાં બાહાદુરીની કાંઇ કસર નહતી; તેજ પ્રમાણે કાફુરને હતું. માટે તેનામાં જે જવાહિર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઇ પણ લડાઇ ઉપર ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાફુર પાદશાહી મેહેલમાં ગયો, અને પાદશાહ કયાં છે એ વાતની તજવીજ કીધી. તે વખતે અલાઉદ્દીન જનાનખાનામાં બેઠેલો હતો, પણ કાફુરને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચિત કરવાને કાંઇ હરકત નહતી તેથી તે પણ જનાનખાનામાં ગયો. તે જઇને જુએછે તો અલાઉદ્દીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો. તેની આગળ મેજ ઉપર નાના પ્રકારના દારૂના સીસા પડેલા હતા, તથા પ્યાલાંઓ વારાફરતી ભરાતાં હતાં. તેની પાસે તેની કોળારાણી બેઠેલી હતી, અને તેઓ બંન્ને અતિ આનંદમાં વાતચિત કરતાં હતાં, તથા રાતા ચળકતા પ્રવાહીઓનો ઘણી છૂટથી ઉપયોગ કરતાં હતાં. કોળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણાં કાંઇ બદલાઇ નહતી, ઉલટી રજપૂતાણીનો પેહેરવેશ બદલી તેણે હમણાં પઠાણની બઇરીનો પોશાક પેહેરયો હતો, તથા ઘણાં ઉમદા

અને કિમતી જવાહિરો પેહેરેલાં હતાં તેથી તે વધારે ખુબસુરત દેખાતી હતી, તથા તેનું હુરીના જેવું રૂપ વધારે પ્રકાશી નીકળતું હતું. ગુજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુઃખ ઉપજ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુઃખનું ઓસડ જે દહાડા તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો, અને ટેવ જે માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપેછે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઈએ એમ ધારવું ન જોઈએ કે તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું, તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને જ્યારે દુઃખ પડેછે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાયછે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદત સુધી ઘણામાં ઘણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વારપછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાયછે. જો પરમ દયાળુ ઇશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જો માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડતું નહોત, તો તે ખરેખરો દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેનું આખું આવરદા દિલગીરીમાંજ જાત, અને તેથી દુનિયાનો ઘણી મુદત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગરજો કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમૂળ ઘાલીને વસે છે, તથા તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી ન હતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય, કાફુરે કેટલીએક વાત કર્યા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો. અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના સામર્થ્ય ઉપર ભરોસો રાખીને આજ ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી એ આપણું મોહોટું અપમાન થાય છે, માટે તેને ભારે સજા થવી જોઈએ, તેના ઉપર એક મોટું લશ્કર મોકલવું જોઈએ, અને જો આપની રજા હોય તો હું તે લશ્કર લઈને જલદીથી તેને ઠેકાણે લાવી તેની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી વસુલ કરી લાવું એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંની અગણિત લક્ષ્મી ઘસડી લાવી આપની સેવામાં રજુ કરૂં. એ કામ કરવાથી બે ફળ થશે. એક તો આપણી દોલતમાં તથા સત્તામાં વધારો થશે, આપણી બાહાદુરી પ્રકટ થશે, અને આપણા નામનો ત્રાસ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે. લોકો જોશે કે આપણે હજુ લડાઈથી થાકી ગયા નથી; આપણી પાસે લશ્કર, દ્રવ્ય, તથા લડવાનાં બીજાં સાધનોની હજી કાંઈ ખોટ નથી; તથા આપણે હજી આપણી મેળવેલી સત્તા વધારવાને તથા કાયમ રાખવાને અને

બલવાખોરોને ભારે સજાએ પોહોંચાડવાને સમર્થ છઇએ. બીજું ફળ મારી જાતને થશે. ઇહાંના અમીર લોકો મને ધિક્કારે છે, હું ખોજો છું તેથી તેઓ એમ સમજે છે કે હું સ્ત્રીઓનાં કામ કરવાનેજ માત્ર લાયક છું, અને મારામાં કાંઈ શૂરાતન નથી. તેઓને મારે ખાતરી કરી આપવી છે કે અગર જો પરમેશ્વરે મને નીચ કુળમાં જન્મ આપ્યો છે, મારી પાસે ગુલામગીરી કરાવી છે, મારામાંથી પુરૂષાર્થ લેવડાવી લીધું છે, મને અબળાઓનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે, તોપણ તે પરવરદિગારે જોઇએ તેટલી હિમ્મત તથા બાહાદુરી મને બક્ષેલી છે; અને જેમ હું દરબારનું કામ હોશિયારીથી કરી સકુંછું તેમ લડાઈ ઉપર લશ્કર પણ લઈ જઈ સકુંછું; માટે જહાંપન્હાં, આપના ગુલામની અરંજ કબુલ રાખી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરવું જોઇએ અને તેની સરદારી મને આપીને મને દેવગઢ ઉપર મોકલવો જોઇએ.

કાફુરનું આ બોલવું સાંભળીને પાદશાહને ઘણી ખુશી થઈ, અને તેના માનીતા કાફુરની કોઈ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજુર કરતો નહતો તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે ના પસંદ કરે? વળી દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાથી કાફુરે બતાવ્યા તે પ્રમાણેના ઘણા લાભ ન થાય તોપણ એકલી નકામી, વગર જરૂરની લડાઈ હોરવાને પણ તેને ઘણો શોખ હતો; લડાઈનું નામ સાંભળીને તે જાગૃત થઇ જતો; તેની નસોમાં લોહી વધારે જુસ્સાથી વેહેતું; તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઇ જતો તેને લડાઇમાં જાતે જવાની મરજી થઇ, પણ કાફુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કબુલ કીધું.

કૈળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી, અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડયાં, ત્યારે તેનું આગલું સઘળું દુઃખ યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેનો આગલો ધણી કરણ બાગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઈ તે પણ તે જાણતી હતી; અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેના બાપની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. પાદશાહની પાસે રેહેવામાં પોતાને ઘણી તરેહનું સુખ હતું તોપણ તેને વખતે ઘણું એકાંતપણું લાગતું, અને ઘણી વાર તે ઉદાસ રેહેતી. બઇરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે તે પ્રમાણે કૈળાદેવીને પોતાની મોટી થયેલી તેર વર્ષની છોકરીને બોલા-

વવાનું ઘણું મન હતું. માની છોકરા ઉપર ઘણી પ્રિતી હોય છે તેની સાથે તેઓ એવું સમજે છે કે છોકરાં ઉપર માના જેટલું બાપનું હેત હોતું નથી. અને તેઓના ઉપર બાપના કરતાં માનો વધારે હક હોય છે. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે પ્યાર હતો, તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઈ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભર્તાર કરણને જે દુઃખ થશે, તથા તેને દીકરીના જવાથી, નિરાધાર થઇ જવાથી અને ઘણી મુદતની બાપ અને છોકરીની વચ્ચે મજબુત બંધાયલી પ્રીતિ તુટવાથી જે સંતાપ થશે તે અધળું આ વખતે તે ભુલી ગઇ. તેણે અલ્લાઉદીનને વિનંતી કીધી કે જ્યારે કાફુર દેવગઢ સુધી જાય છે ત્યારે બાગલાણમાં મારી તેર વર્ષની દેવળદેવી નામની છોકરી છે તેને લઇ આવવાનો કાફુરને હુકમ આપવો જોઇએ. અલ્લાઉદીનને આ અરજ ઘણી માકુલ જણાઈ નહિ તોપણ પોતાની વાહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાફુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાફુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેને ન લાવું તો મારૂં માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

બીજે દહાડે એક મોટું દરબાર ભરી ત્યાં પાદશાહે પોતાને હાથે કાફુરને મોટો શિરપાવ તથા ખિલઅત આપ્યાં, અને હવે પછી તેને નાયબ મલેક કાફુર કેહેવો, તથા સઘળા અમીર ઉમરાઓએ તેને પોતાના જેટલું જ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. પછી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું, અને થોડા દહાડામાં દિલ્હીમાં પાદશાહની હજૂર એક લાખ સ્વાર આવી ઉભા રહ્યા. એ લશ્કરની સરદારી નાયબ મલેક કાફુરને સોંપી, અને તેના હાથ નીચે ખ્વાજા હાજી નામના એક ઘણા સદ્ગુણી માણસને નિમ્યો. તે લશ્કર દિલ્હીથી ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૫ માં દક્ષણ દેશ જીતવાને નિકળ્યું. આ મોટી સૈન્યાની સાથે ઘણા એક મોટા નામાંકિત અમીરો હતા તથા તેને મદદ આપવાને માળવાના સુબા એનુલમુલ્ક મુલતાનીને હુકમ થયો હતો, તથા ગુજરાતના સુબા અલપખાંને પણ લશ્કર લઈ મલેક કાફુર જોડે એકઠા થવાનું લખ્યું હતું. કાફુરે પાદશાહની રજા લીધી, અને તેના જવાથી તથા લડાઈના સમાચારમાં તે કદાચ માર્યો જાએ એ વિચારથી પાદશાહે ઘણી દિલગીરી બતાવી. આ વખતે ફરી દેવળદેવીને લાવવાનું તેણે યાદ દેવડાવ્યું, અને જો તેને નહિ લાવે તો મારા ક્રોધને લીધે મારાથી જે થઈ જશે તેનો હું જવાબદાર નથી એમ કહી સંભળાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ સું.

જુવાન પુરૂષ અથવા સ્ત્રી જે પેહેલીજ વાર પ્રીતિ બાંધે છે તેમાં અટકાવ થવાથી તેને જે દુઃખ ઉપજે છે તે સૌથી આકરૂં છે. એમ થવાથી તેનું હૈયું જેવું ફાટી જાય છે; તેના શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઇ જાય છે; અને દુનિયા સ્મશાન જેવી ઉદાસ લાગે છે. તેને કાંઇ કામ ધંધો સુઝતો નથી; અને જો તે જગાનો ફેરફાર કરી અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે તે બાબતના સઘળા વિચારો ખસેડી નાખે નહિ તો તેની ખરાબી થઇ જાય છે. જ્યાં પ્રીતિમાં થોડી મુદત સુધી પોહોંચે એવોજ અટકાવ થયો હોય જ્યાં નિરાશાના અંધકારમાં આશાનું કાંઈ પણ ઝાંખું કિરણ આવતું હોય ત્યાં તો ધીરજ રાખી સકાય છે, તથા વખતે તેથી વધારે કાંઇ અસાધારણ પ્રયત્ન પણ થઈ સકે છે; પણ જ્યાં આશાનું ઢાંકણું દેવાયું ત્યાં સુખનું ઢાંકણું દેવાયું એમ સમજવું. ઘણાંએક માણસો જ્યારે એવી અવસ્થામાં આવી પડે છે ત્યારે તેઓ દેશાટન કરે છે, અને ત્યાંના નવા નવા પદાર્થો જોવાથી, નવાં નવાં કામોમાં પડવાથી, તથા વખતે કોઇ નવી સુંદરીના સમાગમમાં થતા સુખથી આગલું દુઃખ નિવારણ કરી સકે છે. પણ સ્ત્રીઓને એ પ્રમાણે થવું કઠણ પડે છે. તેઓનું અંતઃકરણ વધારે નરમ હોય છે, તથા તેઓનાં હૈયાં ઉપર મીણની પેઠે પ્યારની છાપ વધારે મજબુત બેસી જાય છે તે જલદીથી ભુસાઇ જતી નથી; તેઓને બીજા દેશોમાં અથવા બીજાં શેહેરોમાં ફરવા જવાનું ઘણી વખતે બની આવતું નથી; તથા નવી વાર્ત ગ્રહણ કરી જુની વાત વિસારી નાખવાનો કવચિતજ પ્રસંગ આવે છે; તેઓ મુઝાયાં કરે છે, તેઓ બળ્યાં કરે છે, તેઓ જો નાજુક પ્રકૃતિનાં હોય છે ત્યારે તો તેમનાં શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે અને ક્ષય રોગથી તેઓનો અંત આવે છે. એ પ્રમાણે કાંઇ હમેશાંજ બનતું નથી, તોપણ પ્રીતિમાં આશાભંગ થવાથી પુરૂષો કરતાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે.

કરણે શંકળદેવનું માગું પાછું વાળ્યું ત્યારથી દેવળદેવીના સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. આશાને લીધે જે ઉમંગ તેને થયેલો તે જતો રહ્યો. તેના મ્હોં ઉપર ઉદાસીનું વાદળું ફરી વળ્યું, તેનું શરીર ગળવા લાગ્યું; તથા ધીમો નાશકારક તાવ તેના શરીરમાં દાખલ થયો. તેનું ખુશકારક હસવું બંધ પડી ગયું; તેના રાગમાંથી સઘળી મીઠાશ ઉડી ગઈ; તેની વાણીની મધુરતા જતી રહી; અને જે ખુલ્લા દીલથી તથા ઉલ્લાસથી તે ચાલતી

કાંઈ મુશ્કેલી પડી નંહિ, અને તે વાત તેણે એવી ચતુરાઈથી ચલાવી કે કરણ તેના દુ:ખથી ઘણો ચીઢિયો થઇ ગયો હતો તોપણ તેણે તેની વાત અથથી ઇતિ સુધી ધીરજથી સાંભળી લીધી. તે બોલ્યો "હું સઘળી જહાંનનો પાદશાહ અલાઉદ્દીન, જેનું તખ્ત દિલ્હી શેહેરમાં છે તેના દરબારનો અમીર છું. દેવગઢનો રામદેવ રાજા ત્રણ વર્ષે થયાં ખંડણી આપતો નથી, તથા દક્ષિણનાં બીજા રાજાઓ પાદશાહને નામ-નાજ માત્ર તાબે હોય એમ વર્તે છે તેઓના ઉપર સત્તા કાયમ બેસા-ડવાને પાદશાહે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું છે. તેની મતલબ આખો દક્ષિણ દેશ જીતવાની છે. અમારૂં લશ્કર કેવું બળવાન હોય છે તથા તે કેવાં કેવાં કામો કરી સકે છે તે તો હવે તમારી આગળ કેહેવાની જરૂર નથી. તેનાં પરાક્રમનો વિસ્તાર કરવાને હું ચાહતો નથી, કેમકે તેમ કીધાથી તમારૂં દુ:ખ તાજું થઇ આવે. એ લશ્કરની સંખ્યા અ-ગણિત છે. તેમાં માત્ર એક લાખ સ્વાર છે; તેનો સરદાર નાયબ મલેક કાફુર છે; તે ઘણો આગ્રહી, શૂરો, તથા લડા-ઇના કામમાં પ્રવીણ છે. તેની સાથે બીજા ઘણા બુજર્ગ, દાના તથા લડાઇના કામમાં ઘણા માહિતગાર એવા અમીર લોકો મસલત-ગાર છે. તેઓની છાવણી હાલમાં ખાનદેશમાં સુલતાનપુરમાં છે. ત્યાંથી કાંઇ સંદેશો કેહેવાને મલેક નાયબ કાફુરે પાદશાહ અલાઉદ્દીનના હુક-મથી મને મોકલ્યો છે. તે સંદેશો શો છે તે હું તમને જણાવું છું. તમને ખબર તો હશે કે તમારી કૌળાદેવી હાલમાં પાદશાહના જના-નખાનામાં મુખ્ય દરજ્જો ભોગવે છે. તે પટરાણી થઇ પડી છે; તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર ઘણી છે; અને પાદશાહ તેને કાંઇ વાતની ના કહી સકતો નથી. એ કૌળારાણીને બે દીકરીઓ હતી તેમાંથી એક મરી ગઇ છે, અને બીજી તેર વર્ષની જેનું નામ દેવળદેવી છે તે તમારી સાથે રેહે છે. તેની માને તેના વિના જરાપણ ગમતું નથી. તે બેનો ઘણાં વર્ષ થયાં વિયોગ થયો છે, તેથી તેને મળવાને સુલતાનાં ઘણાં આતુર છે. અલબત તેનો તમારા કરતાં છોકરી ઉપર વધારે હક છે, તેને પોતાની છોકરી ઉપર એટલો તો હજી પ્યાર છે કે તેના વિના તેની તબિયતમાં બિગાડ થશે; વળી, તે છોકરી ઇહાં છે તે કરતાં પાદ-શાહની પાસે મોટા દરબારમાં સુલતાનાં સાહેબની સાથે રહેશે તો વધારે સુખી થશે. બેગમ સાહેબે પાદશાહને દેવળદેવીને તેડા-વવાની ઘણીજ ખાહેશ દેખાડી છે. પાદશાહે તેની અરજ મંજુર કીધી છે અને તે પ્રમાણે મલેક કાફુરને એવો હુકમ કીધો છે કે જો તે

દેવળદેવીને જીવતી દિલ્હી નહિ લાવે તો તેનું માથું કાપી નાખવામાં આવશે. એ પ્રમાણે પાદશાહે સખ્ત હુકમ કીધો છે. માટે તમારો તે છોકરી આપ્યા વિના છુટકો નથી; માટે જો તમે તમારી દીકરીનું સુખ ચહાતા હો તો આનાકાની કીધા વગર મને આપી દો. હમણા તેની ઉમર એટલી છે કે તેને માની સંભાળની ઘણીજ જરૂર છે. તેને પણ હમણા માની ખોટ લાગતી હશે તે ત્યાં જવાથી પૂરી પડશે, હમણા તે અંધારામાં એક ખુણામાં સંતાઈ રહી છે તેને અજવાળામાં લાવી તેનું સુંદર ચિત્તાકર્ષક રૂપ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરવુંજ જોઇએ. હમણા તે અમુલ્ય પાણીદાર રત્ન અગાધ અંધારા મહાસાગરના ઊંડા કોતરમાં પડી રહ્યું છે તેને કોઈ ચોકસીને આપી કોઈ વીંટીમાં જડવુંજ જોઇએ. હમણા તે એક ખુબસુરત ખુશબોદાર ફુલ જંગલમાં ઉગેલું છે. અને તેની સુગંધ નકામી વેરાઇ જાય છે તેને બદલે કોઈ માળીને ત્યાં લાવી કોઇ ગોટાની વચ્ચોવચ મુકવુંજ જોઇએ. તમે તેને ઇહાં રાખીને શું કરશો? તેની આ વયે નિરંતર તમનેજ જોયાં કર્યાથી તેને સંતોષ ક્યમ થાય? તમારા જેટલી વૃદ્ધ ઉમરનો માણસ તે તેનો યોગ્ય સોબતી શી રીતે થઇ સકે? જ્યાં સુધી દેવળદેવી તમારા પાસે છે ત્યાં સુધી તે ટોળામાંથી જુદી પડેલી હરણી જેવી છે; પાણીમાંથી બાહાર કાડેલી માછલીના જેવી છે, જો તમે તેને પાણીમાં પાછી નહિ મુકી દો તો તે ટળવળીને મરી જશે. તમે એક પતંગને [illegible] પાસેથી આઘું કીધું છે તે જ્યાં સુધી ત્યાં રેહેશે ત્યાં સુધી તેને સુખ શાતા કેમ વળશે? તમે વાડીમાંથી એક ફુલનો રોપો મારવાડના રેતીના રણમાં રોપ્યો છે તે ત્યાં પાણી વિના કેમ ઉછરશે? વાડીના ફુલોમાં રમનારી પોપટીને તમે ત્યાંથી ખસેડીને ઘરમાં મુકી છે ત્યાં તેને ખુલ્લા તડકામાં ઉડવાને બદલે ભોંય ઉપર ચાલવાનું મળે તેથી તે કેમ રાજી થશે? માટે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરો. જો તમે એમ કરશો તો તમને પણ ઘણો ફાયદો થશે; તમને કદાપિ એ શરતથી તમારૂં રાજ્ય પાછું મળશે; તમને ખંડણી તો બીજા રાજાઓની પેઠે આપવી પડશે તોપણ તમે રાજા કેહેવાશો; તમારૂં સઘળું ગયેલું સુખ પાછું મળશે; પાદશાહ તમારા ઉપર ઘણી મેહેરબાની રાખશે; અને આવી દુર્બળ કંગાળ અવસ્થામાં રેહેવાને બદલે તમે સઘળી વાતે પેહેલાંના જેવા સુખી થશો. આવો વખત ફરીથી આવવાનો નથી; એક તેર વર્ષની બાળકીના બદલામાં લાખો રૂપિયા તમને મળે છે; થોડુંએક નુકસાન વેઠ્યા

થી બેશુમાર લાભ થાય છે; માટે એ વાત ઉપર પાકો વિચાર કરીને જવાબ દેજો. ઉતાવળ કરવાનું કાંઇ કામ નથી. લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જશો મા. તમે રાજવંશી છો. તમે કેટલાંએક વર્ષ સુધી એક મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે. માટે તમને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું તમારી તરફથી નકારની તો આશા રાખતોજ નથી; પણ જો કદાચ તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે તથા પડતા દહાડામાં માણસની અક્કલ ઊંધી થઈ જાય છે તેને લીધે જો તમે ના કહેશો તો થોડે અંતરે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર છે તે ઇહાં આવી બળાત્કારે તે છોકરીને પકડી જશે.' પછી તમારૂં કાંઇ ચાલવાનું નથી, અને તમારી શોભા પણ રેહેશે નહિ."

આટલી વાત સાંભળતાં સાંભળતાંજ કરણને વારે વારે ક્રોધનો આવેશ તો આવતો હતો, પણ તેણે અત્યાર સુધી તેના મન ઉપર અંકુશ રાખ્યો હતો. હવે જ્યારે તેનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેનું મન તેને વશ રહ્યું નહિ. તેણે ગુસ્સાથી જવાબ દીધો "અગર જો આસમાન તુટી પડે, અગર ધરતી રસાતળ જાય, અગર પાદશાહ પોતે અથવા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર મારી પાસેથી એ છોકરી માગવા આવે તોપણ હું તેને ખુશીથી તો કદી આપું નહિ. હું હમણા એવી અવસ્થામાં છું કે મને કોઈ માણસનો ડર રહ્યો નથી. મેં મારૂં સઘળું સર્વસ્વ ખોયું છે. હવે મારી પાસે જવાનું બાકી રહ્યું નથી. મારા ઉપર સઘળી જાતની આફત આવી પડી ચુકી છે. હવે વધારે અથવા એથી મોટી આફત બીજી છેજ નહિ. તેથી હું તમારા પાદશાહથી, તમારા મલેક કાફુરથી તથા તેના અગણિત લશ્કરથી જરા પણ બીહીતો નથી. હજી રજપૂતો એટલા અધમ થઇ ગયા નથી; હજુ તેઓમાં આબરૂનો છેક નાશ થઈ ગયો નથી; હજી તેઓમાંથી જાતનો તથા કુળનો અહંકાર એટલો ગયો નથી કે તેઓ પોતાનું રક્ષણ, પોતાનો લાભ, પોતાનું સુખ, પોતાની દીકરી પારકાને આપીને માગે. ના, ના, એવો દહાડો હજી આવ્યો નથી, અને આવતાં ઘણી વાર છે. છોકરીને મ્લેચ્છ પાદશાહને આપું? તેને દુષ્ટ ચંડાળ લોકોને સોંપું? તેને તેના બાપના કટ્ટા શત્રુને, તેના બાપનું વગર કારણે રાજ્ય હરણ કરનારને, તેને આવી દુર્દશામાં લાવનારને ત્યાં મોકલું? એમ કદી થનાર નથી. જ્યાં લગી આ ઘટમાં પ્રાણ છે, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં રૂધીર વહે છે, જ્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સલામત છે, ત્યાં-

રાખી રહેલો તે સુખ તું મારી પાસેથી લઈ લેવા માગે છે? અરે ભુંડી તારી છોકરી આવવાથી તારા સુખમાં ઘણોજ થોડો વધારો થવાનો છે. અને હું તો તેના વિના ટળવળીને રઝળી રખડીને મરણ પામીશ. તે સઘળું પાપ તારે માથે. અરે દુષ્ટ, તું દુખિયાને વધારે દુખિયો કરવા ચાહે છે, તે તને કોઇ દહાડો સુખ થવાનું નથી. તું પણ મારી પેઠે દુ:ખીજ થશે. હમણા તો તારા સુખનો મધ્યાન્હનો સૂર્ય છે, પણ કોઇ વખત પણ સાંજ પડશે, કોઇ વખત પણ તે અસ્ત થશે, અને પછી ઘોર અંધારૂં થઇ જશે. પણ હું મિથ્યા શોક શા માટે કરૂં છું? અને આ સંદેશો લાવનારને શા માટે ખોટી કરૂં છું? તમે અમીર સાહેબ, જઇને તમારા સરદારને કહો કે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને કદી આપનાર નથી. તમારાથી જે થાય તે સુખેથી કરી લેવું."

પેલા અમીરે જોયું કે તેની સાથે વધારે વાત કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, અને તે એવો ગુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો છે, તથા એવો હઠીલા સ્વભાવનો દેખાય છે કે નરમ ઉપાયથી માનવાનો નથી તે વધારે બોલ્યા સિવાય ઉઠી ગયો, અને તેણે જતી વખતે કરણને એટલુંજ કહ્યું, "હજી વખત છે, કબુલ કરવું હોય તો હજી કરો. હું જઇને આ પ્રમાણે સઘળી હકીકત નાયબ મલેક કાફુરને જાહેર કરીશ. તે બધું લશ્કર લઇને તમારા ઉપર ચઢી આવશે, અને બળાત્કારે દેવળદેવીને લઈ જશે, અને હમણાં તેને રાજી ખુશીથી આપવાથી જે લાભ થશે તે તે વખતે થવાનો નથી. માટે પછી પસ્તાશો તેથી વિચાર કરો." કરણ રાજાએ કાંઈજ જવાબ દીધો નહિ તે ઉપરથી જણાયું કે હજી તે કબુલ કરતો નથી, તથા પોતાની હઠીલાઈ મુક્તો નથી તેથી તે અમીર ચાલ્યો ગયો અને કરણનો જવાબ સુલતાનપુર જઈ મલેક કાફુરને કહ્યો.

આ જવાબ સાંભળીને કાફુર ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બે ત્રણ દહાડો પછી બીજો માણસ પાછો કરણની પાસે મોકલ્યો; તેપણ તેજ જવાબ લઇને આવ્યો. પાદશાહનો હુકમ થયેલો એટલે દેવળદેવી લાવવી તો જોઈએ. અલાઉદીને તેને બે ત્રણ વાર ટોકી ટોકીને કહ્યું હતું. તેણે તેને લાવવાનું વચન આપ્યું હતું, તથા જો તે હાથમાં નહિ આવે તો કૌળારાણી કોપાયમાન થશે, અને તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર એટલી તો છે કે તેના કેહેવાથી તે પણ ક્રોધાયમાન થશે, અને તે જ્યારે રોશે ભરાયો

ત્યારે આપણું માથું સલામત નહિ એવી કાફુરને પક્કી ખાતરી હતી. પણ એ કામ કાફુરને એટલું હલકું લાગ્યું કે પોતે બાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરૂરનું લાગ્યું નહિ. દક્ષણ દેશ જીતી ત્યાંથી અગણિત દોલત લુંટી લાવવી, તેમાંથી કેટલોએક ભાગ સિપાઇઓને, સરદારોને, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને વેંહેંચી આપવો અને બાકી રહેલો ઘણો ભાગ કોઈ દહાડો તખ્ત મેળવવાને કામ આવે માટે પોતાને સારૂ રાખવો એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. તે ઉપરજ તેની નજર હતી. ત્યારે આવા હલકા કામમાં ગુંથાવાથી શું ફળ? તે કામ બીજાઓ પણ કરી સકે માટે તેણે જાતે શા માટે તસ્દી લેવી જોઇએ? એવો વિચાર કરી તેણે ગૂજરાતના સુબા અલપખાંને લખી મોકલ્યું કે "તમારે એક મોટું લશ્કર લઇ અમારી છાવણીમાં જેમ બને તેમ જલદીથી આવી મળવું. વળી તમારે બાગલાણને રસ્તે આવવું, અને ત્યાં કરણ રેહે છે તેની પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરૂર પડે તો લડાઈ કરીને પણ તેની છોકરી દેવળદેવીને જીવતી પકડી ઘણી આબરૂની સાથે અમારી પાસે લાવવી. જો એ છોકરી તમારે હાથ આવશે નહિ, જો તે તમારા હાથમાંથી છટકી જશે, અથવા તમે તેને જવા દેશો તો પાદશાહની તમારા ઉપર ઘણીજ ઇતરાજી થશે, અને તમારે પછી તમારો જીવ ખોવાનીજ તૈયારી રાખવી." એ પ્રમાણે અલપખાં ઉપર પાટણ ખત મોકલીને મલેક કાફુરે મુલતાનપુરથી પોતાની છાવણી ઉઠાવી.

આણીગમ કરણ રાજા પણ ઊંડા વિચારમાં પડયો. હવે શું કરવું તે તેને સુઝયું નહિ. છોકરી આપવાની ના કહી તેથી મ્લેચ્છ લશ્કરનો સરદાર ગુસ્સે થશે એમાં કાંઈ શક ન હતો. સાંભળ્યા પ્રમાણે અલાઉદીન ઘણો ક્રૂર સ્વભાવનો હતો. તે કદી પોતાનો હુકમ ફેરવતો નહિ. તેના કહેવા પ્રમાણે જો કામ ન થાય તો તે એટલો કોપાયમાન થતો કે જે શખ્સથી તે ગફલત થઈ હોય તે પછી અમીર હોય કે ફકીર હોય તોપણ તેને પોતાના જાન ઉપરથી ફારગતી અપાવતો માટે તેનો હુકમ અમલમાં લાવ્યા વગર કોઈથી પણ ચાલતું નહિ. થોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તુટી પડશે ત્યારે શું કરવું? લડાઇ તો શી રીતે કરાશે? માણસો નથી, પૈસા નથી, તથા બીજી સામગ્રી પણ નથી. અરે પરમેશ્વર! તું મારા રંક ઉપર દયા લાવીને જો. શું મારે અંતે દેવળ-

દેવીને આપી દેવી પડશે ? અરે ! એ વિચારથીજ મારી કાય થરથર ધ્રુજે છે, તથા મારા મનમાં ઉકળાટ થઈ આવે છે. પણ હવે આળસુ બેસી રેહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગૃત થવું જોઇએ. હવે પ્રારબ્ધ ઉપર બેસી રહેવામાં મુર્ખાઈ છે. જો હું મેહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે; જો હું આળસુની પેઠે નસીબ ઉપર બેસી નહિ રેહેતાં કાંઈ પ્રયત્ન કરીશ તો દેવતાઓ એક કુમળી અબળાની વાહારે ધાશે. જો હું યથા સામર્થ્યે કાંઇ ઉપાય કરીશ તો કોઈ પણ આ બિચારી નિર્દોષ પશુને વાઘના પંઝામાંથી છોડવશે માટે આળસ તું જા; નસીબ તું દૂર બેસ; અને મારી વાહાલી ઢાલ તલવાર તથા ધનુષ્ય બાણ તમે મારી પાસે આવો. તમારૂં કામ હવે પડયું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો, અને મારી પરમ પ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગૂજરાતમાં ઘણાએક શૂરા સામંતો અંગીઠીમાંના અંગારા પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બાહાદુર રજપૂતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે. હજી ગૂજરાતમાં કેટલાએક લોકોનાં મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. હવે વખત આવ્યો છે. શું તેઓ એવા નિમકહરામ થઈ ગયા હશે કે આ વખતે તેઓના જુના દુઃખમાં પડેલા રાજાની મદદે નહિ આવશે ? શું તેઓનાં મનમાંથી શરમ તથા આબરૂ એટલી જતી રહી હશે કે પોતાના દેશીનો બચાવ નહિ કરે ? શું તેઓને પોતાના દેશ ઉપરથી એટલી બધી પ્રીતિ ઉઠી ગઈ હશે કે તેઓ નામરદ હીચકારાની પેઠે પારકા દુષ્ટ મ્લેચ્છ લોકોનો જુલમ મુગા મુગા ખમ્યાં કરશે ? શું આવી વખતે તે ચંડાળ લોકો ઉપર વેર લેવાને મારી સાથે શામેલ થશે નહિ ? હું ધારૂં છું કે હજી એવો વખત આવ્યો નથી; હજી છેક લોકોમાંથી પાણી ગયું નથી, માટે મારા ઉપર જે આફત આવી પડી છે તેની તેઓને ખબર કરવી, તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપૂતોને વિનંતી કરવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કરણ રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યા, અને ગૂજરાતમાં સઘળે ઠેકાણે જાસુસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપૂતો બાગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામંતો પોતાના વગનાં માણસોને, સાથે લઈને આવ્યા, અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપૂતોને ! શાબાશ છે બીજા લડવા આવેલા લોકોને ! આ લડાઇમાં

જીતવાની ઘણીજ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ઘણોજ હતો; મોત તેઓના મ્હોં સામું તાક્યાં કરતું હતું; એવું છતાં આ બાહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મુકીને મોતને મળવા સારૂ પોતાનાં ઘરબાર, બઇરી છોકરાં વગેરેને મુકીને પોતાના જુના રાજાને મદદ કરવા આવ્યા ! કરણ હમણા કાંઈ રાજા નહતો, તેની તરફથી તેઓને કોઇ રીતનો ભય કિંવા લાભ નહતો, તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો નહતો, તેની તરફથી તેઓને કાંઈપણ પ્રકારની આશા ન હતી તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકશાન પોંહોંચાડવાની શક્તિ નહતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા ? ફક્ત રાજા ઉપર પ્રીતિ, ફક્ત પોતાના દેશનું અભિમાન, અને ફક્ત પોતાના દેશીને સહાય થવાની ઉત્તમ વૃત્તિ. અરે ! એ સઘળુ હમણા દેશમાંથી જતું રહ્યું છે ! અને તે જવાથીજ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

પાંચ હજાર લશ્કર આટલી ટુંકી મુદતમાં એકઠું થશે એવું કરણના સ્વપ્નમાં પણ નહતું; પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લડવાની હોંસથી ભરપૂર તથા તેના ઉપર આવી પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ, તેનામાં લડાઈનો જુસ્સો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાત દહાડો લડાઇની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. કિલ્લામાં જે કાંઈ ભાંગેલું તુટેલું હતું તે તુરત સમરાવી દીધું. જંગલમાંથી ભાથાના ભારે ભારા મંગાવ્યા, તીરોની અણી કરવાને સઘળા લુહારોની દુકાનમાં ભઠ્ઠી તથા હથોડા ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યા, ખાનદેશથી વણરાજાઓને બોલાવી બાગલાણના રેહેવાસી તથા સઘળા સિપાઇઓ તથા તેઓની સાથે આવેલાં સઘળાં માણસોને લાંબા વખત સુધી ચાલે એટલું અનાજ ભરી રાખ્યું, અને બાકીનું વખતે વખતે પૂરૂં પાડવાને તેઓની સાથે બંદોબસ્ત કીધો. આ વખતે કરણે પોતાનો હઠીલો સ્વભાવ જરા મુકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણેજ ચાલવું એ જે તેની નુકસાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળાં કામમાં તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો, અને ગમે તેવો હલકો સિપાઈ હોય તોપણ તેને બોલવાની રજા આપી, અને તેનો અભિપ્રાય ખોટો હોય તો કરણ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જો ખરો હોય તો તે સ્વીકાર કરી તે પ્રમાણે ચાલતો.

આપવામાં આવતી, તથા. વખતે તેઓના શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છુટકો થવાને માંગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી સકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને મુકે મ્હોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસો મેળવી સંગ્રહ કીધો એવો તેઓના ઉપર શક આવે, અથવા જેઓ પોતાની આબરૂને ઘણી પ્યારી ગણેછે એવી એ લોકમાં વાત ચાલી કે તેઓના ઉપર જુઠાં તોહોમત મુકીને તેઓની ઘણી ગેર આબરૂ કરવામાં આવતી, અને જ્યારે તેઓ સુબાનું ગજવું ભરી આપતા ત્યારેજ તેઓનો છુટકો થતો. બીજી ઘણીએક જાતના સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર બેસાડયા; તેઓમાં જડયાથી, તેને ઉઘરાવવાની ક્રૂર તથા સખત રીતથી, અને ઉઘરાતદારની લુચ્ચાઈ તથા જુલમથી લોકો ત્રાહ ત્રાહ કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જીંદગી જરાપણ સલામત નહતાં, તેઓનો વીમો લ.ખો રૂપીઆના 'પ્રીમિઅમે' પણ કોઈ ઉતારે નહિ. જે દહાડો જાય તે ગનીમત, જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતાં સુધી તેની પાસે રહ્યા તેજ તેના, અને રાત્રે સુઇને બીજે દહાડે સહીસલામત ઉઠે ત્યારેજ એક દાહાડો જીવ્યા એમ કેહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. વળી રજપૂતોના રાજ્યમાં બઇરાંઓને ફરવા હરવાની છુટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બઈરી ... તે ગમે તેવી આબરૂદાર હોય તોપણ ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તો મુસલમાન લોકો તેને કસબણ સમજતા હતા, અને તેનું ઘણું અપમાન કરતા હતા, તેથી બિચારાં બઇરાંનું સુખ તો પૂરૂં થયું; તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેદીની પેઠે ગોંધાયાં; આબરૂદાર લોકોના ઘરમાં જનાનખાનાનો હોજલ પડદો પળાવવા લાગ્યો; અને એ પ્રમાણે થવાથી બઇરાંની રીતભાતમાં તથા ચાલ ચલણમાં પણ મોટો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ગરીબ લોકનાં બઇરાં જેને જાતે રળવાની ફિકર હતી, તથા જેને બાહાર ફર્યાહર્યા વિના ચાલે નહિ એવું હતું, તેઓજ માત્ર ઘણી લાચારીથી બાહાર ખુલ્લાં નિકળતાં. તેઓ બિચારાંને પણ ઘણી દેહેશત રેહેતી, અને તેઓમાંથી કદાપિ કોઇ દેખાવડું હોય તો તેની ખરેખરી કમબખ્તીજ જાણવી. તે બાપડીની નો ડગલે ડગલે ફજેતી. ધર્મને પણ એજ પ્રમાણે ધક્કો લાગ્યો. તેનું પણ એજ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પોહોરમાં જ્યારે મસજીદોમાંથી મુલ્લાં બાંગ પોકારે ત્યારે કોઈ પણ દેવસ્થાનમાં ઘંટ, શંખ, વગેરે બીજાં વાજીત્રો વગાડવાની ઘણી

વાજીત્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ કામમાં ભોગ જોગે કોઈ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે તો પોતાના જીવની આશા છોડીજ દેવી. એથી ઉલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળા કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને રજા હતી. રજા સ્પષ્ટ તો આપેલી નહિ, પણ તેવી હરકત કરનારને કાંઈ પણ સજા થતી નહિ. એટલે તેમ કરવાની રજા મળેલી હોય તેના જેવુંજ હતું. હિંદુઓથી ખુલ્લી રીતે કોઇ પણ ક્રિયા થઇ સકતી નહિ, કેમકે છેક સુબાથી તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુધી સઘળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાખંડી, શેતાનનો બનાવેલો, તથા જેમ બને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં તથા જોર જુલમથી હિંદુના મ્હોંમાં થુંકીને તથા બિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કરવામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ કેટલાએક હિંદુઓ પૈસાની તથા આબરૂની લાલચથી મુસલમાન થતા. લોકો ઉપર જુલમ કરી સકાશે એવા વિચારથી તથા રાજ્ય કરનારના વર્ગમાં ભળી જવાથી મોટો અધિકાર મળશે, તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છુટા થવાશે, એ મતલબથીજ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમ્મદનું નામ ધારણ કરતા હતા. કેટલાંએક બિચારાંને તો પકડીને બળાત્કારે વટાળતા, અને કેટલાંએકને તો લાલચ આપી બિસમિલ્લા બોલાવતા; પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતાં, અને મસજીદોમાં સુઇ રહેતાં.

હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પૂજારાઓ તથા બ્રાહ્મણોની પણ તેવીજ દુર્દશા થઇ. દેવસ્થાનોના અંગના ઘણાએક હકો છીનવી લીધા, પૂજારાઓને પૂજા બદલ જે મળતું તે બંધ કીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક તથા વર્ષાસન આગલા હિંદુ રાજાઓએ કરી આપ્યાં હતાં. તેઓમાંનાં ઘણાં ખરાં અટકાવ્યાં, દેવોને સઘળે ઠેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, કેટલેએક ઠેકાણેથી તેઓનાં દેહેરાંમાંથી તેઓને કાઢી ફેંકી દીધા, તેઓનો દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ કીધો. ઘણાંએક દેહેરાંઓ ભાંગી નાખી તથા કેટલાંએકમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરી તેઓની મસજીદો બનાવી; અને જ્યાં ઘંટનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો હતો ત્યાં મુલ્લાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. બીજે કેટલેક ઠેકાણે

ખાનગી લોકોનાં ઘરો તોડી પાડીને ત્યાં મસજીદો બાંધી. શેહેરની વચ્ચોવચ એક ઘણુંજ શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયલું મહાદેવનું દેવસ્થાન હતું તે અલફખાંએ તોડાવી પાડીને ત્યાં જુમા મસજીદ બંધાવી. તે ઘણીજ મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી હતી, તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગણવામાં ભુલ પડ્યાવિના રેહેજ નહિ. એ મસજીદ તુટેલી ભાગેલી હજી પણ છે. એ ઠેકાણે અલફખાં તથા મોટા મોટા અધિકારીઓ નિમાજ પડવાને આવતા હતા.

એ પ્રમાણે આરંભમાંજ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કીધો. જૈનમાર્ગી તથા શૈવમાર્ગી એ બન્ને પોતાનું આદ્ય વેર ભુલી જઇને એકઠા થઇ બન્નેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઇને અફસોસ કરવા લાગ્યા. જુલમની ફરિયાદ તો કોને કરે? દિલ્હી તો ઘણું વેગળું પડ્યું; ત્યાં જઈ શી રીતે કરાય? માટે ફરિયાદ કરવાની જગા રહી નહિ. ત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પેહેલાં તો તેઓ હુલ્લડ ઉઠાવવા લાગ્યા; પણ મુસલમાનોનું લશ્કર પાસેજ હતું તે તેઓના ઉપર તુટી પડતું; અને જરાપણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેઠે વાઢી નાંખતું. આખરે તેઓનું કંઈ વળતું નહિ. મફતના હજારો માર્યા જતા, અને એ પ્રમાણે સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે બકરાં જેવા થઇને બેઠા. તેઓનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેઓનું ગુરાતન નબળું પડવા લાગ્યું; અને તેઓની તલવાર તથા બીજાં લડાઈનાં શસ્ત્રો કટાવવા લાગ્યાં. બિચારાં હિંદુઓ બાજીખાઉ જેવા થઈ ગયા. લડવાને બદલે બડબડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલવાર કટાતી ગઇ તેમ તેમ જીભ વધારે તેજ થતી ગઇ. અને ગુલામગીરી તથા જુલમ ઘણા દહાડા મુંગા મુંગા સહન કરવાથી જુઠું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઇ, હલકાઇ, નમાલાઇ, આળસ, વગેરે ઘણાએક દુર્ગુણો એ લોકોમાં આવ્યા. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં રેહેવાથી એ સઘળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રેહેતાજ નથી. તે પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તે તેઓનાં મનપર એટલાતો જોરથી ચોંટ્યા કે તેઓની અસર આજ પાંચસે વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ છેક ગઈ નથી.

એટલું લશ્કર લઇને તે પાટણ શેહેરથી નિકળ્યો. કરણ રાજા જ્યારે નવ વર્ષ ઉપર એવાજ કામને સારૂ પાટણ શેહેરમાંથી છેલ્લીવારે ગયો ત્યારે લોકોને જેવો ઉમંગ હતો તથા તેના વિજયને વાસ્તે જેવી આતુરતા લોકોએ બતાવી હતી તેવું આ વખતે કાંઇજ જોવામાં આવ્યું નહિ. રસ્તામાં લશ્કરના માણસો સિવાય બીજું કોઈ નહતું, કોઇએ તેઓને આશીર્વાદ દીધો નહિ, તથા કોઇએ પરમેશ્વર પાસે તેઓનો જય પણ માગ્યો નહિ. લોકો ઘણા દિલગીરીમાં હતા, અને અંતઃકરણમાં એવું ચાહતા હતા કે એ સઘળું લશ્કર ધુળધાણી મળી જાય તો સારૂં. તેઓ માજી રાજાને રોજ રોજ સંભાર્યા કરતા હતા, અને તેને લીધે તેઓની કરણ ઉપર એટલી પ્રીતિ વધી ગઇ હતી કે તેની પ્યારી કુંવરી મુસલમાનોને હાથ ન જાય, તથા કરણની અને તેની મદદે ગયેલા રજપૂતોની અને તમામ હિંદુ લોકોની આબરૂ રહે એમ ચાહાતા હતા. પણ તેઓને આશા ઘણી થોડી હતી; તેઓ અલાઉદીન પાદશાહનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેઓને ખબર હતી કે જે વાત પાદશાહ મન ઉપર લેતો તે વાત તે પાર પાડ્યા વિના રેહેતોજ નહિ; તેઓને માલમ હતું કે મુસલમાનોનું સામર્થ્ય ઘણું હોવાથી જો આ લશ્કરથી ધારેલું કામ બનશે નહિ તો તે બીજું લશ્કર મોકલશે, અને કરણની પાસે તો થોડાં માણસો હતાં, તેથી તેઓ જો કપાઇ ગયાં તો તેઓની જગાએ બીજાં આવવાનાં નથી, તથા તેની આવી પડતી હાલતમાં તથા તેના શત્રુઓની આવી ચઢતી અવસ્થામાં કોઇ રાજા રાણા પણ તેને મદદ કરવાના નથી તેથી નિરાશ થઇને તેઓ પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખીને શું થાયછે તે જાણવાની રાહા જોઇ બેશી રહ્યા.

એક મહીનામાં અલફખાં પોતાના લશ્કર સહિત બાગલાણ જવાના એ પાહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે બાગલાણની ચોતરફ મોટા ઊંચા પાહાડો હતા, અને તે શેહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ બે ઊંચા પાહાડની વચ્ચે થઈને હતા, અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ઠેકાણે ઘણામાં ઘણાં દશ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી સકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો બચાવ કરવો એ સેહેલું કામ હતું. એવે ઠેકાણે થોડાં બાહાદુર માણસો ઉભાં રહે તો તેથી દશ ગણાં માણસોને આવતાં રોકી સકે. વળી પાહાડોની ટોચ ઉપરથી બીજાં

માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી સકે, અને નીચેના લોકો ઉપલાઓને ઘણું નુકશાન કરી સકે નહિ. એજ પ્રમાણે થરમાપિલી આગળ થોડાજ ચુનાની લોકોએ અસંખ્ય ઇરાનીઓને રોક્યા, અને એજ પ્રમાણે હમણા ત્રણસે રજપૂત સિપાઇઓએ પણ અલફખાંનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

કરણે પાહાડોમાં થઇને બાગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા સાચવવા માણસો રાખ્યાં, અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થોડાંએક માણસો સાથે રાખી પાહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યા કીધું. જ્યારે તેને ખબર પડી કે ફલાણે નાકે દુશ્મન આવ્યા ત્યારે તે રસ્તાની બે બાજુ ઉપરના બે પાહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને રાખી ઉભો રહ્યો. લડાઇને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી, તથા જુદા જુદા સામંતોએ શાં શાં કામ કરવાં, લડાઇનો શી રીતે પ્રારંભ કરવો, શી રીતે તેને ચલાવવી, કોણે કોને મદદ આપવી; વગેરે ઘણોએક બંદોબસ્ત કીધો. અલફખાંએ થોડેક દૂર છાવણી નાખી એક જાસુસ કરણની પાસે મોકલ્યો. અને તેને કેહેવડાવ્યું કે "તમારે તમારી છોકરી જલદીથી અમારે સ્વાધીન કરી દેવી, એટલે અમે તમને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કીધા સિવાય પાછા ફરીશું, અને તેમ કીધાથી અમારા માણસનો, પૈસાનો, તથા વખતનો જે બચાવ થશે તેનો બદલો અપાવવાને અમે અમારા મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુરને તમારે વાસ્તે ભલામણ કરીશું. તે આ વાત પાદશાહને જણાવશે એટલે તમને મોટો ફાયદો થયા વિના રેહેશે નહિ. માટે જો તમને તમારો તથા તમારા માણસોનો જીવ વાહાલો હોય, જો તમારે આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવામાં પૈસા નકામા નાખી ન દેવા હોય, અને તમારે જો સુખેથી રેહેવું હોય તો અમારા કેહેવા પ્રમાણે તુરત અમલ કરો. તમે અમથાં મોતનાં ફાંફાં મારોછો. તમે શું એમ ધારોછો કે તમારાં મુઠીમાં સમાય એટલાં માણસથી અમારૂં લશ્કર જીતાવવાનું છે? શું એક મોટી જોરાવર નદીનું પૂર હાથે વતી અટકાવી સકાશે? આસમાન તુટી પડશે તેને પગે વતી ઝીલી લઇ પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાની મતલબથી ટીટોડી ઉંચા પગ રાખી સુએછે તેના જેવી બેવકુફી તમારોમાં છે. એમ હોવુંજોઇએ તો નહિ, માટે ડાહ્યા થાઓ; વિચાર કરો; અને કોઇ બેઅક્કલ, વિચાર વગરના માણસની શિખામણ ઉપરથી તમે આ મુડદાંઓ એકઠાં કરી મોત લેવા આવ્યા છો, બળતી આગમાં ઝંપલાવાનું કરોછો, તથા

કાળને વગર બોલાવે મળવા જાઓછો એ કામ એક કોરે મુકો. જો તમે લડવા લાયક શત્રુ હોત તો તમારી સાથે હાથ મેળવવા અમે જરાપણ આચકો ખાત નહિ. પણ તમારી આવી હાલતમાં તમારી સાથે લડતાં અમને શરમ લાગેછે, અમને ધિઃકાર આવેછે, અમને તમારી ઉપર દયા આવેછે. વળી તમને જીતવામાં આબરૂ શી? સિંહે એક ઉંદર માર્યો એમાં કાંઇ સિંહની પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, માત્ર ઉંદરનો જીવ જાયછે. એક પેહેલવાને એક નાના બાળકને માર્યું તેમાં પેહેલવાનની શોભા શી? માટે આ લડાઇનો ઢોંગ મુકીદો, એવી છોકરાંની રમતથી અમે ડરવાના નથી. અમારા કહ્યા પ્રમાણે દેવળદેવીને આપીદો. મોડાં કે વેહેલાં એમ કીધા વિના તો છુટકો નથી ત્યારે ભુંજીને વાવતા મા. જે કર્યા વિના ચાલે નહિ તે તુરત કરવામાં ઘણો લાભ છે. માટે તમારો શો જવાબ છે તે જલદીથી કહો."

કરણ બોલ્યો: "અમે રજપૂત મોતથી બીહીતા નથી. અમે મરવાનેજ આવેલા છીએ, તે જીવતા પાછા ઘેર જવાના નથી. અમે તમને, તમારા પાદશાહને, તમારા લશ્કરને ધિઃકારીએ છીએ. અમને સહાય કરનાર પરમેશ્વર છે. અમે એક તેને ભરોસે તથા સત્યને આધારે લડીએ છીએ. પછી જો હારીશું તો અમારાથી જેટલું બન્યું તેટલું કીધું એટલો જ અમને સંતોષ થશે. માટે જ્યાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી તમારે સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહીં. જો લેવી હોય તો આવીને લઇ જાઓ. એટલો જ મારો જવાબ છે તે જેણે તમને મોકલ્યા હોય તેને પોહોંચાડજો."

જાસુસે જઇને અલફખાંને કરણનો જવાબ સંભળાવ્યો તે ઉપરથી અલફખાંને ઘણો જ ક્રોધ ચડ્યો, અને તેણે એકદમ કુચ કરી આ જુઠી હિમ્મતવાળા ઘેલા રજપૂતડાઓને મારીને હાંકી કાઢી મુકવાનો લશ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સિપાઇઓ સેહેજ જીત મળશે એવો પુરો ભરોસો રાખી તથા કોઇ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છુંદી નાખવું હોય એટલી બેપરવા રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ જ્યારે તેઓએ રજપૂતો પાસે નાકું છોડાવવાને પ્રયત્ન કીધો ત્યારે તેઓને તેઓની ભુલ માલમ પડી. દુશ્મન કાંઇ ધિઃકારવા લાયક નહતા. પાસે આવતાંજ રજપૂતોએ એવો તો તાકીતે તેઓના ઉપર બાણનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સિપાઇઓની હાર તુટી, તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઉભાં રહ્યા, અને આગળ જવાની તેઓમાં હિમ્મત રહી નહિ. અલ-

લશ્કરમાં જલદીથી વધારો થવાનો હતો, અને જ્યારે તેઓની મદદે નવા સિપાઇઓ આવશે ત્યારે પોતાનાં થોડાં રહી ગયેલાં માણસો તેમની સાથે લડી સકશે નહિ. એવી તેને ખાતરી હતી. અંતે તેઓ બાગલાણનો કિલ્લો સર કરવાના, અને અંતે તેઓ બળાત્કારે દેવળદેવીને લઈ જવાના એ પણ નિશ્ચય હતું. લડવાથી માત્રિ દહાડા નિકળે છે; બીજો કાંઈ ફાયદો નથી. તેના હાથ નિચેના સામંતો પણ એ વાત સારી પેઠે જાણતા હતા, અને હલકા સિપાઇઓને પણ મરવા સિવાય બીજી કાંઇ આશા નહતી, અને મરવાની સાથે પણ જે કામને વાસ્તે મુસલમાન લોકો આવેલા છે તે સિદ્ધ કીધાવિના તેઓ પાછા જવાના નથી એવી તેમનાં મનની ખાતરી હતી.

હવે કરણે શું કરવું? લડી લડીને પોતાનાં માણસોના નાહાક જીવ ખોવડાવવા; પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લડાઇનો અંત આવે; અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી જે આ લડાઇનું સઘળું કારણ તેને મારી નાંખવી કે પછી લડાઇ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહિ. એ ત્રણે રસ્તા ભયંકર હતા. લડવાથી કાંઇ ફળ નહતું. તેમાં માત્ર માણસો તરફનું નુકસાન થયાં કરતું. પોતાને હાથે તો કેમ મરાય? એ વાત પણ કરણને ગમી નહિ. આપઘાત કરવામાં ઘણું પાપ છે એમ તે જાણતો હતો; આપઘાત કરવાથી નરક કુંડમાં પડાય એમ તેણે સાંભળ્યું હતું; તથા આપઘાતથી લોકોમાં અપકીર્તિ થાય એ નક્કી હતું. વળી જે નર જીવે તેને સઘળું મળે; મુઆ પછી સઘળી આશા છોડવાની છે; માટે આપઘાત તો કરવો નહિ. હવે દેવળદેવીને મારી નાખ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નહિ. એ કામ ઘણું દુષ્ટ, ભયંકર અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તોપણ તેવું કામ કરવાને રજપૂતોને થોડીજ ફિકર હોય છે. તેઓના તો આબરૂ વિષે ઘણાજ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે. જે વાતમાં તેઓએ આબરૂ માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું ક્રૂર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરાપણ આચકો ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતીને આબરૂ સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઇએ, અને તેઓના ભાટ ચારણના રાસા તથા દંતકથા ઉપરથી જણાયછે કે ઘણાંક બઇરાંએ આબરૂનું પ્રતિપાલન કરવાનેજ પોતાનો વાહાલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમા-

જોઈએ, અને જ્યારે તે પોતાની મેળે તેમ કરતી નથી ત્યારે કોઇએ તેને વાસ્તે તે કામ કરી આપવું જોઇએ.

એ પ્રમાણે એક રાત્રે કરણ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો. ઘરમાં સઘળાં ચુપાચુપ સુઇ ગયેલાં હતાં. એક દીવો માત્ર ઝાંખો ઝાંખો બળ્યાં કરતો હતો, અને મધ્યરાત્રને સમયે તેનો સુવાનો ઓરડો જાણે ખાવા ધાતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવે વખતે વિચાર કરતાં કરતાં એટલો તો તે જુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો, તથા તેને એટલું તો શૂર ચઢી આવ્યું કે પથારી ઉપરથી એક છલંગ મારી તે કુદી પડયો, અને પોતાની તલવાર ખેંચી જે ખાટલા ઉપર દેવળદેવી સુતેલી હતી ત્યાં જઇને ઉભો રહ્યો. દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સુતેલી હતી. તેના સુંદર કેશ છુટા વેખેરાઈ ગયેલા ગમે તેમ પડેલા હતા. તેની ચળકતી આંખો ઉપર પોપચાં અડધાં બિડાયલાં હતાં, તે રાત્રે જેમ કમળના ફુલની પાંખડીઓ બંધ થાયછે તેના જેવી દેખાતી હતી. તેના ઓઠ જરા જરા આઘા રહેલા હતા તેમાંથી તેનો ખુશબોદાર શ્વાસ નિકળતો હતો, અને એક ખીલેલા ગુલાબની પેઠે તેઓ મંદમંદ હસતા હોય એમ દેખાતા હતા. તેનું આખું શરીર નિદ્રાને વશ થઇ બેભાન થઈ પડયું હતું, અને તેનું સુંદર વદન નિર્દોષપણાને લીધે આનંદમાં સાલમ પડતું હતું. તે સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરાના જેવી દેખાતી હતી, તેને માત્ર જોવાથીજ ગમે તેવા ખુની માણસનું ખુન પણ ઉતરી જાય. આવા પરલોકના પ્રાણીને ઉપદ્રવ સરખો પણ થાય નહિ તે પછી તેને મારવાને કયા દુષ્ટ ચંડાળનો હાથ ઉપડે? વળી આ ઠેકાણે તો તેનો બાપજ ખુની હતો, તે બન્નેની વચ્ચે સહવાસથી ઘણોજ ગાઢો પ્યાર બંધાયલો હતો. તેથી જ્યારે કરણે તેની ઊંઘતી દીકરીનું મ્હો જોયું એટલે તુરત તેના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી ગઈ, અને તે ત્યાં સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો. અરે, હું કેવો રાક્ષસ! હું કેવો રાની પશુ કે આવું નિર્દય કામ કરવા તૈયાર થયો હતો. અરે પરમેશ્વર! તેં ઠીક વખતે મને રોકયો, નહિ તો આજ હું મારી આ તલવાર મારી છોકરીના અંતઃકરણમાં ખોસત. શિવ! શિવ! શિવ! રે ભગવાન! હું આ શું કરતો હતો? શું હું મારે હાથે મારૂં વાવેલું કુમળું ઝાડ કાપી નાખતો હતો? શું હું મારે હાથે મારી જીંદગીનો આધાર તોડી નાખતો હતો? તે કરતાં તેને શંકળદેવને પરણાવવામાં શી હરકત છે? તેને તેની સાથે પરણવું બહુ ગમેછે; તે શંકળદેવને વાસ્તે હરઘડી હિજરાયાં

તેને અને અલ્લાઉદીન પાદશાહને તો કટ્ટું વેર છે. પણ હવે તે આ-જશે ત્યારે સઘળી વાત જલદીથી જણાઇ આવશે.

ભીમદેવે પોતાની સામે લડવાને મુસલમાનોનું એક લશ્કર આ-વેછે એમ જાણીને, તથા લડાઇ ફરી વખત ખોવાની તેની ખુશી ન હતી તેથી તેણે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો, અને એક અજાણે માર્ગેથી પોતાનું લશ્કર લઇ જઇ જલદીથી કરણની છાવણીમાં જઈ પોં-હોંચ્યો. મુસલમાન લોકોની ટુકડી ઘણે આગળ ગઈ, પણ ભીમ-દેવનાં માણસોને કાંઈ દીઠાં નહિ. આસપાસનાં ગામના લોકોએ ખોટી ખબર આપી તેઓને આણીગમ તેણીગમ ઘણા રઝળાવ્યા, અને પછી તેઓ જ્યારે કટ્ટી ઝાડીમાં સપડાઈ ગયા, ત્યારે તેઓના ઉપર ગામડિયાં તથા પહાડી લોક તુટી પડ્યા. આવે વખતે થોડાએક મુ-સલમાન લોકો શું કરે? તેઓને નાસવાનો કાંઈ રસ્તો જડે નહિ, ચોતરફથી ઘેરાઇ ગયા તેથી તેઓ નિરાશ થઈ મારીને મરવું એવો નિશ્ચય કરી લડવાને ઉભા રહ્યા. પણ શેરને માથે સવાશેર. અજાણે ઠેકાણે ઝાડી અને પહાડોની વચ્ચોવચ આવી ગયેલા, અને દુશ્મન એક પણ જણાય નહિ, પણ તેઓનાં તીરનો વરસાદ માથા ઉપર વરસ્યાં જ કરે, તેથી એક બે દહાડામાં તેઓ સઘળા માર્યા ગયા, અને તેઓમાંથી એક પણ પોતાના સોબતીઓને ખબર કરવાને અલ-ફખાંની પાસે જઈ સકયો નહિ.

ભીમદેવનું કરણે ઘણું સન્માન કીધું તથા તેને પરોણો જાણી પોતાની પાસે રાખ્યો. રસ્તાની મુસાફરીથી જે થાક લાગ્યો હતો તે ઉતર્યા પછી ભીમદેવે દેવળાદેવીની વાત કાઢી, અને કરણને સમ-જાવીને કહ્યું કે શંકળદેવ તથા દેવળદેવીની વચ્ચે અસાધારણ પ્યાર બંધાયલો છે. શંકળદેવ દેવળદેવી વિના ક્ષય રોગમાં પડયો છે, અને તેને જો તે નહિ મળશે તો તેનું નક્કી મૃત્યુ થશે. દેવળદે-વીને પણ તેજ પ્રમાણે તેને વાસ્તે લાગતું હશે. હવે તેઓને પર-ણાવવામાં તમારી તરફથી શી હરકત છે? કુળની. બીજી કાંઈ નથી. પણ તમે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવા મુર્ખ નહિ હો કે એવી જુજ વાતને માટે તમારી છોકરીના સુખનો નાશ કરશો, તથા તમને થતા લાભ મુકી દેશો. કુળની વાત ઘણી જ નજીવી છે. જેવા તમે રજપૂત તેવા અમે યાદવ છીએ. માટે એ લગ્ન કરવામાં તમને કાંઈ કલંક લાગવાનું નથી; પણ ફાયદા કેટલા થશે એનો તો વિચાર કરો. આ સઘળી લડાઇ દેવળદેવીને વાસ્તે છે. જો અલફખાંને ખબર થશે

પણ તેઓની ખબર હાથ લાગી નહિ. ચાર પાંચ દહાડા વહી ગયા, પણ કોઈ રીતના સમાચાર મળ્યા નહિ. તેની પાસેનું લશ્કર બે મહીના લગી લડવાથી તથા આ માણસોના ગુમ થવાથી ઘણુંજ ઓછું થઈ ગયું. તેઓને પોતાનું કામ સેહેલથી કરી લેવાની જે આશા હતી તે નિષ્ફળ ગઇ તેથી તેઓ ઘણા નાહિમ્મત થઇ ગયા, અને અલફખાં ઉપર સઘળાં બડબડવા લાગ્યા. એથી ઉલટું, કરણના લશ્કરમાં ભીમદેવના આવવાથી વધારો થયો. તેઓને આવી વખતે મદદ મળી આવી એ જાણે ઇશ્વરની તરફની મોટી કૃપાનું ચિન્હ મળી આવ્યું હોય એમ જાણીને તેઓ ઘણા ખુશી થયા, અને તેઓની લડવાની હોંસ વધારે જાગૃત થઈ. હવે ભીમદેવ દેવળદેવીને જલદીથી લઈ જશે. એટલે લડાઇનું કારણ બંધ થશે એમ જાણી તેઓ ઘણા ઉમંગમાં આવ્યા.

આ વખતે અલફખાંની અવસ્થા કોઈ હલકામાં હલકો સિપાઈ પણ અદેખાઇ ન કરે એવી થઇ હતી, તથા તેના મનમાં જે ફિકર તથા ઉદાસી ઉત્પન્ન થઇ તે એવી હાલતમાં જે માણસ પડેલો હોય તેજ જાણે. તેણે આટલી ઉમરમાં મોટી મોટી લડાઇઓ કરીને જે કીર્તિ મેળવી હતી તે આવી હલકી લડાઇમાં સઘળી એકદમ ધોવાઇ જવા બેઠી. એક સપાટામાં આખું ગૂજરાત જીતી લેવાથી તેણે જે નામ મેળવ્યું હતું તે ઉપર પાણી ફરી વળવાનો વખત આવ્યો. પાદશાહનો સંબંધી હોવાને લીધે તથા પોતાનાં મોઠાં પરાક્રમને લીધે જે તેણે મોટામાં મોટી પદવી સંપાદન કીધી હતી તે પદવી ઉપરથી આવી ધૂળ ગજાની વાતને વાસ્તે ગબડી પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને જો દેવળદેવીને ભીમદેવ દેવગઢ લઇ જશે જો તે શંકળદેવની સાથે પરણશે, જો તેમ થવાથી તે કદી હાથ આવશે નહિ, અથવા તેને પકડવામાં ઘણી ઢીલ થશે, જો તેથી કૈળારાણી કોપાયમાન થશે, અને તે પોતાની સત્તા પાદશાહ ઉપર ચલાવશે, તો પાદશાહનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેનો આવો નિકટનો સંબંધ છતાં, તેની મોટી પદવી છતાં, તથા તેની આગલી ચાકરી ઉપર નજર રાખતા છતાં તેની જીંદગી તથા માલમીલકત તથા કુટુંબ કબીલો સલામત રેહેશે નહિ એ વાતની તેને પકી ખાતરી હતી. એ સઘળા વિચારથી અલફખાં શોકાતુર થઇને બેઠો હતો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહતું. હવે એક વાતપર સઘળી આશા રહી હતી. તેની આબરૂ તથા જીંદગી એક દોરા ઉપર ટંગાવલી હતી. જો છેલ્લી વારે પાસો

કરણ રાજા ઘણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લશ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમ જોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પોહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઇ હતી. લડાઈ પૂરી થશે, અને દુશ્મનોની ઉમેદ નિષ્ફળ જશે એ વિચારથી તે ઘણો ખુશ થતો હતો, અને અગરજો એક હલકા કુળના મરેઠા સાથે પોતાની છોકરીને પરણાવવી પડે છે એ વાત યાદ આવ્યાથી તેને ઘણો સંતાપ થતો હતો તોપણ પરદેશી મ્લેચ્છ કરતાં તે ઘણો સારો એટલાથીજ તેના મનનું સમાધાન થતું હતું. તેમાં માણસો પણ તેટલાંજ ઉમંગમાં હતાં. તેઓ લડાઈથી છેક કંટાળી ગયાં હતાં, અને અગર જો તેઓ રજપૂત હોવાને લીધે તથા આબરૂ વિષે તેઓના ઘણા ઊંચા વિચાર હોવાને લીધે કરણને મુકીને તેઓથી જતાં તો ન રહેવાયું, તોપણ આબરૂની સાથે પાછા ઘેર જવાનો હવે વખત આવ્યો તેથી તેઓ ઘણાં આનંદમાં હતાં. કુચ કરવાની તૈયારી થઇ; છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ મળ્યો; સઘળા સિપાઇઓએ પોતપોતાનો સામાન તૈયાર કીધો. દેવળદેવી પોતાનાં કિમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સજી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ. કરણ અને ભીમદેવ પણ તેજ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઇને લશ્કરની જોડે ચાલ્યા; પણ તેઓ થોડેક દૂર ગયા એટલે એક જાસુસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો, અને શ્વાસ ખાધાવિના કરણ તથા ભીમદેવને સમાચાર કહ્યા કે અલફખાંના લશ્કરમાં બીજાં નવાં પાંચ હજાર માણસો હમણાંજ ઉમેરાયાં છે, તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે, તથા આપની સાથે લડવાને તે પોતે આવે છે.

"અરે! પાપી, આવી ખબર ક્યાંથી લાવ્યો?" એ અક્ષર જાસુસની ખબર સાંભળતાંજ કરણના મોહોંમાંથી નિકળી ગયા. આખું લશ્કર ત્યાં સ્થિર થઈ ઉભું રહ્યું. સઘળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું. કરણ અને ભીમદેવ તો મૂઢની પેઠે ઉભા થઇ રહી એક બીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. દેવળદેવી ઘોડા ઉપરથી બેહોશ થઇને પડી જાત, પણ એક સિપાઇએ તેને પકડી લીધી. તે તો ઘેલી જેવીજ થઈ ગઇ. સઘળાઓને એક વિજળીનો આચકો લાગ્યો હોય તેમ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કોઈએ તેમના ઉપર સ્તંભન મંત્ર

અજમાવ્યું હોય તે પ્રમાણે તેઓ સઘળા પથ્થરનાં પુતળાંની પેઠે જડ જેવા ઉભા રહ્યા. લશ્કર સઘળું ચુપાચુપ થઈ ગયું. કોઇ બોલે પણ નહિ, અને ચાલે પણ નહિ. આવી અવસ્થામાં આવી પડવાનું કારણ કાંઈ તેઓની નામરદાઇ હતું એવું કદી કોઈએ એક ક્ષણવાર પણ મનમાં આણવું નહિ. રજપૂત સિપાઈઓ લડાઇથી કદી બીહીતા નથી; લડવામાં તેઓ ઘણી ખુશી માને છે; લડવું એ તેમનો ધર્મ સમજે છે; લડાઇમાં મરવાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અપ્સરાઓ તેમને વરે છે એવો તેમનો મત છે; લડાઈ એ એક જાતની રમત છે એમ જાણવાની તેઓને નાનપણથી ટેવ હોય છે; એથી ઉલટું, લડાઇથી બીહીવામાં તેઓ ઘણી નામોશી ગણે છે; લડતાં પાછા ફરવામાં તેઓ મોટી ગેરઆબરૂ માને છે; માટે આ વખતે તેઓ સ્થિર થઇને ઉભા રહ્યા તેનું કારણ લડવાની બીહીક સિવાય કાંઈ જુદુંજ હતું. તેઓ તો આ બનાવથી મૂઢ જેવા થઇ ગયા હતા. જે ઉમેદ તેઓએ બાંધી હતી તે સઘળી બિલોરી કાચની પેઠે ફુટી ગઇ; જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં આવી ચુકેલી માનતા હતા તે છટકી ગઈ; તથા જે કામ પાર પાડવાની તૈયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઉંધું થઈ ગયું. એ બધું એકીવારે વગર ધાર્યે બન્યું તેથી તેઓનાં મનને આચકો લાગ્યો હતો.

કરણે ત્યાંજ પોતાના લશ્કરને અટકવાનો હુકમ કીધો, અને હવે શું કરવું તે વિષે વિચાર કરવાને પોતે, ભીમદેવ તથા બીજા વૃદ્ધ તથા અનુભવી સામંતો એક ઠેકાણે મળ્યા. નવા આવેલા સિપાઈઓ તથા તેઓના આવવાને લીધે નવી હિમ્મત પકડેલા મુસલમાનોની સાથે, લડાઇથી થાકેલા તથા નાહિમ્મત થઈ ગયેલા, હોંસ વિનાના રજપૂતો વડે લડવું એ કામ તેઓને જોખમ ભરેલું લાગ્યું. વળી જો હાર થાય તો ઘણાં એક માણસ કપાઈ જાય, તેની સાથે દેવળદેવી કદાચ દુશ્મનોના હાથમાં પડે એ વિષે ભીમદેવને ઘણી દેહેશત હતી, માટે હમણા લડાઈ કરવાની વિરૂદ્ધ તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. બીજા સામંતોએ પણ એવીજ સલાહ આપી કે લડવામાં કંઈ ફાયદો નથી. હવે શું કરવું? બાગલાણના કિલ્લામાં જઇને ભરાઈ બેસવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નહતો. તેમ કરવામાં ફાયદો એટલોજ કે જો લડવાનું યોગ્ય લાગે તો કિલ્લામાંથી બાહાર નિકળી પડી શકાય, અને જો હાર થાય તો પાછા કિલ્લામાં જઇ શકાય, અને ફરીથી યુદ્ધ કરવાનું બની આવે. એ પ્રમાણે કરવામાં અગર જો થોડી નામર્દાઈ હતી, અગર જો પાછા ભરાઇને માર મારવો એ તેઓની નજરમાં

કાયર પુરૂષનું કામ હતું, તોપણ આવી વખતે તેઓની અવસ્થામાં એજ સારામાં સારો રસ્તો તેઓને જણાયો. મરીને શું કરવું? 'જે આજે લડીને નાશી જાય તે કાલે લડવાને જીવતો રહે.' એ કેહેવત પ્રમાણે ચાલવાનો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. પણ કિલ્લામાં ભરાઇ રેહેવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. બાગલાણ ગામ કાંઈ મોટું નહતું: ત્યાંના વેપારીઓ મોટા તથા દ્રવ્યવાન નહતા; તેની આસપાસ કાંઈ ઘણાં ગામો નહતાં; પાસેનાં ખેતરોમાં અનાજ પુષ્કળ પાકતું નહતું; લોકો જે અનાજ વાપરતા તે આઘેથી આવતું હતું; શેહેરમાં ખાનગી લોકો પાસે કાંઈ અન્નનો ઘણો સંગ્રહ નહતો; તથા દુકાનોમાં માલ જોઇએ તેટલો નહતો. જો શેહેરના લોકોમાં ઉમેરો ન થાય તો આસરે બે ત્રણ મહીના સુધી ચાલે એટલું અનાજ હતું પણ જ્યારે લશ્કરનો પડાવ શેહેરમાં થાય ત્યારે એક મહીનો પણ પહોંચે એટલો માલ નિકળવો મુશ્કેલ પડે. માટે જે કરવું તે એક મહીનાની મુદતમાં કરી લેવું અને મુસલમાનોને મારી હઠાવવા, અથવા તેઓને કાયર કરી થકવીને પાછા કાઢવા; પણ જો એ બેમાંથી એક પણ કામ તેટલી ટુંકી મુદતમાં બની ન સકે તો પછી શી અવસ્થા? જો મુસલમાનો જય મેળવીને કિલ્લો સર કરે, અથવા કિલ્લા આગળ ઘેરો ઘાલી પડી રહે અને શેહેરમાં અનાજ આવતું બંધ કરે, અને તેથી ભુખમરાને લીધે આપણને શરણ થવાની જરૂર પડે, ત્યારે કેમ કરવું? નાસવાનો રસ્તો કદાચ રહે નહિ; પણ સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરતાં તેઓ સઘળાએ જલદીથી પાછા ફરી કિલ્લામાં જવાનો એકમતે ઠરાવ કીધો.

જે ધારતી રાખવામાં આવી હતી તે ખરી હતી અત્યારથીજ અનાજ મોઘું થઇ ગયું, અને થોડા દહાડામાં દુકાનોમાંનો માલ ખૂપી જશે. એમ દેખાયું. આખા શેહેરમાં એ બાબત શોરબકોર થઇ રહ્યો. કરણે પણ જોયું કે જેમ બને તેમ જલદીથી મુસલમાનો પર હુમલો કરવો જોઇએ, અને જો લાગ ફાવે તો તેઓમાંથી નિકળી જવું જોઈએ.

એક ઘોર અંધારી રાત્રે કલાક બેને સુમારે કરણ પોતાના લસ્કર સુદ્ધાં કિલ્લાની બહાર નિકળ્યો. તે વખતે કંસારીના અવાજ સિવાય સઘળું ચુપાચુપ હતું. વખતે વખતે ઝાડીમાંથી કોઇ રાની પશુનો અવાજ સંભળાતો હતો, અથવા આસપાસનાં નદીનાળાં આગળ શિયાળવાં ભુક્તાં હતાં, તે બેનો શબ્દ કાને પડતો હતો. આકાશમાં ચંદ્રમાં નહિ હતો, અને તારાઓથી જે થોડું અજવાળું પડતું હતું તેમાં ઝાડો તથા ટેકરીઓના ઓળા પડવાથી તેટલો થોડો પ્રકાશ પણ ઝાંખો થઇ ગયો હતો. ડગલે ડગલે સિપાઈઓ ઠોકર ખાતા હતા, પણ રસ્તાના જાણનાર ભોમિયા સાથે હતા તેથી આવી અંધારી રાત્રે તેઓ ચાલી સક્યા. થોડેક આગળ ચાલ્યા એટલે તેઓએ દુસ્મનની છાવણી દીઠી. તેને ઓળખવાની નિશાની એટલીજ હતી કે તેની આસપાસ ચોકીદાર લોકોએ મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવ્યાં હતાં. તેના અજવાળાંને સુમારે તેઓ આગળ ચાલ્યા, અને શત્રુની છાવણી આગળ લગભગ આવી પહોંચ્યા; તે વખતે સઘળા મુસલમાનો ભરનિદ્રામાં પડેલા હતા. જે કોઇ જાગતું હતું તે પણ સુઈ રહેલું હતું. કરણે પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, તથા અંધારામાં કેમ લડવું એબાબે સઘળા હુકમ જુદા જુદા સરદારોને આપી દીધા. પછી પેહેલો જે પેહેરેગીર તેઓને મળ્યો તેને તુરત ઠાર મારયો, પણ તેમ કરવામાં એવું બન્યું કે તેણે મરતી વખતે મોટી ચીસ પાડી, તેથી પાસેના પેહેરેગીર જાગી ઉઠયા, અને બળતાંના અજવાળા ઉપરથી સાફ માલમ પડયું કે રજપૂતોનું તમામ લશ્કર તેઓના ઉપર આવી પડયું છે. આ વાત માલમ પડતાંજ છાવણીમાં તેઓએ દોડાદોડ કરી મુકી, અને સઘળે ઠેકાણે શત્રુના આવવાની ખબર પહોંચાડી દીધી. મુસલમાનોમાં ગડબડાટ થઈ ગયો; સિપાઇઓ ઝપાઝપ ઉઠીને હથિયારબંધ થઇ ગયા; અલફખાં તુરત બહાર આવ્યો; અને પોતાના માણસોની વ્યવસ્થા કરવાને તેણે ઘણી મેહેનત લીધી. એટલા વખતમાં રજપૂતોએ જે જે મુસલમાન તેઓના હાથમાં આવ્યા તેઓને કાંઇ પણ

મનમાં એક મોટું તોફાન થઈ રહ્યું હતું, અને સઘળા સારા ગુણો તથા વૃત્તિઓ દબાઈ જઇને તેઓને ઠેકાણે માણસના ઘણામાં ઘણા દુષ્ટ તથા નાશકારક વિકારો પ્રબળ થઇ ગયા હતા; તેઓમાંથી હમણા માણસપણું ગયું હતું; તેઓમાં પ્રેરણાનું જોર વધી ગયું હતું, માણસ અને કનિષ્ઠ પ્રાણીઓમાં જે અંતર છે તે જતું રહ્યું હતું; વિવેકબુદ્ધિ સમાઇ ગઇ હતી; અને તેઓ તે પ્રસંગે રાની હિંસક પશુઓના જેવાં થઇ ગયાં હતાં. જગતનું હિત ચાહાનારા લોકો લડાઇને ઘૃણી જ ધીક્કારે છે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. એક એકનું કલ્યાણ કરવું એ હેતુથી માણસને પરમેશ્વરે નિર્માણ કીધાં છે; તથા તેઓને સમુદાય બાંધી રહેવાની પ્રેરણા આપી છે તે હેતુ લડાઇથી નિરર્થક થઈ જાયછે. સ્વરક્ષણને માટે જ લડાઇની ખરેખરી અગત્ય છે, તોપણ પોતાના બચાવને માટે લડવું પડે એ કાંઇ થોડું ખેદકારક નથી અને સૃષ્ટિમાં ઘણીવાર યુદ્ધ થતાં જોઈએ છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનો સ્વભાવ જેવો થવો જોઇએ તેવો થયો નથી. આ લડાઈ પણ ઘણી ગેરવાજબી હતી. એક માણસની છોકરીને બળાત્કારે તેની પાસેથી લઇ લેવી એ ન્યાયથી ઉલટું છે, પણ જ્યાં "જેની તેગ તેની દેગ" ત્યાં ન્યાયાન્યાય કોણ સમજેછે? હવે લડાઇ વાજબી અથવા ગેરવાજબી ગમે તેવા કારણથી ઉઠી તે વાતમાં કાંઇ સાર નથી, તેનાં પરિણામો શાં થયાં તે તપાસવા લાયક છે.

દરિયામાં ભારે તોફાનની વખતે મોટાં પહાડ જેવાં મોજાં અથડાય છે, અથવા આકાશમાં જોસવાળા પવનથી ધસડાતાં બે વાદળાં સામસામા આવી મળેછે, તેમ કરણનું તથા અલફખાંનું લશ્કર એકેકને ભેટ્યું પણ એ ભેટવું કાંઈ લાડનું નહતું; એ તો 'ભીમભાઇનાં લાડ' જેવું ભેટવું હતું. છેક પાસે પાસે આવી ગયેલા તેથી તીરકાંમઠાં બિલકુલ નકામાં થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ ભાલા, તલવાર અને વખતે ખંજર, કટાર, વગેરે ટુંકા હથિયારો વડે લડતા હતા. એકએકના ઉપર દયા લાવી પ્રાણ ઉગારવાના તેઓએ સમ ખાધા હતા. "મારવું અને મરવું એજ વાત મનમાં રાખીને તેઓ લડતા હતા. "અલ્લાહ અકબર" એક તરફથી ને "હરહર મહાદેવ" બીજી તરફથી વારેવારે સંભળાતાં હતાં. તલવાર, ભાલા, વગેરેનો ખડખડાટ થઇ રહ્યો હતો. સેંકડો માણસ ઘાસની પેઠે કપાઇ જતાં હતાં. તે કરતાં પણ વધારે માણસો ઘાયલ થઇને પડતાં તેઓ તેમના સોબતીના પગ નીચે

છુંદાઇ જતા હતા, અથવા તેઓને તેમના સાથીઓ બાજુ તરફ ફેંકી દેતા હતા ત્યાં તેઓ પડ્યાં પડયાં બરાડા બરાડ પાડતાં હતાં. એ પ્રમાણે મારામારી તથા કાપાકાપી ત્રણ કલાક સુધી ચાલી; પણ તેટલા વખતમાં બેમાંથી કોઈ પાછું હઠયું નહિ. સવાર પડવા આવી; રાતનો અમલ ઉતરી ગયો; પૂર્વ દિશાએ અરૂણનો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો; વાદળાંનો રંગ તેણી તરફ ઘણોજ સુંદર રતાશ પડતો થઈ ગયો; તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોં છુપાવવા લાગ્યા; અને આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ધીમે ધીમે અંધકારમાંથી નિકળવા લાગી. થોડીવાર પછી જ્યારે સૂર્ય ઘણા દબદબાથી પૂર્ણ બિંબ સાથે બાહાર આવ્યો, ત્યારે એક ભયાનક તથા હૃદયભેદક દેખાવ નજરે પડયો. રણભૂમીમાંથી લોહીની નીક વેહેતી હતી; કેટલેક ઠેકાણે લોહીનાં ખાબોચિયાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં; સામસામાં લશ્કર વાઘ અથવા વરૂનાં બે ટોળાંની પેઠે ગુસ્સાથી તથા ક્રુરપણાથી લડતાં હતાં; બન્ને તરફનાં મરી ગયેલાં માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે તથા જુદી જુદી રીતે જમીનપર પડેલાં હતાં; કેટલાએકનાં મ્હોં વકાસેલાં હતા; કેટલાએકની આંખ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી; કેટલાએકની શિકલ તેઓની મરતી વખતના કષ્ટને લીધે વિકાળ થઈ ગયેલી હતી; કેટલાએકનાં અવયવો કપાઈ ગયેલાં આઘાં પડેલાં હતાં; અને કેટલાએકનાં માથાં વગરનાં ધડ રઝળતાં હતાં. તેજ પ્રમાણે ઘાયલ થયેલા લોકો ભોંયપર ટળવળતા હતા; તેઓની ચાકરી કરનાર કોઈ નહિ, તથા તેઓને ત્યાં જે જોઇએ તે આપનાર કોઈ મળે નહિ; કોઇ તેના ઘા ઉપર હાથ ફેરવનાર નહિ; કોઇ તેને મીઠા વચન કહી જીવને આરામ આપનાર અથવા દરદમાં દિલાસો આપનાર નહિ; તેના ઘા ઉપર ઓસડ ચોપડનાર અથવા કોઇપણ રીતે તેની વેદના કમી કરનાર મળે નહિ, એટલે બિચારા પોકેપોક મુકી રોતા હતા. આવી દુઃખદાયક અવસ્થામાંથી પરમેશ્વર તેઓને જલદીથી આ પાર કે પેલે પાર આણે માટે તે દીનદયાળ પ્રભુની સ્તુતિ કરતા હતા, તથા કેટલાએક આવા દુઃખમાં પોતાની મા તથા બાપને સંભારતા હતા. યુદ્ધ કરવામાં શૌર્ય આણવાને બન્ને તરફવાળાઓ વાજીત્રો વગાડતા હતા જ્યારે સકળ સંસારમાં પ્રભાત આવી આનંદકારક પડી હતી તે વખતે આ ઠેકાણે શોકના શબ્દ આ પ્રમાણે સંભળાતા હતા. જ્યારે આસપાસની નિર્જીવ વસ્તુઓ રળિયામણી દેખાતી હતી તે વખતે આવો ભયંકર તમાશો તે ઠેકાણે બની રહ્યો હતો; અને જ્યારે પશુ, પક્ષી, આદિ બીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓ ઉમંગભર ઉઠી પોતાનો ખોરાક શોધ-

વાને, અથવા બીજા કાંઇ કામ સર, અથવા ફક્ત ગમતને માટે ખુશીમાં કલ્લોલ કરતાં આણીમેર તેણીમેર ફરતાં તથા ઉડતાં હતા. તે વખતે માણસ—વિવેકબુદ્ધિવાળાં, ખરૂં ખોટું તથા પાપ પુણ્ય સમજનાર, અમર આત્માવાળાં, સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણી તથા જગતનું ધણીપણું ચાલવનાર—એવાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેતાં હતાં, તથા પશુતુલ્ય થઈ માણસાઈનું મહત્વ ખોઈ તેના પેદાકરનારનું અપમાન કરતાં હતાં, તથા તેનો એક મોટો અગત્યનો તથા પવિત્ર હુકમ તોડતાં હતાં.

" અજવાળું પડતાંજ બન્ને લશ્કરવાળાને પોતપોતાને થયેલું નુકસાન માલમ પડયું, અને રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં થોડા મારયા ગયા હતા તોપણ તેઓની અસલ સંખ્યા ઓછી હતી તેથી તેઓને ખોટ વધારે જણાઇ, તથા તેઓ ઘણા ઘટી ગયેલા દેખાવા લાગ્યા. દેવળદેવી પણ લશ્કરની સાથે હતી, અને તેને પાછળ રાખેલી હતી. પણ ભીમદેવને તેને વાસ્તે ઘણી ફિકર લાગ્યાં કરતી હતી. એટલામાં અલફખાંએ એક તદબીર કરી રાખી હતી તે અમલમાં આવી. તેણે રાત્રે કેટલાંએક માણસોને આઘાં રાખ્યાં હતાં. તેઓ હમણા લડવાને આવ્યાં. તેઓને જોઇને રજપૂત સિપાઇઓના પેટમાં ભારે ફાળ પડી. તેઓને લાગ્યું કે જે પ્રમાણે આ માણસો આવ્યાં તે પ્રમાણે થોડી વાર પછી બીજાં તાજાં માણસ આવશે, અને એવી રીતે તેઓ કદી થાકવાનાં નથી. એથી ઉલટું, તેઓમાં કાંઈ વધારો થશે, એવો સંભવ નહતો; પણ ઉલટો તેઓમાંથી ઘટાડો થયાં કરતો હતો; અને જ્યારે એવું છતાં અલપખાંના લશ્કરને મદદ મળી ત્યારે તેઓ ઘણા ગભરાયા, તેઓએ જીતવાની સઘળી આશા છોડી દીધી, અને હાર્યા જેવું જણાયું. ભીમદેવને આ વખતે દેવળદેવીને વાસ્તે ચિંતા વધી, અને તેના રક્ષણને માટે તે એટલો અધીરો થઈ ગયો કે તેણે પોતાનો ક્ષત્રી ધર્મ ભુલી જઈને પાછા કિલ્લા તરફ ફરવાને પોતાનાં માણસોને ફરમાવ્યું. તેઓને પણ એટલુંજ જોઇતું હતું માટે જ્યારે આવી રીતે તેઓને પોતાના સરદાર તરફથી પાછા ફરવાની આજ્ઞા થઇ એટલે તુરત તેઓ બંદોબસ્તની સાથે પાછા હઠયા, અને શેહેર તરફનો રસ્તો પકડયો." તેઓને જોઇને તમામ રજપૂત લશ્કરે પોતાની પીઠ ફેરવી, અને ભીમદેવનાં માણસોની સાથે તેઓ પણ ચાલ્યા. જ્યારે એવોજ જુવાળ બેઠો ત્યારે તેને કોણ અટકાવી સકે? ઘેટાંનાં ટોળાંમાંથી એક

તેથી તેઓને લડવાનો બિલકુલ મહાવરો નહતો; તેઓનું શૂરાતન પ્રકટ થયેલું નહતું; માટે ઘણાએકે જુઠાં બહાનાં કાઢયાં, કેટલાએક સંતાઇ બેઠા, અને કેટલાએકે તો શરમ મુકી સાફ નાજ કહી. તેઓ સઘળા કરણના ઉપર ગુસ્સે થયેલા હતા; તેઓનાં શેહેર ઉપર આ આફત આવી પડી તેનું કારણ કરણ છે એમ જાણીને તેઓ રાત દહાડો તેને અંતઃકરણથી ગાળ દેતા હતા. શેહેરમાં અનાજની ઘણી જ મોંઘવારી થઇ ગઇ હતી, તથા બિચારા સેંકડો ગરીબ લોકો મરી જતા હતા તેઓ કરણ તથા દેવળદેવી ઉપર નિસાસો મુકતા હતા. શેહેરમાંના જે જુવાન લોકો લડવાને તૈયાર થયા હતા તેઓનાં માબાપ તથા બઇરાં છોકરાં પણ કરણને શાપ દેતાં હતાં. જે નવા માણસો કરણના લશ્કરમાં ઉમેરાયાં તેથી કાંઇ તેમાં ઝાઝો વધારો થયો નહિ માટે ભીમદેવે શેહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, ને તેઓને સમજાવ્યું કે હાલ જે લડાઈ ચાલે છે તે કરણ રાજા ઉપર નથી, પણ તે તો દેવગઢનો રાજા, રામદેવજી, જે તમારો સઘળાનો રાજા છે, તેના ઉપર ચાલેછે; કેમકે તમે સઘળા જાણોછો કે લડાઇનું કારણ દેવળદેવી છે; તેને મ્લેચ્છ લોકોને પોતાને વાસ્તે લઇ જવી છે; પણ તે તો આપણા શંકળદેવની સાથે પરણી ચુકી છે, માટે તે તમારી રાણી છે. તમારે તમારી રાણીના બચાવને વાસ્તે લડવાનું છે, તમારે તમારા રાજાની પ્રતિષ્ઠા રાખવાની છે, અને આજે જો તેઓ તમારા રાજાના ઘરની રાણી લઈ જશે તો કાલે તમારાં ઘરનાં બઇરાંને ઘસડીં લઇ જવામાં તેમને શી હરકત પડશે? માટે તમે તમારા લોકોનું, તમારા દેશનું, તથા તમારા રાજાનું જરા અભિમાન રાખો, અને જે હવે પછી તમારી રાણી થવાની છે તેને શત્રુઓના હાથમાં પડતી બચાવો. શું દુનિયામાં એમ કહેવાશે કે દેવગઢના રાજ્યના લોકો એવા હિચકારા હતા કે તેઓએ પોતાની રાણીને પોતાના દેશમાંથી પારકાં દેશમાં લઇ જવા દીધી? એમ થાય તો તે મોટામાં મોટી ગેરઆબરૂ સમજવી. પણ મને આશા છે કે તમે સઘળા એવા અધમ નથી કે એમ થવા દઈ તમારૂં નામ જગતમાં ડુબાવશો, માટે જાગૃત થઈ જાઓ. આબરૂને વાસ્તે વિચાર રાખો. મરવાની દેહેશત છોડી દઇ બઇરાં જેવી ચાલ ચાલતાં શરમાઓ, અને દુનિયાની સઘળી વાત આબરૂ આગળ હલકી ગણીને ઢાલ તલવાર બાંધીને તૈયાર થઇ જાઓ. કોઇ શા માટે જવાબ દેતું નથી? તમારામાંથી કોઈને જુસ્સો કેમ આવતો નથી?

શું એવો વખત આવ્યો છે કે માણસો જીંદગી ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ રાખે કે પોતાના રાજાની તરફથી પણ લડવાની ના કહે? અરે! શરમ છે તમને સઘળાને! ધિક્કાર છે તમને! ધુળ પડી તમારી જીંદગી ઉપર! એટલું કહી તે ચુપ રહ્યો. તેને એટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો કે તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ.

પણ ભીમદેવનું આ સઘળું બોલવું પવનમાં ઉડી ગયું. એ તો પથ્થર ઉપર પાણી. તેઓ સઘળા જડ થઇને બેસી રહ્યા. કોઇના ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ, તેઓનાં મનમાં નક્કી હતું કે આ કામમાં જય મળવાનો નથી, માટે જીંદગી શા માટે નકામી ફેંકી દેવી જોઇએ: પણ જે જીંદગીના ઉપર તેઓને આટલી બધી પ્રીતિ હતી, જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોવા બેઠા હતા અને જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાના રાજા આગળ હલકા થયા, તે જીંદગી ઘણીવાર ટકે એવો સંભવ નહતો. મુસલમાન સિવાય એક બીજો શત્રુ શેહેર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, તે શત્રુ અદૃશ્ય હતો, તેના સપાટામાંથી બચવું મુશ્કેલ હતું, અને તેના હાથથી મરવામાં કાંઇપણ આબરૂ નહતી. એ શત્રુ દુકાળ હતો. જો તેઓએ ભીમદેવના કહ્યા પ્રમાણે કીધું હોત, જો તેઓએ સઘળા મળીને મુસલમાનો ઉપર હુમલો કીધો હોત, તો કદાચ આ નવા શત્રુના હાથમાંથી તેઓ જીવતા રહેત; તેઓની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહેત; તેઓના રાજાનું કામ થાત; લડાઇનો અંત આવત; અને બીજાં નઠારાં પરિણામોનો અટકાવ થાત. પણ કેહેવત છે કે 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિઃ' તેઓની મતિ બદલાઇ ગઇ, અને તેથી તેઓમાંના ઘણાંખરાં ઢોર ને પશુનીપેઠે મરણ પામ્યાં; તેઓનાં બઇરાં છોકરાંની પણ તેવી જ અવસ્થા થઇ, અને તેઓની માલમિલકત સઘળી ફના ફાતીઆ થઇ ગઇ.

શેહેરમાં અનાજની ખોટ હતી એ ઉપર કેહેલું જ છે. જ્યારથી શેહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોંઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પેહેલવેહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો થયો. પણ લડાઈ જલદીથી પૂરી થશે, અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લડાઇનો પાર આવ્યો જ નહિ, અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો; સિપાઇઓ તથા

બીજા લોકો બુમાબુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણાં લોકોનાં મુડદાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઇ ગયા; અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઇને લુંટવા નિકળ્યા. એક સવારે શેહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઇ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઇ જઇને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા, તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઇઓ પણ શામેલ થયા. અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઇ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુડદાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શોરબકોર સઘળે થઇ રહ્યો. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા, તોપણ તેઓનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ તેઓનાં ઘરનું સઘળું અનાજ લુંટાઇ ગયું, અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લુંટેલું અનાજ થઇ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઇ ગયા. હવે દુકાળ રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરૂં રૂપ પ્રકાશ્યું, અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડ્યું: આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. જો બરાબર થઇ સકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આચકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચેહેરા જોવાથી ચિતળી ચઢયા વગર રહેજ નહિ. તે બિચારાં ભૂખે મરી ગયેલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઉડી જવાથી ધોળાં ફક જેવાં થઇ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નિકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચેહેરા ફિક્કા સુકાઇ ગયેલા; તથા ખડબચડા થઈ ગયેલા હતા; અને તેઓ એવા તો બિહામણા થઇ ગયાં હતા કે તેઓમાં અને મલીન ભૂતમાં કાંઇ અંતર રહેલું નહતું. વળી એવા ભયંકર ચેહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નિકળી આવેલા હતા. દ્વેશ, અદેખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ, તથા ભૂખમરાથી જ યમરાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નઠારા ગુણો પ્રકટ થઇ આવે તે સઘળા તેઓના મ્હોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું, અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું; પણ તેઓનાં મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી

તાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરની પેઠે ઘાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી બીજાંઓ એમાંથી કાંઇ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં, અને વખતે ધૂળને મટોડું ખાતાં. જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી સકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષ કરવામાં આવતી. એ બધાનીં સાથે પેટનું ભરતિયું થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતા હતા. આવો નઠારી જાતનો, જેથી પોષણ થઈ ન સકે એવો, વખને શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા મરી ગયેલા માણસોની સડી ગયેલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણઘાતક હવા નિકળતી હતી તેને લીધે શેહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, ઊંઘમાં ચુથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી; અને તેથી મૃત્યુનું કામ ઘણુંજ ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી ઘસડાઇ જાય. જ્યારે શેહેરમાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો, ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા. તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ઘણીજ બેપરવાઈ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઈ ઉઠાવે પણ નહિ, ત્યાંને ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શેહેરમાં કાગડા, ગીધ, અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાને પીંખી નાખતાં; વખતે કુતરાં, બિલાડાં તેઓને ઘસડતાં, તથા ફાડી ખાતાં; રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શેહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શેહેરની દુર્ગંધીમાં વધારો કીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસ ભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટા ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને લીધે જેવો લોકોની શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવોજ તેઓની મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નઠારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા, તથા સઘળા સારા તથા ઊંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણસોમાંથી માંહોમાંહેની શરમ ઉઠી ગઈ; સગપણનો નાશ થયો; દોસ્તી હોલવાઈ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સઘળે ઠેકાણે સઘળાનાં મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માબાપ અને છો-

કરાંની વચ્ચેનું તથા ધણી ધણિયાણી વચ્ચેનું સઘળું હેત નાસી ગયું, આ વખતે કોઈ કોઈનું નહિ. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભુલી ગયા; મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બન્ને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઇશ્વર તરફ મન લઇ જવાને, તથા શોકાતુર થઇને શાણપણ તથા ગંભીરાઈ પકડવાને બદલે તેઓ ઉલટા ખુશી થતા આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયેલાં હતાં; આવી અસ્વભાવિક વર્તણુક બીજા કોઇ પણ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી; એ ગમે તેમ હોય તોપણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બીહામણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજાં વગાડતાં, તથા ઘણો શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઇપણ જણાતી નહતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં. કેટલાંએક માણસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નિકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં, તેઓ ગાતાં, બુમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મોહલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શેહેરની અવસ્થા થઇ રહી હતી.

હવે કિલ્લામાં જ્યાં કરણ રાજા, ભીમદેવ, કેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રેહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતું તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા, અને એ પ્રમાણે કસર કરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પોહોંચાડયું હતું; અને હજી થોડા દહાડા વધારે ચાલે એટલું બાકી રહેલું હતું. લોકોને એ જોઇને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે, અને જેઓ લડાઇનાં મુખ્ય કારણ તેઓ જીવતા રહે એ જોઇને તેઓને ક્રોધ આવતો હતો. પણ તેઓને ગુજરાતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગ્ય કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી હતી, તથા પોતાના રાજાના કુંવર ભીમદેવની તેઓ આબરૂ રાખતા હતા, તેથી તેઓએ કિલ્લા માંહેના લોકોને કશી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો નહિ. એ છતાં પણ કેટલાએક ફિતુરી, હલકા, તથા લુચ્ચા લોકોએ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી તેમાંનું અનાજ લુંટી લેવાનો એક કરતાં વધારેવાર નિશ્ચય કીધો; પણ

તેઓમાંના વિચારવંત, દયાળુ, તથા રાજનૈષ્ટિક લોકોએ તેમને સમજાવ્યા કે એટલું અનાજ લુંટી લાવ્યાથી શેહેરમાંનાં આટલાં બધાં માણસોને કાંઇ વધારેવાર ફાયદો થવાનો નથી, અને કિલ્લામાંના મોટા માણસો જેઓ દુનિયામાં અગત્યના છે તેઓ મરણ પામશે. તે વાત તેઓના મનમાં ઉતરી, તેથી તેઓ પોતાના ધારેલા કામથી બંધ પડયા. પણ તેઓનો ક્રોધ હજુ સુધી સમ્યો નહતો. તેઓની પાસે એક ઉપાય તૈયારજ હતો. જો તેઓ સઘળા મળી શેહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓના દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહિ. એ પ્રમાણે દગલબાજી કરવામાં ઘણી ગેર આબરૂ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. તેમ કરવાથી જે પરિણામો નિપજે તેને વાસ્તે તેઓ ઘણા દિલગીર હતા, માટે આટલું બધું કષ્ટ તેઓએ સહ્યું; દુકાળ અને મરકી પોતાના શેહેરમાં આવવા દીધી; પોતાના વહાલાંમાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઈ પીલાઇને આવાં ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં; તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઈ દરકાર રાખી નહિ; પણ તેઓએ તેઓના હાથમાં રહેલો ઉપાય કામે લગાડયો નહિ. એ તેઓનો વિચાર જોઇને આપણને ખરેખરૂં આશ્ચર્ય લાગવું જોઈએ, અને તેમના પ્રતિષ્ઠા જાળવવાં વિષેના એવા ઉમદા વિચાર જોઇને આપણે વિસ્મિત થયા વિના રેહેતા નથી. આટલી બધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા, પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું, અને કેટલાએક હલકા લોકોએ ઠરાવ કીધો કે હવે શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકી દેવા. અને આ દૈવકોપનો એકદમ અંત આણવો. વળી આપણે ઇહાં રહીને પણ શું કરી સકીએ છીએ? આપણામાં હવે લડવાની કાંઈ શક્તિ રહી નથી, કરણ તથા ભીમદેવનું લશ્કર ઘણું ખરૂં સઘળું મરી પરવાર્યું છે, અને જે કોઇ જીવતા રહ્યા હશે તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહિ હોય, માટે હવે દરવાજા બંધ રાખ્યાથી ને પડી રહેવાથી વધારે માણસોનો નાશ થાય છે પણ તેથી કાંઇ કામ સિધ્ધ થાય એવો સંભવ નથી. માત્ર તેથી વખત વધારે મળે છે. પણ એટલા વખતના જુજ ફાયદાને માટે માણસોના અમુલ્ય જાનની ખરાબી થાય એ કાંઈ વાજબી નથી. એ ઉપરથી તેઓએ ઠરાવ કીધો કે એ સઘળી વાત કરણને જઇને કેહેવી, ને તેને કાને નાખીને એ કામ કરવું.

તે વખત તે કાંઇ ભયંકર કામ કરવાને જાય છે. તે પોતાની દીકરીને જગાડીને છેલ્લીવાર મળ્યો પણ નહિ; તોપણ તેને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ દઇને તથા તેની જીંદગી અને પ્રતિષ્ઠાના સંરક્ષણ વાસ્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. બહાર મેદાનમાં પૂર ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝાડો તથા ડુંગરોના ઓળા પડયા હતા. હવા બિલકુલ સ્થિર હતી, ઝાડોનાં પાંદડાં લગાર પણ હાલતાં નહતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું તેમાં કરણનાં પગલાં સાફ સંભળાતાં હતાં. તે વખતે વખતે ઈશ્વરનું સ્મરણ કરતો હતો, અને આખી દુનિયાની આ છેલ્લી ભેટ લેતો હતો. થોડીએક વાર સૂધી ઊંચી નીચી ભોંય પર ચાલ્યા પછી તે એક મોટા મહાદેવના દેહેરા આગળ આવી પોહોંચ્યો. તે દેવસ્થાન તે જગોએ ઘણું નામાંકિત હતું, અને તે ઘણું વિસ્તીર્ણ હતું. તે રાત દહાડો ઉઘાડું રહેતું હતું, અને આ વખતે તેમાં કે તેની આસપાસ કોઇ પણ માણસ નહતું. કરણ તે દેહેરામાં જઈ જ્યાં શિવલિંગ હતું ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેણે ત્યાં કેટલીકવાર સુધી એક ચિત્તે મહાદેવની સ્તુતિ કીધી, પછી મહાદેવની પૂજા કીધી, અને થોડાંક ફુલ પોતાની સાથે લઈ આવ્યો હતો તે તેના ઉપર ચઢાવ્યાં. પછી તે ઘણા જુસ્સાથી ઉભો થયો, અને તલવાર મિયાનમાંથી કાઢીને પોતાની ડોકે અડકાડી મોટેથી અને જુસ્સાથી બોલ્યો: "હે મહાદેવ, હે ભોળાનાથ, હે શંકર, હું કેવી આફતમાં આવી પડયો છું તે તું સારી પેઠે જાણે છે. તેમાંથી ઉગરવાનો કાંઇ રસ્તો સુઝતો નથી માટે રે જગતના પ્રલયકર્તા, આ તારી સમક્ષ હું મારો દેહ ત્યાગ કરું છું, નહિં તો બચવાનો માર્ગ બતાવ." એટલું કહી તેણે તલવાર આઘે ખસેડી જોરથી ઉગામીને ડોક ઉપર મારવાની તૈયારી કીધી; પણ તેટલામાં કોઇએ તેનો હાથ પકડયો હોય એમ લાગ્યું. તેની તલવાર ભોંય ઉપર પડી ગઈ, અને આકાશવાણી થતી હોય એમ ઘુમટમાંથી નીચે પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયો "અરે કરણ રાજા, તારા દુઃખનો પારજ નથી, પણ તું આપઘાત કરીશ મા. જે થાય તે થવા દે, તને કાલે બચવાનો રસ્તો જડશે. માટે ધીરજ રાખ." કરણે એ શબ્દ સ્પષ્ટ સાંભળ્યા, અને તેનો અર્થ પણ સમજ્યો. મહાદેવની એ વાણી થઇ એવી ખાતરી તેને થઈ તેથી સંતોષ પામ્યો, અને આકાશવાણી ખરી પડશે એવો પૂરો ભરોસો રાખીને તેણે તલવાર મિયાનમાં ઘાલી, મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને પાછો કિલ્લા તરફ ગયો.

બીજે દિવસે શેહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચઢીને સલાહુદ

તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લડાઇમાં માર્યા ગયા. જ્યારે આ ગડબડાટ શેહેરના મુખ્ય બજારમાં થઈ, તે વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા લુંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મુકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સિપાંઇઓ ઘણા ખુશ થયા. તેઓને એટલુંજ જોઇતું હતું. જ્યારથી **અલફખાંએ** શેહેરના લોકોની જીંદગી તથા માલમિલકત બચાવવાને અભયવચન આપ્યું, ત્યારથી તે સિપાઇઓ નાઉમેદ થઈ ગયા હતા. તેઓને લુંટ મેળવવાની આશા હતી, અને તે પૂરી પડશે એવી આખર સુધી તેઓને ખાતરી હતી. પણ છેલ્લી વારે તે આશા ભંગ થઈ ગઈ એ જોઇને તેઓ ઘણા ખીજવાયા હતા. પણ જ્યારે આગ લાગી, અને તે હવે પથરાઈને આખા શેહેરમાં ફેલાશે ત્યારે લોકોનાં ઘરમાં ભરાવાને તથા તેમાંની દોલત લઇ લેવાને કાંઇ હરકત પડશે નહિ એ ધારણાથી તેઓએ આગ હોલવવાની કાંઈ મેહેનત કીધી નહિ. બલકે શેહેરના બે ત્રણ ભાગમાં થોડાએક જઇને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી મુક્યાં. રાતનો વખત, પવન નિકળેલો, કોઇ હોલવનાર મળે નહિ, શેહેરમાં થોડા જ માણસો રહી ગયેલાં અને તેઓ એવાં અશક્ત કે તેઓથી કાંઈ કામ બની સકે નહિ, તેથી આગ ઘણા જોરથી ફેલાઇ અને થોડા વખતમાં આખું શેહેર અગ્નિની ઝાળમાં લપેટાઈ ગયું. આ વખતે શેહેરનો દેખાવ ઘણો ભયંકર થઇ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસની પેઠે ભડભડ બળવા લાગ્યાં, મુસલમાન સિપાઇઓમાં કાંઇ બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ, તેઓ સઘળા **અલફખાંના** હુકમથી ઉલટા ચાલીને બધા શેહેરમાં ફરી વળ્યા, અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડ્યાં તેઓમાં પેસીને લુંટફાટનાં કામમાં પડ્યા.

આગ એ એક મોટી આફત છે, તેમાં વળી **બાગલાણ** જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા શેહેરમાં આગ એથી તો આડો આંક જાણવો. કેટલાએક મરકીના રોગથી પીડાતા તથા ભૂખે હસહસતા થઈ ગયેલા લોકો જેઓ ઉઠી સકતા નહતા તેઓ ઘરમાંને ઘરમાં જ બળી મુઆ. તેઓને કાઢનારું કોઇ મળે નહિ. કેટલાએક પોતાનો જીવ બચાવી સકે તેવા હતા તેઓ પોતાનાં બઇરી છોકરાંને તથા ધન દોલતને છોડીને નાઠા. બઇરીઓ તથા છોકરાં જેટલાં નાશી સક્યાં તેટલાં બચ્યાં, બાકીનાં આગમાં ફુંકાઇ ગયાં. કેટલાએક કિમંતી દાગીનાની એક નાની પેટી લઇ બહાર નિકળતા, તે-

ઓને રસ્તામાં મુસલમાનો પકડતા, તથા તેઓની પાસે જે હોય તે છિનવી લેતા. જે બિચારા પૈસા વગર ખાલી હાથે મળતા તેઓને પકડીને ખુબ માર મારતા, અને તેને ઘેર તેઓને લઇ જવાનું તથા દોલત બતાવવાનું તેની પાસેથી કબુલ કરાવતા. જેઓ ઘરમાં પડી રહેતા હતા તેઓને પણ મારફાડ કરી દ્રવ્ય ક્યાં સંતાડયું છે તે દેખાડવાની જરૂર પાડતા. જેઓ પૈસા બતાવે નહિ, અથવા જેઓની પાસે ન હોય, તેઓને વેહેમ ઉપરથી એટલો માર મારતા કે તેથી તેઓ જલદીથી મરણ પામતા. એ પ્રમાણે શેહેરમાં ગડબડાટ થઇ રહી. જે હિંદુ જાય તેને અટકાવી મુસલમાન સિપાઈઓ કહેતા કે; "કાફર, પૈસા દેખાડ." તે વખતે જો તેઓનું મન ન મનાવે તો તલવાર વડે તેના બે કકડા કરી નાખતા. અલફખાંનો હુકમ કોઈ માનતું નહતું તેથી તે ઘણો ચીડવાઈ ગયો. તેનાથી લશ્કરમાં બંદોબસ્ત રાખી સકાયો નહિ એજ તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી હતી. પણ આ વખતે તો તેના મનમાં એક બીજી મોટી ફિકર હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લેવાની ઘણીજ આતુરતા હતી. આ સઘળી લડાઈનું કારણ જો આ છેલી વખતે છટકી જશે તો તે ફરીથી હાથ લાગશે નહિ; લડાઈ સઘળી બ્યર્થ જશે; પાદશાહ ઘણો કોપાયમાન થશે; અને તેની જીંદગી ૧૬ જેવી જઈ જશે. તેના મનમાં મોટી ધાસ્તી હતી કે જો આ વખતે તે જતી રેહેશે તો તેને અટકાવનાર કોઈ નથી, માટે લશ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદીથી શોધી કાઢવી જોઈએ. એક વાર તે હાથ લાગી એટલે પછી શેહેર જેટલું લુંટવું હોય તેટલું લુંટે તેમાં તેને કાંઈ આપદા નહતી. તેણે સિપાઈઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા, તથા બીજા ઘણા ઉપાયો કીધા, પણ કોઇ લુંટમાંથી પાછું આવ્યું નહિ. હવે જ્યારે કરણ રાજાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણીજ ખુશી થઇ. તેણે જોયું કે જ્યારે અલફખાંના સિપાઇઓ લુંટવાના કામમાં પડેલા છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. આકાશવાણી કમળપૂજા કરી રહ્યા પછી તેણે સાંભળી હતી તે હમણાં ખરી પડશે એમ તેને લાગ્યું, કેમકે તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઇ જ નહતું. તેણે ત્યાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી, અને પોતે, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા થોડાંએક ખાનગી માણસો એટલાં કિલ્લાને પાછલે રસ્તે નિકળ્યાં, અને ઘણા જલદ ઘોડા તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર સ્વાર થઈને તેઓ પૂરવેગે દેવગઢ જવાને નિકળી પડ્યાં. ર-

સ્તામાં દુશ્મનોનું એક પણ માણસ તેઓને મળ્યું નહિ તેથી તેઓ નિરાંતે ઝડપથી કુચ કરી આગળ ચાલ્યાં.

જ્યારે બાગલાણમાં સઘળી દોલત લુંટાઇ રહી ત્યારે મુસલમાન સિપાઇઓ અલફ્ખાંની રૂબરૂ હાજર થઇ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએ માફ માગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઈ હતી, પણ અલફ્ખાં તેઓને લઇને તુરત કિલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઇ જડયો નહિ. કેટલીકવાર આણીગમ તેણીગમ ફરયા પછી તેઓને એક માણસ હાથ લાગ્યું, તે તેઓને કિલ્લાની પાછળની બાજુએ લઇ ગયો. ત્યાના દરવાજા ખુલ્લા હતા તેટલા ઉપરથીજ અલફ્ખાં નિરાશ થઇ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઉડી ગયાં. તોપણ 'કદાચ દરવાજો જાણી જોઈને ઉઘાડો મુકયો હોય કે ખુલ્લો જોઇ બીજાનાં મનમાં આવે કે તેમાં કોઇ નહિ હોય, અને તેમ જાણી વધારે ખોળ ન કરે,' અને તેઓ તેમાં સંતાઇ ગયાં હોય, માટે જ્યારે આટલે સુધી આવ્યા ત્યારે કિલ્લાની માંહે સંધે ફરીને જોવું, અને તેઓ ત્યાં નથી એ વાતની પક્કી ખાતરી કરવી એ મતલબથી તેઓ કિલ્લામાં પેઠા, અને મોટી મોટી મશાલો સળગાવી કિલ્લામાં ખુણે ખોતરે સઘળે જોઇ વળ્યા. સવાર થવા આવી, પણ કરણ, દેવળદેવી, કે કોઇ ત્યાં માલમ પડયું નહિ તેથી અલફ્ખાંને ઘણી દિલગીરી તથા ગભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે ખોઈ, તેની સઘળી મેહેનત છુટી પડી. તેણે સિપાઇઓને હજારો ગાળો દીધી. તેઓ લુટવામાં પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. હવે કેમ થશે? તેની ખાતરી થઈ કે દૈવ તેની સામાં છે અને કરણની સામા લડવું અને દૈવની સામા લડવું બરોબર છે. તેને હમણા વેહેમ પડવા લાગ્યો કે મારા દહાડા હવે પડતા આવ્યા છે; મારો સૂર્ય અસ્ત પામવા ઉપર આવ્યો છે; માટે મારા કામમાં ધાર્યાથી ઉલટુંજ થયાં કરે છે. તેના મનમાં હવે નક્કી થયું કે તેઓ ઘણે આઘે નિકળી ગયાં હશે, અને દેવળદેવી એકવાર દેવગઢમાં પોંહોંચી; અને શંકળદેવને પરણી, એટલે તો સઘળું થઇ ચુકયું. પછી તેમાં કાંઈ ઉપાય ચાલવાનો નથી. તોપણ જ્યાંલગી આશા છે ત્યાંલગી શ્રમ તો કરવોજ જોઇએ, એમ ધારી, તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તેઓ ઘણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરાપણ આરામ લેવાને ઉભા રહ્યા નહિ. જ્યારે સાંજ પડી, અને

થોડું થોડું અંધારૂં સઘળે પથરાયું, ત્યારે તેઓએ ક્ષિતિજમાં ધૂળ ઉડતી જોઇ. તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એજ કરણનાં માણસો હશે, એમ ધારીને તેઓ વધારે ઝડપથી દોડયા, અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણનાં માણસો સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યાં.

આણીગમ કરણે પણ જાણ્યું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચુક્યા. તેઓ ઘણા થાકી ગયેલા હતા તેથી વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને સંતોષ એટલોજ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી; આગળ ઝાડી ઘણી ખિચોખિચ હતી, તથા રસ્તા ઘણા વિકટ હતા. વળી ગામડાંના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમિયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાવ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલે આપણે દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલફખાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કુચ કીધી કે છેક કરણની પાસે આવી પહોંચ્યો. આજ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઈ તદબીર કરવામાં નહિ આવે તો દેવળદેવી નિશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડશે, માટે ભીમદેવ પોતાના માણસો સાથે દેવળદેવીને લઇને એક બાજુ તરફના રસ્તાપર નિકળી ગયો, અને અલફખાંને એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પડ્યાં એ વાત અલફખાંને માલમ નહતી, માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી, ઝાડી ઘણીજ ગાઢી આવી પડી, બન્ને લસ્કરવાળાઓએ તે રાત્રે ઘણુંજ દુઃખ ભોગવ્યું, પણ કોઇ હટ્યું નહિ. આખી રાત મુસલમાનોએ ચાલ ચાલ કર્યા કીધું, અને જ્યારે સવાર પડી, ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડ્યું; ત્યાં તજવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મંજલ દૂર રહ્યું હતું. પણ અફસોસની વાત એટલીજ કે કરણનું કાંઈ ઠામ ઠેકાણું જડયું નહિ; તેની કાંઈ નિશાની નજરે પડી નહિ. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પોહોંચ્યો હશે, અથવા જલદીથી પોહોંચશે, માટે પાછળ દોડવામાં કાંઈ ફળ નથી, માટે છેક નિરાશ થઇ અલફખાંએ ત્યાં મુકામ કીધો, અને તપાસ કરવાને ચો તરફ માણસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઈ ખબર મળી નહિ. કરણ તો દેવગઢ સહી સલામત પહોંચ્યો, અને ભીમદેવ આડે રસ્તે પડ્યો હતો તે પણ કેટલેક દૂર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે ઠેકાણે દુશ્મનોનો

આવવાનો સંભવ નથી, એવું જાણીને ત્યાં એક દહાડો થાક ખાઇ બીજે દિવસે ત્યાંથી નિકળવું એવો ઠરાવ કીધો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બીજે દહાડે સાંજ પડવાની વખતે એક નાના ગામમાં ગડબડ થઈ રહી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઘોડાનો હણહણાટ સંભળાતો હતો, તથા ચોરા ઉપર ઘણાએક સ્વારો તથા સિપાઇઓ એકઠા થઈ બેઠા હતા. કેટલાએક નકામા ગામમાં આણીમેર તેણીમેર ફર્યાં કરતા હતા. કેટલાએક ગામની બાહાર સીમમાં પોતાના ઘોડાઓને વાસ્તે ચારો શોધતા હતા. ગાયો તથા ગોધા ચરીને મસ્તી કરતાં તથા રસ્તામાં કોટેકોટ ધૂળ ઉડાવતાં પાછાં ગામ તરફ આવતાં હતાં. ખેડુતો પોતાનાં ખેતરોથી થાકેલા પાકેલા ધીમે ધીમે ઘર તરફ આવતા હતા, તથા તેઓના બળદો રાતનો વિસામો ખાવાને ઘણા આનંદથી સિંગડાં ડોલાવતા તથા તેઓને ગળે બાંધેલા ઘુઘરાનો અવાજ કરતા ચાલતા હતા. વખત ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમને દરવાજેથી જતા રેહેવાની તૈયારીમાં હતા, અને આકાશનો તે ભાગ નાના પ્રકારના રંગથી શોભાયમાન દીસતો હતો. આસપાસનાં ઝાડો તથા ફુલોનો મંદમંદ સુવાસ સઘળે પથરાઇ રહ્યો હતો, તેમાં માત્ર માણસની બેફિકરાઇથી તથા ફુલડાઇથીજ ઉત્પન્ન થતી દુર્ગંધ કોઇ વેળા ભળતી હતી. ગામમાં હરેક ઘરની સામા એકેક ઉકરડો હતો તેમાં વર્ષોનાં વર્ષ થયાં છાણ વગેરે ઘણી એક ગલીચી એકઠી થયાં કરતી હતી. એ ઝેરના ઢગલામાં સડેલી વનસ્પતિ તથા બીજા પદાર્થ કોહ્યાં કરતા, અને તેમાંથી જે નાશકારક રજકણો હવામાં ઉડતાં હતાં તેથી લોકોમાં અનેક તરેહના રોગો પથરાતા હતા, તથા તેઓના આવરદામાં ઘણો ઘટારો થતો હતો. પણ તે બિચારા પશુતુલ્ય પ્રાણીઓને એ વાતનું કાંઇપણ ભાન નહતું. પોતાના દૈવ ઉપર પાકો ભરોસો રાખીને, જે થાય છે તે ઈશ્વરની તરફથી બને છે એમ સમજીને, તથા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણીધણિયાણી, સગાંવાહાલાં, વગેરે જેઓ મોતના સપાટામાં તેઓના યોગ્ય વખત પેહેલાં આવી પડેલાં તેનું કારણ કેટલેક દરજ્જે એ ઉકરડાજ હતા, તથા એ મૃત્યુને કાંઇક હદમાં રાખવું એ તેઓના હાથમાં હતું એ વાત જાણ્યા સિવાય તેઓ સુખી અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના દહાડા કાઢતા

હતા. તે ગામના એક નીચા ઘરમાં એક ઓરડામાં તે સાંજરે બે માણસ બેસી ધીમે ધીમે વાતચિત કરતાં હતાં તેઓમાંથી એક પુરૂષ તથા બીજી સ્ત્રી હતી. પુરૂષની વય આસરે ૪૦ વર્ષની દેખાતી હતી; પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં વેહેલો આવી પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું શરીર સુકાઇ ગયેલું તથા ચામડીનો રંગ છેક કાળો પડી ગયેલો હતો, આખે શરીરે તે ખંજવાળ્યાં કરતો હતો. તેની આંખ લાલચોળ તથા ઊંડી પેસી ગયેલી હતી. માથા ઉપર તાલ પડ્યાથી તે કાચના જેવું ચળકતું હતું; અને તે ઉપર આફ્રેકાના મહા રણમાં લિલોતરીની કોઇ નાની જગા માલમ પડે છે તેમ, સફેદ થોડાએક નિમાળા ઉડતા હતા. તેના આખા દેખાવ ઉપરથી જણાતું હતું કે તે કોઈ નઠારા વ્યસનમાં ગરક થવાથી અશક્ત થઇ ગયેલો હતો: અને ખરી વાત પણ તેમજ હતી. તે ભાંગનો પૂરો ગરાડી હતો. આખા દહાડામાં જો તેને આશરે ચાર અથવા પાંચ શેર ભાંગ ન મળે તો તે મરવાતોલ થઇ જાય. પણ એટલી ભાંગથી તે ધરાતો નહતો. અફીણ, ગાંજો, તથા બીજી કેફી વસ્તુઓ પણ રોજ તેના ખપમાં આવતી હતી તેથી આખો દહાડો અમલ કરવા સિવાય તેનાથી બીજું કાંઈ કામ થઇ સકતું નહતું. આ સઘળાનું પરિણામ એ થયું કે તેનાથી કાંઈ ધંધો રોજગાર થઈ સકતો નહિ. ગામમાં ધામોટપણું કરવામાંજ કાંઇ થોડી ઉપજ આવે તેમાથી તેની તરફથી કામ કરનાર બ્રાહ્મણને અર્ધોઅર્ધ આપવું પડતું હતું, અને બાકીના અર્ધામાંથી પોતાની સ્ત્રી અને પાંચ છોકરાંનું ગુજરાન કરવું પડતું હતું. તે બિચારો ઘણી કંગાલ અવસ્થામાં હતો; પણ જો તે એકલો હોત તો ગમે તેવી દુર્દશાથી તે સંતોષ પામી પોતાના કાળનો નિર્વાહ કરત. પણ તેની સ્ત્રી ઘણાજ જુદા સ્વભાવની હતી અને તેની ઠોક તથા ધાકથી નિરંતર તેને ઉપદ્રવ થયાં કરતો, અને જો કેફના અમલથી તે નિશ્ચિંત, સદા આનંદમાં રહેતો ન હોત તો તેની સ્ત્રીના પૈસાના લોભથી તેનો જલદીથી અંત આવત. પણ હવે તો તેની આયડીના ઠોક પણ પવનમાં ઉડી જતા હતા. તેની ગાળ ઘરની ભીંત માને તો તે માને, અને તેના વજ્ર જેવા બોલ તેની હાથી જેવી ચામડી ઉપર અથડાઇને પાછા પડતા હતા. તે સઘળાં કારણોને લીધે તેની બઇરીનો જીવ ઘણો ઉકળી જતો. વખતે તેને ક્રોધ એટલો બધો ચઢતો કે તે પોતાના શરીરને ભારે દુઃખ પોહોંચાડતી; ઘણીવાર તે પોતે ભુખી

રહેતી; તથા પોતાના ધણીને ભુખ્યો રાખતી. એ વગેરે ઘણેક રસ્તે તેની રીસ ઉભરાઈ જતી, પણ શાંતિ, એ અમુલ્ય ગુણ તેના સ્વામીમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે હતો તેથી આખરે તેનોજ પરાજય થતો. એ ક્રોધાંધ સ્ત્રી શરીરે ઘણી કદાવર હતી. તેના દેખાવ ઉપરથીજ કોઇને ભય ઉત્પન્ન થાય. તેની ઉમર આસરે ૩૫ વર્ષની હતી. આવી સ્ત્રી જેને હોય તેની ખરેખરી કમબખ્તી જાણવી. જેટલા ગુણો નઠારા ગણાયછે તેઓમાંના ઘણા ખરા તેનામાં હતા. ક્રોધ, અદેખાઈ, નિર્દયતા, આદિ બીજા દુર્ગુણોનું તેના મન ઉપર ઘણું પ્રબળ હતું. પણ સૌથી વધારે તેનામાં પૈસાનો લોભ હતો. પૈસાને વાસ્તે તે શું નહિ કરે એ કહી સકાય નહિ. પૈસાને વાસ્તે રાત દહાડો તેનો જીવ બળ્યાં કરતો હતો. પણ ઇશ્વરનો બનાવ એવો બન્યો કે જેટલો તેનો લોભ વધારે તેટલી તેની દરિદ્રતા વધારે હતી. પોતાની અગણિત તૃષ્ણાઓને શાંત કરવાને જોઇએ તેટલા પૈસા તેને મળતા નહતા એટલુંજ નહિ, પણ તેને ખાવાપીવાના તથા બીજી જીંદગીને અવશ્ય વસ્તુઓના વાંધા પડતા. એજ તેને ઘણું ભારે દુઃખ હતું, અને તેથી જે રીસ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી તે સઘળી તેના ધણી ઉપર તે કાઢતી. તે દહાડે તેને ઘેર મોટા શ્રીમંત પરોણા આવેલા હતા. ભીમદેવ તથા કેવળદેવી તેઓને ઘેર ઉતરેલાં હતાં. તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે તેઓનું સન્માન કરવું, તેઓને કોઇ પણ પ્રકારે રાજી રાખવાં, એવિષે તેને ઘણી ચિંતા થતી હતી. તેને એવી આશા હતી કે જો તેઓ પોતાના રાજકુંવરને ખુશ કરશે તો તેઓ તેને ન્યાહાલ કરી નાખશે. તથા તેઓનો દાહાડો ફેરવી નાખશે. એ મતલબસર તેણે ઘણી ગોઠવણ કીધી; પણ તેટલા ઉપરથી પોતાની ધારેલી મતલબ પડશે એ બાબત તેને ઘણો શક હતો. માટે આ વખતે કાંઇ તદબીર કરવી જોઇએ. તે શું કરવી એવિષે તે ઊંડા વિચારમાં પડી હતી. કેવળદેવીના અંગ ઉપર ઘણું કિમતી ઘરેણું હતું તેટલુંજ જો હાથ આવે તો જન્મ સુધી પાર પડી જવાય. પણ તે શી રીતે મળે? મધરાત્રે તે જ્યારે ભર ઊંઘમાં હોય તે વખત ગુંગળાવી તેને મારી નાખીને તમામ ઘરેણું ઉતારી લઈ રાતો રાત નાસી જવું, અને મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે હતું તેથી તેને આશા હતી કે ભીમદેવ તેની શોધ કરવા પાછળ આવશે નહિ. એ વાત ઉપર જેમ જેમ તે દુષ્ટ ચંડાળે વધારે વાર વિચાર કીધો તેમ તેમ તેનું અંતઃકરણ વધારે

વજ તથા નિર્દય થતું ગયું, અને પૈસાના લોભથી તેના મનમાં સઘળા કોમળ વિચાર દબાઇ ગયા.

પણ તે કામ હવે કોણે કરવું? તેણે પોતાના ધણીને પાસે બોલાવ્યો, અને તેની આગળ સઘળી હકીકત ઘણી અસંસ્કારક રીતે કહી, અને છેલ્લે પોતાનું ધારેલું દુષ્ટ કામ તેની પાસે કરાવવાને તેણે તેને હુકમ કીધો. પોતાની ધણિયાણીમાં પૈસાનો આટલો બધો લોભ હશે, તથા તેને લીધે આવું પાપી કર્મ કરવાને તે કહેશે એવું હજી લગી તેના મનમાં નહતું. તેથી આ ધારણા સાંભળીને તેને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણો ક્રોધ ચઢયો. તે બોલ્યો: "અરે! દુષ્ટ ચંડાળણી, અરે! શંખણી, યુગના મહાત્મને લીધે તારામાં કેટલું પાપ ભરાયું છે. અરે! કસાઇ, તને આ વિચાર તે કેમ સુઝયો હશે! અરે! મારી પાસે સ્ત્રી હત્યા કરાવવી? અને તે સ્ત્રી પણ રાજકન્યા, અને આપણા રાજાના પુત્રની સ્ત્રી? અરરર! હવે કળિયુગની ભર જુવાની બેઠી. આ કાળમાં પુરૂષો તો દુષ્ટ થઈ ગયા છે: તેઓએ તો સત્ય મુકયું; તેઓ પ્રપંચનાં ઊંડા કુવામાં પડયા; તેઓ માયાની મોહજાળમાં ફસાઈ પડયા છે; તેઓ પરમેશ્વરનો ભય જરાપણ રાખતા નથી; એ સઘળું તો જોયું છે. પણ સ્ત્રીઓ! કોમળ હૃદયની સ્ત્રીઓ, જેઓ અંધારામાં જતાં બીહે, જેઓ માખી મરતી જોઇને કમકમાટ પામે, જેઓનાં મનમાં દયા વધારે હોવી જોઈએ, તે સ્ત્રીઓ જ્યારે એક નિરપરાધી પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર કરે એથી તો સીમા વળી. અરે ભગવાન! આગળ કેવો કાળ આવવાનો છે! તે હું ન જોઉં તો સારૂં. તેની અગાઉ, અને ભગવાન, તું મને ઉઠાવી લેજે. રાજદ્રોહ! સ્ત્રી હત્યા શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી કહેલી છે. અરે લક્ષ્મીબાઈ, તેં જગતમાં સઘળાંને વશ કીધાં છે. બીજા બધા દેવો તથા દેવીને મુકીને તારા સેવકો સઘળા થઈ પડયા છે. તારે વાસ્તે લોકો ઘણા અધર્મ કરેછે, પણ એક સ્ત્રી, તે એક રાજકન્યા, અને તે વળી પરોણાગતના આશ્રયમાં રહેલી, તેની હત્યા કરવાનો વિચાર મારી દુષ્ટ સ્ત્રીને સુઝયો, અને તે ઘોર પાપ મારી પાસે કરાવવાને ધારેછે એથી તો આડો આંક વળ્યો. હવે જગતમાં રેહેવામાં કાંઇ સાર નથી. હવે તો મારે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું જોઇએ, અને આ પાપી પ્રપંચી દુનિઆનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું; મને મારી ધણિયાણી તરફથી મહા સંતાપ છે; મારૂં ભરણ પોષણ પણ સુસ્રે

ગયો.- મારાં સુખ તો સ્વપ્નામાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ તો ઉમતી જ કમાઇ ગઈ. અરે દૈવ, મારા ઉપર આટલી આપત આટલું દુઃખ શામાટે નાખ્યું ? ધણી ધણિયાણીના સુખનો સ્વાદ તો મેં કોઈ દીવસ ચાખ્યોજ નથી. અરે, લુગડાં ઘરેણાં તો ક્યાંથીજ ? મુઆતામાં રળવાની શક્તિ નથી; પીટ્યાથી પોતાના પેટનું તો ભરણ પોષણ થતું નથી; મારે લીધે તને, મને, તથા આ મુઆં નાનાં નાનાં છોકરાંના ભુકકસને કકડો રોટલો મળેછે. તો પછી બીજું શું તું આપવાનો છે ? જો હું બેસી રહું; જો હું રાત દહાડો શીકરમાં રહેતી ન હોઉં, જો હું પેટને સારૂ કાંઈ મારતી ન હોઉં, તો આપણે સઘળાં ભુખે મરી જઇએ. એ સઘળું મુઓ ભુલી ગયો ? અને આજે મને શિખામણ દેવા બેઠો છે ! કળજુગ ને સતજુગ ! બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ ! બોલતાંજ આવડેછે ! એ કરતાં તું પથ્થર થયો હોત તો હજારો લોકોને ધોવાને કામ લાગત તેં મનખા દેહ ધરીને શું સાર્થક કર્યું ? પેહેલાં પોતાનાં કુટુંબનું પોષણ તો થતું નથી. ધિક્ પડી તારી દેહને ! ધૂળ પડી તારા અવતાર ઉપર ! અરે, બળ્યું તારૂં જીવતર કે બ્હેરીને લીધે તારૂં પેટ ભરેછે. તારા જેવા માણસ જીવતા અને મુએલા બન્ને સરખા. તું જીવીને શું ઉકાળેછે ! આણો દહાડો નિશો કરીને ગધેડાની પેઠે પડી રેહેછે એવા વર કરતાં રંડાપો પણ હજાર ગણો સારો કે દેખવુંએ નહિ અને દાઝવુંએ નહિ તું ખરેખરો મુએલા જેવો છે. તારા ગયા પછી આ ચુડો ફોડી નાખવો; અને આ ચોટલો બોડાવવો તેમાં દુઃખ શું છે ? હું તો જીવતા ધણીએ રંડાપો ભોગવુંછું. જે કામ તારે કરવાનું તે હું કરૂંછું. જો તું ઉદ્યમ કરી કમાતો હોત તો આ દુષ્ટ કામ કદી કરવું પડત નહિ. એ કળયુગનો પણ મહાત્મ નથી અને કોઇનો પણ મહાત્મ નથી એ તો તારો મહાત્મ છે. હું જાણુંછું કે એ મહા પાપ કરવાથી આપણો કોઈ દહાડો છુટકો થવાનો નથી. એ સ્ત્રી હત્યા કરવાથી જમના માર ખાવાછે, અને નર્કના કીડા થઈ અવતરવુંછે. પણ શું કરવું ? પેટને અર્થે કરવું પડેછે. શું આપણે જીવતાં સુધી દુઃખમાં અને દરિદ્રતામાં દહાડા કાઢવા ? શું આપણે જીવતાં આપણાં છોકરાંને ભૂખે મરવા દેવાં ? અરે ગધેડા, એ બાળહત્યા શું નહિ ? આપણાં પેટનાં છોકરાં ભૂખે મરે તે આપણે જોયાં કરીએ, અને સ્ત્રીહત્યાને ધૂળ હત્યા કર્યા કરીએ ? શું પૈસા મળશે તે માટે એકલીને ખાઇ જવા છે ? તે સગાંને કામ આવશે, અને પૈસાને સારૂ પાપ કોણ નથી કરતું ? સજ-

થી તે રંક સુધી સઘળા પૈસાને વાસ્તે પ્રપંચ કરે છે; વ્યાપારીઓ જુઠું બોલે છે તથા ઘરાકોને છેતરે છે; સરકારી કારભારીઓ રૂશવત ખાય છે; કારીગર લોકો વખત ચોરે છે તથા વખતે ખરેખરી જણસની ચોરી કરે છે. બિચારા બ્રાહ્મણોને કાંઇ ચોરવાનું નથી, ત્યારે શું કરવું ? પૈસા તો જોઇએ; ત્યારે આ મહા પાપ કરવાની જરૂર પડે છે. મેં તો તારૂં મન જોવાને તજો કહ્યું. હું જાણું છું કે તારામાં એવું કામ કરવાની શક્તિ નથી. પણ તું જુઠો ઢોંગ કરે છે તે જોઇને મને ઘણો ક્રોધ ચઢે છે. કેહેવત છે કે "અશકિતમાન્ ભવેત સાધુ." તારામાં શકિત નથી, ત્યારે ધર્માત્માપણું જણાવે છે. અત્યાર સુધી પુરૂષનું કામ હુંજ કરતી આવી છું; તું તારી પાઘડીને એબ લગાડે છે. તારી પાઘડી ઉતારીને મને આપ, અને આ મારી કાંચળી તું પેહેર. જો એ કામ કરવાની તારી ખુશી ન હોય, તો સુગોસુગો બેસી રેહે, કોઇને કેહેતો ના." ભટ આ પોતાની સ્ત્રીનું ભાષણ સાંભળીને છક થઈ ગયો, અને શિવ શિવ કરી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરી પોતાની જગાએ બેસી રહ્યો.

હવે ભટાણીએ રાતને વાસ્તે સઘળી તદબીર ગોઠવવા માંડી; પણ એ સઘળું કરવાની અગાઉ દેવળદેવીના શરીર ઉપર કેટલું ઘરેણું છે, તથા તે ક્યાં ક્યાં છે તે પેહેલાં જોઇ લેવાની જરૂર હતી. માટે ભટાણી ખુશ ચેહેરો રાખીને દેવળદેવીની પાસે જઇને બેઠી, અને બઈરાંની રીત પ્રમાણે વાત કરવા લાગી. કેટલાએક જુદા જુદા વિષય ઉપર વાત કરીને ઘરેણાં વિષે બોલવા માંડયું, અને એમ કરતાં તેનું સઘળું જેવર તેણે જોઇ લીધું. તે વખતે રાત પડેલી હતી, અને જમાડવાની તૈયારી કરવી હતી, માટે ભટાણીએ તુરત રસોઇ કીધી; પણ તેનું મન રાંધવામાં નહતું. દાળ દાઝી, ભાત બળી ગયો, અને રોટલી કાચી રહી. ભટાણીને તે રાત્રે એક દુષ્ટ અને ભયંકર કર્મ કરવાનું હતું, તેથી તેનું મન આવું અસ્થિર થઈ ગયું હતું એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નહતું. તેના અંતઃકરણમાં જુદા જુદા વિકારોનું તોફાન થઇ રહ્યું હતું. કોઇ વાર દયા જય પામે, એટલે દ્રવ્યનો લોભ જોર પકડીને દયાને દાબી નાખે. કોઈ વાર ધર્મની વૃત્તિ જોર પકડે ત્યારે પોતાની દુર્બળ અવસ્થા તથા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ યાદ આવી તે વૃત્તિને કચડી નાખે. એ પ્રમાણે તેના મનમાં ઉથલપાથલ થઇ રહી હતી. પીરસવામાં પણ ભટાણીનું ચિત્ત ઠેકાણે નહતું. તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને વેગળી કરવાને અંતઃકરણ તેને

ધીમે ધીમે સમજાવતું હતું, પણ તે એકલાની સામા બોલનારા શત્રુ ઘણા હતા. જમનારાઓએ તેને બેબાકળી થયેલી જોઈ; તેનું કારણ શું હશે તે ન જાણ્યાથી તેઓ મુગા બેસી રહ્યા. તેઓ સમજ્યા કે એ સ્ત્રીજાત છે માટે પુરૂષને દેખી શરમાય છે; પણ તેના મનનું માપ તેઓથી થઈ સક્યું નહિ. જ્યારે જ્યારે ભટાણીનું મન સ્થિર થતું, ત્યારે ત્યારે તે બોલતી કે આવા રાજકુંવર જેવા મોટા પરોણા અમારા ગરીબ ઘરમાં આવ્યા એ અમારૂં મોટું ભાગ્ય, તથા તેથી અમારૂં ઝુંપડું પાવન થયું; પણ તેઓની જોઇએ તેવી પરોણાગત કરવાને અમારી પાસે કાંઈ નથી તેથી અમને ઘણી લાજ લાગે છે, અને તેથી મારૂં મન આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું છે. ભીમદેવ તથા દેવળદેવીએ તેને મીઠાં મીઠાં વચન કહી ધીરજ આપી. આવે વખતે ને આવી જગાએ તેઓએ તેમને રાખ્યાં એજ તેઓનો મોટો ઉપર થયો છે, અને એ ગુણનો બદલો કોઇ વાર પણ વાળવામાં આવશે એ રીતે તેને ઘણોએક દિલાસો દીધો. પણ જેને પેટમાં દુખે તેને માથે ઓસડ ચોપડવાથી શો ગુણ થાય? એ પ્રમાણે તેઓ બન્નેનાં વચન ભટાણીએ સાંભળી લીધાં. પણ તેને નાનપણથી કોઇએ ઉપદેશ કીધો હતો કે રાજાના બોલવા ઉપર ભરોસો કદી રાખવો નહિ; તેઓ તો "ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી" એવી જાતના લોકો હોય છે; માટે ભટાણીને તેઓના બોલવા ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. વળી તેનો વિચાર એવો હતો કે નિશ્ચિત વસ્તુ છોડીને જે અનિશ્ચિત વસ્તુ મળવા ઉપર ભરોસો રાખે છે તેને કેવળ મુર્ખ જાણવો. તેનાં મનમાં તેનાં ધારેલાં કામમાં કાંઈ મુસ્કેલી લાગતી નહતી, અને નાસી જવા વિષે પણ પૂરી ખાતરી હતી. અરે રે? માણસની કેવી મુર્ખાઇ છે! દુનિયામાં ઘણા ખરા ગુન્હા આ જુઠા વિચારને લીધે જ થાય છે તે પ્રમાણે ભટાણીના મનમાં આવતું હતું એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નહતું.

જમી રહ્યા પછી સૌ સુવાને ગયા, અને તેઓને બીજે દહાડે સવારે જલદી કુચ કરવાની હતી તેથી તેઓ સઘળા વેહેલા સુઈ ગયા, અને તુરત ઊંઘવાને માટે પછાડા મારવા મંડી ગયા. ભીમદેવનાં માણસો એકદમ નિદ્રાવશ થઈ ગયાં. ભટ પોતે પણ લાંબા થઇને સુતા, અને નિશામાં ચકચૂર થયેલા તેથી પોતાની વહુની સાથે થયેલી સઘળી વાત તેના મગજમાંથી ભુસાઇ ગઈ, અને સેહેરમાં ઊંઘી ગયા. છોકરાં સઘળાં સુઇ ગયાં. માત્ર ઘરમાં ત્રણ જણ જા-

ગતાં હતાં. એક તો ભટાણી પોતાના ઓરડામાં એક તલવાર તૈયાર રાખીને બિછાના ઉપર પછાડા મારતી હતી, અને ઘણી જ આતુરતાથી મધ્યરાત્રીના સમયની રાહ જોતી હતી. એક મિનિટ તેને કાળ જેવી લાંબી લાગતી હતી અને તેના મનની અવસ્થા એવી હતી કે તેનું યોગ્ય વર્ણન પણ થઈ સકે નહિ. બીજો, ભીમદેવ દુસ્મનના હાથમાંથી બચ્યો, તથા પોતાની રાજધાનીમાં બીજે દહાડે સાંજરે પોંહોંચવું છે એ વિચારથી તથા પોતાનું ધારેલું કામ સિદ્ધ થયું અને દેવળદેવીને પોતાના ભાઇ શંકળદેવને વાસ્તે લઈ જઈશ એ વાતથી તેને ઘણો આનંદ થતો હતો. તે છતાં પણ એક દહાડો હજી કાઢવો છે, તથા તેટલા વખતમાં કદાપિ શી શી વિપત્તિ આવી પડે તેની તેને ખબર નહતી તેથી તેને ઊંઘ આવતાં મુસ્કેલી પડતી હતી. તોપણ તે થોડીવારમાં ભર ઊંઘમાં પડયો. ત્રીજી દેવળદેવીની સ્થિતિ સુખદાયક તથા દુઃખદાયક એ બન્ને હતી. અગર જો સાચા તથા પવિત્ર પ્યારનો રસ્તો નિર્વિઘ્ન હોતો નથી, અગર જો તે રસ્તો ઘણો વિકટ તથા ખડબચડો હોય છે, અગર જો ધારેલી ઉમેદ પાર પડતાં ઘણો વિલંબ લાગે છે, તથા વચમાં ઘણી ઘણી અડચણો નડે છે, તોપણ અંતે સાચા સ્નેહનો જય થાય છે; અંતે વાહાલાનો સંયોગ થાય છે; અને અંતે આગલાં દુઃખના બદલામાં ઘણું સુખ મળે છે એ વાત ઉપર વિચાર કીધાથી દેવળદેવીના મનને ઘણો દિલાસો મળતો હતો, તથા તેનો જીવ ઘણો ઉલ્લાસમાં હતો. પણ તે બિચારી હજી બાળક હતી. તેને હજી કાંઇ અનુભવ નહતો. તેણે માત્ર તડકોજ જોયો હતો, છાંયડાનો તો તેને અનુભવજ નહતો. દુનિયામાં કેટલી હરકતો નડે છે તે તે જાણતી નહતી; માટે જેની છબી તેના અંતઃકરણમાં રમી રહી હતી, જેનું તે નિરંતર મનન કર્યાં કરતી હતી, જેની સાથે તેણે પેહેલોજ પ્યાર બાંધ્યો હતો, તથા જેને તેણે પોતાનું તન, મન, અને ધન અર્પણ કીધેલું હતું, તેનો કાલે મેળાપ થશે એ આતુરતાથીજ તેના જીવને અત્યારે જરા પણ ચેહેન પડતું નહતું. તે બિચારી દેવળદેવીને કાલે શું થવાનું છે તેની ખબર નહતી. તે આસપાસની હકીકત પ્રમાણે પોતાના મનની સ્થિતિ રાખતી. ભીમદેવ તથા તેનાં માણસો બાહારથી ચિંતા વિનાનાં દેખાતાં હતાં તેને લીધે તેના મનમાં ધીરજ રેહેતી હતી, તથા તેઓની ખુશીની સાથે તેને ખુશી થતી હતી, પોતાના પરમ પ્રીયનું દર્શન, તેની સાથે પેહેલી મુલાકાત, પરસ્પરનો હેતનો ઊભરો, પ્રેમસહિત વાતચીત, તથા

જ્યારે ભીમદેવની સ્વારી દેવનગરી તરફ જતી હતી તે વખત અલફખાં શું કરતો હતો તે ઉપર જરા આપણે નજર કરીએ. જે મેદાનમાં આવી અલફખાં અટક્યો ત્યાંજ તેણે તેના લશ્કરને માટે છાવણી કીધી. થોડીવારમાં તે ઠેકાણે એક ગામ બની રહ્યું. નાના પ્રકારના તંબુઓથી તે જગા શોભી રહી હતી. વચ્ચે એક મોટો બજાર મંડાયલો હતો. લશ્કરને માટે જે જે અવશ્યનું હતું તે સઘળું ત્યાં આવી પોહોંચ્યું હતું, અને અગર જો દુકાનદાર તથા બીજા કેટલાએક લોકોને ફાયદો હતો, અને તેથી તેઓ ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા તોપણ મુખ્ય સરદાર, નાના અમલદારો, તથા ઊંચા વર્ગના સિપાઇઓમાં ભારે દિલગીરી પથરાયલી હતી. અલફખાંના દુઃખનો તો કાંઇ પારજ ન હતો. તેનાં કારણો એવાં તો ખુલ્લાં છે કે તેઓને કેહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. હવે તો તે બિલકુલ નિરાશ થઇને બેઠો. હવે કાંઇજ ઇલાજ રહ્યો નહિ, અને હવે પછી શું થશે તેની તેને કાંઈ ખબર નહતી. હવે આગળ જવામાં કાંઇ ફાયદો નહતો. દેવગઢ એક મંજલ દૂર રહ્યું હતું; પણ શેહેર ઉપર તેની પાસે જેટલાં માણસો હતાં તેટલાં લઇને જવામાં કાંઈ નફો ન હતો એટલુંજ નહિ, પણ ઘણું નુકસાન હતું, કેમકે એટલા મુઠ્ઠીભર માણસોને દેવગઢનો રાજા સેહેજ કાપી નાખશે એમ તે સમજતો હતો. પાછું જવું એ વિના બીજો રસ્તો નહતો, પણ એ કેવો દુઃખદાયક વિચાર!

તેના સિપાઇઓ પણ તેવીજ દિલગીરીમાં ગિરફતાર થયા હતા. તેઓની સઘળી મેહેનત છુટી પડી, અને આટલું દુઃખ તથા સંકટ વેઠયા પછી અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો. 'કાફર હિંદુઓ તેઓ ઉપર હાથ મારી ગયા' એથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. જો પોતાના દીનવાળાઓ સાથે લડતાં હાર્યા હોત તો આટલી ફજેતી નહતી. તેઓ વારેવારે મુછ ઉપર તાલ દેતા હતા, અને તેઓની ચાલ ઉપરથી "મિયાં પડે પણ ટંગડી ખડી" એ કેહેવત ખરી પડતી હતી. જ્યારે રાત પડી ત્યારે તેઓનાં જુદાં જુદાં ટોળાં બંધાયાં. અને મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવી જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ કુંડાળા વળીને બેઠા. તેઓમાંથી બે સિપાઈઓ નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતા :—

સોભાનખાં—મિયાં ઇબ્રાહિમખાં, અલ્લા તમને સલામત રાખે, પણ અલફખાંનું પાણી હવે ગયું. પાદશાહની હજુરમાં તેણે વકર ખોયો. એ

રંડી ખરેખર હાથમાંથી છટકી ગઈ. પણ અલ્લાના કસમ, એમાં અલફખાંનો કાંઈ વાંક નથી. તેનાથી જેટલી મેહેનત થઇ તેટલી તેણે કીધી. સઘળી વાત ખુદાના હાથમાં છે. તેની એ પ્રમાણે જ ખુશી હશે.

ઇબ્રાહિમખાં—વાત તો સાચી કહી. રંડી હાથમાંથી છટકી તો ગઇ; અને તેમાં અલફખાંની ઘણી કસુર નથી. પણ તેણે થોડી આપણી પણ મસલત લીધી હોત તો સારૂં. તે પોતાની જ અક્કલ પ્રમાણે ચાલ્યો તેમાં આવાં ફળ નિપજ્યાં. હવે તે પાદશાહને શી રીતે મ્હોં બતાવશે? પણ એ સઘળું કારસ્તાન પેલા ખોજાનું છે. વધારે કેહેવાની શી જરૂર છે? થોડામાં સમજી લેવું. તેણે પોતાને આબરૂ મળવા માટે આ જંગલમાં એક ભુખડી રાજા ઉપર ચઢાઈ કીધી. અને આ જંગલમાં અને પાહાડોમાં મુસલમાન લોકોને ફસાવ્યા. ખુદાને માલમ કે એનું પરિણામ શું થશે. પણ હાલ તો બિચારો અલફખાં ગરદન મરાયો. ખુદા મેર કરે. શું થશે?

સોભા.—જ્યારે તમે આગળ વાત ચલાવી ત્યારે તો મારે કેહેવું જોઇએ કે એ ખોજાને તો એ રાંડ સાથે કાંઇ જ નિસબત નથી. એને તો દેવગઢના રાજાને પાધરો દોર કરવો છે. પણ પાદશાહના જનાનખાનામાં એક રંજપૂતાણી રાંડ છે તેને પાદશાહ વશ થઇ ગયો છે. તે ખરેખરી પરી જાત છે. જેવી બેહેસ્તની હુરી. પાદશાહ તેનામાં ગુલતાન થઇ ગયો છે એમાં કાંઇ નવાઇ જેવું પણ નથી. ઓરતની વાત જ એવી છે તે રંડીના કેહેવા ઉપરથી અલફખાંને અહીં સુધી આવવું પડયું. નાસી ગયેલી ઓરત તેની દીકરી થાયછે તેને દિલ્હીમાં પોતાની પાસે બોલાવવીછે. પાદશાહની વાત જ ન પુછવી. અલ્લા જાણે, એ જુવાન છોકરીને પાદશાહ શું કરશે? માને પરણીને હવે છોકરી સાથે શાદી કરશે? અગર નહિ તો શાહજાદા સાથે પરણાવશે? કાફર લોકોમાં પણ ઘણી ખુબસુરત ઓરતો છે તે ખુદાએ આપણેજ માટે પેદા કીધેલી છે. પણ જ્યારે પાદશાહ તે સઘળીને પોતાની પાસે ખેંચી લેશે ત્યારે આપણા જેવા સિપાઇ બચ્ચાને ઓરતો ક્યાંથી મળશે? પાદશાહનો પણ જુલમ છે.

દશાહના જાણ્યામાં આવશે તો તમારા કડકે કડકા કરી નાંખશે. તમે હજી અલાઉદીન ખિલજીને ઓળખતા નથી. તે સઘળે ખાનગી જાસુસો રાખેછે અને ગમે તેવી છાની વાત થાય તોપણ તેને કાને પડ્યા વિના રેહેતી નથી. માટે હમેશાં સમાલીને વાત કરવી જોઇએ. એમાં નફો નથી, ઉલટી હાની છે; માટે એ વાત બદલી નાખવી જોઇએ; બીજી ઘણીએ વાત છે.

સોભા–ઇસ્રા અસ્તગફીરલ્લાહ ! વાત સાચી છે. બીજી વાત કરવી જોઇએ. વારૂ, આટલામાં કાંઇ જોવા લાયક જગા છે? હવે ઇહાં નવરા પડી રહ્યા છીએ ત્યારે કાંઈ ગંમત કરવી જોઇએ.

મ. જા.–સુબહાનઅલ્લાહ ! જગા તો એવી બતાવું કે તમે જોઇને ખુશ થઇ જાઓ. ઇહાંથી થોડેએક દૂર કાફર લોકોનાં દેવળ છે. એવાં સઘળી જહાંનમાં નહિ હશે. અલબત મકા, મદીનામાં જે આપણી મસજીદો છે તેની વાત તો કેહેવી જ નહિ. વેરૂલ કરીને પાસે એક ગામ છે તેમાં ગુફાઓ છે તેની શી તારીફ કરૂં ! તે ઉપરની નકશી તથા કોતરેલું કામ તો જોયાં જ કરીએ. હિંદુ લોકોમાં પણ મોટા કારીગરો થઇ ગયેલા છે. એ લોકો ઘણી વાતમાં હોશિયાર છે.

સોભા–મિયાં સાહેબ, એ કોતરોનું થોડું બ્યાન કરો.

મ. જા–તેઓનું બ્યાન થઇ શકે એવું નથી; જોયાથી જ તેની ખુબી જણાય. પણ જ્યારે તમારા સઘળાની ખાહિશ છે ત્યારે તેનો ટુંકો એહવાલ મારી મગદુર પ્રમાણે હું આપુંછું. વેરૂલ ગામથી આશરે અર્ધા કોશ ઉપર એક અર્ધ ચંદ્રાકાર પાહાડ છે તેના આગલા ભાગમાં એ ગુફાઓ છે. તેઓ બ્રાહ્મણ, જૈન, તથા બૌદ્ધ લોકોની છે. જમીનની અંદરનાં દેવળો એટલાં બધાં છે તથા તેઓ એવાં શોભાયમાન છે, તેઓમાંનાં કેટલાંએક એટલાં તો મોટાં તથા ઊંચાં છે, બીજાં કેટલાંએકમાં એવી તો ભાતભાતની નકશી છે, અજાયબ સરખાં પાતરાં, તથા વેલ એવી તો કોતરેલી છે, થાંભલા ઉપર એવી તો બારીક તથા ખુબસુરત નકશી છે, તેઓના ઉપર દેવીની મૂર્તિ એવી તો રમણિક ખોદી કાઢી છે, તથા પુતળાં એવાં તો મોટાં કદનાં છે કે આપણે એ સઘળું જોઇને ખરેખરા તાજુબ થયા વિના રહીએ નહિ. કેટલીએક ગુફાઓને બ્રાહ્મણ લોકો ધિક્કારીને ઢેડવાડો કહેછે. તેઓ ચોમાસાના દહાડામાં ઘણી જ રળિયામણી દેખાયછે. જે કોતર છે તે ઘણું જ મોટું તથા ખુબસુરત છે,

ચોમાસામાં એક નાની નદી
અને તેના આગલા ભાગ આગળથી
વેહેછે. એ નદી જ્યાં નીચેના મેદાનમાં પડેછે ત્યા એક સુંદર પાણીનો
ધોધવો થાયછે, અને તેથી દેહેરાં આગળ એક કાચના જેવો નિર્મળ
પારદર્શક પડદો થઇ રેહેછે. ગુફાના મ્હોં આગળથી તે છેક છેડા
સુધી જમીન ઉપર બે પથ્થરની પાટલી સામસામી સીધીને સીધી જડેલી
છે તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓ, લહિયા, તથા દુકાનદારો બેસેછે, અને વચ્ચે
થઇને છેક છેડાની મૂર્તિ આગળ જવાયછે. ઘણું લંબાણ થઈ જાય
માટે વધારે ખોલતો નથી; પણ એટલાથી જ તે ગુફાઓ કેવી જોવા
લાયક છે તેનો તમારે ખ્યાલ કરી લેવો. પણ તે ગમે તેવી સારી
હોય તોપણ જોવા શી રીતે જવાય! અલફખાંની રજા લેવી જોઇએ.
હમણા રજા માગવા કોનાથી જવાય? અને આવી વખતે આપણે
સૈર કરવાનો વિચાર કરીએ એ સાંભળીને તે ઘણો ગુસ્સે થશે, અને
રજા આપશે નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તે આપણને ઘણો સખ્ત
ઠપકો દઈ કાઢી મુકશે. માટે શો વિચાર છે?

સોભાનખાં, ઇબ્રાહિમખાં, તથા બીજા ઘણાએક સિપાઇઓ
બોલી ઉઠયા કે આપણે પણ મુસલમાન બચ્યા છીએ. આપણે લશ્કર-
રમાં આપણા પાદશાહની ખાતર લડવા આવ્યા માટે તેને કાંઇ આપણે
વેચાયા નથી. રજા માગવાની કાંઇ જરૂર નથી. જો આપણે ઘણાજણ
સાથે જઇશું તો અલફખાં કે તેનો બાપ શું કરનાર છે? આપણે
સઘળાને કાંઇ ફાંસી દેવાનો નથી, અને કાઢી મુકશે તો શી ફિકર છે?
હવે કામ સઘળું થઇ ચુકયું છે. આપણે ઇહાં આટલા દહાડા મોડું
દુઃખ ભોગવ્યું, તથા ઘણી મુસીબતો વેઠી ત્યારે હવે એક દહાડો સૈર
કરવાને નહિ મળે? હવે જે થવાનું તે થઇ રહ્યું. અલ્લાનું નામ
લઇને મોજ કરીએ. ઇહાં ફરી ફરીને કયાં આવવાના છીએ?
જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું, માટે બસેં ત્રણસેં માણસો એકઠાં થઈ જઇએ;
પછી જે થનાર હોય તે થાઓ. રજા લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે અત્યારે
કોણ કોણ આવવાને રાજી છે તેઓને ચુપકીથી એકઠાં કરવા, અને રાત્રે
સઘળી તૈયારી કરી રાખી સવાર ન પડે એટલામાં બીજા કોઇ ન જાણે
તેમ કુચ કરી ચાલ્યા જવું. એ શિવાય બીજો કાંઇ રસ્તો નથી.

વેરૂલની ગુફા જોવા જવાને તેજ રાત્રે આસરે ત્રણસેં માણસ
તૈયાર થયા, અને પાછલી રાત્રે ઉઠીને તથા સાથે હથિયાર રાખીને
તેઓ સઘળા ચાલતા થયા. એ કામ તેઓએ એવું છાનામાના કીધું

કે છાવણીમાંથી કોઇને કાંઇ ખબર પડી નહિ, અને જે થોડાએકે જાણ્યું તેઓ કાંઇ પણ બોલ્યા નહિ. આ સૅર કરવા નિકળેલી ટુકડી ત્રણીએક રમણિક જગાઓમાં થઇને ચાલી. જમીન ઘણીજ ઊંચી નીચી હતી. નાના પાહાડો વનસ્પતિથી છવાઈ ગયેલા હતા, અને ઘણા શોભાયમાન દીસતા હતા. નીચી ખીણોમાંથી કાચ જેવી નિતરી નાની નદીઓ વેહેતી હતી તે ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશ્યો ત્યારે તો શોભાની કાંઇ મણા રહીજ નહિ. કેવી રળિયામણી સવાર તે હતી ! તેમાં આવા જખ્ખડ સિપાઇઓ જેઓનો સઘળો અવતાર માણસોને ચીભડાંની પેઠે કાપી નાખવામાં ગયેલો, તથા જેઓ દારૂ ગોળાની પડોસમાં જ રહેલા, અને સૃષ્ટિની લીલા જોયેલી જ નહિ; તેઓમાંથી જો કોઇને ઈશ્વરનાં સુંદર કામ તપાસવાનો શોખ હોય તો તેને તે સવારે અતિ આનંદ થયાવિના રેહે જ નહિ. સૂર્યોદય થતાં જ પેહેલાં તો પહાડોની ટોચ ઉપર સઘળે તડકો પડયો; હજી બીજી નીચી જગાઓ ઉપર અંધારૂં હતું, પણ ધીમે ધીમે નદીઓમાં પાણી પણ ચળકવા લાગ્યાં. ઝાડોનો લીલો રંગ ભભકાદાર જણાવા માંડયો. ઝાડીઓમાંનાં પક્ષીઓએ નાના પ્રકારના મધુર સ્વર કાઢીને આખી જગા ગજાવી મુકી. વચ્ચે વચ્ચે રાની પશુઓનો કઠોર શબ્દ સંભળાતો હતો. એવી જગામાંથી જોતા જોતા તે લોકો આગળ ચાલ્યા.

હવે ભીમદેવ, દેવળદેવી, સ્વારો, સિપાઇઓ, દાસ, દાસીઓ, ભટ, ભટાણી, વગેરેનું શું થાય છે તે ઉપર નજર કરીએ. ગામની બાહાર નિકળ્યા પછી કેટલેએક દૂર સુધી રસ્તામાં કાંઇ પણ બનાવ બન્યો નહિ. આશાથી ભરપૂર, ભય રહિત તથા ખુશ દિલથી તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં દેવળદેવી એક સુંદર તથા જલદ ઘોડા ઉપર બેસીને ઊંડા વિચારમાં ઘોડાની મરજી પ્રમાણે આગળ જતી હતી. તે દહાડો તેની જીંદગીમાં સૌથી મોટો હતો; તે દહાડે તેની સઘળી ઈચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રીતમનું મ્હોં તેને જોવું હતું; તે દહાડેથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા સુખી વખતનો પહેલો જ હતો. માટે તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી જ ચિંતા મનમાં રેહે તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

દહાડો ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો; અને ખરા બપોર થયા એટલે કેટલેક દૂરથી કોઈ રડતું હોય એવો અવાજ સઘળાઓએ સાંભળ્યો. બપોરની વખતે આવો ભયંકર શબ્દ કાને પડયો તેથી સઘળાઓ ચમકયા,

દેવળદેવીએ જાણ્યું કે કોઇ માણસ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડેલું છે, અને તેને મદદ કરવાની ઘણી જરૂર છે; માટે સ્વારી અટકાવી અવાજ જ્યાંથી આવે છે ત્યાં જવું એવી તેની મરજી થઇ; અને તેણે પોતાની સાથેનાં માણસોને અટકાવ્યાં. ભીમદેવને ત્યાં જરાપણ થોભવાની ખુશી નહતી. રસ્તામાં આગળ શું થશે તેની કાંઇ ખબર નહતી; માટે જેમ બને તેમ જલદીથી કુચ કરી શેહેરમાં પોંહોંચી જવું એવો તેનો વિચાર હતો. પણ જ્યારે દેવળદેવી અટકી ત્યારે તેને પણ અટકવાની જરૂર પડી, અને તેઓ સઘળા તે બાજુ તરફ વળ્યા. અવાજ વધારે વધારે સાફ સંભળાવા લાગ્યો, અને કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓએ એક ઝાડની નીચે એક બઇરીને બેઠેલી જોઈ, તે બુમ પાડીને રડતી હતી. આ બઇરી દુઃખ તથા દરિદ્રતાનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ હતું, તેના શરીર ઉપર જે ફાટાં ચિથરાં ઢાંકેલાં હતાં તેમાંથી તેનું આખું શરીર જણાતું હતું. અને તે ચિથરાં એટલાં તો મેલાં હતાં કે અસલ તેઓ કેવા રંગનાં હશે તે હાલ કેહેવું અશક્ય હતું તથા તેમાં જુ વગેરે બીજા જીવડા-ઓએ વાસો કીધો હતો. તેના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું કે તે કાંઇ મહાભારત દુઃખમાં આવી પડેલી છે. તે એવી તો બદ શિકલ તથા બીહામણી હતી કે તેને જોઇને ધોળે દીવસે પણ બીહીક લાગ્યા વિના રેહે નહિ. દેવળદેવીનો ઘોડો પાસે આવતાંજ તે એકદમ ઉઠી, અને લગામ પકડી તેને પાછો ઘસડવા લાગી. ઘોડો તો ઘણા વેગે દોડ્યો, અને તેની સાથે પેલી બઈરી પણ દોડતી ચાલી. સઘળા સિપાઈઓ તો જડભરત થઇ ઉભા રહ્યા. આ કોઇ પ્રેત, ડાકણ, કે શાકણી હશે, અને તે દેવળદેવીને ઘસડી જઈ કોઈ નદીમાં ડુબાવી દેશે, અ-થવા બીજી રીતે તેનો પ્રાણ લેશે એ વાતમાં તેઓને કાંઈ શક રહ્યો નહિ, અને તેની આગળ આપણું કાંઈ ચાલવાનું નથી એવી પણ ખાતરી થવાથી તેઓએ તેની પાછળ કાંઇ દોડ કીધી નહિ, પણ મુગાં મુગાં જોયાં કીધું. દેવળદેવીનો ઘોડો ઘણો દૂર નિકળી ગયો તે વખતે ભીમદેવે હિમ્મત પકડી પોતાનો ઘોડો પાછળ ફેંક્યો, અને તે એવો તો વિજળીના વેગે ચાલ્યો કે દેવળદેવીને પકડી પાડશે એમાં કાંઈ શક રહ્યો નહિ. ભીમદેવની પાછળ કેટલાએક સ્વાર પણ ગયા. ભીમદેવે દેવળદેવીનો ઘોડો આઘે જોયો તેની પાછળ તે ઘણા જોરથી ધસ્યો. આશરે એક કલાક સુધી દોડ કીધા પછી તેઓ પાસે પાસે આવી ગયા. તે વખતે તે રાંડને જોઇને ભીમદેવને એટલો ક્રોધ

ચડયો કે પોતાની તલવાર કાઢીને તેને મારી, પણ હવામાં તલવાર મારવી અને તેને મારવી બરોબર, ઘા પડયો તો ખરો, પણ હવામાં બઇરી તો એક બળતું થઇને ઉડી ગઈ. અને ત્યાંથી બે કદમને છેટે આવી પાછી ઉભી રહી. ભીમદેવ રજપૂત બચ્ચો હતો તોપણ આ તમાશો જોઇને તેનાં ગાત્ર શીથિલ થયાં; તેના મનમાં ઘણી દેહેશત ભરાઇ; પણ હિમ્મત કદી હારવી નહિ એ રજપૂતનો પેહેલો તથા મુખ્ય ધર્મ માટે પાછો સાવધ થઇ તેણે મોટે અવાજે પુછયું "તું કોણ છે? તારે દેવળરાણીની સાથે શું કામ છે? તું તેને કયાં લઇ જતી હતી? અને તેને શું કરવાનો તારો વિચાર હતો?" બઇરી છેક બદલાઈ ગયેલી હતી. ભડકું થઇને તે ઊડી ગઇ અને પાછી આવી ત્યારે તેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઈ ગયેલો હતો હમણા તો તે દેવાંગના જેવી રૂપાળી દેખાતી હતી. તેના મ્હોની કાંતિ ઘણીજ સુંદર હતી. તેણે જરીનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં. તથા તેના અંગ ઉપર ઘણાં અમુલ્ય તથા શોભાયમાન આભુષણ હતાં. તેના ચેહેરા ઉપર ઉદાસી જણાતી હતી. તથા તેની આંખ દયાથી ભરેલી હતી. ભીમદેવના સવાલનો જવાબ દેવા અગાઉ તેણે ઘણા પ્રેમથી દેવળદેવીની સામુ જોયું, અને જોતાંજ તેની કમળ જેવી આંખમાંથી આંસુઓની બે ધાર ચાલી. તેનું હૈયું એવું તો ભરાઈ આવ્યું કે તેનાથી તુરત બોલાયું નહિ. પણ થોડી વાર પછી તેણે આંસુ પોતાના કિમતી લુગડાંવડે લુંછી નાખ્યાં, અને આકાશમાંથી ઓસ જેમ ધીમે પડે છે તેમ ધીમેથી તથા મૃદુ સ્વરે બોલી "હું દેવળદેવીની વિધાતા છું. હું અત્યાર સુધી તેનું રક્ષણ કરતી આવી છું, હવે આગળ ભય છે માટે પાછા ફરો, અને કોઇ ઠેકાણે આજની રાત મુકામ કરી કાલે સવારે જાઓ. મારૂં કહ્યું માનવમાંજ ફાયદો છે. જો તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે હઠ કરી તમે આગળ જશો તો શું પરિણામ નિપજશે તેનો હું જવાબ દેવાની નથી. આ મારી છેલ્લી શિખામણ છે. માનવી હોય તો માનો નહિ તો હું તો જાઊં છું." એટલું કહી તે સ્ત્રી અદૃશ્ય થઇ.

ભીમદેવ તથા દેવળદેવી તે સ્ત્રી અલોપ થયા પછી કેટલીએક વાર સાંજ ઉભાં થઇ રહ્યાં, અને એકએકની સામું ટગરમગર જોયાં કીધું. શું કરવું તે સુઝે નહિ. એટલામાં પાછળના સ્વારો ત્યાં આવી પોહોંચ્યા તેને જોઇને તે બન્નેને હિમ્મત આવી, અને હવે કાંઇપણ ઠરાવ કરવો જોઈએ એમ તેઓને લાગ્યું. આટલે સુધી આવ્યા પછી જો તેઓ પાછા જાય

તો સિપાઇ લોકોમાં તેની બહાદુરી વિષે ઘણો હલકો વિચાર આવે
માટે આગળ ચાલવું જોઈએ. વળી ક્ષત્રીનો ધર્મ એ છે કે કશાથી
બીહીવું નહિ ત્યારે આ પ્રસંગે ભય શા માટે રાખવો જોઇએ?
તેમાં વળી એક બઈરીથી ડરવું? એ તો છેક નામરદાઈ. માટે દહે-
શત છોડી દઇ આગળ કુચ કરવી. દેવળદેવીને પણ પોતાના રંક-
ગદેવને મળવાની એટલી તો આતુરતા હતી કે લેશમાત્ર વિલંબ
પણ તેનાથી ખમાય એવું નહતું. વળી તેની ખીલતી જુ-
વાની હતી. તેજ વખતે ભય મન ઉપર થોડી અસર કરે છે.
તેને તેજ દહાડે પોતાના પ્રાણપ્રિયને જોવાની એટલી તો હોંસ હતી
કે તે બઇરી પોતાની વિધાતા છે એમ તેણે માન્યું નહિ, પણ તે
કોઈ ચંતરી અથવા મલીન પ્રાણી હશે, અને તેણે મને અમથી
ભડકાવી હશે એમ માનીને તેણે મનમાં સંતોષ માન્યો. એ પ્રમાણે
ભીમદેવ તથા દેવળદેવી બન્નેની વૃત્તિ જવા તરફ થઈ. તેઓ
તુરત પોતાના લશ્કરને જઈ મળ્યાં, અને આ બનાવ જાણે બન્યોજ
નથી એમ જાણી આગળ ચાલ્યાં.

કેટલીએક વાર સુધી મેદાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાં-
કડી ગલીમાં આવ્યાં. આસપાસ બે ઊંચા પાહાડ આવી રહ્યા
હતા. એ નાળ ઘણીજ લાંબી હતી તેમાં આગળ જતાં તેઓએ
થોડેક દૂર ધુમાડો નિકળતો જોયો. પેહેલા વેહેલાં તો તેઓએ
જાણ્યું કે તે કોઇ ગામડું અથવા ઝુંડી કે પર્વતો હશે. પણ
જરા આગળ ચાલતાં માણસોનું એક ટોળું રસોઈ કરતું હોય એમ
લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન છે એમ માલમ
પડ્યું. એ મુસલમાનો વેરલતી શુદ્ધ જોવા જનારા અલફખાંના
સિપાઇઓજ હતા. તેઓ પણ જ્યારે કોઈ લશ્કર આવતું જોયું,
ત્યારે સઘળા રસોઈનું કામ પડતું મુકીને જાગ્રત થઈ ગયા. સૌએ
લુગડાં પેહેરીને હથિયાર બાંધી દીધાં, અને શું કરવું તેનો મનસુબો
કરવા લાગ્યા. થોડી વાર તો ત્યાં ગડબડ સડબડ થઇ ગઈ, રસુ-
લખાં, પીરમહમદ, જાફર એહલીમ, વગેરે તરેહવાર નામોની બુમ
સંભળાવા માંડી: "અલ્લાહઅકબર"ની ચીસ કેટલાએકે પાડી. કેટલા-
એક સ્થિર ઉભાજ રહ્યા, અને કેટલાએક ફક્કડ લબાડ સિપાઇઓએ
પોતાની મોટાઇની તથા બાહાદુરીની મોટી મોટી વાતો કરવા માંડી. પણ
તે તડાકા મારવાનો વખત નહતો. કાંઇપણ દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઇએ.

હતી; તથા પગ બરાબર ઉપડતા નહતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ ચાલ્યા.

શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર જ હતા. તેઓને પાસે આવતાં જોઈ મુસલમાનોએ "અલ્લાહ અકબર"ની જોરથી બુમ પાડી. એ બુમ રજપૂતોએ આજ પેહેલાં સેંકડો વાર સાંભળી હતી તોપણ આ વખત તેથી તેઓના મન ઉપર ઘણી જ જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન થઇ. બંને લશ્કર સામસામા મળ્યાં, અને મુસલમાન લોકો થોડા હતા તોપણ કાંઇ પણ દેહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના માણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઇ ગયું. ચીસાચીસ તથા બુમાબુમથી કાન બેહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરોહીની તથા બીજી તરફ અરબસ્તાનની તલવાર ઉછળી રહી. જુંઆરની કાપણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત "અલ્લાહ અકબર" ની બીજી ચીસ સંભળાઇ, અને મુસલમાનોએ વધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓમાં ભંગાણ પડ્યું. ઘણાખરા જુદી જુદી દિશાઓ તરફ નાસવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવું તો જોરથી વાગ્યું કે તે તુરત મરણ પામ્યો, તથા તે પોતે બેહોશ થઈ જમીન ઉપર પડી. તેને લઇ જવાને વાસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વિંટલાઇ વળી. એટલામાં મુસલમાન સિપાઇઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી. કેટલાએક તેની ખુબસુરતી જોઇને છક થઇ ગયા, અને આ કોઇ બેહેસ્તની હુરીછે એમ તેને માની તેની સામુ કેટલીક વાર સુધી જોયાં કીધું. કેટલાએકને તો તેને જોઇને એટલો કામાવેશ આવી ગયો કે તેને લઇ જઇ પોતાના જનાનખાનામાં રાખવાનું મન થયું. કોઇ બુઢ્ઢા સિપાઇઓ કેહેવા લાગ્યા કે ખુદાએ અમારા ઉપર મેહેર કરી આ રંડી ઈહાં મોકલી દીધી છે; અમને રોટલી પકાવવાની ઘણી આપદા પડેછે તે આ છોકરી આવે તો મટી જાય. કેટલાએક પૈસાના લોભી એવું વિચારતા હતા કે જો આ ખુબસુરત છોકરી અમારા હાથમાં આવે તો દીલ્હીમાં એની ઘણી કિમ્મત ઉપજે, અને જન્મ સુધી ન્યાહાલ થઇ જવાય. એ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય બાંધ્યા. "એક રાંડ અને સો સાંઢ," તેના જેવી વાત થઈ. બધાને જ તેને લઇ જવાની મરજી, એટલે પરિણામ એવું થયું કે તેને સઘળા ઘસડવા લાગ્યા; અને એમ કરતાં કરતાં માંહો માંહે કાપાકાપી ઉપર આવી ગયા. જે તલવાર દુશ્મન ઉપર ઉછળી હતી તે હ-

મણા પોતાના જાતભાઈ ઉપર વપરાઇ. એ ગડબડમાં એકાદ ઝટકો વાગ્યાથી દેવળદેવી તો ત્યાંજ નક્કી થઈ જાત, અને એવો વખત પણ ઘણી વાર આવ્યો હતો. તેની દાસીઓ રજપૂનોમાં રહેલી તેથી તેવું નામ કહી દેવા કરતાં તેને મરવા દેવી એવું વિચારીને મુગી મુગી ઉભી રહી. પણ પેલી ભટાણી જે જોડે હતી તેનાથી ઘણીવાર સુધી ચુપ રેહેવાયું નહિ. એક વાર જ્યારે દેવળદેવી સેહેજ બચી ગઇ તે વખતે તે બોલી ઉઠી, "અરે મુઆ તુરકડાઓ, તમે કોને વાસ્તે લંડી મરોછો? તમે આને ઓળખોછો? એ તો દેવળદેવી, શંકળદેવની સાથે પરણવાની છે. પીટયાઓ, તમારી લડાઈ બંધ રાખો, અને રાણીને તમારા સરદાર પાસે લઇ જાઓ."

દેવળદેવી એ નામ સાંભળતાંજ સઘળાઓએ હથિયાર નાખી દીધાં, અને આટલી મુદ્દત થયાં જેને માટે લડતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી ઘણા રાજી થઇને આ ખુશ ખબર અલફખાંને કેહેવાને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડાપર બેસાડી મોટી છાવણી તરફ તાકીદથી લઈ ચાલ્યા. અલફખાંને આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડીવાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઇને જે હર્ષ થયો તેનું વર્ણન થઇ સકતું નથી. તે વખતે તેણે પરમેશ્વરનાં શુકરાનાં કીધાં; પોતાની પાસે જેટલા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં વેહેચી દીધા; અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગૂજરાત જવાને નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ સું.

જીંજુવાડા પાટડી ગામમાં એક મોટો મેહેલ બાંધેલો હતો તેની એક બારીએ કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ બેઠેલાં હતાં. તેઓ બન્ને પુખ્ત ઉમરે પોહોંચેલાં હતાં. તેમાંથી પુરૂષનું મ્હોડું ઘણું ચિંતાતુર દેખાતું હતું. જ્યારથી અણહિલપૂર મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ગૂજરાતનો પાદશાહી સુબો આસપાસના રજપૂત તથા બીજા હિંદુ રાજા, ઠાકોર, તથા ગરાસિયાને તાબે કરી તેઓનાં રાજ્ય જપ્ત કરતો હતો. તથા તેઓ ઉપર ભારે ખંડણી બેસાડવાને ચઢાઇયો કરતો હતો એ લડાઇઓમાં કેટલાંએક નાનાં રાજ્યો ડુબી ગયાં; કેટલાએક રાજાઓએ ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી; પણ હજી કેટલાએક પોતાના શૂરાતનથી, કિલ્લાની મજબૂતી વડે તથા લશ્ક-

રના જોરે કરીને એ સુબાની સામે ટકી રહ્યા હતા. પાટડીનો ઠાકોર જે તે મેહેલની બારીએ બેઠો હતો તેણે પણ અત્યારસુધી પોતાનો બચાવ ઘણી બાહાદુરીથી કીધો હતો પણ હમેશાં સુધી એ પ્રમાણે તેનાથી લડાઇ થઈ શકશે નહિ. એ બાબત તેને ઘણો શક હતો, અને તેથીજ તે મહાભારત ફિકરમાં પડયો હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ બાહાદુરી હતી, અને તે પોતાના સ્વામીની હિમ્મત લેશ માત્ર પણ નરમ પડવા દેતી નહતી. જે ચમત્કારિક રીતે પાટડી તથા બીજાં ગામો કરણ વાઘેલા પાસેથી તેને મળ્યાં હતાં તેમાં કાંઇ દેવતાઈ અંશ હતો. એક રાતમાં બે હજાર ગામને તોરણ કોઈપણ માણસથી એકલી પોતાનીજ શક્તિ વડે બંધાઇ સકે નહિ. માટે જે અદભૂત શક્તિથી એટલાં બધાં ગામો તેને મળ્યાં તેજ શક્તિ તેની તથા તેના વંશની પાસે કાયમ રેહેશે એ પ્રમાણે તેની સ્ત્રી તેને ધીરજ આપતી હતી.

એ પ્રમાણે જ્યારે તે બે વાતચિત કરતાં હતાં તે વખતે બહાર ચોગાનમાં કાંઈ ગડબડ થઈ, અને તેઓ બાહાર જુવેછે તો એક હાથી છુટો પડી મદોન્મત્ત થઈ દોડતો જોયો. આ વખતે બારી આગળના ચોગાનમાં તેઓના શેડો, માંગુ, શેકડો, એ નામના ત્રણ છોકરા તથા ઉમાદેવી નામની એક છોકરી રમતાં હતાં. મસ્ત થયેલો હાથી રસ્તામાં જે આવતી તે સઘળી વસ્તુઓ છુંદતો છુંદતો તે છોકરાં પાસે આવ્યો, અને એકને સુંઢમાં પકડી ઉછાળવાની તથા બીજાને પગતળે ચગદી નાખવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તુરત તે સ્ત્રીએ એટલે તેઓની મા એ, બારીએથીજ પોતાનો એક હાથ એટલો તો લાંબો કીધો કે તેઓ સઘળાંને ઝાલી લીધાં, અને મોતના સપાટામાંથી તેઓને તુરત ઉગારી દીધાં. હરપાળ (તે ગુર્જર હરપાળ મકવાણો કરણ રાજાનો માસીનો છોકરો તથા બાબરા ભુતનો જીતનાર હતો એ વાંચનારાએ જાણી લીધું હશે). આ તેની સ્ત્રીનું દેવતાઇ પરાક્રમ જોઇને ઘણોજ આશ્ચર્ય તથા આનંદ પામ્યો, અને આ વાતનું હમેશાં સ્મરણ રેહેવાને તે ત્રણ છોકરાઓનું નામ ઝાલા (પકડ્યા) પાડયું. એ નામ હજી-સુધી તેના વંશના ઝાલા રજપૂતોએ રાખ્યુંછે.

જ્યારે તે ગાંડા હાથીને ચોગાનમાં નુકશાન કરવાનું કાંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે તે બાહાર દોડયો, અને તે રસ્તે એક ગાડું જતું હતું તેને

પોતાની સુંઢના એક સપાટાથી ઉડાવી દીધું, ગાડું પડતાંજ ભાંગી ગયું. હાંકનાર એકતરફ પડયો, અને માંહે બેઠેલો એક પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી એક બાજુએ પડ્યાં. તે વખતે બળદો ચોંક્યા તેથી તેઓએ એ ગાડાંને આગળ ધસડયું, અને તેમ કરતાં તેનું એક પૈડું તેં સ્ત્રી પુરૂષનાં શરીર ઉપરથી ફરી ગયું. પુરૂષનો પગ આ ઘાથી ભાંગી ગયો, તથા સ્ત્રીને સખત વાગ્યું. ઘાના દરદથી તેઓ બન્ને બેભાન થઇ પડી રહ્યાં. તેઓ મરી ગયાં એમ જાણી ગાડાના હાંકનારે મોટેથી ચીસ પાડી તે ઠેઠ મેહેલનાં માણસોએ સાંભળી. હરપાળે એ દુઃખ ભરેલી બુમ સાંભળી શું બન્યું તે જોવાને પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. થોડી વારમાં તેઓ બે માણસોને એક ખાટલા ઉપર સુવાડીને મેહેલમાં લાવ્યાં. આ દુર્ભાગ્ય અજાણ્યાં વટેમાર્ગુઓને તેઓની આવી અવસ્થામાં આશ્રય આપવો, તથા તેઓને સારૂં કરવાની તજવીજ કરવી, તથા જ્યાં સુધી તેઓ આવી અવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી તેઓની ઘટતી બરદાસ્ત લેવી, એ પોતાનો ખરો ધર્મ છે એમ જાણી હરપાળે તેઓને પોતાના મેહેલમાંના એક ઓરડામાં સુવડાવ્યાં, તથા ગામના વૈદ તથા મલમપટા કરનાર હજામને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓના ઉપચારથી તેઓને કેટલીએક વારે ભાન આવ્યું, અને જ્યારે તેઓને માલમ પડયું કે તેઓ કોઇ અજાણ્યા માણસના ઘરમાં હતાં, તથા તેમને વાસ્તે તે માણસે ઘણી મેહેનત કીધી હતી, ત્યારે તેઓના અંતઃકરણમાં ઉપકારવૃત્તિ પ્રગટ થઈ, અને ઘરધણીનો જોઇએ તેટલો પાડ માનવાને તેઓ ઘણાં અધીરાં થયાં. રાત જ્યારે પડી ત્યારે હરપાળ તેઓના ઓરડામાં આવ્યો, અને તે ઘાયલ માણસ જોડે તેણે વાતચિત કરવા માંડી. ઘાનું દરદ હજાણાં ઓછું થયું હતું તેથી તેનામાં બોલવાની શક્તિ આવી હતી, અને પોતે કોણ હતો, શાં શાં પરાક્રમ કીધાં હતાં, તથા હાલ તેની સ્થિતિ કેવી થઇ ગઇ હતી તે સઘળી વાતથી વાકેફ કરવાને તેણે પોતાની સઘળી જીંદગીનું વૃત્તાંત હરપાળ આગળ ઘણે વિસ્તારે કહી સંભળાવ્યું. પોતાના પરોણાને હવે તેણે સારી પેઠે ઓળખ્યો તેથી તેને ઘણીજ નવાઈ લાગી, અને ગૂજરાતનો કટ્ટો શત્રુ, પોતાના રાજાને પાયમાલ કરનાર, લોકોને મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં આપનાર, તથા પોતાની સઘળી ફિકર તથા દુઃખનું કારણ, પોતાના ઘરમાં આમ દૈવયોગે આવી મળ્યો તે જોઇને તેને પગથી માથા સુધી ક્રોધની જવાળા ચઢી. તે ઘણો

ચીઢીને પગ ઠોકી ઘણા આવેશથી બોલ્યો "અરે દુષ્ટ, અરે ચંડાળ, અરે રાજદ્રોહી, અરે મહા પાપી, તેં જે કામ કીધું તેનાં ફળ તેં હવે ચાખ્યાં? અરે નાગરા, છેક નફટ નિર્લજ થઇને તારાં અધમ તથા કપટનાં કર્મો તું મારી આગળ કહેવામાં પ્રતિષ્ઠા માને છે? ધિક્ક પડી તારી જન્મ દેહને! ધુળ પડી તારા નામ ઉપર! તું હિંદુ જન્મી તારી જન્મ ભૂમી, પરદેશી, પરધર્મના મ્લેચ્છ દુષ્ટ લોકોને તેં વેચી! અરે શરમ છે તને! તું તારી માના ગર્ભમાં જ કાં ન મુઓ! તારો ગર્ભપાત કાં ન થયો! અથવા તું તારી કુમળી વયમાં શામાટે મરણ ન પામ્યો! તેં તારી સાત પેહેડીનું નાંમ ડુબાવ્યું. તેં તારી જાતને એબ લગાડી. તેં હિંદુના નામને શરમ પોંહોંચાડી, તું પથ્થર કાં ન પડયો!" એ પ્રમાણે ઘણા આવેશમાં હરપાળે તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને એથી પણ વધારે અપશબ્દો તે વાપરત, અથવા કદાપિ તે તેના ઉપર હાથ પણ ચલાવત, પણ એટલામાં તે ઘાયલ માણસ વચમાં બોલી ઉઠયો:—

"ખમા બાપજી, ખમા, જેટલી મને ગાળ દીધી, તથા એથી પણ વધારે દેશો એ સર્વનો હું પાત્ર થયો છું. જેટલા આરોપ તમે મારા ઉપર મુક્યા છે તેટલા મેં કીધા છે, તથા જેજે બદકામોનો કરનાર તમે મને કહ્યો તેટલાં મારાથી થયાં છે. હું ખરેખર દુષ્ટ, પાપી, ચંડાળ છું. હું વધારે વાર આલોકમાં જીવવાને લાયક નથી. અને પરલોકમાં પણ ઘણી માઠી સ્થિતિને હું નક્કી પામીશ; પણ હવે હું શું કરૂં? ભાવિ વાત બની છે. જે થનાર તે થયું છે. હવે તે ન થયું એમ થનાર નથી. પણ તે વખતની મારી સ્થિતિ ઉપર પણ તમારે વિચાર કરવો જોઇએ. મારા ઉપર કેવો ને કેટલો જબર પડયો હતો તે ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ. તે વખતે વેરે મને ઉશ્કેર્યો, વેરે મને ગોદા માર્યા; અને આ સઘળાં કામ તે દુષ્ટ વિકારે મારી પાસે કરાવ્યાં. પણ મેં જેવું કીધું છે તેવુંજ મારી અવસ્થામાં આવી પડ્યા છતાં ન કરે એવો કોણ છે? જવલેજ કોઈનિકળે. પણ મેં મોટી ભુલ કીધી એ હું કબૂલ કરૂં છું. મેં જો જાતે કરણ ઉપર વેર લીધું હોત તો હું મારી જાતને ગુનેહગાર ન ઠેરવત. પણ મેં કરણ રાજા ઉપર વેર પારકા પાસે લેવાડયું એ ઘણું ખોટું કીધું, અને તેથી આ સઘળી ખરાબી થઈ અને મને પણ શો ફાયદો થયો છે? જ્યાંસુધી અલફખાં ગૂજરાતનો સુબો રહ્યો ત્યાંસુધી તો મેં કાર-

ભાર ભોગવ્યો. પણ તે વખતે પણ મારી ખરેખરી સત્તા પેહેલાંનેદ જેટલી નહતી. હું હમેશાં ફિકર ચિંતામાં રહેતો હતો. અદેખાઈ ને દુસ્મનીનો તો પારજ નહતો. મારે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવું પડતું. મારૂં આવર્દા કાચા સુતરે લટકાવેલું હતું; અને તે મારી સઘળી દેહેશત અંતે ખરી ઠરી. અલફખાં ગયા પછી નવા સુબાએ મારો કારભાર છીનવી લીધો; મારાં ઘરબાર, માલમિલકત સરકારમાં જપ્ત કીધાં; મારી સ્ત્રી થોડું ઘણું દ્રવ્ય લઈને નાસી ગઈ, અને મને એક સાધારણ ગુનેહગારની પેઠે બંધીખાનામાં નાખ્યો. મેં છુટવાને ઘણાએ પ્રયત્ન કીધા, તથા મારી હાલતની ખબરે પાદશાહને કાને પોંહોંચાડવાને ઘણીએ તદબીર કીધી, પણ નગારખાનામાં તતુડીનો અવાજ કોણ સાંભળે? મારી ફરિયાદ કોઈએ સાંભળી નહિ; અને છેલ્લે ખુશામત તથા કાલાવાલા કર્યાથી જ્યારે અમલ બદલાયો ત્યારે મારો છુટકો થયો. મેં ઘેર જઈ પાટણ શેહેર છોડી દીધું; અને સિદ્ધપુરમાં મારી સ્ત્રી સંતાઈ રહી હતી તેને સાથે લઈ સોમનાથનાં દર્શન કરી પાછો આવું છું. એ અઘોર પાપ કીધાં તેનો મને હમણા ઘણોજ પસ્તાવો થાય છે. રાત દહાડો જરા ચેહેન પડતું નથી; માટે હવે કાશીક્ષેત્રમાં જઈ વિશ્વેશ્વરનું રોજ પૂજન કરી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરી ત્યાં બાકી રહેલું આવર્દા પૂરૂં કરવું એવો મારો મનસુબો છે. એ કામ પરમેશ્વર પાર પાડે, અને હવે પછીના મારા પશ્ચાત્તાપથી તથા તપશ્ચર્યાથી મારૂં સઘળું પાપ ધોવાઈ જાય. મને ઈશ્વર તરફથી ઘટતી શિક્ષા થઈ છે તેથી હું જરાપણ તેની સામે ફરિયાદ કરતો નથી. પરમ દયાળુ ઈશ્વર મને ક્ષમા કરો; રામરામ દાદા, કાલે સવારે હું ઈહાંથી જઈશ, માટે તમને જે મારે વાસ્તે શ્રમ થયો છે તે માફ કરજો."

માધવ અને રૂપસુંદરી ત્યાંથી નિકળી મોઢેરા ગયાં અને ત્યાં સાંજેરે ધર્મશાળામાં મુકામ કીધો. વાળુ કીધા પછી તેઓ ઘાટ ઉપર જઈ ઉભાં રહ્યાં તે વખતે આશ્વિન મહીનાની ચાંદરણી રાત ખીલી રહી હતી, અને ત્યાં એક માણસ ધીમે ધીમે અને નીચું માથું રાખીને ફરતો હતો. તે વખતે ચાંદરણું રૂપાનાં પતરાં સરખું પડયું હતું; કુંડના સ્થિર પાણી ઉપર અતિશય ચળકાટ પડતો હતો, અને તેમાં બાજુએ પગથિયાં ઉપરનાં નાનાં મોટાં દેહેરાંની છાયા પડતી હતી તેથી તે કુંડ ઘણો રળીઆમણો દેખાતો હતો. કુંડ ઉપર

એક મહાદેવનું મોટું દેવાલય હતું તેને બે રંગમંડપ હતા; એક દેહેરા સાથે વળગેલો, તથા બીજો છુટો હતો. આજુબાજુએ કીર્તિ-સ્તંભ હતા. આખા દેહેરાની લંબાઈ પોણોસો ગજ તથા પોહોળાઈ પચીસ ગજ હતી, અને તેથી ચાંરગણી લંબાઈ પોહોળાઇનો ક્રુંડ હતો.

અગર જો તે વખતે પેહેલી રાત હતી તોપણ સઘળું ચુપાચુપ હતું. પવન પણ પડી ગયેલો હતો, અને ઝાડનાં પાતરાંનો જરાપણ ખડખડાટ સંભળાતો નહતો. ધર્મશાળામાં એક વેરાગી મોટી ધુણી સળગાવીને બેઠો હતો, અને તેની પાસે એક બ્રાહ્મણ હતો, તે બન્ને ગાંજો ફુંકવાની તૈયારીમાં પડેલા હતા. આ એકાંતસ્થળે જે માણસને તેઓએ ફરતો જોયો તેનો દેખાવ જોઈ લેવા સરખો હતો. તેના માથાના નિમાળા સફેદ બરફના જેવા થઈ ગયા હતા. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયેલી હતી, તથા મુએલા માણસ જેવી થઇ ગયેલી હતી. તેમાં કાંઇ પણ તેજ જણાતું નહતું, તથા તેમાં બુદ્ધિની કાંઇપણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેના ગાલ પણ બેસી ગયેલા હતા. આખા ચેહેરાનું લોહી ફરું ઉડી ગયેલું હતું, તેથી તે ફિક્કા રંગનો દેખાતો હતો. આખું શરીર ગળાઈ ગયેલું હતું, તેથી તેને વખતે કોઈ નરમ હેયાનો માણસ જુવે તો તેને બીહીક લાગ્યા વગર રહે નહિ. તે આ લોકનો માણસ હોય એમ લાગતું નહતું. તે કોઈ કબરમાંથી બાહાર નિકળેલો હોય એમ જણાતું હતું. જેવું તેનું શરીર તેવુંજ તેનું મન હતું. તેનું માથું ફરી ગયેલું હતું. તેની અક્કલ પોતાનું કામ બરોબર કરી સકતી હોય એમ જણાતું નહતું. તેની શિકલ તથા ચાલવાની રીત ઉપરથી એવું સહેજ અનુમાન થઇ સકતું હતું કે તે માણસ અસલથી આવો નહતો. તેણે ઘણો સારો વખત કોઈવાર જોયો હોય પણ તેના ઉપર કોઈ મોટી આફત આવી પડ્યાથી અથવા દૈવકોપ થવાથી તેની અવસ્થા આવી બદલાઈ ગઇ હશે એમ ધરાતું હતું. તે તે વખતે ઊંડા વિચારમાં પડ્યો હતો, અને તે વિચારનો વિષય તેના નિકટના સંબંધવુંજ માણસ હતું. તેના કલેજામાં કારી ઘા લાગ્યો હતો, અને તે કાંઇ મહા દુઃખથી તે વખતે પીડાતો હતો.

આ માણસ કોણ છે તે વાંચનારાઓએ ઓળખ્યો તો હશે, અથવા તેઓએ અટકળ કરી હશે. જો એ બેમાંથી કાંઈ પણ થયું ન હોય તો અમે તેઓને જણાવીએ છીએ કે તે માણસ કરણ ઘેલો હતો. જ્યારે તેણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે ભીમદેવનું સઘળું લશ્કર કપાઇ ગયું, તથા દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ, ત્યારે જે તેને

દુઃખ થયું તેનું વર્ણન થઈ સકતું નથી: તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી તો અન્ન ચાખ્યું નહિ, તથા પાણીનું ટીપું પણ હોંઠે અડકાડયું નહિ. જે બનાવ અટકાવવાને માટે, તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને વાસ્તે તે આટલી મુદ્દત સુધી લડાઈ લડ્યો તથા બેહદ સંકટ વેઠયું, જેને વાસ્તે તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વાહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તેજ બનાવ આખરે બન્યો એ કાંઇ થોડી સંતાપ ઉપજાવનાર વાત ન હતી. જે અમુલ્ય રત્ન તેણે મહા જતનથી ઘરમાં રાખી મુક્યું, જેને જોવાથી તેને અતિ આનંદ થતો, તથા જે વડે તેને આટલાં મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું ગમતું હતું, તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું. અને તે કોના હાથમાં પડયું? પોતાના ઊંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાની ના કહેલી, તથા મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જાય એ ભયથીજ શંકળદેવને પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણી આનાકાની સાથે કબુલ કરેલું, તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને જે મોટામાં મોટી દેહેશત હતી તેજ આડે આવી; હવે જીવવું શા સારૂ! જીવવું કોને વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપઘાત કરવાને ઘણીએકવાર પ્રયત્ન કીધા, પણ તેને સઘળી વખતે રોકયો. તેને દેવગઢના રાજા રામદેવે ઘણો દીલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અન્ન ખવડાવ્યું; તથા કેટલીએક તદબીરથી તેનું મન પોતાની છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું. પણ તે વખતથી તેની અક્કલને નુકસાન લાગ્યું. તે ઉદાસીની પેઠે આખો દહાડો બેસી રહેતો, અને તે વખતથી તે કોઇ દહાડો જરાપણ હસ્યો નહિ. આવી અવસ્થામાં તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો; પણ એટલામાં મલેક કાફુરનું લસ્કર શેહેર આગળ આવ્યું, અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવ શંકળદેવને કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણાંએક નજરણાં લેઇ મલેક કાફુર પાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. પછી રામદેવ કાફુરની સાથે દિલ્હી ગયો. ત્યાં તેને રાયરાયાનો કિતાબ મળ્યો, દિલ્હીના પાદશાહે તેને તેનું રાજ પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને નવસારી પરગણું ઇનામ દાખલ આપ્યું, અને તેને ઘેર જવાને લાખ તનખા ખરચને માટે આપ્યા.

એ સઘળો બનાવ જ્યારે બન્યો ત્યારે કરણ ગુસ્સે થઇને તથા રામદેવ ઉપર કંટાળી જઈને દેવગઢથી ચુપકીથી નાસી ગયો, અને પાંચ વર્ષ સુધી આખા ગૂજરાતમાં જુદો જુદો વેશ લેઇને ભટક્યો. છેલ્લે તે મોઢેરા

ગામમાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્યાંના દેહેરાની એક ધર્મશાળામાં તેણે
ઉતારો કીધો.

માધવ તથા તેની સ્ત્રી ઉભાં ઉભાં પોતાના ગયેલા વખતની વાત
કરતાં હતાં, તથા માણસથી જીંદગીમાં કેટલા બધા ફેરફાર થાય છે
તે ઉપર વિચાર કરતાં હતાં. વાતમાં ને વાતમાં કરણ રાજાનો
વિષય નિકળ્યો, ત્યારે એ દુર્ભાગ્ય રાજાને વાસ્તે તેઓને ઘણી દયા
આવી. "અરે અરે ! જો કરણ રાજા આ વખતે જીવતો હોય તેના
સાંભળવામાં આવે કે તેની દેવળદેવી તેને વિસરી જઇ, પોતાની
મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહે છે, તથા તેણે પાદશાહના શાહજાદા
ખિજરખાં સાથે લગ્ન કીધું છે તો તેને કેટલું બધું દુઃખ ઉપજે?
પણ તે બીચારો આ પૃથ્વી ઉપરજ કદાપિ નહિ હોય, જ્યાં હોય
ત્યાં તેનો સ્વર્ગવાસ થજો." એ પ્રમાણે માધવ મોટેથી બોલ્યો, તે
સઘળા શબ્દ કરણે સ્પષ્ટ સાંભળી લીધા. આ દુઃખદાયક વાત કર-
ણને કાને પડતાંજ તે બેશુદ્ધ થઇ ભોંય ઉપર પડ્યો. પડવાનો
અવાજ સાંભળી માધવ તેની તરફ દોડ્યો, અને જ્યારે તેણે પડેલા
માણસનું મ્હોડું કેટલીવાર જોયું ત્યારે તે એવો તો ભય પામ્યો કે
એક છલંગ મારી પોતાની સ્ત્રીને ઘસડીને ધર્મશાળામાં જતો રહ્યો,
અને સઘળો સામાન બાંધી રાતની રાતે ત્યાંથી બીજે ગામ જવાને
નિકળી પડ્યો.

થોડીવાર પછી કરણને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલ-
ચોળ તથા ચેહેરો ગાંડા જેવો થઇ ગયો; અને તેને સખ્ત ઘા
લાગ્યો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના બાપના કીધેલાં ઉપકાર ભુલી
જાય, અને તેને કોઈ વાર પણ સંભારે નહિ એ કાંઇ જેવું તેવું દુઃખ
નહતું. તેને વાસ્તે તેના આવા હાલ થયા હતા, અને તે વન વન
ભટકતો હતો, અને દેવળદેવી સુખમાં પાદશાહના મેહેલમાં એશ,
અને જરાપણ ઉદ્વેગ ધરે નહિ; વળી તેની માની સાથે મટલી
જાય; અને છેલ્લે તેને ભુલી જઇને, શંકળદેવનો પ્યાર અંતઃકરણ-
માંથી ભુસી નાખીને, મ્લેચ્છ પાદશાહ, તેના બાપનું રાજ્ય લેનાર,
તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તીમાં નાખના-
રનાજ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઈ નાનીસુની વાત નહતી. કૃતઘ્ની
છોકરી ! આ દુનિયામાં કોઇ કોઈનું નથી; સઘળાં સ્વાર્થી છે; પ્યાર
ફોકટ છે; સંસાર દગલબાજ છે; તથા માયા સઘળી ખોટી છે; એ

વાતનો તેને હમણાં નિશ્ચય થયો; જેને વાસ્તે આટલી વાર જીવવું પ્રમાણ હતું તે સઘળાં દગો કરી તેને મુકી ચાલ્યાં, માટે હવે દુનિયમાં દુઃખે દહાડા કાઢવામાં શું ફળ? માટે હવે નકકી મરવું જોઇએ. એવો વિચાર કરી તે કુંડની પાળ ઉપર ફરતો હતો, પણ મરવું એ કાંઇ સેહેલું નથી. જીંદગીથી ગમે તેટલા કંટાળી ગયા હોઇએ અને મોત વારે વારે માગતા હોઇએ તો પણ જ્યારે યમરાજાના દૂત ખરેખરા આવે ત્યારે આ દેહ કોઇને છોડવો ગમતો નથી. ત્યારે આપઘાત શી રીતે થાય? પોતાનો જીવ પોતાને હાથે શી રીતે કઢાય? એજ સંદેહને લીધે તે કુંડમાં એકદમ પડવાને બદલે આણીગમ તેણીગમ ફર્યાં કરતો હતો. તેના મનમાં તોફાન અને શાંતિ વારાફરતી થતી હતી. જીવ જ્યારે ઊકળી આવતો ત્યારે તે પડવાની તૈયારી કરતો, પણ એટલામાં મન પાછું શાંત થતું, એટલે પાછો ફરવા માડતો. એ પ્રમાણે કેટલીએક વારસુધી ચાલ્યા પછી તેને એકદમ આવેશ ચઢી આવ્યો. અને તે નરમ પડે તેની અગાઉ તે કુંડમાં ભૂસકો મારી ઝંપલાવી પડયો. પાણીમાં એક મોટો ધબાકો થયો તે રાતની વખતે અને આસપાસ અંધિયાર જગા એટલે તેનો પડઘા પડવાથી અવાજ ઘણો મોટો સંભળાયો.

પાસેની ધર્મશાળામાં જે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ ગાંજો ફુકતા હતા તેઓ બન્નેએ આ ધબાકો સાંભળ્યો, અને તે સાંભળીને તેઓ ચમક્યા. વેરાગી ચલમ પીતાંપીતાં અટકયો, તે તેને કડવું ઝેર જેવું લાગ્યું, અને ગુસ્સામાં આવી બોલી ઉઠયો, "આવી રાતને વખતે કોણ અભાગિયો પાણીમાં પડયો? કોઇ કુતરો અથવા બીજું કાંઇ જાનવર હશે. આ વખતે માણસ તો કોઈ નહિ હોય. ગમે તે હો તો પણ તેણે મારી ચલમનો તાલ ખોવડાવ્યો. હવે નીશો ચઢવાનો નથી, આ ઢોરે બધો દહાડો ખરાબ કીધો. આજે સવારે કોઈ ચંડાળનું મોં જોયું હશે કે અમલ કરવામાં આવો એક અટકાવ થયો. એને મરવા દો. હું એને બચાવવા જવાનો નથી." એવું કહી તેણે પાછી ચલમ ભરવા માંડી પણ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે હતો તે વધારે કોમળ અંતઃકરણવાળો હતો. તેણે દુઃખનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. જે દહાડેથી તેની સ્ત્રી દેવળદેવીની સાથે તુરકડાઓના હાથમાં ગઇ તે દહાડેથી તેને ચેહેન પડતું નહતું. તેણે ઘણોક પ્રવાસ કીધો હતો. અને છેલ્લે થાકી આ ઠેકાણે રહ્યો હતો. તેને પકી ખાતરી થઇ કે કોઈ માણસ પડયો હશે, અને પોતે બેસી

રહે અને એક મનુષ્ય દેહનો નાશ થાય એ ઘોર પાપ પોતાને માથે ન આવે માટે તે ચલમને પડતી મુકીને ઉઠ્યો, અને કું- આગળ ગયો. પાણીમાં જોયછે તો કોઇ માણસને તેમાં તરફડીયાં મારતો તેણે જોયો, તેનું માથું માત્ર ઉઘાડું દેખાતું હતું. કરણ પડતાંને વાર નીચે ગયો; પણ તે તુરત ઉપર તરી આવ્યો, તે વખતે સ્વરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાએ જોર પકડ્યું. તે વખતે તે પોતાનો જીવ બચાવવાની આતુરતામાં પોતાનું સઘળું દુઃખ ભુલી ગયો. તેણે પછાડા મારવા માંડ્યા, અને એ પ્રમાણે જોર કરી તે કેટલીએક વાર સુધી પાણી ઉપર રહ્યો. પણ તેનું જોર ધીમે ધીમે કમ થતું ગયું; તેના પગમાં ગોટલા ભરાઈ ગયા; તથા તેના હાથ રહી ગયા. તે નીચે પડવા લાગ્યો અને જે વખત તે બ્રાહ્મણ કુંડની પાળ ઉપર ગયો, ત્યારે તેની ચોટલી માત્ર બાહાર દેખાતી હતી. આવી વખતે બ્રાહ્મણને પાણીમાં ભુસકો મારતાં કાંઇ વાર લાગી નહિ. તેની પાસે વધારે લુગડાંની કાંઈ ખટપટ નહતી. માથે એક ટોપી હતી તે પાળ ઉપર મુકી દીધી, અને જે ધોતિયું પેહેરેલું હતું તે સાથે તે પાણીમાં પડ્યો. સારા ભાગ્યે કરણ અજવાળામાં હતો તેથી તુરત તે બ્રાહ્મણે તેની ચોટલી પકડી, અને તેને પોતાની પાછળ ઘસડ્યો. પણ બુડતા માણસને કાઢવાનું કામ કાંઈ થોડું જોખમ ભરેલું નથી. તેના મનને તો આખું જગત ડુબી જાયછે, અને તે પોતાનો જીવ બચાવવાની મેહેનતમાં તેના બચાવનારના જીવને જોખમમાં નાખે છે. કરણે પાણીમાંથી બાહાર નિકળતાં બ્રાહ્મણને ચુડ ભેરવી, ને તે ભટજી જો સારો તરનાર ન હોત, તો તેઓ બન્નેનું સમચરી એકજ દહાડે આવત. પણ ભટજી આટલા બોજા સાથે પણ થોડુંએક તર્યા, અને જ્યારે વધારે વાર ઉપર ટકાયું નહિ ત્યારે કરણના હાથને તેણે એવા જોરથી બચકું ભર્યું કે તેણે તુરત પોતાના હાથ છોડી દીધા. પછી એક આચકાની સાથે કરણને ઓવારા ઉપર નાખ્યો. બ્રાહ્મણે બહાર નિકળી કરણને ઉચકી લીધો; અને વેરાગીની પાસે લાવીને નાખ્યો. વેરાગી તે વખતે બીજી ચલમ ફુંકતો હતો તેણે ઘણી બેપરવાહથી કરણના બેભાન મુડદા જેવા શરીર તરફ જોયું, અને તે પૂરો મરી ગયેલો છે એમ જાણીને તે બ્રાહ્મણ ઉપર ક્રોધે ભરાઇને બોલ્યો: " અલ્યા બ્રમન, આ પ્રેતને ઇહાં ક્યાં લાવ્યો ? આ કુંડ ને ધર્મશાળા ગોઝારાં થયાં. એવી પીડાનું ઇહાં શું કામ છે ? તેને કોઈ ખુણામાં નાખી આવ. કાલે સવારે ગ્રામમાં ખબર આપીશું એટલે તેનાં કોઇ વાહાલાં અથવા ઓળખીતાં લઇ

જશે; નહિ તો તેને અવલ મંજલ પોંહોંચાડવાનો માહાજન લોકો કાંઈ-પણ બંદોબસ્ત કરશે. આ મહાદેવના દેવાલયમાં મુડદાને રાખવું નં જોઇએ. આખું દેહેરૂં અપવિત્ર થાય, અને તેને શુદ્ધ કરવાંને ઘણા પૈસા ખરચ લાગશે, અને બીજા લોકો આપણુને ઠપકો દેશે. વળી આપણને રાજા પાસે જવું પડશે. ત્યાં કોણ જાણે શું થાય ? તે કુંડમાં શા સારૂ પડયો તે આપણને પુછશે, ત્યારે આપણે શો જવાબ દઈશું ? અને જવાબ બરોબર દેવાશે નહિ તો રાજાને આપણા ઉપર વેહેમ આવશે. રાજા ગંડુ છે, તેનો શો ભરોસો ? વખતે આપણે કુતરાને મોતે માર્યા જઇએ, અથવા ગામમાંથી બહાર જવું પડે, એટલે આ-પણી પેદાશ જતી રહે, ને આપણે ભુખે મરીએ. માટે એ બલાને તું ઇહાંથી ખસેડ, અને બહાર કોઇ ખુણામાં નાખી આવ. તું તારૂં ભીનું ધોતિયું બદલી નાખ; અને તને શરદી ચઢી ગઇ હશે માટે આ ચલમ તૈયાર છે તે લઇ ગરમ અને તાજો થઇ જા. ચાલ બચ્ચા, વેહેલો થા.”

વેરાગીનું આ બોલવું સાંભળીને બ્રાહ્મણના દીલ ઉપર ઘણી અ-સર થઇ. જેટલી જેટલી વાત બાવાજીએ બતલાવી તે સઘળી તેને ખરી લાગી, અને તેણે જે કામ કીધું તેનો તેને ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પણ હવે લાચાર; જે થયું તે થયું. તેના શરીરમાં તાઢ પણ ઘણી ચઢી ગઇ હતી. તાઢા પાણીમાં પડવાથી તેનો સઘળો નીશો ઉતરી ગયો હતો તેથી તેને જરા પણ ચેહેન પડતું ન હતું. ભટજી એક ઘડી પણ અમલના સુમાર વિના કોઈ દહાડો રહ્યા નહતા, તેથી આવી વખતે બાવાજીને ચલમ ફુંકતાં તથા તેમાંથી તથા પોતાના મ્હોડામાં-થી ધુમાડા કાઢતાં તેણે જોયા, ત્યારે તેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં; અને તેને કાંઇ પણ કામ સુઝયું નહિ. એવું થયું ત્યારે કરણની શી અવસ્થા છે તે ઉપર જરાપણ નજર કીધા વિના તેણે કોરૂં ધોતિયું પેહેર્યું, અને લાગલોજ ચલ-મનો એક જોરથી સપાટો માર્યો, અને તે સપાટાની સાથેજ જાગૃત થયો. પછી તેણે દીવો લાવીને કરણને તપાસ્યો તો તેનું શરીર તમામ મરી ગયેલા જેવું લાગ્યું. પણ જીવની નિશાની એટલીજ હતી કે તેની છાતી ધડકતી હતી, અને તેના નાકમાંથી ઉનો શ્વાસ નિકળતો હાથને લાગતો હતો. એટલા ઉપરથી તેને આશા આવી, અને કાંઇ ઉપાયથી તે હોશિયાર થાય એવી તદબીર તેણે કરવા માંડી. તેણે પેહેલાં તો તેના પેટ ઉપર ભાર મુકયો, એટલે સુધી કે તે તેના ઉપર બેઠો, એટલે તેના ભારથી આસરે ચાર પાંચ શેર પાણી

તેના મ્હોંમાંથી નિકળી પડયું. જ્યારે વધારે પાણી નિકળ્યું નહિ ત્યારે તેને પગે દોરી બાંધી અને તેને ઉંધે માથે લટકાવ્યો. એમ કરવાથી પણ કેટલુંએક પાણી તેના શરીરમાંથી નિકળી ગયું. કલાકેક સુધી તેને એ પ્રમાણે ટાંગી રાખ્યો પછી તેને નીચે ઉતાર્યો અને એક ધાબળીમાં લપેટી ધુણી આંગળ રાખમાં સુવાંડયો.

થોડીએક વારમાં ગરમીની અસર તેના શરીરમાં લાગી. તેણે ધીમે ધીમે શરીર હલાવવા માડ્યું, અને એમ કરતાં કરતાં આંખ ઉઘાડી, અને છેલ્લીવારે તેને બોલવાનું ભાન આવ્યું. આ પ્રમાણે કરણ જીવતો થયો તે જોઇને વેરાગી તથા બ્રાહ્મણને ઘણીજ ખુશી થઈ. તેઓની સઘળી દેહેશત મટી ગઈ માટે બાવાજી આનંદભેર બોલ્યાઃ “કેમ બચ્ચાં, તું કોણ છે? શી જાતનો છે? શો ધંધો કરેછે? શા સારૂ આ ગામમાં આવ્યોછે? અને કુંડમાં એકાએક પડી ગયો કે જાણી જોઇને? અને જાણી જોઇને પડયો તો તારા ઉપર શું દુઃખ આવી પડયું છે? શું શરીરથી કંટાળી ગયો છે? શું છોકરાં તરફથી દુઃખછે? શું બઇરી કોઇ જોડે નિકળી ગઈ? કે શું વ્યભિચારિણી નિકળી? કે તારી સાથે હમેશાં લડેછે તેથી કાયર થયો? શું કાંઈ ધંધામાં ખોટ આવી? શું પૈસા ચોરાઈ ગયા?” એ પ્રમાણે વેરાગીએ તો ઉપરા ઉપરી કરણને પ્રશ્ન પુછવા માંડ્યા, અને તેનો પાર ઘણો મોડો આવત, પણ કરણ ગભરાયો. આ બધી વાત એકદમ શી રીતે યાદ રહેશે, તથા તેના જવાબ શી રીતે અપાશે એ વિષે તેને ફિકર થઈ, તેથી તે વચમાં બોલી ઉઠયો, અને બાવાજીને બોલતાં અટકાવ્યા; આ સઘળા સવાલોના પૃથક પૃથક જવાબ તો તેણે દીધા નહિ; પણ તેણે પોતાની સઘળી વાત અથથી તે ઇતિસુધી કહી સંભળાવી. પોતાનું ખરૂં નામ તથા અવસ્થા તેણે આટલી વાર તો છુપાવી રાખી હતી, પણ હમણાં તો તેનાથી છાનું રખાયું નહિ. તેનાં મ્હોંમાંથી સઘળી સાચી વાત નિકળી ગઇ. જ્યારે કરણ સઘળું કહી રહ્યો, ત્યારે વેરાગીને તેના ઉપર ઘણી દયા આવી, અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે તેને કાંઈ શિખામણ આપવા લાગ્યો. ‘આ જગત્ સઘળું મિથ્યા છે. સુખ દુઃખ વગેરે આપણાં ક્ષણ ભંગુર શરીરને સંબંધે માની લેવાનાં છે. આત્મા અમર છે. તેને સુખ પણ નથી તેમ દુઃખ પણ નથી માટે જ્યાંસુધી શરીર ટકે ત્યાંસુધી ઇશ્વર તરફથી જેટલું આવી પડે તેટલું શાંત મનથી સહન કરવું.’

કરણનો અભિપ્રાય તે સંબંધી જૂદોજ હતો તોપણ તેના ઉપર જે દુઃખ

વિત્યું હતું તે ઉપરથી દૈવમાં તેની શ્રધ્ધા દૃઢ બેઠી હતી તથા નસીબને આધીન થઇ તે વેરાગીના આશ્રમમાં રહ્યો, અને તેની વાતો હમેશાં તેણે સાંભળ્યાં કીધી; પણ તેથી તેના મનપર કાંઇપણ અસર થઈ નહિ. વાઘને પાંજરામાં ગોંધ્યો હોય ને તે જેમ કંઇક મુદત પછી નરમ પડેલો દેખાય છે, પણ તેને તક મળતાં, અને પાંજરામાંથી છૂટો થતાંજ તેનો જાતી સ્વભાવ જણાઇ આવેછે, તેમ કરણ પણ ધર્મશાળામાં નિરાંતે રહેતો હતો એમ બાહારથી દેખાતું હતું; પણ તેના મનમાં કાંઇ સ્થિરતા નહતી. તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહતું, તેનું ક્ષત્રીનું લોહી શરીરમાં ઉકળ્યાંજ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ઘણો આતુર હતો, અને તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર તે વેર લેવાને ટાંપી રહ્યો હતો. તેને રાત્રે જરાપણ નિદ્રા આવતી નહતી. તે ઊંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઉઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર,' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોને કાપી કકડા કરી નાખોં', એવી તરેહની ચીસ પાડી ઉઠતો. તેને સ્વપ્નાં પણ એજ બાબતનાં આવતાં, અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. જ્યારે તેના મનની સ્થિતિ એવી હતી, ત્યારે તે ધર્મશાળામાં આટલી મુદત સુધી પડી રહ્યો એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એક સવારે જ્યારે વેરાગી ઉઠયો, અને રોજના ધારા પ્રમાણે કરણની સાથે વાત કરવાને તેને શોધવા ગયો, ત્યારે તેને માલમ પડયું કે કરણ ત્યાંથી જતો રહ્યો હતો.

આ વખતે આખા હિંદુસ્થાનના રાજાઓ અલ્લાઉદીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેના સરદારોએ સઘળે એવો તો ત્રાસ બેસાડયો હતો કે પાદશાહની સામા કોઈની માથું ઉંપાડવાની હિંમત ચાલતી નહતી. મલેક કાફુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી તે તેઓ ચૂપકીથી તથા વગર હરકતે આપ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઇ તે પાછળ બતાવ્યું છે. તેણે મરતાં સુધી ખંડણી આપ્યાં કીધી પણ તેના મુઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શંકળદેવ બેઠો, તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બંને ઘણા શૂરા ને પરાક્રમી હતા, તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ગાદી ઉપર બેઠા પછી કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે ખંડણી મોકલ્યા કીધી; પણ ક્ષત્રી થઇને તાબેદારીમાં રહેવું કરતાં મરવું સારૂં એવો તેનો અભિપ્રાય હતો; માટે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવી બંધ કીધી. પાદશાહનાં માણસો વર્ષો વર્ષ તે ઉઘરાવવા આવતાં હતાં તેઓને તે

વાયદા અથવા અપમાન કરીને કાઢી મૂકતો. વળી પાદશાહનો વડો શાહાજાદો, ખિજરખાં દક્ષણનો સુબેદાર હતો, અને ખંડણી વસુલ કરવાનું કામ તેનું હતું. અગરજે શંકળદેવ હમણા બીજી સ્ત્રી પરણ્યો હતો, તોપણ તે દેવળદેવીને હજી સુધી વિસર્યો નહતો. તેની સાથે તેની પેહેલીજ પ્રીતિ હતી; અને પેહેલી પ્રીતિથી મન ઉપર વધારે મજબૂત અસર થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં દેવળદેવીની મૂર્ત્તિ નિરંતર બિરાજેલી રહેતી. તેને મુસલમાનો લઈ ગયા તેથી તે લોકોના ઉપર તેને ઘણો ક્રોધ ચડેલો હતો; પણ લાચાર, તેનાંથી કાંઈ થઈ સકે એમ ન હતું. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી સઘળું વિસરી જઈ ખિજરખાંને પરણી ત્યારે તેને ઘણોજ સંતાપ થયો, અને ત્યારથી તેની ઉપર તથા તેના સ્વામી ઉપર કોઇ પણ પ્રકારે વેર લેવાની તક તેણે શોધવા માંડી. આ વખતે જ્યારે તેણે ખંડણી આપવાની ના કીધી, ત્યારે તેને નક્કી હતું કે પાદશાહ ખિજરખાંને દેવગઢ ઉપર ચડાઈ કરવાને મોકલશે. તે વખતે તેની સાથે ઘણા જુસ્સાથી લડવું, ખિજરખાંને હરાવવો, અને દેવળદેવીને પાછી પકડીને પોતાની પાસે રાખી લેવી એ તેના મનની મોટી હોંસ હતી, પણ તેને પાર પાડવી એ કાંઇ તેના હાથમાં નહતું. માણસ તો બિચારો એક પછી એક વિચાર કરી છુટેછે પણ તેનું ફળ હમેશાં જગતનિયંતા પરમેશ્વરના હાથમાં છે.

અલાઉદીન પાદશાહના દરબારમાં મલેક કાફુરની કેટલી સત્તા હતી તે વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. તેણે પોતાની હોશિયારી, દગા ફટકા, તથા બહાદૂરીથી સઘળાને તાબે કરી લીધા હતા, તથા પાદશાહના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પૂછ્યા સિવાય કાંઈ પણ કામ તે કરતો નહિ, અને કાફુર જે ધારતો તે કામ પાદશાહ પાસે કરાવતો. જેમ જેમ પાદશાહ ઘરડો થતો ગયો, તથા તેના શરીરની તથા મનની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ, તેમ તેમ કાફુરનું ચલણ વધતું ગયું, અને આ વખતે તો પાદશાહ કાફુરના હાથમાં પૂતળાના જેવો થઈ ગયો હતો. તે જેમ તેને નચાવતો તેમ તે નાચતો. ખરેખરો પાદશાહ તો મલેક કાફુર જ હતો. મલેક કાફુર પણ આટલી બધી શક્તિ મળ્યા છતાં સંતોષ પામ્યો નહતો. એ તો સ્વાભાવિક છે કે માણસને જેમ વધારે મળેછે તેમ તેને વધારે મેળવવાની ઈચ્છા થાયછે, માણસ કોઈ દહાડો ધરાતો નથી, અને

તેની ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી. એજ મલેક કાફુર કેટલાંએક વર્ષ ઉપર ખંભાતમાં ગુલામ હતો, અને તેજ હમણા એક મોટા, દ્રવ્યવાન, અને શોભાયમાન રાજ્યના પાદશાહ જેવો થઈ પડયો હતો એ કાંઈ થોડું હતું? એટલું તેના સ્વપ્નામાં પણ કોઇ દહાડો નહિ આવ્યું હોય. તે છતાં પણ હજુ તેની ઉમેદ આગળ વધવાની હતી, અને તેને અલાઉદ્દીન પાદશાહના મરણ પછી તખ્તનશીન થવાની હોંસ હતી. આ ઉમેદ પાર પડવી કાંઇ અશકય નહતી. તેમાં વિશેષે કરીને પૂર્વ તરફના દેશોમાં એ વાત ઘણી સાધારણ હતી તેથી તેની ઉમેદને ઉત્તેજન મળતું. પણ એક કાંટો તેને ઘણો સાલ્યાં કરતો હતો. અલાઉદ્દીનને પુત્ર હતા તે જ્યાં સુધી જીવતા રહે ત્યાં સુધી તેને તખ્ત મળવાની આશા થોડી હતી. માટે તે સત દિવસ તેના મોતની રાહ જોતો હતો, અને જ્યારે તેમ અત્યાર સુધી પોતાની મેળે ન બન્યું, ત્યારે બળાત્કારે તેમ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેના પુત્રની અભક્તિ તથા કપટની વાતોથી તે રોજ અલાઉદ્દીનના કાન ભંભેર્યા કરતો; અને તેથી થોડી ઘણી અસર પાદશાહના મન ઉપર થઈ હતી. રાજાનો શાહજાદાઓ ઉપરથી કેઇક અંશે પ્યાર ઉડી ગયો હતો, અને જેટલો બાકી રહ્યો હતો તેનો પણ સમૂળો નાશ કરાવવાને તે હમેશાં પ્રયત્ન કરતો હતો. મલેક કાફુરને સારી પેઠે માલમ હતું કે પાદશાહને શૌર્ય ઘણું પ્રિય છે, અને જે લડાઇમાં ફતેહ મેળવેછે તેના ઉપર તેને ઘણી મમતા રહે છે; માટે ખિજરખાંને કોઇ પણ લડાઈમાં જવા દેવો નહિ, અને તેના શૂરાતનની વાત પાદશાહને કાને પડવા દેવી નહિ એજ તેની મતલબ હતી કેમકે તેને ખાતરી હતી કે જો પાદશાહને કાને તેનાં વખાણ જશે તો તેની ગયેલી પ્રીતિ તેના ઉપર પાછી આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ. એ કારણસર ખિજરખાંને તેણે કોઇ પણ લડાઈમાં જવા દીધો નહતો. અને કોઈવાર પણ ન જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એથી ઉલટું તેણે ઘણાંએક કામોમાં પોતાનું શૂરાતન દેખાડયું હતું, અને તેથી પાદશાહનો પ્યાર તેના ઉપર મજબૂત થયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ લોકોમાં પણ શૂરવીરમાં ગણાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કરીને તે બધાનો માનીતો થઈ પડયો હતો, તથા તેની સાથે પોતે વ્યંઢળ હતો તે બાબતનું કલંક તેણે ધોઇ નાખ્યું હતું. લોકો તેના સઘળા ગુણથી રાજી હતા. સિપાઇ લોકો પણ તેને ઘણું ચાહતા હતા, તેથી તેની મદદથી કોઇ દહાડો પણ તેની ઉમેદ બર આવે

એવો સંભવ હતો. કાફુરે કર્ણાટક તથા દ્વારસમુદ્ર ઉપર છેલ્લી ચઢાઈ કીધી હતી ત્યાંથી તે ફતેહ પામીને આવ્યો હતો, અને લુંટમાં તે ૩૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, તથા ૯૬૦૦૦ મણ સોનું તથા જવાહીર, અને મોતીની કેટલીએક પેટીઓ લાવ્યો હતો. પણ તે લડાઈ થયાને કેટલીએક મુદ્દત વીતી ગઈ હતી તેથી તેની કીર્તિ ઝાંખી થવા આવી હતી એટલામાં બીજી લડાઈ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

તેલંગણના રાજાએ પાદશાહને કેટલુંએક નજરાણું તથા કેટલાએક હાથી મોકલ્યા, અને તેની સાથે જે કાગળ મોકલ્યો તેમાં તેણે પાદશાહને, જણાવ્યું કે મલેક કાફુર સાથે જે તહનામું થયું છે તેમાં ઠેરવેલી ખંડણી આપવાને હું તૈયાર છું. આ કાગળ વંચાયો એટલે મલેકકાફુરે પાદશાહની આગળ ત્યાં જવાનું બીડું ઝડપ્યું: તેણે એ તેલંગણના રાજાની ખંડણી વસુલ કરવાનું તથા દેવગઢના અને બીજા રાજાએ ખંડણી આપવી બંધ કીધી હતી તે પાછી લેવી શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું; અને પાદશાહને અરજ કીધી કે મને એક મોટું લશ્કર આપી પાછો દક્ષણમાં મોકલવો જોઈએ. તેને માલમ હતું કે દક્ષણમાં ફરીથી લડાઈ તો થવાની, અને ખિજરખાંનાં તાબાનો મહાલ દક્ષણની પાસે હતો તેથી કદાપિ પાદશાહ તેને લડાઈમાં મોકલે, એવી તેને દેહેશત હતી; અને તેમ થવા ન દેવાને તેણે આ અરજ કીધી. પાદશાહને લડાઈની વાત તો ગમતીજ હતી, અને લડાઈ વગર તેને ચેન પડતું નહતું તેથી કાફુરની વાત સાંભળીને તે ઘણો ખુશ થયો, અને તુરત ત્યાં તેને મોકલવાનું કબૂલ કીધું. એક મોટું લશ્કર એકદમ તૈયાર થયું, અને તે લઈને મલેક કાફુર ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૨ માં દિલ્હી છોડીને નીકળ્યો.

હવે જ્યારે આ ચઢાઈ કરવાને લશ્કર નીકળ્યું, ત્યારે દેવગઢના દરબારમાં શી હકીકત બની તે ઉપર થોડી વાર નજર કરીએ. રા-
મદેવ મરી ગયા પછી શંકળદેવ ગાદી ઉપર બેઠો. તે જ્યારથી
રાજા થયો ત્યારથી તે મુસલમાન લોકો ઉપર ઘણો દ્વેશ રાખતો તથા
તેને ખંડણી આપવી એ મોટી નામોશી છે એમ તે જાણતો હતો.
તેણે પેહેલાજ વર્ષથી ખંડણી આપવી બંધ કીધી. ભીમદેવનો વિ-
ચાર પણ તેવોજ હતો, અને તેઓની આસપાસ જે સામંતો રહેતા
તેઓ પણ તેવાજ અભિપ્રાયના હતા. ક્ષત્રી થઈ મ્લેચ્છ લોકને તાબે રહેવું
તે કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારૂં એવો વિચાર કરીને ગમે તેવાં

પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંખળદેવ તથા ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા, તે વખતે એક જાસુસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો: "મહારાજ દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને ખોજો કાફુર આપણી તરફ આવેછે. તેઓની મતલબ તૈલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને બીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે જારી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું તે મહારાજને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મૂકવી." આ વાત સાંભળીને રાજાના ચેહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશાજ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણા જ્યારે સઘળો અખ્તિયાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઇની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશેજ એવો તેને પકકો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઇમાં કીર્તિ મેળવવાની ઘણી હોસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઇને તેને ઘણો હર્ષ થયો. તેણે જાસુસને કેટલુંએક ઈનામ આપવા માંડ્યું, પણ તે હાથ જોડી બોલ્યો: "મહારાજ, મેં એ કામ ઇનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારૂં શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારૂં તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ એક મારી વિનંતી કબૂલ રાખવી જોઇએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએકવાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડયો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારૂં ઘર પાયમાલ કીધું છે, તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ્ત વેર લેવું છે માટે જો કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી સકુંછું, તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઇ આચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું: મારૂં શરીર ગળી ગયેલું છે; તથા મારામાં ઘણો દમ જણાતો નથી: પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારૂં મન હજી અશકત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો

ગુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જોઈ છે, માટે
મારી જો અરજ કબૂલ કરશો તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે."

શંકળદેવને તેનો ચેહેરો જોઇને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને
ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરો બાહાદૂર માણસ હશે એમ
જાણીને તેને એક હજાર સ્વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઇ
કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો
એકઠાં કીધાં. લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં. શેહેરનો કોટ સમ-
રાવ્યો. શેહેરમાં ઘણું એક અનાજ એકઠું કીધું; અને રોજ રોજ, સિપા-
ઇઓને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શૂર ચઢાવવાને તે પ્રયત્ન
કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઇઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણી-
એક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર કોઈ
દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી
ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની છે એમ તેઓ
જાણતા હતા, અને તેઓની સામા લડવું એને જીવ ખોવો એ બે
બરોબર એમ તેઓ સમજતા હતા. માટે આવતી લડાઇના વિચારથી
તેઓ છેક કાયર થઇ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની
ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઈઓની લડવાની બિલકુલ ખુશી
નહતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓને
આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદી-
થીજ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી
રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુશ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની
ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને બટ્ટો એમ લાગે,
તથા રાજાની ઇતરાજી તેઓના ઉપર થાય, માટે બીજું શું કરવું એ
વાતના વિચારમાં તેઓ હતા, પણ કાંઈ તેઓને સુઝ્યું નહિ. તેઓમાંથી
એક સિપાઇ આગળ આવી બોલ્યો, કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લડા-
ઇનું ઘી બળી જશે, અને જ્યારે મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે
ધારા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી એટલે લડાઇનું કારણ રહેશે નહિ. સિ-
પાઇની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કેટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક
તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ
ખુશી બતાવી; અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે
થયા કે તેઓ તે સિપાઇનું માથું એકદમ કાપી નાખવા જતા હતા, પણ
બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોક્યા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા,

પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંખળદેવ તથા ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા, તે વખતે એક જાસુસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યોઃ "મહારાજ દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઈને ખોજો કાફુર આપણી તરફ આવેછે. તેઓની મતલબ તૈલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને બીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે જારી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું તે મહારાજને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મૂકવી." આ વાત સાંભળીને રાજાના ચેહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશાજ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણા જ્યારે સઘળો અધિકાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઇની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશેજ એવો તેને પકકો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઇમાં કીર્તિ મેળવવાની ઘણી હોસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઇને તેને ઘણો હર્ષ થયો. તેણે જાસુસને કેટલુંએક ઈનામ આપવા માંડયું, પણ તે હાથ જોડી બોલ્યોઃ "મહારાજ, મેં એ કામ ઇનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારૂં શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારૂં તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ એક મારી વિનંતી કબૂલ રાખવી જોઇએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએકવાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડયો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારૂં ઘર પાયમાલ કીધું છે, તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ્ત વેર લેવું છે માટે જો કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી સકુંછું, તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઇ આચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઉં છું; મારૂં શરીર ગળી ગયેલું છે; તથા મારામાં ઘણો દમ જણાતો નથીઃ પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારૂં મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો

જુસ્સો હજી હોલવાયો નથી. મેં ઘણીએક લડાઈઓ જોઈ છે, માટે મારી જો અરજ કબૂલ કરશો તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે."

શંકળદેવને તેનો ચેહેરો જોઇને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરો બાહાદૂર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સ્વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઇ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો એકઠાં કીધાં. લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં. શેહેરનો કોટ સમરાવ્યો. શેહેરમાં ઘણુંએક અનાજ એકઠું કીધું; અને રોજ રોજ સિપાઇઓને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શૂર ચઢાવવાને તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઇઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણીએક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની છે એમ તેઓ જાણતા હતા, અને તેઓની સામા લડવું અને જીવ ખોવો, એ બે બરોબર એમ તેઓ સમજતા હતા. માટે આવતી લડાઇના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઇ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઈઓની લડવાની બિલકુલ ખુશી નહતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઈનો જલદીથીજ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુસ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને મોટી એબ લાગે, તથા રાજાની ઇતરાજી તેઓના ઉપર થાય. માટે બીજું શું કરવું એ વાતના વિચારમાં તેઓ હતા, પણ કાંઈ તેઓને સુઝ્યું નહિ. તેઓમાંથી એક સિપાઇ આગળ આવી બોલ્યો, કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લડાઇનું બી બળી જશે, અને જ્યારે મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી એટલે લડાઇનું કારણ રહેશે નહિ. સિપાઇની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કેટલાએક ચમક્યા; કેટલાએક તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી; અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે થયા કે તેઓ તે સિપાઇનું માથું એકદમ કાપી નાખવા જતા હતા, પણ બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોક્યા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા,

અને કાંઇ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા, અને તે છેલ્લા ઉપાય સિવાય બીજો કોઇ સારો રસ્તો નથી એવી સઘળાઓની ખાતરી થઇ.

બીજે દહાડે સઘળું લશ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના ચોગાનમાં એકઠું થયું. ત્યાં તેઓ માંહોમાંહે જુદી જુદી જાતની યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવો ફેરવતા હતા; કેટલાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતાં શીખવતા હતા; કેટલાએક બુઠ્ઠા ભાલાવડે જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા; કેટલાએક તલવારના પટા ફેરવતા હતા; અને કેટલાક એક નિશાન માંડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મહાવરો કરતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું. તે વખતે શંકળદેવ રાજા પોતે એકલો પગે ચાલતો ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો રાખેલો સરદાર ચાલ્યાં કરતો હતો. રાજાને જોઈને આગલી રાત્રે કીધેલો વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર ચક્કો ભરોસો રાખી તેને આવતાં જોયો, ત્યારે તેઓનાં મનમાંથી સઘળો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઇ. પણ એ પ્રમાણેની અસર સઘળાને સરખી થઈ નહિ. કેટલાએકનાં અંતઃકરણ વધારે ક્રૂર હતાં તેઓને જરાપણ લાગ્યું નહિ; કેટલાએક નામરદ હતા તેઓને રાજાને આવતો જોઈને વધારે બળતું લાગ્યું, અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વખત પાસે આવ્યો એમ જાણી ઘણી ખુશી થઈ. સિપાઇઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું. એટલોજ તફાવત દેખાયો કે તેઓ સઘળાનાં મન આકુળ વ્યાકુળ દેખાયાં. તેઓ નિશાન વારેઘડીએ ચુકી જતા હતા. સિપાઇઓથી રાજાની સામું નજર ઠેરવીને જોઈ સકાતું નહતું, અને રાજાએ છેલ્લાં જતી વખત થોડુંએક ભાષણ કીધું ત્યારે હમેશની પેઠે તેઓ સઘળા જયનાદ પાડી ઉઠયા નહિ. જેઓના મનમાં શુર ચઢ્યું તેઓ તો બોલી ઉઠ્યા, પણ કેટલાએક મૂગા રહ્યા, અને નીચું જોઇ ગયા. રાજાને એ સઘળું જોઇને નવાઇ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઇ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછા ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં એક સિપાઇ કાંઇ જાહેર કરવાને આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા માગી, અને રાજા જવાબ દેવા જાય છે એટલામાં એક કટાર તે ચંડાળ સિપાઇએ રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે

શિયાળાના દહાડા હતા, તેથી રાજાએ અંદરથી રૂઆર ડગલો પહેરેલો હતો, તેથી ઘા બરોબર લાગ્યો નહિ, પણ તે આચકાથી ભોંય ઉપર પડ્યો. લશ્કરમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાએક આશ્ચર્યતાથી તથા કેટલાએક દુષ્ટ ભાવથી જડભરત જેવા ઉભા રહ્યા, અને તેથી તે ખૂનીને બીજો ઘા મારવાનો વખત મળ્યો. ભોંય ઉપર પડેલા રાજા ઉપર બીજો કારી ઘા પડે છે, અને તેના આવર્દાનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝબકાર થયો, અને તેજ ક્ષણે તે ખૂનીનું માથું ભોય ઉપર ગબડ્યું. 'વાહ! વાહ'! 'શાબાશ! શાબાશ' ના એ અવાજ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઉઠ્યો, રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો, અને જોયું છે તો નવો સરદાર હાથમાં તલવાર લઈને ઉભો છે, અને તેનો શત્રુ જમીન ઉપર તરફડતો પડ્યો છે. આ સઘળું એટલી તો ત્વરાથી બન્યું કે શંકળદેવના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો, અને તેનો બચાવનાર કોણ? જે તેને ઘરે ચીમળાઈ ગયેલો દેખાતો હતો તે હમણા જુદીજ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો બદલાઈ ગયું હતું કે તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઈ માણસ નથી પણ પરલોકમાંથી તેનો જીવ બચાવવાનેજ અર્થે આવ્યો છે એમ તેને લાગ્યું.

તે દહાડાથી રાજા નિરાશ થઇ ગયો. તેની અર્ધી હિંમત જતી રહી, અને મલેક કાફુર આવે તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન થયું. પણ હવે તેનો સલાહકાર જુદો હતો. જેણે તેનો જીવ બચાવ્યો તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઇ પડ્યો હતો. તેને પોતાથી ઉતરતોજ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની પાસે તે નિરંતર રહેતો હતો અને તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો પ્યાર બંધાઈ ગયો હતો, તથા તેના વિચાર તથા મસલતને તે એટલું બધું માન આપતો હતો કે તેને પૂછ્યા શિવાય તે કાંઈપણ કામ કરતો નહિ. આ નવો માનીતો પુરૂષ રાજાને લડાઇ કરવાને નિરંતર ખોર્ય કર્યાં કરતો હતો. ક્ષત્રી થઇ મ્લેચ્છને ખંડણી આપવી એ કરતાં મરવું સારૂં એમ તેના મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યાં કરતો હતો; અને તેથી રાજાની હિંમત ટકી રહી, તેથી રાજાનો અસલનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો, અને તેથી તેણે ખંડણી આપવાનો વિચાર બંધ પાડ્યો, અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કીધી. એક અઠવાડીયું ગયા પછી એક સવારે શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગામડાંનાં લોકો રાત્રે શહેરમાં દોડતાં આવ્યાં, અને તેઓ

ખબર લાવ્યાં કે મુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવે છે. તેઓ જેમ જેમ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ રાજાના મનમાં વધારે ત્રાસ બેસાડવાને રસ્તામાં જે જે ગામો આવ્યાં તે તે તેઓએ બાળી નાખ્યાં. ખેતરમાંનું અનાજ બાળ્યું, કાપ્યું, છૂંદી નાખ્યું, અથવા બીજી રીતે તેમાં બગાડ કીધો. લોકોને મારી તો ન નાખ્યા. પણ તેઓને શહેરમાં મોકલી દીધા. અને એમ કીધાથી તેઓએ ધાર્યું કે જો શંકળદેવ રાજા દેવગઢમાં ભરાઈ બેસશે, તો શહેરમાં ઘણાં માણસો હોવાને લીધે અનાજ ખૂટી પડશે, અને સિપાઇઓને ભૂખે મરવું પડશે, એટલે લડાઇનો જલદીથી અંત આવશે. એવી રીતે નુકસાન કરતા તેઓ દેવગઢની નજદીક આવી પહોંચ્યા. શંકળદેવ સવારમાં ઉઠ્યો, ત્યારે આ સમાચાર તેણે જાણ્યા. તેણે તુરત પોતાનાં સઘળાં માણસોને એકઠાં કીધાં. અને પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સજી પોતાના કુટુંબની રજા લઇને ઘરની બાહાર નીકળ્યો, ભીમદેવ પણ તેની સાથેજ હતો, અને પેલો નવો રાખેલો સરદાર અને હમણાં તો રાજાનો માનીતો નનામો પુરૂષ પણ રાજાની પાસે હતો. લશ્કર એકઠું થયા પછી લડાઇનાં વાજીત્ર સાથે તેઓ આગળ ચાલ્યા. પણ શહેરના લોકો રાજાને આશીર્વાદ દેવાને થોડાજ બાહાર આવ્યા હતા. તેઓ બારી બારણાં બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા. એક જાતની ઈશ્વર પ્રેરણાથી અથવા વધારે સાચું કહીએ તો અનુભવથી તેઓને ખાતરી હતી કે શંકળદેવની હાર થશે અને તેથી લડાઇ કરવાના રાજાના આગ્રહથી તેઓ નાખુશ હતા, અને શેહેરની ખરાબી થયા વિના રહેવાની નથી એ દેહેશતથી તેઓ ભયભીત તથા ઉદાસ થઇ ગયા હતા. થોડાંએક માણસોએ રાજા ઉપર ફુલ વધાવ્યાં. તથા પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર પાસેથી માગી લીધું કે ક્ષત્રી રાજાનો જય થાઓ, અને મ્લેચ્છ, ચંડાળ લોકોનો સંહાર થાઓ. પણ એવું ઇચ્છનારા તથા એ તેઓની પ્રાર્થના ઇશ્વર માન્ય કરશે એમ માનનારા થોડા હતા, તે જોઇને રાજાને ઘણી દિલગીરી થઇ, તથા એ વાતથી તેનું અર્ધું શૂર ઓછું થયું. તોપણ તેને આશા હતી કે જો વખતે જય મેળવીશ તો કીર્તિ વધારે થશે, અને હમણાં જેટલી નાઉમેદી છે તેનાજ પ્રમાણમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. એટલાજ ઉપરથી તેના મનને દીલાસો મળતો હતો. તેનાં સિપાઇઓમાં પણ જોઇએ તેટલી હોંસ નહતી. તેઓ મરવા જતા હોય તેમ તેઓના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું. તેઓને જીત-

વાની કાંઇ આશા નહતી. તેઓએ પોતાનાં બૈરી છોકરાંને છેલા રામ-રામ કીધા હતા, અને પાછા ઘેર જઇશું એવો કોઈ રીતે તેઓને ભરોસો નહતો. નીકળતાં શુકન પણ સારા થયા નહિ. જોશીઓએ સારૂં મુહૂર્ત્ત પણ આપ્યું નહતું, અને અગર જો તેઓ રાજાને મોહોડે સારી સારી વાતો બોલતા, તોપણ બીજાઓની આગળ રાજ્યની ખરાબી વિષે તેઓએ કહી રાખ્યું હતું. રાજાનો ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણેનો વેહેમ સઘળે પથરાઇ રહ્યો હતો. પણ શંકળદેવને કાળે ઘેરેલો તેથી તેને કાંઈ સુઝે નહિ, અને તેથી તે આ સઘળી વાતની કાંઇપણ ફિકર રાખ્યા વિના પોતાના લશ્કર સહિત આગળ ચાલ્યો, અને શેહેરથી કેટલેક દૂર જઈ એક સારી જગાએ ઉભો રહ્યો.

મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતા કાંઇ વાર લાગી નહિ. તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લડાઇ કરવાને ગોઠવાયલું જોયું ત્યારે તેઓને ઘણોજ આનંદ થયો, અને હવે થોડી વારમાં તે લશ્કરના કડકે કડકા કરી નાખીશું એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીસ પાડી. તેના જવાબમાં રજપૂતોએ પણ હકિયારી કીધી, પણ તેમાં શત્રુના જેટલો જુસ્સો જણાયો નહિ. જ્યારે મલેક કાફુર દુશ્મનના લશ્કરની પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસોને ઉભાં રાખ્યાં, અને એક માણસને બોલાવી તેને કાંઇ સંદેસો કહી રાજા પાસે મોકલ્યો. તેણે આવીને શંકળદેવને કહ્યું: "હે રાજા, સઘળી જહાંનનાં પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજીનો મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુર તમને ખબર કરેછે કે ઘણાંએક વર્ષ ઉપર તમારૂં રાજ્ય પાદશાહે જીત્યું, અને તમારા ઉપર ઘણી દયા કરી ખંડણી બેસાડી. તે ખંડણી તમારા બાપે એકવાર બંધ કીધી, ત્યારે અમારે ઇહાં ફરીથી આવવું પડ્યું, અને તે વખતે તમારો બાપ રામદેવ અમારે શરણ આવ્યો, અને અમને ખંડણી ઉપરાંત કેટલુંએક નજરાણું આપ્યું. તમારો બાપ રામદેવ પાદશાહની હજુર પનાહમાં ગયો, ત્યાં તેને રાયરાયાનો ઇલકાબ આપ્યો, તથા તેને જાગીર પણ આપી. તમારો બાપ પાછો દેવગડમાં આવ્યો, અને જ્યાંલગી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે ધારા પ્રમાણે ખંડણી આપ્યાં કીધી. તેના મુઆ પછી તમે ખંડણી બંધ કીધી છે. તમે જાણોછો કે તેલંગણના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું છે, અને તે વસુલ કરવાને અમે જઇએ છીએ; પણ રસ્તામાં તમારી ખબર લેવી અને તમને સારી શિખામણ આપવી, એ વિચારથી અમે ઇહાં આવ્યા છીએ. ખં-

ડણી આપ્યા વિના તમારો છૂટકો થવાનો નથી. અમે જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાંની અમારી મતલબ પાર પાડયા વિના કદી પાછા ફરતા નથી. અમારૂં લશ્કર કદી હારીને પાછું ફર્યું નથી. માટે હમણા ડાહ્યા થઈને રાજી ખુશીથી ચઢેલી ખંડણી, અમારો ઇહાં આવવાનો ખરચ, તથા તમારા ઉપર જે દંડ ઠેરવવામાં આવે તે સઘળું એકદમ આપો, નહિ તો આ તમારૂં લશ્કર એક પલકમાં પાયમાલ કરી નાખીશું; તમારી રાજધાની બાળીમૂકીશું; લોકોને તમામ કતલ કરી નાખીશું; તથા બીજી જેટલી ખરાબી અમારાથી થઈ સકશે તેટલી કરીશું. માટે એ સઘળા ઉપર વિચાર કરીને મનમાં વિવેક લાવીને જવાબ આપજો. ઉન્મત્તાઇ કરવાનું કાંઈ કામ નથી. પાછળથી પસ્તાવો કરવો પડે એવું કદી કરશો નહિ." જાસુસની આ વાત સાંભળી તેનો જવાબ રાજા શું આપેછે તે જાણવાને સઘળા સિપાઇઓ તથા સરદારો ઘણા આતુર હતા. રાજાએ તુરત જવાબ દીધો નહિ. તેણે વિચાર કરવા માંડયો. એટલામાં પેલો નવો રાખેલો સરદાર તેની પાસે ગયો. અને તેની સાથે કેટલીએક વાત કરી તેના મનમાં જે કાંઇ શંકા હતી તે કાઢી નાખી. પછી રાજાએ તે જાસુસને જવાબ કહ્યો કે "અત્યાર સુધી મારા બાપે જે ખંડણી આપી તે તેણે ઘણું ખોટું તથા નામરદાઇનું કામ કીધું. આટલી વાર સુધી અમારી હાર થઇ તે અમારાં પાપને લીધે; તોપણ જ્યાંસુધી અમે ક્ષત્રી કેહેવાઇએ છીએ ત્યાંસુધી અમે કોઇને તાબે રેહેવાના નથી. અમારા શરીરમાં અમારૂં શૂરૂં લોહી ઉકળી આવેછે; માટે લડાઇ કીધા વિના ખંડણી આપનાર નથી. જો લડાઈમાં જય થશે તો ઠીક છે, અને જો પરાજય થશે તો જે ઈશ્વરે ધારેલું હશે તે થશે. એટલો જવાબ તમારા સરદારને કહેજો."

થોડી વારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કીધો. "અલ્લાહ અકબર" એ બૂમ સઘળે પથરાઈ ગઇ. તેઓએ પેહેલ વેહેલાં જ તેઓનો જુસ્સો બતાવ્યો. પણ રજપૂત તથા મરાઠા હજી એવા બાયલા થઈ ગયા ન હતા કે પેહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી જ ધીરજથી લડાઇ કરીને મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા. રજપૂત સૈન્યમાં પણ રણસંગ્રામનાં વાજીંત્ર વાગી રહ્યાં હતાં. તેઓના ઘોડા ખુંખારતા હતા. માણસોમાં ખુન ભરાઇ ગયું હતું, અને ઘણો શોરબકોર થઇ રહ્યો હતો. બીજી વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કીધો, અને ધસારો ઘણાજોરથી કીધો, પણ રજપૂતો એક પથ્થરના કોટની

મુસલમાન સિપાઇઓએ આગળથી એવું ધાર્યું ન હતું કે હિંદુઓ આટલી બહાદૂરીથી લડશે. તેઓ સેહેલથી ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઇને તેઓ ઘણા નાઉમેદ અને જરા નાહિંમત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિંમત ઓછી થતી ગઇ તેમ તેમ હીંદુઓનો જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા, અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેદાથી સઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાફુરે તેઓને અટકાવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઈ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાફુરે ઘણી મુશ્કેલીથી અટકાવ્યા, અને તેઓની નામરદાઈ ઉપર ઘણા ઠોક પડયા. પણ સિપાઇઓની હવે લડવાની હિંમત રહી નહિ. તે વખતે મલેક કાફુરે એક નવી તદબીર કીધી, તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જાગૃત કીધા, અને એક કુરાન ફાડી નાખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોઢી, અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઈ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી સકશે નહિ એવું પોતાનાં માણસોને સમજાવી તેઓને નવી હિંમત આપી. ઉપાય સફળ થયો. તેની ધારેલી અસર થઇ. સિપાઇઓને પાછું શૂર ચઢયું, અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હીંદુઓની પાસે આવ્યા, ત્યારે મલેક કાફુરે નીચે વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધૂળ લીધી, અને એક આયત ભણીને હિંદુઓની તરફ ફેંકી બોલ્યો: "દુશ્મન પાયમાલ હોજો." એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો, તથા એવા જોરથી લડયા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓની હાર તૂટવા માંડી, અને થોડી વારમાં તેઓમાંના એટલાં તો માણસ કપાઇ ગયાં, કે તેઓનાં મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પગલાં કરવા માંડ્યાં. તે વખતે શંકળદેવે નીકળીને બુમ પાડી કે 'નાસશે તે બાયલો, હિચકારો, તથા તેની સાત પેઢીને એબ લગાડનાર સમજવો, માટે આ ઠેકાણે મરવું કે જીતવું.' પણ હવે તો માર ઘણો સખ્ત પડવા લાગ્યો. ઘણા ઘણા સરદારો પડયા. સિપાઇઓનો તો મરવાનો શુમાર ન રહ્યો. મલેક કાફુરનો વિચાર રાજાને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાજાના ઉપર ઘણાએક હુમલા થતા હતા, પણ તેણે પોતાની તથા તેના માનીતા સરદારની બાહાદુરીથી એ સઘળાને હઠાવ્યા. કેટલાએક તેની તરફના સિપાઇઓએ નાસવા માંડયું, અને તેનો ચેપ બી-

પણ તેનાં તરફડિયાં થોડીજ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ઘા-
ત્ર થયેલા તથા કોચાઇ ગયેલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઉડી
યો, અને તેના સર્વશક્તિમાન્ પેદા કરનારની હજુરમાં જઈ ઉભો
રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જરદેશના છેલ્લા રજપૂત રાજા કરણ ઘેલા વાઘે-
લાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને એવા શૂરા
અને નામાંકિત રજપૂત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરણ રાજા એ
પ્રમાણે માર્યો ગયો,—અને તેની સાથે ગૂજરાતનું રજપૂતરાજ્ય ફૂબી
ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. વાંચનારાઓ! આ કર
ણના શબ ઉપર થોડાં થોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગૂજરાત
રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી
જંગલી લોકોનો જુલમ પડવા લાગ્યો. મહમદ બેગડા અને એવાં બીજા
અમદાવાદના પાદશાહોએ તેની ઘણી ખરાબી કીધી. મરેઠા લોકોએ
તેના ઉપર અતિશય લૂંટફાટ કીધી. દેશમાં નાના ખંડિયા રાજાઓ થઈ
ગયા, અને એ પ્રમાણે ગૂજરાતની છેક દુર્દશા થઇ. ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર
રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય પામ્યું; ગૂજરાતનો મહિમાનો વખત
પૂરો થયો, તેનો ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગી તૂટી નિશાની માત્ર રહી ગઈ છે
હજી સિદ્ધપૂરની રૂદ્રમાળા, પાટણનું સહસ્રલિંગ તલાવ, અને બીજે
ઈમારતો એ ગયેલા દહાડાની સાક્ષી પૂરેછે; તથા રજપૂતોની એક વા-
ર થયલી ચઢતી કળા દેખાડી આપેછે. પણ એ વાત બન્યાને આજ લાંબી
મુદ્દત થઈ છે. કરણ વાઘેલાના મોત પછી સાડી પાંચસેં વર્ષ વહી ગયાં
છે. તે વખતના અને હમણાના ગૂજરાતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે
રજપૂતો, તે મુસલમાનો, અને તે મરેઠાઓ કયાં ગયા? તેઓની હસ-

ણાની અવસ્થા જુઓ. હમણાંના એદી, અફીણી, નિર્બળ, અને અક્કલહિન રજપૂતો તે વખતના શૂરા, જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપૂતોના વંશના છે એમ કોણ માનશે ? હમણાંના ભુખે મરતા, અશક્ત, અજ્ઞાન મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ પડશે નહિ ? અને મરેઠાઓનું પણ નામજ રહી ગયું છે; તેઓ સઘળા પશ્ચિમ તરફના ગૌરવર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઈ ગયા છે. ભાટ, ચારણ, અને બીજા રાજ્ય દરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગલમાં ભટકતા માલમ પડેછે. અંગ્રેજના એક છત્ર નીચે સઘળું ગૂજરાત આવી રહ્યું છે, અને પરમ કૃપાળુ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી એ પરદેશી લોકોના હાથ નીચે આ પ્રાંત પાછો મોટો થશે; પાછું કોઇ જુદીજ રીતનું નામ કહાડશે; અને વિદ્યા કળા અને સુધારો સઘળે પથરાઈને આ રળિયામણો પ્રાંત ઇશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ, તથા સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે. આમીન ! અસ્તુ ! !

